

AND THE YR

Аграрне право України

Підручник

*За редакцією Заслуженого діяча науки
і техніки України, академіка АПрН України,
доктора юридичних наук, професора
О. О. Погрібного*

Затверджено
Міністерством освіти і науки України
як підручник для студентів
вищих навчальних закладів

Київ
Видавництво "Істина"
2004

ББК 67.9(4УКР)307я73
А25

А25 Аграрне право України : Підручник / За ред. О. Ю. Погрібного. — К.: Істина, 2004. — 448 с.

ISBN 966-7613-45-3

У підручнику докладно розглянуті умови та порядок створення та функціонування суб'єктів аграрних правовідносин, питання права власності їх на землю, розкриті умови та порядок набуття і користування земельними ділянками, реалізації земельних прав і обмеження прав на землю.

Підручник буде корисним для студентів, бакалаврів, спеціалістів, магістрів, аспірантів та викладачів правознавчих, аграрних, землепорядкових та економічних спеціальностей вищих навчальних закладів, а також широкому колу читачів, які цікавляться проблемами аграрного законодавства і права України.

Колектив авторів:

Багай Н. О. — розділ 2;
Бондар Л. О. — розділи 6, 12, 18, 22;
Гуревський В. К. — розділи 4, 7;
Луняченко А. В. — розділ 11;
Пашенко О. М. — розділи 5, 8–9, 13, 17, 21;
Погрібний О. О. — вступ, розділи 10, 15–16;
Погрібний С. О. — розділи 19–20;
Семчик В. І. — розділ 3;
Титова Н. І. — розділ 1;
Федорович В. І. — розділ 14.

Рецензенти:

Статівка А. М. — д-р юрид. наук, професор кафедри аграрного права Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого;
Шульга М. В. — д-р юрид. наук, член-кор. АПРН України, професор Національної юридичної академії України ім. Ярослава Мудрого;
Ягчук В. З. — д-р юрид. наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України, академік АПРН України, зав. кафедри аграрного, земельного та екологічного права Національного аграрного університету.

Гриф надано Міністерством освіти і науки України
15 червня 2004 р. № 1/11 — 2755.

ББК 67.9(4УКР)307я73

ISBN 966-7613-45-3

© Колектив авторів, 2004
© Видавництво "Істина",
2004

Одним із напрямів аграрної реформи в Україні є зміна суті й характеру відносин власності на землю та майно, реформування трудових відносин у сільськогосподарських підприємствах недержавної форми власності, що потребує адекватного правового оформлення та врегулювання зазначених суспільних відносин з метою створення належних юридичних гарантій реформування недержавних сільськогосподарських підприємств і створення нових суб'єктів підприємництва у сільському господарстві та агропромисловому комплексі.

Законодавче регулювання вказаних змін у сільському господарстві України є надзвичайно суперечливим. Лишається багато актуальних проблем, пов'язаних зі зміною характеру земельних, гродових та управлінських відносин, що має своїм наслідком порушення прав та ігнорування законних інтересів громадян, юридичних осіб, територіальних громад, держави в реформуванні аграрного сектора економіки.

Незважаючи на розмаїття юридичної літератури, виданої за останнє десятиріччя, студенти правознавчих навчальних закладів усе ж таки недостатньо забезпечені підручниками й навчальними посібниками для вивчення дисципліни аграрне право. Видані в минулі роки підручники з аграрного права певною мірою застаріли, а навчальні посібники — відстали від вимог навчальних програм.

Нині в Україні створено досить велику аграрну нормативно-правову базу, що дозволяє по-новому поглянути на зміст галузі аграрного права і науково осмислити її. За останню чверть ХХ ст. ця галузь пережила колгоспний період розвитку, й перетворилася в сільськогосподарське право, а згодом трансформувалася в аграрне право. Ці зміни в найменуванні галузі законодавства й права диктувалися пошуками нових форм і реальними змінами, що відбуваються в агропромисловому комплексі країни. Вони мали не формально-юридичний, а сутнісно-змістовний характер. Але якщо назва галузі аграрного права стабілізувалася на довгий час, цього не можна сказати про його зміст.

Сучасна аграрна реформа й соціальні процеси, що мають місце, ще впродовж тривалого часу впливатимуть на зміст аграрного законодавства й права. З огляду на це предмет, метод, система, принципи і джерела правового регулювання аграрних суспільних відносин мають домінуюче значення для становлення внутрішньо злагодженої і логічно послідовної галузі аграрного законодавства. Саме це мали на меті автори підручника, розглядаючи питання загальної частини сучасного аграрного права. Особлива частина підручника представлена викладом питань правового регулювання використання земель сільськогосподарського призначення та інших природних ресурсів у сільському господарстві, правового становища різних форм господарювання в аграрному секторі економіки, правового регулювання окремих видів господарської діяльності сільськогоспо-

ББК 67.9(4УКР)307я73
A25

A25 **Аграрне право України : Підручник / За ред. Ф. О. Погрібного.** — К.: Істина, 2004. — 448 с.

ISBN 966-7613-45-3

У підручнику докладно розглянуті умови та порядок створення та функціонування суб'єктів аграрних правовідносин, питання права власності їх на землю, розкриті умови та порядок набуття і користування земельними ділянками, реалізації земельних прав і обмеження прав на землю.

Підручник буде корисним для студентів, бакалаврів, спеціалістів, магістрів, аспірантів та викладачів правознавчих, аграрних, землепорядних та економічних спеціальностей вищих навчальних закладів, а також широкому колу читачів, які цікавляться проблемами аграрного законодавства і права України.

Колектив авторів:

Багай Н. О. — розділ 2;
Бондар Л. О. — розділи 6, 12, 18, 22;
Гуревський В. К. — розділи 4, 7;
Луняченко А. В. — розділ 11;
Пашченко О. М. — розділи 5, 8—9, 13, 17, 21;
Погрібний О. О. — вступ, розділи 10, 15—16;
Погрібний С. О. — розділи 19—20;
Семчик В. І. — розділ 3;
Титова Н. І. — розділ 1;
Федорович В. І. — розділ 14.

Рецензенти:

Статівка А. М. — д-р юрид. наук, професор кафедри аграрного права Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого;
Шульга М. В. — д-р юрид. наук, член-кор. АПрН України, професор Національної юридичної академії України ім. Ярослава Мудрого;
Ягітчук В. З. — д-р юрид. наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України, академік АПрН України, зав. кафедри аграрного, земельного та екологічного права Національного аграрного університету.

Гриф надано Міністерством освіти і науки України
15 червня 2004 р. № 1/11 — 2755.

ББК 67.9(4УКР)307я73

ISBN 966-7613-45-3

© Колектив авторів, 2004
© Видавництво "Істина",
2004

Одним із напрямів аграрної реформи в Україні є зміна суті й характеру відносин власності на землю та майно, реформування трудових відносин у сільськогосподарських підприємствах недержавної форми власності, що погребує адекватного правового оформлення та врегулювання зазначених суспільних відносин з метою створення належних юридичних гарантій реформування недержавних сільськогосподарських підприємств і створення нових суб'єктів підприємництва у сільському господарстві та агропромисловому комплексі.

Законодавче регулювання вказаних змін у сільському господарстві України є надзвичайно суперечливим. Лишається багато актуальних проблем, пов'язаних зі зміною характеру земельних, трудових та управлінських відносин, що має своїм наслідком порушення прав та ігнорування законних інтересів громадян, юридичних осіб, територіальних громад, держави в реформуванні аграрного сектора економіки.

Незважаючи на розмаїття юридичної літератури, виданої за останнє десятиріччя, студенти правознавчих навчальних закладів все ж таки недостатньо забезпечені підручниками й навчальними посібниками для вивчення дисципліни аграрне право. Видані в минулі роки підручники з аграрного права певною мірою застаріли, а навчальні посібники — відстали від вимог навчальних програм.

Нині в Україні створено досить велику аграрну нормативно-правову базу, що дозволяє по-новому поглянути на зміст галузі аграрного права і науково осмислити її. За останню чверть ХХ ст. ця галузь пережила колгоспний період розвитку, й перетворилася в сільськогосподарське право, а згодом трансформувалася в аграрне право. Ці зміни в найменуванні галузі законодавства й права диктувалися пошуками нових форм і реальними змінами, що відбуваються в агропромисловому комплексі країни. Вони мали не формально-юридичний, а сутнісно-змістовий характер. Але якщо назва галузі аграрного права стабілізувалася на довгий час, цього не можна сказати про його зміст.

Сучасна аграрна реформа й соціальні процеси, що мають місце, ще впродовж тривалого часу впливатимуть на зміст аграрного законодавства й права. З огляду на це предмет, метод, система, принципи і джерела правового регулювання аграрних суспільних відносин мають домінуюче значення для становлення внутрішньо злагодженої і логічно послідовної галузі аграрного законодавства. Саме це мали на меті автори підручника, розглядаючи питання загальної частини сучасного аграрного права. Особлива частина підручника представлена викладом питань правового регулювання використання земель сільськогосподарського призначення та інших природних ресурсів у сільському господарстві, правового становища різних форм господарювання в аграрному секторі економіки, правового регулювання окремих видів господарської діяльності сільськогоспо-

дарських підприємств, договірних відносин суб'єктів аграрного господарювання, а також питань охорони навколишнього природного середовища в сільському господарстві й правового забезпечення якості товарної сільськогосподарської продукції і сировини.

Розвиток аграрного права як комплексної галузі права і навчальної дисципліни в правознавчих вузах є актуальним не лише для підготовки висококваліфікованих фахівців з юридичною освітою. Найбільше потребує цього практика здійснення аграрної й земельної реформ, що відчуває гостру нестачу у фахівців, які володіють глибокими знаннями аграрного законодавства. Парадокс ситуації полягає в тому, що нинішня аграрна реформа в країні розпочата не тільки без розвинутої системи аграрного законодавства, але й без достатньо апробованої і вивіреної теорії аграрного права. Тому не дивують скромні успіхи реформування аграрних відносин за минуле десятиріччя.

Підручник написано на основі матеріалів, апробованих впродовж багаторічного досвіду читання лекційного курсу "Аграрне право України" студентам-юристам в Інституті держави і права імені В. М. Корещького, Львівському національному університеті імені Івана Франка, Одеському юридичному інституті Національного університету внутрішніх справ, Одеській національній юридичній академії. У ньому максимально доступно, логічно й послідовно викладені основні питання сучасного аграрного права, окреслені в навчальній програмі курсу. Колектив авторів свідомо відійшов від зайвого теоретизування окремих проблем, віддаючи перевагу характеристичі змісту вимог чинного аграрного законодавства.

Пропонуване видання не можна розглядати як вичерпне джерело знань із навчального курсу, оскільки в ньому викладено лише основні елементи концепції курсу "Аграрне право України". Це, по суті, перший підручник, створений після ухвалення нових Цивільного, Господарського і Земельного кодексів. Зважаючи на те, що багато питань ані в теорії, ані в практиці правозастосування ще й досі не знайшли свого однозначного вирішення і визначення, автори припускають можливість виникнення цілком обґрунтованих заперечень щодо окремих проблемних аспектів, незгоди з їх поглядами, тим самим запрошуючи вчених і практиків до конструктивної дискусії з метою спільного пошуку шляхів вирішення всіх суперечливих питань.

Підручник розрахований, передусім, на студентів вищих юридичних навчальних закладів, котрі вивчають аграрне право як нормативну дисципліну. Його можуть успішно використовувати викладачі правознавчих закладів для підготовки відповідних лекційних курсів. Він може бути корисним для студентів економічних, аграрних, земельнопорядних і природоохоронних спеціальностей вищих навчальних закладів, а також для широкого загалу читачів, які цікавляться проблемами аграрного права України.

Авторський колектив висловлює ширю подяку рецензентам підручника: доктору юридичних наук, професору, академіку АПрН

України, завідувачу кафедрою аграрного, земельного та екологічного права Національного аграрного університету Василю Зиновідовичу Янчуку, доктору юридичних наук, професору, члену-кореспонденту АПрН України, директору Інституту підвищення кваліфікації Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого Михайлу Васильовичу Шульзі, доктору юридичних наук, професору кафедри аграрного права Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого Анатолію Миколайовичу Статівці за висловлені ними побажання, які суттєво вплинули на структуру розташування матеріалу і зміст окремих його розділів. Однак автори будуть вдячні й читачам, за будь-які пропозиції і зауваження щодо вдосконалення структури й змісту підручника, які враховуватимуться в подальших виданнях.

*Заслужений діяч науки
і техніки України, академік АПрН України,
доктор юридичних наук, професор,
перший проректор Одеського юридичного інституту
Національного університету внутрішніх справ
О. О. Погрібний*

Розділ 1

Предмет, метод, принципи і система аграрного права

§ 1. Аграрне право як галузь права, його історичні витoki та особливості

Галузь права — основний підрозділ у структурі права, його диференційована складова. Вона є сукупністю певних норм права, що регулюють якісно особливі суспільні відносини.

Разом узяті галузі права становлять систему права — його законмірно послідовний склад. До нього входять як основні (профільні, фундаментальні) галузі права, так і вторинні, зокрема комплексні. До перших належать цивільне, адміністративне, кримінальне право тощо. До других — господарське, аграрне, екологічне й багато інших галузей права. Слід зазначити, що нині у зв'язку із урізноманітненням суспільних відносин, а також форм їх правового врегулювання, кількість комплексних галузей збільшується. Аграрне право було однією з перших комплексних галузей.

Комплексні галузі права містять як норми основних галузей права, при цьому істотно їх спеціалізуючи, так і свої власні галузеві норми, які створюють їх базу. Усі разом вони формують цілісну правову галузеву сукупність норм.

Найхарактернішими рисами правової спільності комплексних спеціалізованих галузей права є не так методи правового регулювання, як особливі принципи (загальні вихідні положення). Саме ці принципи, як зазначає С. С. Алексеев, надають комплексним галузям права специфічного галузевого відтінку¹.

Починаючи з 30-х і до 90-х рр. минулого століття єдиною комплексною галуззю права, яка обслуговувала суспільні відносини в сільському господарстві колишнього СРСР, у тому числі й в УРСР, було колгоспне право. Ця галузь права стосувалася тільки одного суб'єкта суспільних відносин — колгоспів, що було зумовлено наявністю самостійної колгоспно-кооперативної форми власності та адміністративними методами керівництва господарськими процесами на селі.

У 70-х рр. закономірно виникла наукова ідея про потребу сукупного галузевого правового регулювання діяльності не лише колгоспів, а й інтегровано всіх сільськогосподарських (аграрних) підприємств. Вперше її сформулював М. І. Козир² як потребу формуван-

¹ Див.: Алексеев С. С. Общая теория права. В 2-х т. — Т. 1. — М., 1981. — С. 256.

² Див.: Козирь М. И. Советское сельскохозяйственное право: тенденции становления и развития // Сов. государство и право. — 1973. — № 6.

ня сільськогосподарського права, котре згодом почали називати аграрним. У дискусії, яка розгорнулася щодо цього, брали участь українські вчені — В. З. Янчук, Н. І. Титова, В. С. Шелестов, В. К. Попов, Ц. В. Бичкова, З. А. Павлович та ін. Уже тоді необхідність існування аграрного права обґрунтовано доводили не стільки особливостями суб'єктів аграрних відносин, скільки унікальною специфікою їх виробничо-сільськогосподарської діяльності як єдиного об'єкта цих правовідносин. Адже тільки у сфері сільського господарства існує унікальне органічне поєднання господарської діяльності (праці) із землекористуванням, а самі землі виступають як основний засіб виробництва. Неповторні особливості процесу виробництва сільськогосподарської продукції дістають вияв у всіх сільськогосподарських структурах незалежно від форм власності та господарювання. Саме ця юридична специфіка суспільних аграрних відносин стала першоосновою вирішення їх як предмета правового регулювання окремою комплексною, інтегрованою і спеціалізованою галуззю аграрного права¹.

Аграрне право — порівняно нова галузь у системі права, яка об'єктивно сформувалась у 70-х рр. минулого століття внаслідок об'єднання в єдиний комплекс правових норм, які регулювали суспільні відносини в колгоспах, державних сільськогосподарських підприємствах, інших сільськогосподарських виробничих структурах, що існували у той час. Об'єктом аграрних відносин цих різних суб'єктів стала насамперед їх сільськогосподарська виробнича діяльність. Вона є різноманітна, а за змістом реалізується різними аграрними суб'єктами, проте має єдину спрямованість — на використання земель сільськогосподарського призначення для виробництва відповідної продукції. Ця діяльність може бути безпосередньо сільськогосподарською або тісно з нею пов'язаною.

З виникненням України як суверенної держави, радикальними змінами суспільних відносин на селі у зв'язку з реалізацією земельної та аграрної реформи істотно розширилося та набуло якісно нового змісту аграрне законодавство, що становить нормативно-правову базу аграрного права як галузі права. Проте, як і раніше, воно акумулює законодавчі акти, що регулюють земельні, трудові, майнові, організаційні, управлінські та інші відносини різних аграрних суб'єктів.

Аграрне право це, *по-перше*, комплексна галузь права, яка є сукупністю різних за юридичною природою норм, що регулюють органічний за змістом комплекс аграрних суспільних відносин, а саме: земельних, трудових, майнових, організаційних, управлінських та ін.;

по-друге — інтегрована галузь права, норми якої регулюють відносини багатьох аграрних суб'єктів: фермерських господарств, сільськогосподарських кооперативів, особистих селянських госпо-

¹ Див.: Титова Н. И. Продовольственная проблема: земля, труд (правовые аспекты). — Львов, 1989. — Розд. IV.

ларств, приватних і державних аграрних підприємств та ін. Їхня діяльність може бути заснована на приватній, комунальній та державній формах власності; *по-третє*, — це спеціалізована галузь права, що зумовлено таким узагальнюючим для всіх аграрних суб'єктів принципом їх основної діяльності, як сільськогосподарська виробнича та пов'язана з нею діяльність. У свою чергу, ця діяльність має певну специфіку — пов'язаність із використанням природних властивостей земель сільськогосподарського призначення.

Можна назвати ще одну специфічну рису аграрного права, яка полягає в тому, що воно *відповідає окремій аналогічній галузі економіки*. По суті, йдеться про адекватність галузі права й галузі економіки.

Норми сучасного аграрного права України не можуть не регулювати певною мірою й *соціальні проблеми* селян, кількість яких, за переписом 2001 р., становить 32,8% від усього населення країни.

Розширення предмета правового регулювання сучасного аграрного права України відбувається завдяки тому, що воно стосується не тільки відносин у сфері виробництва сільськогосподарської продукції (які залишаються основними), а й відносин у сфері переробки сільськогосподарської сировини, реалізації відповідної продукції та ін.

Отже, *аграрне право України — це комплексна, інтегрована і спеціалізована галузь права; вона охоплює різні правові норми, які регулюють аграрні відносини, що складаються у сфері виробничої та пов'язаної з нею сільськогосподарської діяльності під час використання земель сільськогосподарського призначення різними аграрними суб'єктами*.

Ця галузь виникла у 70-х рр. минулого століття, пройшла дискусійний етап свого становлення, утвердилась у комплексну, інтегровану та спеціалізовану галузь права, яка істотно розширила й якісно збагатила свій зміст внаслідок здійснення в Україні земельної та аграрної реформ.

§ 2. Предмет аграрного права України; його зміст та особливості

Предмет аграрного права — це сукупність однорідних суспільних відносин, які регулюються нормами цієї галузі права.

Дискусія з питань існування сільськогосподарського (аграрного) права, яка відбувалася в 70-х рр., була зумовлена начебто відсутністю у нього власного предмета правового регулювання. Проте при цьому не бралось до уваги те, що для комплексних галузей права однорідність суспільних відносин як предмета правового регулювання є відносною. Це пояснюється тим, що комплексна галузь права охоплює первинні норми інших галузей права, спеціалізуючи їх відповідно до галузевого об'єкта правової регламентації та їх суб'єктного складу, і водночас має "власні" специфічні (здебіль-

шого — інтегровані) норми. Незважаючи на такий поліструктурний склад норм комплексних, спеціалізованих та інтегрованих галузей права, яким є аграрне право, воно все ж складає системну цілісну сукупність правових норм. Остання здебільшого зумовлена специфікою єдиної сфери виробництва сільськогосподарської продукції. Саме цим чинником визначається єдина предметно-змістова спрямованість норм аграрного права та їх спеціалізований характер. Тому, як зазначає С. С. Алексєєв, комплексні утворення є досить міцною правовою спільністю, що складається із спеціальних норм¹.

Отже, предмет правового регулювання є основою виокремлення аграрного права в комплексну, спеціалізовану та інтегровану галузь у системі права.

Комплексність аграрного права означає, що частина його норм — похідні від норм основних профільних галузей права: цивільного, адміністративного, трудового та ін. Тому в системі аграрного права є норми, які регулюють майнові, трудові, управлінські й інші відносини.

Спеціалізованість аграрного права означає, що норми основних профільних галузей не механічно переходять до його складу, а знають глибокої аграрної спеціалізації. Внаслідок цього вони стають аграрно-майновими, аграрно-трудовими, аграрно-управлінськими та ін. Характер спеціалізації значною мірою зумовлений особливостями правового статусу суб'єктів аграрних відносин. Так, наприклад, для таких поширених суб'єктів, як фермерські господарства та сільськогосподарські кооперативи, ці норми регулюють відповідні членські відносини (майнові, трудові, управлінські та ін.).

Інтегрованість норм аграрного права означає узагальнене або єдине правове регулювання відносин різних аграрних суб'єктів. Підставою для інтегрованого правового регулювання аграрних відносин цих суб'єктів є те, що всі вони — користувачі земель сільськогосподарського призначення як основного й незамінного засобу виробництва в процесі здійснення ними виробничої та пов'язаної з нею іншої діяльності.

До системи аграрного права належать і власні первинні норми, які регламентують суспільні відносини, комплексний характер котрих лише генетично походить від основних профільних галузей, а за своєю суттю вони є аграрно-правовими. *До цієї профільної частини аграрно-правових норм належать норми, які регулюють відносини з використання земель сільськогосподарського призначення.*

Йдеться про правову регламентацію специфічного виду землекористування — сільськогосподарську виробничу діяльність із використанням природних властивостей земель сільськогосподарського призначення (передусім — ґрунтів) як об'єкта аграрних відносин.

Під час переходу до ринкових відносин істотно розширилось і урізноманітнілося коло суб'єктів аграрних відносин. Виникли та

¹ Див.: Алексєєв С. С. Структура советского права. — М., 1975. — С. 28.

набрали розвитку фермерські господарства, сільськогосподарські кооперативи (виробничі та обслуговуючі), особисті селянські господарства, приватні аграрні підприємства тощо.

Земельний кодекс (ЗК) закріпив в Україні приватну, комунальну та державну власність на землю (ст. 78). Він досить чітко врегулював правовий режим земель сільськогосподарського призначення, які є природною базою сільськогосподарської виробничої діяльності. Ці землі мають пріоритетне значення серед інших категорій земель України.

Отже, предмет правового регулювання аграрного права України на сучасному етапі переходу до ринкових аграрних відносин значно розширився і набув нового змісту порівняно з періодом становлення сільськогосподарського (аграрного) права та його функціонування до 90-х рр.

По-перше, якісно нового змісту набули відносини, які й раніше були предметом аграрного права. Йдеться насамперед про *земельні відносини щодо земель сільськогосподарського призначення, які є базовими в системі аграрних відносин*. Це сталося завдяки ліквідації монополії державної власності на ці землі та запровадженню приватної власності на них.

По-друге, приватна власність поширилась і на майнові аграрні відносини, що уможливило *виникнення нових суб'єктів аграрних відносин, яких раніше взагалі не могло бути*. Це — фермерські господарства, сільськогосподарські кооперативи різних видів, особисті селянські господарства, приватні аграрні підприємства, орендні організації тощо.

Отже, *предмет аграрного права увібрав у себе систему якісно оновлених, і цілком нових суспільних відносин*. Проте незмінним для їх юридичної природи є те, що об'єктом цих суспільних відносин була й лишається виробнича господарська діяльність на землях сільськогосподарського призначення. Можна лише стверджувати, що поняття й зміст цієї діяльності стали ширшими і вагомішими.

Виробнича сільськогосподарська діяльність — це не що інше, як процес землекористування, який породжує *єдиний комплекс земельних і трудових відносин*. Саме вирощування сільськогосподарських культур як процес праці на землі становить першооснову предмета аграрного права.

Отже, крім безпосередньо земельних відносин (в частині регламентації правового режиму земель сільськогосподарського призначення), до предмета аграрного права належать *земельно-трудова відносини* (їх часто називають просто трудовими).

Якщо земельне право регулює правовий режим усіх категорій земель, у тому числі — земель сільськогосподарського призначення, то аграрне право — лише правовий режим останніх. При цьому норми земельного права є загальними положеннями, вихідними засадами, які дістають специфічний вияв у нормах аграрного права, що регулюють господарсько-виробничу діяльність, пов'язану з раціональним використанням сільськогосподарських земель різними аграрними суб'єктами. Земельно-трудова відносини складають

ся переважно під час використання земель як основного засобу виробництва сільськогосподарської продукції. Проте іноді це можуть бути й "відокремлені" земельні або трудові відносини. Що має місце тоді, коли йдеться про менш характерні, ніж рослинництво, галузі сільськогосподарської діяльності.

У процесі аграрно-правової спеціалізації норм земельного права для різних суб'єктів аграрних відносин (особливо — для сільськогосподарських кооперативів) у сучасних умовах важливу роль відіграють норми локальної правотворчості, зокрема статuti цих аграрних суб'єктів.

Із земельно-трудовими щільно пов'язані й *майнові* аграрні відносини, в які вступають різні аграрні суб'єкти. Радикальні зміни відносин власності під час переходу до ринкової економіки, виникнення приватної власності не лише на землю, а й на майно (здебільшого через наювання майна колишніх колективних сільськогосподарських підприємств) істотно позначилися на характері сучасних аграрних майнових відносин.

Цивільний кодекс (ЦК) закріпив підприємницьку сутність таких аграрних суб'єктів, як виробничі кооперативи (ст. ст. 163-166).

Господарським кодексом (ГК) деталізовано майнові відносини у виробничих кооперативах та юридично зафіксовано існування приватних підприємств, селянських (фермерських) господарств і орендних підприємств як підприємницьких структур (ст. ст. 113-115).

Аграрне законодавство України визначає спеціалізацію майнового статусу сільськогосподарських виробничих та інших кооперативів¹, фермерських господарств², особистих селянських господарств³.

Майнові аграрні відносини мають внутрішній і зовнішній характер. І навіть тоді, коли внутрішні виходять за межі аграрних структур і розглядаються судами, вони не втрачають своєї первісної юридичної аграрно-правової природи, оскільки органічно пов'язані з внутрішніми аграрними відносинами.

До предмета аграрного права належать також *організаційні* та *управлінські* відносини. Вони теж можуть бути як внутрішніми, так і зовнішніми. Слід зазначити, що суть таких відносин істотно змінилася під час переходу від адміністративних до ринкових методів господарювання в аграрному секторі України.

За умов ринкової економіки посилюється значення внутрішніх організаційно-управлінських відносин, які набирають самостійного характеру щодо вирішення проблем організації і управлінської діяльності в усіх структурних формах сільськогосподарського виробництва. При цьому значно зміцнюються демократичні засади

¹ Див.: Закон України від 17 липня 1997 р. "Про сільськогосподарську кооперацію" // Відомості Верховної Ради України. — 1997. — № 39 — Ст. 261.

² Див.: Закон України від 19 червня 2003 р. "Про фермерське господарство" // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 45. — Ст. 363.

³ Див.: Закон України від 15 травня 2003 р. "Про особисте селянське господарство" // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 29 — Ст. 232.

управлінської діяльності, роль правових актів, особливо статутів фермерських господарств, сільськогосподарських виробничих і обслуговуючих кооперативів та ін.

Зовнішні організаційно-управлінські відносини у реформованому секторі аграрної економіки стосовно державного управління ними, переважно теж істотно змінюються. Проте це не означає цілковитого невтручання державних органів у зазначену сферу. Йдеться лише про заміну методів адміністрування методами всебічної підтримки аграрного підприємництва.

За сучасних умов розвитку соціальної правової держави, визнання людини, її життя і здоров'я, честі й гідності найвищою соціальною цінністю, чомусь права селян захищено значно менше, ніж права міського населення. Зважаючи на це, аграрне право має містити також і комплекс соціальних аграрних відносин. На жаль, поки що цим відносинам як елементу змісту сучасного аграрного права приділяється мало уваги, законодавство у цій сфері перебуває не на належному рівні. Що істотно впливає на стан виробничої сільськогосподарської діяльності всіх аграрних структур.

Отже, предмет аграрного права України можна визначити як сукупність комплексних, інтегрованих і спеціалізованих суспільних аграрних відносин, які за своїм змістом є земельними, трудовими, майновими, організаційно-управлінськими, а також соціальними; вони функціонують у процесі здійснення різними аграрними суб'єктами сільськогосподарської виробничої та пов'язаної з нею іншої діяльності.

Специфічної й органічної єдності предмету аграрного права надають норми, які регулюють пріоритетний вид землекористування — використання земель сільськогосподарського призначення (передусім — ґрунтів) як об'єкта аграрних відносин.

Галузь права традиційно визначається не тільки предметом, а й методами правового регулювання. Найбільш характерно це для основних профільних і однорідних за змістом галузей права. Для комплексних галузей цей фактор менш істотний, але його не можна й цілком відкинути.

Аграрне право як комплексна галузь, що увібрала в себе різні суспільні відносини, "цементовані" характером сільськогосподарської виробничої діяльності під час використання земель сільськогосподарського призначення, не може мати якогось одного способу і засобу правового впливу на сферу своїх різноманітних відносин, тобто одного і єдиного методу правового регулювання. Має йтися про наявність в аграрному праві елементів методів тих галузей права, певні складові яких у спеціалізованій формі увійшли до змісту цієї комплексної галузі права. Але при цьому істотними є профілююче місце і значення аграрно-земельних відносин у системі аграрного права.

Сучасним аграрним земельним відносинам, що базуються переважно на засадах приватної земельної власності, і складаються в ході організації виробництва сільськогосподарської продукції різ-

ними аграрними суб'єктами, замість характерного раніше методу імперативного державного впливу найбільш відповідним є *метод диспозитивного впливу* на поведінку цих суб'єктів, тобто надання їм можливості вільно й самостійно регулювати свої взаємовідносини у встановлених межах.

Ринкові економічні засади в АПК істотно впливають на активізацію *методу юридичної рівності* сторін у майнових аграрних відносинах. Це не зменшує протекціоністської ролі держави в забезпеченні гарантованості прав аграрних суб'єктів і надання їм державної допомоги в складних природних умовах господарювання.

З економічними та демократичними засадами діяльності сучасних аграрних суб'єктів пов'язане поширення *методу локальної правотворчості*. Інші це означає не так зменшення централізованого правового регулювання, як наявність прогалів в аграрному законодавстві (наприклад, стосовно регламентації земельних відносин у сільськогосподарських кооперативах).

Метод *поєднання імперативних і рекомендаційних норм* у сучасних аграрних відносинах має правомірну тенденцію до посилення *елементів рекомендаційності* в їх регламентації.

Отже, характерною ознакою сучасної методології аграрного права України є поєднання державного правового регулювання аграрного сектора економіки з господарською самостійністю аграрних суб'єктів (переважно як підприємницьких структур).

§ 3. Принципи аграрного права України

Принципи — це основні вихідні засади певного суспільного явища, що якнайактивніше виражають його зміст. Принципи права — це засади, які закріплені в правових нормах і відображають закономірності певної галузі права. В них розкриваються системні особливості галузі права, які зумовлюють її галузеву суть. Проте принципи права можуть мати й ширший, міжгалузевий характер. Такі загальні принципи відображаються в галузевих правових принципах.

Сучасний період розвитку українського суспільства характеризується такими загальними правовими принципами, які повинні відображатися в законодавстві (в тому числі — й в аграрному):

- 1) спрямованість на зміцнення юридичних засад правової демократичної держави;
- 2) спрямованість на гарантування прав людини;
- 3) відповідність об'єктивним закономірностям сучасного суспільного розвитку, його науковим засадам;
- 4) відповідність усіх нормативно-правових актів Конституції України;
- 5) врахування ієрархічної послідовності та внутрішньої гармонії нормативно-правових актів;

6) підвищення ролі законів як основних елементів законодавчої системи;

7) кодифіковане й системне правове забезпечення суспільного розвитку (для усунення існуючого спонтанного розвитку законодавства, численних фактів його доповнень та змін і формування стабільного законодавства).

Аграрне право як комплексна, інтегрована й спеціалізована галузь права має систему спеціальних принципів, наявність яких зумовлена особливостями мети та змісту аграрних відносин. При цьому слід враховувати 2 таких фактори:

1) селяни своєю працею створюють життєво необхідні й незамінні блага для всього суспільства: виробляючи сільськогосподарську продукцію, вони вирішують одну з найважливіших суспільних проблем — продовольчу;

2) аграрні відносини безпосередньо або опосередковано пов'язані з процесом сільськогосподарського землекористування.

У зв'язку із зазначеним, провідним спеціальним принципом аграрного права слід вважати *пріоритетність сільського господарства в системі всіх інших галузей народного господарства*. Основною складовою цього принципу є *пріоритетність сільськогосподарського землекористування серед інших видів користування землею*. Одним із прикладів юридичного закріплення цього спеціального принципу є Закон України від 17 жовтня 1990 р. "Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві" (в редакції Закону від 15 травня 1992 р.¹). Існує потреба в прийнятті спеціального, ширшого за змістом, Закону — "Про сільське господарство"².

Другим важливим спеціальним принципом сучасного аграрного права є *рівність суб'єктів аграрних відносин*. Перехід України до ринкових відносин, урізноманітнення форм власності на землю та майно, підприємницькі засади аграрного господарювання створили умови для виникнення нових суб'єктів аграрних відносин — фермерських господарств, особистих селянських господарств, приватних аграрних підприємств та ін. І для якісної зміни правового статусу суб'єктів аграрного господарювання, які існували раніше, зокрема сільськогосподарських виробничих та обслуговуючих кооперативів³. Рівність цих та інших суб'єктів аграрних відносин, в тому числі великих аграрних державних підприємств, є закономірним відображенням демократичних засад у розвитку аграрного підприємництва.

Наступним принципом сучасного аграрного права є *право довільного вибору селянами організаційно-правових форм господа-*

¹ Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 32. — Ст. 453

² Див.: Проблеми ефективного функціонування АПК в умовах нових форм власності та господарювання. Кол. монографія: У 2-х т. — К., 2001 — Т. 1. — С. 169-171.

³ Слід звернути увагу на те, що сільськогосподарські кооперативи нині в Україні посідають провідне місце серед інших типів і видів кооперативів і відіграють важливу роль у становленні ринкових відносин на селі.

ринання на землях сільськогосподарського призначення, а також характеру, напрямів і способів їхньої господарської та іншої діяльності, як і вільного розпорядження виробленою (виготовленою) сільськогосподарською та іншою продукцією. Цей принцип базується на засадах вільного демократичного вибору форм господарювання й конституційних гарантіях права приватної та інших форм власності.

Специфічним принципом аграрного права є *тісний органічний взаємозв'язок трудових і земельних відносин*, за якого процес сільськогосподарського землекористування означає використання в процесі трудової діяльності об'єктивних природних властивостей ґрунтів, зокрема родючості, і внаслідок цього поєднання людського і природного факторів — одержання сільськогосподарської продукції. Це — найхарактерніший принцип для основної галузі сільськогосподарського виробництва — рослинництва.

Ведення сільського господарства завжди пов'язане з природним виробничим ризиком, кліматичними умовами, тривалим проміжком часу між викладенням праці й одержанням прибутків виробленої (виготовленої) продукції та з багатьма іншими факторами. Тому в усьому світі сільське господарство є дотаційним. І для України *стабільна державна підтримка сільськогосподарського товаровиробника* має стати постійним принципом державного керівництва сільським господарством, а отже — *принципом аграрного права*. Держава повинна забезпечувати охорону земель сільськогосподарського призначення, створювати соціально-економічні умови життя й праці селянина.

Надзвичайно важливе практичне значення має принцип *реальної гарантованості суб'єктивних прав селян як громадян України й як суб'єктів аграрних відносин*. Селянство — це та структурна детермінанта, від якої залежить продовольчий добробут суспільства. Водночас воно уособлює усталений спосіб життя, є носієм національних традицій та добропорядних звичаїв. Проте продовжує існувати великий розрив у реальному забезпеченні матеріальних, соціальних і культурних умов життя й праці жителів міст і сіл. Це зумовлює необхідність гуманізації статусу селянина на сучасних законодавчих засадах, забезпечення справедливого розподілу благ у демократичному правовому суспільстві.

§ 4. Система аграрного права України

Система галузі права — це закономірно послідовна, повна і внутрішньо узгоджена сукупність складових, основу якої становить *правовий інститут*. Вона значною мірою зумовлена принципами права.

Можна стверджувати, що сьогодні аграрне право України — це комплексна, інтегрована й спеціалізована галузь права, яка історично складалася і являє собою *повноцінну систему аграрно-правових інститу-*

тив. Саме їх наявність як головної внутрішньогалузевої сукупності норм правової спільності є підтвердженням існування окремої самостійної галузі права.

Для аграрного права характерна наявність, насамперед, комплексних правових інститутів. Провідний серед них — *інститут права власності на землю (переважно приватну)*. Він є наслідком здійснення радикальних реформ у сільському господарстві — земельної та аграрної, виникнення аграрних товаровиробників, підприємницьких засад їхньої діяльності.

Комплексна юридична природа інституту права власності пов'язана, передусім, з його генетичними зв'язками з цивільним правом та аграрно-правовою спеціалізацією норм земельного права. Останнє зробило можливим перерозподіл земель сільськогосподарського призначення між різними аграрними суб'єктами, сприяло виникненню нових суб'єктів аграрних відносин.

Комплексну земельно-аграрну правову природу має і *новий правовий інститут — паювання земель*. Він був законодавчо започаткований ЗК 1992 р. та широко задекларований кількома указами Президента України.

Право на земельну частку (пай) стосується переважно колишніх членів колективних сільськогосподарських підприємств і є похідним від права колективної власності на землі сільськогосподарського призначення. Воно є, по суті, основною формою набуття селянами права приватної власності на ці землі.

Похідним від інститутів права власності на землю та паювання земель є поширений у практиці *інститут оренди земель сільськогосподарського призначення*, який здебільшого використовується аграрними суб'єктами, що значною мірою зумовлює їх юридичну природу.

Одним із нових інститутів аграрного права є *інститут фермерського господарства*, який органічно поєднує норми права, що регламентують складний комплекс земельних, трудових, майнових, організаційних, управлінських та інших відносин.

Правове становище фермерських господарств регулюється переважно спеціальними законодавчими актами аграрного законодавства.

Найусталенішим правовим інститутом аграрного права є *інститут сільськогосподарської кооперації*. Ця традиційна організаційно-правова форма ведення сільського господарства пройшла багато різних етапів свого історичного розвитку: вона була значно спотворена в період колективізації і відроджена в 90-х рр. минулого століття, коли спочатку на основі Закону СРСР від 25 червня 1988 р. "Про кооперацію в СРСР", а згодом на засадах спеціалізованого Закону України "Про сільськогосподарську кооперацію" почали відновлюватися справжні кооперативні принципи аграрного виробництва.

Створення й функціонування в Україні виробничих і, особливо, обслуговуючих сільськогосподарських кооперативів потребує подальшого вдосконалення їх правового режиму.

Аграрним законодавством передбачено розвиток і деяких інших організаційно-правових форм ведення сільськогосподарського виробництва: *особливих селянських господарств, приватних аграрних підприємств, сільськогосподарських товариств, а також державних сільськогосподарських підприємств та ін.* Це сприятиме формуванню відповідних правових інститутів аграрного права.

Необхідність подальших соціальних перетворень на селі потребує законодавчого вдосконалення комплексного аграрно-правового інституту — *пріоритетного соціального розвитку села.* Він був започаткований ще 1990 р. прийняттям спеціального Закону УРСР “Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві”, яким передбачались пріоритети в державних інвестиціях, принципи еквівалентності товарообміну між сільським господарством і промисловістю, в сфері соціального розвитку села, його наукового та кадрового забезпечення тощо.

18 січня 2001 р. було прийнято Закон України “Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001-2004 років”, який визначив конкретні економічні, фінансові й соціальні важелі розвитку сільського господарства України.

Подальший розвиток нормативної бази цього правового інституту спрямований на законодавче врегулювання форм і методів державної підтримки сільського господарства, забезпечення нормальних соціально-економічних умов життя та праці селянства.

Тенденцію до подальшого активного законодавчого розвитку має також *інститут гарантування прав селянина як громадянина й як працівника сільського господарства,* оскільки ці права не повною мірою закріплені в аграрному законодавстві й ще менше реалізуються на практиці.

Активно формується й новий правовий інститут аграрного права — *приватизація та паювання майна в агропромисловому комплексі України.* Особливості приватизації майна в АПК передбачені спеціальними актами аграрного законодавства: Законом України від 10 липня 1996 р. “Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі”, Указом Президента України від 27 серпня 2002 р. № 774/2002 “Про додаткові заходи щодо підвищення рівня захисту майнових прав сільського населення” тощо.

Науковці рекомендують конкретні правові умови вдосконалення цього складного процесу¹.

Система аграрного права як навчальна дисципліна передбачає послідовну наявність 3 складових, якими є:

- 1) загальна частина;
- 2) особлива частина;
- 3) спеціальна частина.

¹ Див.: Семчик В. І. Особливості приватизації державного майна в агропромисловому комплексі // Аграрне право: Підручник / За ред. В. З. Янчука. — Київ, 1996. — С.159-167.

Можливість вирізнення загальної частини навчального курсу аграрного права України є показником, що засвідчує об'єктивне існування відповідної окремої галузі права.

До *загальної частини* курсу належать такі вихідні загальнотеоретичні теми, як: предмет аграрного права, його принципи й система; джерела аграрного права, їх поняття та класифікація; аграрні правовідносини (поняття, види, особливості, класифікація); державне регулювання сільського господарства (зміст, форми, система державних органів тощо); правове становище різних аграрних суб'єктів (фермерських господарств, сільськогосподарських кооперативів, особистих селянських господарств); особливості реформування аграрних відносин тощо.

Особлива частина навчального курсу розпочинається з розкриття особливостей правового режиму земель сільськогосподарського призначення, які є основним засобом виробництва, базою для виробничої сільськогосподарської діяльності всіх аграрних суб'єктів.

На цій основі в особливій частині курсу послідовно розкриваються головні напрями діяльності аграрних суб'єктів, їх земельні, трудові, майнові, договірні, фінансові та інші відносини, а також відповідальність за порушення аграрного законодавства України.

Вперше в підручнику з аграрного права України подається спеціальний розділ — про розвиток науки аграрного права України.

Спеціальна частина навчального курсу містить характеристику аграрного права зарубіжних країн і правове регулювання земельної та аграрної реформи в цих країнах.

Розділ 2

Розвиток науки аграрного права

§ 1. Поняття науки аграрного права

Для характеристики юридичної науки базове, фундаментальне значення має загальне поняття науки; його потрібно розглядати у 2 аспектах: а) як певний процес інтелектуальної дослідницької діяльності із здобуття та вироблення теоретично систематизованих знань; б) як наслідок цього процесу — сукупність теоретично систематизованих знань про природу, суспільство й мислення.

Наука в широкому розумінні є системою знань про різноманітні форми матерії, про сутність соціальних явищ і форми їх відображення в свідомості людини, їх об'єктивні властивості та закономірності виникнення, будови, змісту, функціонування, взаємодії та розвитку.

Наука як системне утворення складається з окремих галузей наукових знань, які можна умовно поділити на 3 основні групи: природничі, суспільні (соціальні) та науки про мислення і пізнання. Суспільні науки, предметом дослідження яких є явища суспільного життя, за своєю структурою неоднорідні. Часто витoki суспільних наук містяться у природних явищах, чим пояснюється органічний взаємозв'язок природничих (об'єктивних) і суспільних (суб'єктивних) елементів у багатьох суспільних науках (наприклад, у науках аграрного, земельного, екологічного права та ін.). Отже, частина суспільних наук (у тому числі — аграрно-правова наука) перебуває в тісному генетичному та структурному взаємозв'язку з природничими науками. Тому нині важливим є об'єктивне взаємозбагачення науки аграрного права й природничих наук.

Однією із системних галузей знань, що належить до групи суспільних (соціальних) наук, зокрема наук про політичну та юридичну налбудову, є юридична (правова) наука.

Виходячи із загальних підходів до поняття науки, юридичну науку треба розглядати двоюко: 1) як процес інтелектуальної дослідницької діяльності вчених-правознавців, спрямований на виробництво нових знань про державу й право і 2) як систему знань про об'єктивні властивості держави й права та специфічні закономірності виникнення, будови, змісту, функціонування та розвитку державно-правових явищ, які зумовлюють їх якісну визначеність.

У системі юридичної науки можна вирізнити: 1) загальнотеоретичні, 2) галузеві, 3) комплексні, 4) прикладні, 5) міжнародно-правові юридичні науки.

Аграрне право України належить до групи комплексних юридичних наук і є складовою юридичної науки як системи знань.

Дослідженням складної й визначальної проблеми предмета науки аграрного права вже на етапі її становлення займалися провідні науковці-аграрники: М. І. Козир, В. В. Петров, Н. І. Титова, В. С. Шелестов, Ф. М. Райнов та ін. Вони не тільки з'ясували поняття предмета аграрно-правової науки, а й, що важливо, його систему й структуру.

Наука аграрного права — це, насамперед, комплекс, система знань про теоретичні засоби правового регулювання суспільних відносин, що виникають у процесі здійснення виробничої та іншої, пов'язаної з нею, сільськогосподарської діяльності аграрними підприємствами, фермерськими господарствами, особистими селянськими господарствами громадян та іншими суб'єктами аграрних відносин. Отже, предмет цієї науки включає і загальні дослідження аграрних відносин, пізнання закономірностей їх правового регулювання, виявлення особливостей правових методів впливу на ці відносини, суб'єктивних прав та обов'язків суб'єктів аграрних відносин.

Оскільки аграрні відносини формуються на основі особливостей сільськогосподарського виробництва, аграрно-правова наука досліджує ступінь впливу цієї специфіки на організацію правового регулювання. Порівняно з галузевими юридичними науками, це є специфічна риса аграрного права. Аграрно-правова наука містить вчення про аграрне законодавство, про джерела аграрного права, виявляє й пояснює особливості цих джерел, їх структуру, співвідношення, зв'язок і взаємозалежність, виходячи із загальнотеоретичних положень — вчення про зовнішню форму права, правотворчість, про правовий інститут, галузь права. Вивченню підлягає й практика застосування нормативно-правових актів аграрного законодавства державними органами та аграрними суб'єктами.

Наука аграрного права досліджує правові норми, які в сукупності утворюють комплексну і спеціалізовану галузь права, з'ясовує ефективність їх застосування. Отже, правові норми — це також елементи предмета аграрно-правової науки. Основою дослідження є загальне вчення про норми права та їх реалізацію.

Аграрно-правова наука аналізує систему аграрного права як галузі, науки і навчальної дисципліни, сприяє конструюванню цієї системи. Предметом аграрно-правової науки є також методика дослідження аграрних правовідносин і методика викладання аграрного права як навчальної дисципліни тощо.

Важливою складовою науки аграрного права є її історична частина, що присвячена вивченню історії формування аграрного права як комплексної галузі права, історії розвитку певного виду правових відносин, джерел аграрного права, його окремих інститутів, історії самої науки аграрного права.

Діяльність сільськогосподарських підприємств і об'єднань, фермерських господарств, інших аграрних суб'єктів регулюється не лише за допомогою норм аграрного права. Ці суб'єкти як учасники

земельних, трудових, майнових та інших правовідносин є водночас суб'єктами земельного, трудового, цивільного, адміністративного, фінансового, процесуального права. Тому наукові дослідження в галузі аграрного права провадяться з урахуванням досягнень і теоретичних положень інших галузевих правових наук; передбачаються й міжгалузеві комплексні дослідження.

Аграрно-правова наука досліджує також досвід зарубіжних країн з юридичного опосередкування виробничих відносин у сільському господарстві, вивчає наукові досягнення в аграрно-правовій сфері інших країн.

Отже, наука аграрного права як комплексна інтегрована та спеціалізована юридична наука, що базується на комплексній галузі аграрного законодавства та однойменній галузі права, є системою знань про аграрні відносини, аграрне право як галузь права, його систему, предмет і методи правового регулювання, аграрно-правові норми й правові інститути, аграрне законодавство як систему, практику його застосування та окремі нормативно-правові акти, що регулюють аграрні відносини з точки зору закономірностей їх виникнення, змісту, функціонування, взаємодії, розвитку й напрямів удосконалення.

Аграрно-правова наука покликана програмувати правильний і послідовний розвиток сучасного аграрного законодавства, опрацювати систему правових інститутів аграрного права України, вирізняти та обґрунтувати доцільність і суть нових. Важливе місце у системі предмета науки аграрного права України на сучасному етапі має належати дослідженню правових норм аграрного права, їх особливостям, напрямам їх уніфікації та диференціації тощо.

В основу науки аграрного права покладено систему аграрного права як комплексної галузі права. Поряд із дослідженням загальних положень, принципів правового регулювання організації та здійснення виробничої сільськогосподарської діяльності суб'єктами аграрних відносин, аграрно-правовою наукою вивчається кожен із аграрно-правових інститутів як вчення про цей інститут (особлива частина науки аграрного права). У спеціальній частині аграрно-правової науки досліджуються основні положення й риси аграрного права зарубіжних країн.

Не можна ототожнювати систему галузі аграрного права й систему науки аграрного права. Незважаючи на тісний зв'язок, ці поняття відрізняються. Зміст науки аграрного права, завдяки включенню до її складу загальних понять, ідей, класифікацій, завжди ширший за зміст галузі аграрного права. Водночас слід підкреслити, що як система науки сільськогосподарського права, так і система сільськогосподарського права як навчальної дисципліни, тяжіють до галузі сільськогосподарського права¹.

Наука аграрного права України характеризується певними функціями й методами, які загалом притаманні юридичній науці як

¹ Див.: Рязнов Ф. М. Предмет и система сельскохозяйственного права: Учеб. пособие. — Уфа, 1980. — С. 78.

системі. Сучасний етап розвитку аграрно-правової науки передбачає необхідність активізації евристичної, прогностичної, практико-прикладної й політичної функцій, а також теоретичних методів наукового дослідження державно-правових явищ.

Отже, наука аграрного права України — відносно нова комплексна, інтегрована й спеціалізована галузь юридичної науки, що базується на галузі сільськогосподарського (аграрного) законодавства та однойменній галузі права, і як системна галузь знань має власний предмет і методи наукового дослідження.

§ 2. Становлення української науки сільськогосподарського (аграрного) права

Наука завжди є творчим наслідком складних еволюційних наукових процесів і характеризується певним наступництвом.

Процес розвитку науки в напрямі “колгоспне право СРСР” — “аграрне право України” особливо складний. Він розпочався ще в умовах колишнього СРСР у 60-70-х рр. ХХ ст. і вже тоді характеризувався творчим науковим підходом до оцінки суспільних відносин у сфері сільського господарства (згодом — агропромислового комплексу), їх критичним аналізом і визначенням перспективи. Власну наукову позицію щодо зазначених явищ завжди мали українські вчені: В. З. Янчук, Н. І. Титова, В. І. Семчик, В. С. Шелестов, Ц. В. Бичкова (Боцян) та ін. При цьому досить вагомою була їх позиція стосовно ролі законодавчої бази для становлення (замість колгоспного права) нової широкої комплексної спеціалізованої галузі аграрного права.

Активний розвиток і значне розширення сільськогосподарського (аграрного) законодавства і формування й спеціалізованої галузі аграрного права стимулювали й формування наприкінці 1960-х — початку 1970-х рр. нової галузі юридичної науки — науки аграрного права.

Однак уже й до цього часу вченими колишнього СРСР, у тому числі й УРСР, досліджувалися найважливіші проблеми сільськогосподарського виробництва й використання земель сільськогосподарського призначення. У межах науки колгоспного та земельного права І. В. Павловим, М. Д. Казанцевим, М. І. Козирем аналізувалися проблеми теорії колгоспного та земельного права; Г. В. Чубуковим — питання правового регулювання праці в колгоспах, міжгосподарської кооперації; З. С. Беляєвою визначалися джерела колгоспного права, міжгосподарської кооперації та ін.

В УРСР також досліджували як загальнотеоретичні проблеми колгоспного права, так і питання розвитку його окремих правових інститутів. Наукові праці у цьому плані належать таким вченим, як В. З. Янчук, Н. І. Титова, Ц. В. Бичкова, Ю. А. Вовк, В. Л. Мунтян, І. О. Серета, В. І. Семчик та ін. Земельно-правові та еколого-правові питання розглядалися В. Л. Мунтяном, Ц. В. Бичковою, І. А. Дмитренком, П. Д. Индиченком, І. С. Цемком та іншими вченими.

Дослідження у сфері колгоспного та земельного права створили наукову базу для розробки теорії аграрного законодавства та одноїменної правової галузі, її окремих правових інститутів. Тобто витоки аграрно-правової науки беруть свій початок ще в наукових працях фахівців у галузі колгоспного, земельного права, які виходили у світ задовго до виникнення згаданої науки.

Вперше в юридичній науці думку про існування нової комплексної галузі аграрного права висловлено 1967 р. на сторінках журналу "Советское государство и право". Вчені В. М. Чхиквадзе та Ц. А. Ямпольська зазначали, що в житті намітилось утворення сільськогосподарського права як комплексної галузі, що охоплює і колгоспне право, й право, яке регулює діяльність державних сільськогосподарських підприємств¹.

1973 р. це положення розвинув М. І. Козир у статті "Советское сельскохозяйственное право: тенденции становления и развития", де він вирізняв об'єктивні та суб'єктивні передумови формування сільськогосподарського (аграрного) права, дав поняття цієї галузі права, її предмета, методу, системи².

Опонентом М. І. Козира став І. Ф. Панкратов, який у своїй статті "Сельскохозяйственное право как отрасль права? Нет оснований" заперечував можливість існування сільськогосподарського права як галузі права, мотивуючи це відсутністю єдиного предмета та єдиного методу правового регулювання цієї галузі³. Аналогічними тоді були й погляди В. З. Янчука (УРСР), який вважав передчасним визнання сільськогосподарського (аграрного) права як галузі права⁴.

Протилежну думку висловили у своїх працях З. С. Беляєва⁵, В. В. Петров⁶, А. А. Денисов⁷, О. А. Кічатова⁸, Г. О. Аксеньонок⁹.

Згодом проблема набуває міжнародного значення; вивчається та науково аналізується досвід інших країн щодо регламентації аграрних відносин. У травні 1972 р. у Флоренції проводився радянсько-

¹ Див.: Чхиквадзе В. М., Ямпольская Ц. А. О системе советского права // Советское государство и право. — 1967. — № 9. — С. 36.

² Див.: Козирь М. И. Советское сельскохозяйственное право: тенденции становления и развития // Советское государство и право. — 1973. — № 6. — С. 43-51.

³ Див.: Панкратов И. Ф. Сельскохозяйственное право как отрасль права? Нет оснований // Советское государство и право. — 1973. — № 9. — С. 50-53.

⁴ Див.: Янчук В. З. К вопросу о сельскохозяйственном праве // Правовые проблемы сельского хозяйства (Тезисы докладов). Республиканская межвузовская научная конференция / Отв. ред. В. Н. Яковлев. — Кишинев. — 1970. — С. 87-88.

⁵ Див.: Беляева З. С. Влияние сближения правового статуса колхозов и совхозов на развитие колхозного права // Правовое положение социалистического сельскохозяйственного предприятия: Сб. статей / Отв. ред. М. И. Козирь, В. А. Кичоть. — М., 1974. — С. 93-103.

⁶ Див.: Петров В. В. Образование сельскохозяйственного права — результат развития системы советского права // Советское государство и право. — 1974. — № 1. — С. 75-78.

⁷ Див.: Денисов А. А. Сельскохозяйственное право, наука и практика // Советское государство и право. — 1974. — № 1. — С. 71-74.

⁸ Див.: Кичатова О. А. Сельскохозяйственное право как комплексная отрасль права // Советское государство и право. — 1973. — № 9. — С. 53-55.

⁹ Див.: Аксеньонок Г. А. Развитие сельскохозяйственного права // XXIV съезд КПСС об укреплении Советского государства и развитии социалистической демократии / Отв. ред. Д. А. Керимов. — М., 1975. — С. 167.

італійський “круглий стіл” з питань аграрного права, де доповіді радянських учених (М. І. Козиря, Г. О. Аксеньонка, В. О. Кікота, М. І. Краснова) були присвячені проблемам аграрного законодавства, формування аграрного права як галузі права та правової науки, керівництва та управління сільським господарством та ін.¹

1974 р. в редакції журналу “Советское государство и право” відбулася нова зустріч за “круглим столом” де розглядалися питання удосконалення правового регулювання сільського господарства². Під час обговорення виявилися різні підходи до розуміння аграрного права. Були визначені основні напрями наукових досліджень у галузі сільського господарства: поєднання розробки загальнотеоретичних і конкретних правових проблем, актуальність теоретичних досліджень і їх відповідність потребам практики, проведення комплексних досліджень тощо.

Більшість учасників дискусії зійшлися в поглядах на визнання комплексної галузі аграрного законодавства, науки аграрного права та однойменної навчальної дисципліни. І навіть ті вчені, які не визнавали аграрного права як галузі права, не заперечували існування науки аграрного права, а також потреби в такій навчальній дисципліні. Це мало істотне значення для розвитку аграрно-правових досліджень.

Як бачимо, складність і новизна проблеми зумовили аналіз (на етапі становлення аграрно-правової науки) переважно загальнотеоретичних проблем аграрного права.

Наприкінці 70-х і на початку 80-х рр. ХХ ст. ученими-юристами колишнього СРСР було розроблено значну кількість праць, присвячених теоретичним проблемам аграрного права, його предмету, методу, а також аграрному законодавству як основі формування відповідної галузі права та ін. Серед російських авторів, які досліджували загальнотеоретичні засади аграрного права на етапах його становлення, варто згадати М. І. Козиря, Г. Ю. Бистрова, І. Ф. Казьміна, В. В. Петрова, А. А. Денисова, З. С. Беляєву, О. А. Кічатову, Ф. М. Раянова, К. А. Шайбекова, Г. В. Чубукова та ін.

На особливу увагу заслуговують праці М. І. Козиря, В. В. Петрова, А. А. Денисова, Ф. М. Раянова, З. С. Беляєвої, Г. Ю. Бистрова, К. А. Шайбекова, в яких поєднуються розробка загальнотеоретичних і конкретних (практичних) проблем правового регулювання сільського господарства. У складному процесі становлення наукових засад нової галузі сільськогосподарського (аграрного) права важливу роль відігравали не лише погляди тих авторів, які послідовно запроваджували ідею нової галузі права, а й її противників. У цьому плані істотне значення мали праці І. Ф. Казьміна, прис-

¹ Див.: Кікота В., Креспи Ресинци Г. Советско-итальянский “круглый стол” по вопросам сельскохозяйственного права // Советское государство и право. — 1973. — № 4. — С. 136-137.

² Див.: Пути совершенствования правового регулирования сельского хозяйства (“Круглый стол” “Советского государства и права”) // Советское государство и право. — 1974. — № 7. — С. 53-58.

вчені теорії джерел сільськогосподарського законодавства, публікації І. Ф. Панкратова і В. З. Ятчука (УРСР) та деяких інших учених, які не заперечували галузевого існування сільськогосподарського законодавства та науки сільськогосподарського права.

В УРСР, починаючи з 70-х рр., наука аграрного права досліджує також загальнотеоретичні проблеми аграрного права та різні сторони механізму правового регулювання суспільних відносин у сільському господарстві. Поряд із цим у працях українських авторів робляться висновки й щодо наявності окремих комплексних спеціалізованих правових інститутів аграрного права (зокрема, інституту матеріальної відповідальності працівників сільськогосподарських підприємств); й щодо формування в такий спосіб галузевої правової структури. Серед українських авторів, які розробляли теорію аграрного права, слід назвати В. С. Шелестова, Н. І. Титову, Ц. В. Бичкову.

Початок 80-х рр. в УРСР позначився розширенням аграрно-правових наукових досліджень, всебічним обґрунтуванням правових інститутів аграрного права. Так, у цей час досить активно аналізуються проблеми аграрного законодавства та аграрного права (Н. І. Титова, Ц. В. Бичкова, В. С. Шелестов); правового регулювання суспільних відносин в умовах АПК (Ю. С. Шемшученко, В. І. Семчик, В. К. Попов, Ц. В. Бичкова); сільськогосподарської кооперації (В. І. Семчик, В. К. Попов, Ц. В. Бичкова, З. А. Павлович); майнових відносин у сільському господарстві (В. І. Семчик); договірних відносин аграрних суб'єктів (В. К. Попов, Ц. В. Бичкова, В. В. Долежан); державного управління АПК (В. С. Шелестов, З. А. Павлович); питання охорони земель сільськогосподарського призначення (В. В. Ятчук, Д. А. Суржан); охорони навколишнього природного середовища в сільському господарстві (Ю. С. Шемшученко, В. Д. Мунтян, В. І. Андрейцев, В. К. Попов) тощо.

Введення з 1982 р. у вищих навчальних закладах курсу "Сільськогосподарське право" (нині — "Аграрне право") та видання 1985 р. у Москві першого підручника з цієї навчальної дисципліни відіграло важливу роль у формуванні комплексних, систематизованих знань з цієї дисципліни у студентів-юристів, що, в свою чергу, позитивно позначилося на подальшому розвитку аграрно-правової науки. Слід зазначити, що українські вчені-юристи (В. З. Ятчук, В. С. Шелестов, В. В. Долежан) взяли активну участь в обговоренні цього підручника, продемонструвавши творчий підхід до своєї праці.

Сучасний стан науки аграрного права України характеризується інтенсивним розвитком аграрно-правових досліджень на якісно новій основі в умовах незалежної Української держави, розширенням системи аграрно-правової науки. Її предмета за рахунок виникнення нових правових інститутів і нових аграрних суб'єктів тощо.

¹ Див.: Сельскохозяйственное право: Учеб. / Под ред. М. И. Козыря, В. В. Петрова. — М., 1985. — 576 с.

Важливим внеском у розвиток української аграрно-правової науки стало видання 1996 р. першого в Україні підручника за редакцією В. З. Ярчука — «Аграрне право України»¹.

Аналізуючи аграрно-правову науку України, можна зробити висновок, що сьогодні вона досліджує широке коло проблем аграрного права, і з розвитком суспільних відносин у галузі сільського господарства предмет її теоретичних розробок значно розширюється.

З огляду на це, процес становлення та розвитку науки аграрного права України відповідно до предмета її дослідження й конкретних історичних умов можна умовно поділити на 4 основні етапи:

перший — кінець 60-х — початок 70-х рр. — становлення аграрно-правової науки — характеризується аналізом переважно загальнотеоретичних проблем сільськогосподарського права;

другий — початок 70-х — початок 80-х рр. — розвитку української науки сільськогосподарського (аграрного) права — супроводжується дослідженням теоретичних проблем аграрного законодавства, розробкою перших аграрно-правових інститутів;

третій — початок 80-х — початок 90-х рр. — активного розвитку української науки аграрного права та формування її як цілісної комплексної системи наукових знань — характеризується розширенням предмета аграрно-правової науки, поглибленням загальнотеоретичних її розробок, всебічним обґрунтуванням багатьох правових інститутів аграрного права в умовах агропромислового комплексу;

четвертий — початок 90-х рр. — й донині — інтенсивного розвитку аграрно-правової науки на якісно новій основі в умовах незалежної Української держави — відзначається розширенням системи аграрно-правової науки, її предмета завдяки виникненню принципово нових правових інститутів, розширенню кола аграрних суб'єктів у зв'язку з проведенням земельної та аграрної реформ, радикалізацією аграрного законодавства за умов переходу до ринкової економіки.

Отже, становлення української аграрно-правової науки характеризується певним наступництвом. Науковою базою для розробки теорії аграрного законодавства України і відповідної галузі права, окремих аграрно-правових інститутів слугували наукові дослідження у сфері колгоспного й земельного права, які здійснювалися ще задовго до виникнення науки сільськогосподарського (аграрного) права України. Як бачимо, наука аграрного права України генетично пов'язана з наукою колгоспного й земельного права, а також значною мірою — з наукою цивільного права.

Українська аграрно-правова наука відіграла важливу роль у системі науки сільськогосподарського (аграрного) права колишнього СРСР у процесі становлення нової комплексної, інтегрова-

¹ Див.: Аграрне право України: Підруч. / За ред. В. З. Ярчука. — К., 1996. — 560 с.: 2-е вид. — К., 2000. — 720 с.

ної та спеціалізованої галузі аграрного права, з'ясування її поняття, особливостей, способів формування, зокрема через становлення її окремих правових інститутів.

§ 3. Основні напрями аграрно-правових наукових досліджень на сучасному етапі

3.1. Проблеми сучасного наукового правового забезпечення аграрної реформи в Україні

Розвиток сучасної української юридичної науки нерозривно пов'язаний з динамікою соціально-економічного життя в державі. Саме тому всі зміни, перетворення в соціальній та економічній сферах, що відбуваються на теренах нашої держави, так чи інакше зумовлюють напрями й зміст науково-правових досліджень в Україні. Водночас юридична наука повинна відігравати роль тієї рушійної сили, яка програмує та спрямовує розвиток законодавства й права в цілому, а тому — покликана сприяти своєчасній розробці науково обгрунтованої державної програми реформування земельних і аграрних відносин в Україні.

Сучасною наукою аграрного права аналізуються різні аспекти земельної та аграрної реформ в Україні. Серед авторів, які досліджують правові проблеми реформування у сфері сільськогосподарського виробництва, слід особливо відзначити В. З. Янчука, В. І. Андрейцева, В. І. Семчика, Ю. С. Шемшученка, М. В. Шульгу, О. О. Погорібова, Н. І. Титову, А. М. Статівку, а також В. В. Носіка, В. І. Федоровича, П. Ф. Кулиничу, В. К. Гуревського та інших вчених.

1993 р. в Одесі відбулася спеціальна наукова конференція, присвячена економічним і правовим проблемам аграрної реформи в Україні, а 1999 р. — Міжнародний конгрес у Мінську на тему: "Правові проблеми земельної та аграрної реформ в країнах Центральної й Східної Європи, Росії, Білорусі, України та інших країнах СНД, державах Балтії", де аграрно-правова наука України була представлена доповідями вчених В. З. Янчука, Ю. С. Шемшученка, Н. І. Титової, Ц. В. Бичкової, В. І. Семчика, В. І. Федоровича, М. Я. Вашишин та ін.

Сьогодні варто звернути увагу на такі основні аспекти проблеми правового наукового забезпечення аграрної реформи в Україні, як: а) наукова розробка фундаментальних засад і стратегії аграрної та земельної реформ, їх правового забезпечення; б) визначення ролі земельної реформи в аграрних ринкових перетвореннях та її місця в аграрній реформі; в) з'ясування змісту, стратегії та етапів розвитку аграрної реформи; г) правовий аналіз організаційних форм та методів проведення аграрної реформи; д) радикальна зміна відносин власності на землі сільськогосподарського призначення; е) аналіз правового становища суб'єктів аграрної реформи, зокрема се-

ляти; е) роль держави у забезпеченні радикальних аграрних перетворень; ж) законодавче забезпечення аграрної реформи; з) охорона навколишнього природного середовища в процесі аграрного реформування. Ці й деякі інші проблеми правового забезпечення земельної та аграрної реформ в Україні послідовно досліджуються представниками науки аграрного права України.

На жаль, ґрунтовної загальнодержавної науково-теоретичної програми радикального реформування земельних та аграрних відносин в Україні своєчасно (напередодні проведення відповідних реформ) не було розроблено. Це істотно позначилося на методах, формах і змісті як земельної, так і аграрної реформ, зумовило їх спонтанний характер, а в результаті — їх неефективність. Зважаючи на це, наука аграрного права України розробляє фундаментальні засади та стратегію аграрної реформи, її правового забезпечення. Важливими щодо цього є наукові дослідження В. З. Янчука, В. І. Андрейцева, В. І. Семчика, Н. І. Титової, М. В. Шульги, П. Ф. Кулиничя, І. І. Каракаша, І. Будзиловича, А. Юрченка, Л. Новаковського та інших учених. Особливо слід відзначити науковий доробок В. І. Андрейцева, який визначив основні стратегічні цілі земельної реформи, з'ясував її фундаментальні засади тощо.

Різні наукові підходи до стратегії земельної реформи, що провадиться в Україні, проаналізовані в монографії М. В. Шульги¹. Автор обґрунтовано доводить, що основним і вихідним принципом, який визначає напрями земельного реформування в Україні, є скасування монополії держави на землю, тобто перетворення земельної власності.

Оскільки проведення аграрної реформи розпочалося з реформування земельних відносин в Україні (з прийняттям Верховною Радою УРСР постанови від 18 грудня 1990 р. "Про земельну реформу"), важливим для з'ясування суті, завдань та мети аграрної реформи є її аналіз із точки зору співвідношення із земельною реформою. Визначенню ролі земельної реформи в аграрних ринкових перетвореннях та її місця в аграрній реформі присвячені праці М. В. Шульги, Н. І. Титової, П. Ф. Кулиничя, І. Будзиловича, А. Юрченка, Л. Новаковського, В. Леонія та інших учених.

Предметом сучасної аграрно-правової науки є також з'ясування змісту, стратегії та етапів розвитку аграрної реформи. Оскільки своєчасно не були визначені на законодавчому рівні стратегія, основні завдання та пріоритети аграрної (в тому числі земельної) реформи, в аграрно-правовій науці відсутня єдність поглядів з цього приводу. Тому актуальною лишається проблема наукового обґрунтування стратегії та змісту майбутніх заходів щодо реформування суспільних відносин в аграрному секторі економіки. У цьому пла-

¹ Див.: Шульга М. В. Актуальные правовые проблемы земельных отношений в современных условиях. — Харьков, 1998. — С. 25-50.

² Див.: Там само. — С. 33.

ні важливими є роботи В. І. Андрейцева, В. І. Семчика, М. В. Шульги та інших учених.

Представниками аграрно-правової науки сформульовано основні завдання та мета земельної й аграрної реформ. Більшість учених (М. В. Шульга, В. І. Андрейцев, П. Ф. Кулинич, І. Будзилович, А. Юрченко та ін.) поділяють думку про те, що головний принцип земельної реформи полягає в ліквідації монополії держави на землю (реформуванні відносин земельної власності) шляхом перерозподілу земель¹. Основні завдання земельної реформи з урахуванням як економічних, так і біологічних, соціальних, екологічних функцій земель, чітко сформулював В. І. Андрейцев².

Представники аграрно-правової науки (П. Ф. Кулинич, В. І. Федорович, В. К. Гуревський та інші) вирізняють окремі етапи земельної та аграрної реформ.

Правовий аналіз організаційних форм і методів проведення аграрної реформи здійснюють В. І. Андрейцев, М. В. Шульга, П. Ф. Кулинич та інші вчені.

Законодавче закріплення та вдосконалення основних форм і методів проведення земельної реформи ґрунтовно дослідив М. В. Шульга. Особливу увагу автор приділяв теоретичним і практичним проблемам процесу паювання земель.

Учені-юристи докладно аналізують конкретний зміст заходів із реформування аграрних відносин в Україні. Зокрема, особливості приватизації державного майна в АПК розглядає В. І. Семчик, проблеми законодавчого регулювання зовнішньоекономічної діяльності аграрних суб'єктів — Ц. В. Бичкова, В. А. Солюк та ін. Питанням удосконалення договірних зобов'язань між учасниками товарно-грошових відносин у сфері сільськогосподарського виробництва присвячені праці В. З. Янчука, В. П. Нагребельного, А. М. Статівки, Ц. В. Бичкової, О. А. Поліводського.

Однією з найважливіших проблем, що досліджуються сучасною аграрно-правовою наукою, є радикальна зміна відносин власності на землю, приватизація земель, виникнення суб'єктів приватної власності на землю. Так, проблеми реформування відносин власності на землю проаналізували В. І. Андрейцев, Н. І. Титова, П. Ф. Кулинич, М. В. Шульга, В. З. Янчук, Ю. С. Шемшученко, О. О. Погрібний, І. І. Каракаш, В. М. Стретович, І. Будзилович, А. Юрченко та ін. Правові засади приватної власності на землю розробили: В. В. Носік, В. К. Гуревський, О. М. Вовк та інші вчені.

Реформування відносин власності на землю шляхом паювання сільськогосподарських угідь поставило нові завдання перед наукою аграрного права України. Так, уже нині складні питання юридичної природи права на земельну частку (пай) дослідили В. В. Носік,

¹ Див.: Там само.

² Див.: Андрейцев В. І. Поняття земельної реформи та її юридичне значення // Андрейцев В. І. Правові засади земельної реформи і приватизації земель в Україні: Науч.-практич. посіб. — К., 1999. — С. 16.

Т. О. Коваленко, М. В. Шульга, В. І. Федорович, П. Ф. Кулинич та багато інших.

Важливе значення для подальшого реформування земельних та аграрних відносин мають також наукові дослідження правових засад оренди землі (М. В. Шульга, П. Ф. Кулинич, І. Будзилевич, А. Юрченко, В. А. Солюк, І. Войтюк, Н. Ільницька, А. Берлач та ін.).

Серед проблем, що знаходяться в полі зору сучасної аграрно-правової науки, провідне місце належить питанню аналізу правового становища суб'єктів аграрної реформи. Правовий статус державних сільськогосподарських підприємств є предметом вивчення В. М. Стретовича, В. І. Семчика, Ц. В. Бичкової та інших учених. Правове становище колективних сільськогосподарських підприємств у контексті Закону України від 14 лютого 1992 р. "Про колективне сільськогосподарське підприємство" досліджене В. З. Янчуком, В. І. Семчиком, О. О. Погрібним, Ц. В. Бичковою, П. Ф. Кулиничем, І. І. Каракашем, В. П. Нагребельним. Проблеми розвитку сільськогосподарської кооперації докладно проаналізовані в працях В. І. Семчика, Н. І. Титової, В. І. Федоровича, О. М. Соїна та ін. Юридичну природу нових аграрних суб'єктів — фермерських господарств — розглядають Н. І. Титова, В. І. Семчик, О. О. Погрібний, Т. П. Проценко та ін. Автори розробили обґрунтовані наукові рекомендації щодо вдосконалення правової регламентації фермерських відносин у майбутньому.

Важливим аспектом наукового забезпечення аграрної реформи в Україні є також визначення ролі держави в забезпеченні радикальних аграрних перетворень. Питання державного регулювання сільськогосподарського виробництва проаналізували у своїх працях В. З. Янчук, В. П. Нагребельний, В. І. Семчик, Ц. В. Бичкова, З. А. Павлович, А. Бейкун та інші вчені.

Проблеми законодавчого забезпечення земельної та аграрної реформ є предметом досліджень майже всіх учених-аграрників: В. І. Андрійцева, М. В. Шульги, В. З. Янчука, В. І. Семчика, В. В. Янчука, В. К. Гурського, А. Бейкуна, В. П. Нагребельного, О. І. Заєць, П. Ф. Кулинич, А. Берлача та інших, оскільки, як зазначають І. Будзилевич та А. Юрченко, найважливішою складовою механізму будь-якої реформи є її правове забезпечення¹.

Одним із важливих аспектів дослідження аграрно-правової науки нині є наукове обґрунтування проблеми охорони довкілля в процесі аграрного реформування. Вагомий внесок у дослідження згаданої проблеми зробив професор В. І. Андрійцев. Вчений проаналізував еколого-правові проблеми земельної реформи в Україні. Особливу увагу в своїх наукових дослідженнях автор приділив запровадженню правових норм, які б передбачали екологічні вимоги щодо використання й охорони земель, інших природних ресурсів. Питання охорони навколишнього природного середовища в проце-

¹ Див.: Будзилевич І., Юрченко А. Фактори негативного впливу на правове забезпечення земельної реформи в Україні // Право України. — 1998. — № 7. — С. 24.

сі здійснення аграрної та земельної реформ докладно розглянули Ю. С. Шемшученко і Н. Р. Малишева.

Як бачимо, земельна реформа, що започаткувала процес складних економічних перетворень, а згодом — і аграрна реформа, поставили перед наукою аграрного права України принципово нові й надзвичайно складні завдання, які нею послідовно вирішуються.

3.2. Наука про розвиток сучасного аграрного законодавства та розробку його теоретичних засад

Одним із важливих елементів предмета дослідження аграрно-правової науки є комплексна, спеціалізована та інтегрована галузь законодавства — аграрне законодавство України. Сьогодні у зв'язку з проведенням земельної та аграрної реформ в Україні й потребою їх належного правового забезпечення особливого значення набуває питання наукового обґрунтування подальшого розвитку аграрного законодавства України, аналізу його теоретичних засад.

Проблеми аграрного законодавства України розглядаються багатьма юристами-аграрниками. Проте комплексних наукових досліджень сучасного аграрного законодавства як специфічної галузі законодавства — небагато. Серед авторів, які глибоко аналізують сучасне аграрне законодавство України, слід назвати В. І. Андрейцева, Ц. В. Бичкову, І. А. Дмитренко, П. Ф. Кулиничка, З. А. Павловича, В. І. Семчика, Н. І. Титова, М. В. Шульгу, В. В. Янчука та ін.

Хоча наукові підходи до розуміння суті, структури, тенденцій розвитку аграрного законодавства України формувалися з початку становлення комплексної галузі науки аграрного права. Важливе значення мають дослідження теоретичних проблем сільськогосподарського (аграрного) законодавства, що здійснювалися представниками російської аграрно-правової науки: І. Ф. Казьміним, Г. Ю. Бистровим та іншими вченими.

В Україні теорія аграрного законодавства як комплексної галузі ще з початку становлення аграрного права як галузі права ґрунтовно досліджує Н. І. Титова. Нині вона розробила конституційні засади та принципи сучасного аграрного законодавства, дослідила основні тенденції та напрями розвитку цієї галузі законодавства, перспективи її кодифікації тощо.

Оскільки кожна наука характеризується певним наступництвом, важливу роль у з'ясуванні природи аграрного законодавства відіграють також дослідження вчених — представників науки колгоспного права. Особливо треба відзначити науковий доробок В. З. Янчука.

Виходячи із загальних наукових підходів до розуміння поняття "законодавство", "система законодавства", "галузь законодавства", сучасною аграрно-правовою наукою розроблене також поняття аграрного законодавства України. Зокрема, його визначення дають у своїх працях Н. І. Титова, В. В. Янчук, В. К. Гуревський та інші вчені.

1 Слід зауважити, що здебільшого науковці дають визначення поняття джерел аграрного права, і, на жаль, менше уваги приділяють поняттю аграрного законодавства як цілісного системного утворення. Хоча поняття джерел аграрного права України теж має істотне значення для з'ясування суті аграрного законодавства, проте останнє, в його системному розумінні, є значно ширшим поняттям.

Сучасне аграрне законодавство України — це комплексна, інтегрована й спеціалізована галузь законодавства, що відповідає окремій галузі господарського комплексу та є системою взаємопов'язаних і взаємоузгоджених уніфікованих і диференційованих нормативно-правових актів (актів правотворчості державних органів та правотворчості аграрних суб'єктів), які, в свою чергу, є джерелом і формою вираження правових норм, спрямованих на регулювання аграрних відносин, що виникають у процесі здійснення аграрними суб'єктами сільськогосподарської виробничої та іншої, пов'язаної з нею, діяльності. Сьогодні при характеристиці сільськогосподарського (аграрного) законодавства відбувся науково обгрунтований перехід від терміна "сільськогосподарський" до терміна "аграрний", що зумовлено рядом об'єктивних причин, зокрема розширенням змісту терміна "аграрний" в умовах проведення аграрної реформи в Україні.

Підкреслимо, що в сучасній аграрно-правовій науці існує положення про формування інтегрованої галузі агропромислового законодавства. Ідею агропромислового законодавства як комплексної галузі, до складу якої входить як підсистема аграрне (сільськогосподарське) законодавство, висунув З. А. Павлович¹. Свого часу подібну думку вже висловлювали представники радянської аграрно-правової науки². Однак суспільні відносини, що складаються в системі всіх ланок агропромислового виробництва, потребуватимуть спеціалізованого правового регулювання лише за умови безпосереднього зв'язку з процесом виробництва сільськогосподарської продукції. Крім того, в разі визнання агропромислового законодавства, до складу якого входить і аграрне законодавство, ми будемо змушені констатувати формування занадто великої спільності нормативно-правових актів, для яких буде характерним широке коло об'єктів, суб'єктів, а також різна змістовна спрямованість. Це, в свою чергу, може призвести до "розмитості" основної частини спільності норм аграрного права, поступового відходу (зникнення) такої істотної їх особливості, як сільськогосподарська спеціалізація.

Сучасне аграрне законодавство має ґрунтуватися на конституційних засадах, розроблених представниками аграрно-правової на-

¹ Див.: Павлович З. А. Проблеми розвитку законодавства про агропромисловий комплекс України // Аграрне законодавство України: проблеми ефективності / За ред. В. І. Семчики. — К., 1998. — С. 197-224.

² Див.: Первушин А. Г. Агропромышленное законодательство — правовая основа регулирования АПК // Экономико-правовые проблемы агропромышленного комплекса (Тезисы научно-практической конференции). — Душанбе, 1987. — С. 22-23.

уки (Н. І. Титовою, Ц. В. Бичковою, В. І. Семчиком, В. М. Стретовичем, В. М. Шульгою, І. Будзиловичем, А. Юрченком, В. В. Носіком, А. Бейкуном, І. Бакаєм та ін.).

Хоча не всі пропозиції учених з цього приводу знайшли своє відображення в Конституції України, що свідчить про відсутність належного зв'язку між юридичною наукою й практикою правотворчості державних органів.

Процес розвитку сучасного аграрного законодавства України докладно розглядає аграрно-правова наука. Особливо слід відзначити в цьому плані комплексне дослідження колективу авторів (В. І. Семчик, В. М. Стретович, О. О. Погрібний, П. Ф. Кулинич, Ц. В. Бичкова, Т. П. Проценко, О. А. Поліводський, В. А. Сонюк, З. А. Павлович) "Аграрне законодавство України: проблеми ефективності"¹, в якому послідовно розкрито процес розвитку цієї галузі законодавства, її роль у підвищенні ефективності сільськогосподарського виробництва в умовах аграрної реформи, особливості законодавчого регулювання окремих сфер виробничо-господарської діяльності аграрних суб'єктів, перспективи розвитку аграрного законодавства тощо.

Багато конкретних пропозицій щодо вдосконалення сучасного аграрного законодавства України вже висловили представники науки аграрного права України. Крім уже згаданих робіт, особливо відзначаються в досліджуваному аспекті такі автори, як В. З. Янчук, Н. І. Титова, В. І. Семчик, Ц. В. Бичкова, В. В. Янчук та ін.

Поряд із потребою вдосконалення законодавчого регулювання окремих сторін сільськогосподарської виробничої діяльності аграрних суб'єктів, їх правового статусу та ін., особливо важливою сьогодні є проблема кодифікації аграрного законодавства.

Зауважимо, що жоден із науковців не відкидає необхідності прийняття єдиного кодифікованого акта аграрного законодавства як нагальної потреби часу. Водночас у сучасній аграрно-правовій науці існують різні погляди на форму, зміст, суть і назву такого кодифікованого акта.

Так, в аграрно-правовій науці обґрунтовується точка зору щодо необхідності прийняття Аграрного кодексу України. Зокрема, В. В. Янчук визначив предмет, об'єкт правового регулювання такого кодифікованого акта тощо. Він запропонував також структуру цього Кодексу, що є вкрай важливим для подальшої правотворчої практики.

Н. І. Титова висунула ідею кодифікації аграрного законодавства шляхом прийняття Основ аграрного законодавства України. Вчена визначила коло суспільних відносин, які потрібно врегулювати таким кодифікованим актом. Прийняття Основ аграрного законодавства України, на її думку, мало б велике значення як для підвищення ефективності правового регулювання суспільних відносин в

¹ Див.: Аграрне законодавство України: проблеми ефективності / За ред. В. І. Семчика. — К., 1998. — 245 с.

аграрному секторі економіки, так і для полегшення правозастосовчої діяльності в цій сфері.

Авторка обгрунтовано довела, що кодифікованим актом аграрного законодавства мають стати саме Основи аграрного законодавства України, оскільки саме така форма кодифікації найповніше відзеркалювала б суть, зміст і межі правового регулювання зазначеного акта. Прийняття Основ аграрного законодавства (а не Аграрного кодексу) відображало б принципові риси аграрного законодавства України, зокрема його комплексний, інтегрований та спеціалізований характер.

Оскільки земельні відносини в системі аграрних посідають чільне місце, визначальним для вдосконалення правового регулювання аграрних відносин є й розвиток земельного законодавства. У зв'язку з цим аграрно-правовою наукою досліджувались також проблеми розробки та прийняття нового кодифікованого акта земельного законодавства України.

Зокрема, питання підготовки основного земельного закону послідовно проаналізували В. І. Андрейцев, Н. І. Титова, П. Ф. Кулинич. Автори визначили коло земельних відносин, що підлягають правовій регламентації таким кодифікованим актом, основні напрями їх правового регулювання; висловили конкретні пропозиції щодо усунення прогалин у сучасному правовому регулюванні земельних відносин тощо.

Представники науки земельного та аграрного права України взяли активну участь у підготовці нового ЗК (П. Ф. Кулинич, І. Будзилович, А. Юрченко, А. Бейкун та ін.). Особливо слід відзначити плідну практичну роботу в розробці норм ЗК П. Ф. Кулинич як члена робочої групи з підготовки проекту Кодексу.

ЗК 2001 р., розв'язавши ряд дискусійних теоретичних і практичних проблем правового регулювання земельних відносин, водночас зумовив виникнення нових важливих напрямів наукових досліджень, що пов'язано з розширенням сфери його правового регулювання та запровадженням нових земельно-правових інститутів.

Сьогодні вчені-юристи України дослідили поняття та особливості аграрного законодавства України як комплексного системного утворення; з'ясували істотні риси й закономірності функціонування його внутрішньої структури (як вертикальної, так і горизонтальної); визначили основні тенденції розвитку аграрного законодавства в умовах здійснення аграрної реформи в Україні тощо.

Одним із головних напрямів розвитку сучасної науки аграрного права України є теоретичне обгрунтування подальшого розвитку й вдосконалення земельного та аграрного законодавства, розробка наукових засад їх кодифікації, науковий аналіз нового ЗК. Особливого значення нині набуває реалізація практичних рекомендацій щодо вдосконалення аграрного законодавства України як системного утворення та окремих його нормативно-правових актів.

З огляду на це важливою практичною проблемою є необхідність врахування наукових концепцій, висновків, положень та рекомендацій, запропонованих представниками науки аграрного права Ук-

райні, у правотворчій діяльності держави, зокрема під час розробки й прийняття нормативно-правових актів з питань регулювання аграрних і земельних відносин в Україні.

3.3. Нові правові інститути аграрного права України; проблеми їх розвитку; роль юридичної науки в їх обґрунтуванні

Сучасний етап розвитку аграрного законодавства України, покликаний забезпечити реалізацію аграрної реформи, зумовив виникнення нових правових інститутів аграрного права України. Оскільки йдеться про формування якісно нових спільностей правових норм, що регулюють специфічні за своєю суттю та змістом суспільні відносини, важливою є проблема їх наукового дослідження, з'ясування їх суті, виявлення основних тенденцій та перспектив розвитку.

Нині в системі аграрного права України можна вирізнити такі нові правові інститути: інститут земельної та аграрної реформи; інститут захисту прав селянина; інститут права приватної власності на землі сільськогосподарського призначення; інститут паювання земель сільськогосподарського призначення; інститут оренди земель сільськогосподарського призначення; інститут сільськогосподарської майнової оренди; інститут сільськогосподарської кооперації; інститут фермерського господарства; інститут правового забезпечення соціального розвитку села; інститут приватизації та паювання майна в агропромисловому комплексі. Дістактось вияв тенденції до формування й інших правових інститутів: правового становища приватних аграрних підприємств, аграрних акціонерних товариств, особистих селянських господарств, права власності аграрних юридичних осіб.

Одним із нових напрямів наукових розробок, що здійснюються вченими-юристами України, є з'ясування соціальної ролі селянства та проблеми гарантування його прав. Науковий доробок у цьому плані мають Н. І. Титова, Ц. В. Бичкова, В. І. Андрейцев, В. В. Носік та ін.

Важливу загальносоціальну роль селянства в суспільстві обґрунтувала Н. І. Титова. Вчена зробила висновок щодо необхідності відповідного відображення такої ролі селянства у державній політиці, а також його правового статусу. На основі аналізу чинних нормативно-правових актів аграрного законодавства, які приймаються за суб'єктивним принципом, послідовно доведено потребу чіткого законодавчого закріплення спеціалізованих прав членів аграрних структур та їх державних гарантій¹. На Заході існує спеціальна наука — "селянствознавство", що заснована британським ученим Теодором

¹ Див.: Титова Н. І. Проблеми гарантування прав селянства України // Права людини і громадянина: проблеми реалізації. — К., 1998. — С. 63-64; Титова Н. І. Селянство: загальносоціальні та правові аспекти // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: Матеріали II регіональної наукової конференції (лютий, 1996 р.). — Львів, 1996. — С. 14-15; Титова Н. І. Права членів сільськогосподарських кооперативів: тенденції та проблеми законодавчого забезпечення // Право України. — 2000. — № 2. — С. 25-27.

Шаніним і є міждисциплінарною галуззю знань. Хрестоматія з "сельскохозяйствознавства", яка вперше була видана англійським видавництвом 1971 р., нині вже перекладена російською мовою¹. На жаль, в Україні ще й досі ця галузь знань не одержала належного визнання та розвитку.

Науково-правові засади інституту приватної власності на землі сільськогосподарського призначення — предмет дослідження багатьох юристів-аграрників. Серед них слід назвати, насамперед, В. І. Андрейцева, Н. І. Титову, Ю. С. Шемшученка, М. В. Шульгу, В. З. Янчука, П. Ф. Кулиничу. Заслужують на увагу також праці В. В. Носіка, В. К. Гуревського, О. М. Вовк, А. Берлача, О. А. Вівчаренка.

Представниками науки аграрного права України провадиться історико-правовий аналіз існування права приватної власності на землю. З цього приводу цікаві дослідження М. В. Шульги, В. К. Гуревського та ін.

Поняття й зміст права приватної власності на землю з'ясовують у своїх працях В. І. Андрейцев, В. К. Гуревський, П. Ф. Кулинич, О. М. Вовк та інші вчені.

У системі наукових досліджень інституту приватної власності на землю сільськогосподарського призначення важливим є теоретичний аналіз об'єктів і суб'єктів права приватної власності на землю. Велике значення має наукове з'ясування поняття земель взагалі та земель сільськогосподарського призначення як особливого об'єкта правової регламентації, що ґрунтовно досліджено у працях Н. І. Титової та В. І. Андрейцева. Поняття земельної ділянки як об'єкта права приватної власності на землю та її визначення пропонує В. К. Гуревський.

Однією з проблем правової регламентації права приватної власності на землю сьогодні є відсутність у земельному законодавстві України (зокрема в ЗК) чіткого визначення поняття земель, земель сільськогосподарського призначення, земельної ділянки тощо. З огляду на це в аграрно-правовій науці висунуто конкретні рекомендації щодо визначення згаданих понять у новому кодифікованому акті земельного законодавства України (Н. І. Титова, В. І. Андрейцев, В. К. Гуревський та ін.).

Науково обґрунтовують юридичний механізм набуття та реалізації права приватної власності на землю у своїх працях В. І. Андрейцев, П. Ф. Кулинич, М. В. Шульга та інші вчені.

Особливо відзначимо в цьому аспекті науковий доробок В. І. Андрейцева, який сформулював основні ознаки приватизації земель, виділив головні етапи процедури приватизації тощо². Він також послідовно обґрунтував необхідність врегулювання на законодавчому рівні процедури приватизації земель³. Аналогічні пропозиції

¹ Див.: Великий незнакомец: Крестьяне и фермеры в современном мире. Хрестоматия / Сост. Теодор Шанин. — М., 1992. — 432 с.

² Див.: Андрейцев В. І. Правові засади земельної реформи і приватизації земель в Україні: Навч.-практ. посіб. — К., 1999. — С. 27-32.

³ Див.: Там само. — С. 17-20.

висловили й інші представники аграрно-правової науки, зокрема Ю. С. Шемшученко, П. Ф. Кулинич, З. А. Павлович.

Наука аграрного права України досліджує також законодавчо закріплені обмеження права приватної власності на землю. Аналізують їх у своїх працях В. І. Андрейцев, П. Ф. Кулинич, В. К. Гуревський та інші вчені.

Важливий аспект наукового дослідження аграрного права України — проблема розмежування сфери дії Цивільного кодексу (ЦК) та майбутнього Екологічного кодексу України щодо правової регламентації інституту приватної власності на землю. Згадана проблема є предметом дослідження В. І. Андрейцева, Н. І. Титової, М. В. Шульги, Ц. В. Бичкової та ін. На думку Н. І. Титової, відносини власності на землі сільськогосподарського призначення через особливий характер та значення таких земель повинні регулюватися ЗК та іншим земельним законодавством¹. Аналогічної точки зору дотримуються Ц. В. Бичкова, М. В. Шульга та інші вчені.

Нерозривно пов'язаний з інститутом земельної та аграрної реформ, інститутом права приватної форми власності на землі сільськогосподарського призначення новий інститут аграрного права України — інститут правового забезпечення паювання земель сільськогосподарського призначення.

Питання юридичної природи права на земельну частку (пай) досліджуються В. І. Андрейцевим, Н. І. Титовою, М. В. Шульгою, В. І. Федоровичем, В. В. Носіком, П. Ф. Кулиничем, Т. О. Коваленко та ін.

Учені-юристи України з'ясували поняття паювання земель та юридичну природу права на земельну частку (пай). Так, М. В. Шульга розкриває суть права на земельну частку (пай) з погляду його співвідношення з правом приватної власності на землю. Він розглядає право на земельну частку (пай) як правову категорію, що є вторинною щодо права колективної власності на землю². Обґрунтовану характеристику правової категорії права на земельну частку (пай) як права зобов'язального характеру дає у своїх працях П. Ф. Кулинич. Аналогічно розглядають суб'єктивне право на земельну частку (пай) і В. В. Носік і Т. О. Коваленко.

Поняття та суттєві ознаки земельної частки (паю) як не визначеної в натурі земельної ділянки з'ясували В. В. Носік та Т. О. Коваленко³. Аграрно-правова наука досліджує також коло суб'єктів права на земельну частку (пай) (В. В. Носік, Т. О. Коваленко). Вони вперше проаналізували підстави виникнення та припинення права на земельну частку (пай).

¹ Див.: Титова Н. І. Землі сільськогосподарського призначення — особливий об'єкт правової регламентації // Вісник Львів. ун-ту. Серія юридична. Вип. 34. — Львів, 1999. — С. 139.

² Див.: Шульга М. В. Актуальные правовые проблемы земельных отношений в современных условиях. — Харьков, 1998. — С. 46, 109.

³ Див.: Носік В., Коваленко Т. Щодо правової природи земельної частки (паю) // Право України. — 2000. — №3. — С. 48-51.

Обґрунтовані пропозиції щодо вдосконалення законодавства з питань паювання землі висловили у своїх працях В. І. Андрейцев, Н. І. Титова, М. В. Шульга, П. Ф. Кулинич, А. Бейкун та інші вчені.

Прийняття нового ЗК, яким передбачено приватизацію та паювання земель державних і комунальних сільськогосподарських підприємств (ст. ст. 25, 118), зумовлює потребу подальших досліджень аграрно-правовою наукою теоретичних і практичних проблем паювання земель сільськогосподарського призначення.

Розвиток аграрного законодавства зумовив виокремлення ще одного нового правового інституту аграрного права — інституту оренди земель сільськогосподарського призначення.

Серед представників науки аграрного права України, які досліджують правові засади оренди земель сільськогосподарського призначення, слід відзначити О. О. Погрібного, М. В. Шульгу, Н. І. Титову, П. Ф. Кулинич, І. Будзиловича, А. Юрченка, В. А. Солюка, Н. В. Ільницьку, І. А. Войтук, А. Берлача.

Аграрно-правова наука вивчає історію розвитку земельно-орендних відносин на українських землях. Так, історико-правовий аналіз оренди земель здійснили А. Берлач, І. Будзилович та А. Юрченко.

Представники науки аграрного права України з'ясовують поняття та специфічні ознаки оренди земель. Важливими щодо цього є праці О. О. Погрібного, М. В. Шульги, Н. В. Ільницької. Так, О. О. Погрібний розглядає оренду земель як особливий різновид землекористування¹.

Важливе значення в системі аграрно-правових досліджень має проблема з'ясування поняття, змісту та юридичної природи договору оренди земель, що розглядають у своїх працях В. І. Андрейцев, М. В. Шульга, Н. В. Ільницька та ін. Зокрема, М. В. Шульга обґрунтовує, що відносини у сфері орендного землекористування є предметом, насамперед, земельного законодавства, а цивільно-правові норми застосовують до земельних відносин лише в тих випадках, коли ці відносини не врегульовані земельним законодавством². Аналогічної позиції дотримується і Н. В. Ільницька³.

Недостатньо активно аграрно-правова наука обґрунтовувала потребу врегулювання всього комплексу земельних орендних відносин новим ЗК, а не окремим законом, як це має місце нині. На жаль, новий ЗК фактично обмежується наявністю бланкетної норми щодо регулювання земельно-орендних відносин (ч. 6 ст. 93).

Значну роль у сучасних економічних відносинах на селі відіграє також питання оренди не лише земель, а й майна. На жаль, правовий інститут сільськогосподарської майнової оренди аграрно-пра-

¹ Див.: Погрібний О. О. Селянські господарства і оренда (організаційно-правові питання). — К., 1992. — 192 с.

² Шульга М. В. Актуальные правовые проблемы земельных отношений в современных условиях. — Харьков, 1998. — С. 132-133.

³ Див.: Ільницька Н. В. Оренда земель сільськогосподарського призначення: правові аспекти. Автореф. — К., 2001. — С. 12.

вова наука досліджує недостатньо. З монографічних досліджень цієї тематики особливою науковою цінністю відзначається праця О. О. Погрібного "Селянські господарства і оренда (організаційно-правові питання)", в якій він дослідив поняття, суть, зміст і види оренди, юридичну природу, порядок укладення, виконання та припинення договору оренди тощо. Орендно-майнові відносини за участю фермерських господарств науково обгрунтувала професор Н. І. Титова. Помітний внесок у наукове забезпечення розвитку правового інституту сільськогосподарської майнової оренди зробив також В. А. Сонюк.

На сучасному етапі в умовах низького рівня матеріально-технічного забезпечення аграрних товаровиробників значно підвищується роль орендно-майнових відносин у сільському господарстві. З огляду на це важливими завданнями аграрно-правової науки є дослідження інституту сільськогосподарської оренди майна в аграрному секторі економіки, з'ясування й теоретичне обгрунтування особливостей орендно-майнових відносин, зумовлених специфікою аграрного виробництва, та підготовка наукових рекомендацій щодо вдосконалення правового регулювання таких відносин. Особливо необхідно відзначити потребу в прийнятті спеціалізованого нормативно-правового акта аграрного законодавства (у формі закону) з питань регулювання оренди майна в сільському господарстві¹.

Як відомо, в сільському господарстві на українських землях історично склалися кооперативні сільськогосподарські структури. Тому вкрай важливими є питання розвитку сільськогосподарського кооперативного законодавства. В Україні основним нормативно-правовим актом, який регулює діяльність сільськогосподарських кооперативів, є Закон України від 17 липня 1997 р. "Про сільськогосподарську кооперацію".

Науково-правові засади інституту сільськогосподарської кооперації розробляли й розробляють багато вчених-юристів України. Серед них — В. І. Семчик, Н. І. Титова, В. І. Федорович, О. М. Соцін, Я. З. Гасцька та ін. Особливо слід відзначити монографічну роботу В. І. Семчика "Кооперація и право" (1991 р.)², в якій учений на основі законодавства про кооперацію вперше з'ясував правові основи розвитку кооперації в Україні. Він дослідив також порядок створення й припинення діяльності кооперативів, правове становище різних видів кооперативів, зокрема сільськогосподарських, правове регулювання майнових відносин тощо. За його редакцією також видано перший в Україні підручник з кооперативного права (1998 р.)³, в якому, поряд з іншими питаннями, дослід-

¹ Погрібний О. О. Селянські господарства і оренда (організаційно-правові питання). — К., 1992. — 192 с.

² Див.: Сонюк В. А. Оренда як форма господарювання в сільському господарстві і спосіб роздержалення в агропромисловому комплексі — складова частина аграрної реформи в Україні // Аграрна реформа в Україні: економічні і правові проблеми. Матеріали "круглого столу". Одеса, вересень 1993 р. Тези доповідей і виступів. — Одеса, 1993. — С. 21.

³ Див.: Семчик В. И. Кооперация и право. — К., 1991. — 148 с.

⁴ Див.: Кооперативне право: Підручн. / За ред. В. І. Семчика. — К., 1998. — 336 с.

жено і правове становище кооперативів, що функціонують в аграрному секторі економіки.

Н. І. Титова ще 1991 р. обґрунтувала необхідність прийняття Закону України "Про сільськогосподарську кооперацію". Вчена також внесла пропозиції щодо вирішення порад із виробничими та споживчими кооперативами третього типу кооперативів — у сфері послуг.

У червні 2001 р. у Києві відбулася міжнародна науково-практична конференція на тему: "Національний кооперативний рух та структурні зміни в економіці України ХХІ століття", на якій українська аграрно-правова наука була представлена доповідями провідних учених: В. І. Семчика, А. П. Гетьмана, М. В. Шудьги, А. М. Статівки, Н. І. Титової, Т. П. Проценко, В. І. Федоровича, М. А. Мацька та ін.

Предметом дослідження представників науки аграрного права нашої держави сьогодні є різноманітні проблеми правового забезпечення функціонування й розвитку сільськогосподарської кооперації в Україні, зокрема з'ясування історії її розвитку. Періодизацію розвитку сільськогосподарської кооперації на українських землях та її законодавчого регулювання здійснили В. І. Семчик і В. І. Федорович.

Одним із напрямів аналізу є дослідження юридичної природи, суті та ознак сільськогосподарської кооперації та сільськогосподарського кооперативу (В. І. Семчик, В. І. Федорович, Я. З. Гаєцька-Колотило). Розмежуванню сільськогосподарського кооперативу та інших форм ведення сільськогосподарського виробництва (в тому числі з фермерським господарством) присвячені праці Н. І. Титової.

Актуальними нині є проблеми розвитку та законодавчого регулювання фермерської кооперації, які досліджує Н. І. Титова.

Майнові відносини у сільськогосподарських кооперативах, зокрема особливості реалізації права кооперативної форми, правове регулювання в галузі планування, фінансування, матеріально-технічного забезпечення й оподаткування дослідив О. М. Сонін.

Земельні відносини як пріоритетні в системі інших видів суспільних відносин, що складаються в сільськогосподарських кооперативах, розглянув В. І. Федорович. На жаль, вони недостатньо врегульовані чинним законодавством України, і в ЗК вони також чомусь лишались поза увагою законодавця.

Я. З. Гаєцька ґрунтовно проаналізувала організаційно-правові форми кооперації у сільському господарстві.

Актуальними сьогодні є наукові проблеми правового регулювання членських відносин у сільськогосподарських кооперативах. Оскільки членство в кооперативі є підставою виникнення всіх інших внутрішнькооперативних відносин, В. І. Федорович справед-

Див.: Титова Н. І. Сільськогосподарські кооперативи: їх правове забезпечення // Радянське право. — 1991. — № 6. — С. 20-22.

ливо розглядає інститут членства як провідний і базовий¹. Тому слід погодитися з Н. І. Титовою, яка вказує на необхідність детальної регламентації у Законі України “Про сільськогосподарську кооперацію” правового статусу та, зокрема, специфічних земельних, трудових, майнових і інших прав членів сільськогосподарських кооперативів². Потрібно також зазначити, що в аграрно-правовій науці висловлено пропозицію щодо необхідності законодавчого розмежування норм про членство в сільськогосподарських кооперативах юридичних і фізичних осіб³.

Порядок створення, реорганізації та припинення діяльності сільськогосподарських кооперативів досліджує О. М. Сонін. Способи виникнення, підстави і процедура ліквідації сільськогосподарських кооперативів проаналізував у своїх вправах В. І. Федорович.

Вчені-юристи вносять конкретні пропозиції щодо вдосконалення законодавчого регулювання сільськогосподарської кооперації в Україні. Так, доцільною є пропозиція О. М. Соніна щодо необхідності розробки Примірного статуту сільськогосподарського кооперативу⁴. Розвиваючи згадану наукову пропозицію та виходячи з сучасних потреб правового регулювання різних видів сільськогосподарських кооперативів, В. І. Федорович обґрунтовано пропонує прийняти Примірні статuti окремих видів сільськогосподарських кооперативів⁵.

У юридичній науці висловлено також думку щодо необхідності прийняття спеціального закону “Про виробничу кооперацію”⁶. Доцільними також є розробка та прийняття загального кодифікованого акта “Про кооперацію”, який закріпив би кооперативні принципи, врегулював організаційно-правові форми кооперації, правове становище кооперативів різних типів і видів, визначив їх поняття та юридичні ознаки, порядок створення й припинення діяльності, основні засади господарської та іншої діяльності тощо. У такому нормативному акті необхідно було б також законодавчо закріпити пріоритетне значення сільськогосподарських кооперативів у системі кооперації.

20 грудня 1991 р. було прийнято Закон України “Про селянське (фермерське) господарство”, що втратив чинність на підставі Закону від 19 червня 2003 р. “Про фермерське господарство”, який закріпив правові основи організації та діяльності нових аграрних суб’єктів — фермерських господарств та поклав початок розвитку

¹ Див.: Федорович В. І. Правове регулювання створення, реорганізації і ліквідації сільськогосподарських кооперативів: Автореф. — Львів, 1998. — С. 12.

² Див.: Титова Н. І. Права членів сільськогосподарських кооперативів: тенденції та проблеми законодавчого забезпечення // Право України. — 2000. — № 2. — С. 25-27.

³ Див.: Федорович В. І. Правове регулювання створення, реорганізації і ліквідації сільськогосподарських кооперативів: Автореф. — Львів, 1998. — С. 6.

⁴ Див.: Сонін О. М. Правове положення сільськогосподарських (кріме колхозов) кооперативів: Автореф. — Харків, 1992. — С. 17.

⁵ Див.: Федорович В. І. Правове регулювання створення, реорганізації і ліквідації сільськогосподарських кооперативів: Автореф. — Львів, 1998. — С. 5.

⁶ Див.: Загітко О., Хаудін В. Законодавче забезпечення розвитку кооперації в Україні // Право України. — 2000. — № 11. — С. 69.

нового правового інституту аграрного права. Серед представників науки аграрного права України, котрі досліджують науково-правові проблеми фермерського господарства, варто назвати О. О. Погрібного, Н. І. Титова та Т. П. Проценко.

Вперше на монографічному рівні правовий статус фермерських господарств дослідив О. О. Погрібний 1992 р. у праці "Селянські господарства і оренда (організаційно-правові питання)"¹ та в монографії "Правовое регулирование деятельности крестьянских (фермерских) хозяйств в условиях рынка"². У ній він з'ясував правові питання створення фермерських господарств, об'єкти їх права власності, землевладіння й землекористування, а також питання матеріально-технічного постачання, фінансування, кредитування, обліку та ін. Н. І. Титова є автором двох монографій з питань правового становища фермерських господарств³ і багатьох наукових статей, в яких досліджено поняття та юридичні ознаки фермерських господарств, правові проблеми використання землі та права власності цих господарств, основні засади їх створення, функціонування, припинення діяльності тощо.

Проблеми правового регулювання майнових відносин у фермерських господарствах і конституційні засади їх створення й функціонування докладно проаналізовані у монографіях Т. П. Проценко⁴.

Науково-правові засади інституту фермерського господарства в Україні розробляють також В. І. Семчик, Ц. В. Бичкова та інші вчені. Свій внесок у дослідження згаданих проблем зробили також Л. В. Логущ, А. Берлач, М. Я. Ващишин.

Важливим аспектом наукової діяльності вчених-юристів України є з'ясування сутності, поняття та суттєвих ознак фермерського господарства як специфічного суб'єкта аграрних відносин (Н. І. Титова, О. О. Погрібний та ін.).

На сучасному етапі існує потреба чіткого законодавчого закріплення поняття та юридичних ознак фермерського господарства, інших пов'язаних із ним понять, наприклад, "фермер", "сільське господарство", на що вказують у своїх працях Н. І. Титова, Л. В. Логущ та інші вчені.

Сприяння вдосконаленню правового інституту фермерства має на меті також дослідження земельних відносин у фермерському господарстві, що здійснюється вченими України. Наукові пробле-

¹ Див.: Погрібний О. О. Селянські господарства і оренда (організаційно-правові питання). — К., 1992. — 192 с.

² Див.: Погребной А. А. Правовое регулирование деятельности крестьянских (фермерских) хозяйств в условиях рынка. — М., 1992.

³ Див.: Титова Н. І. Фермер і закон. — Львів, 1996. — 126 с.; Титова Н. І. Фермерство в Україні: основні правові засади. Питання та відповіді. — Львів, 1998. — 184 с.

⁴ Див.: Проценко Т. П. Правовий режим майна селянських (фермерських) господарств України: Автореф. — К., 1996. — 20 с.; Проценко Т. П. Правовий режим майна селянських (фермерських) господарств України. — К., 2000. — 80 с.; Проценко Т. П. Проблеми права власності селянських (фермерських) господарств та особистих підсобних господарств громадян і порядок їхнього вирішення // Проблеми права власності та господарювання у сільському господарстві / За ред. В. І. Семчика. — К., 2001. — С. 42-58; Проценко Т. П. Конституційні засади розвитку селянських (фермерських) господарств. — К., 1998. — 32 с.

ми правового регулювання земельних відносин у фермерських господарствах з'ясували Н. І. Титова та М. Я. Ващишин.

Правовий режим майна фермерських господарств дослідили Н. І. Титова, В. І. Семчик, О. О. Погрібний, Т. П. Проценко та ін. Автори внесли цінні наукові пропозиції щодо вдосконалення правового регулювання майнових відносин у таких господарствах.

Крім зазначених основних аспектів проблеми правового забезпечення інституту фермерського господарства, вчені-юристи проаналізували також і інші проблеми розвитку фермерства в Україні: конституційні засади фермерства (Т. П. Проценко); питання фермерської кооперації (Н. І. Титова); орендні відносини у фермерських господарствах (Н. І. Титова, О. О. Погрібний); специфічні трудові відносини та необхідність їх докладнішої правової регламентації (Н. І. Титова); вдосконалення членських відносин (М. С. Долинська, А. Берляч); припинення діяльності фермерських господарств (Н. І. Титова, М. С. Долинська); необхідність державної підтримки фермерства (Н. І. Титова, Т. П. Проценко, Л. В. Логуш); правове регулювання фермерства у США та його значення для України (Н. І. Титова, Л. В. Логуш) тощо.

Подальше вдосконалення законодавства пов'язане з проблемою розмежування регламентації правового становища фермерських господарств між новими ЗК та ЦК.

У системі сучасного аграрного права України в зв'язку з проведенням аграрної реформи, що має на меті реформування не лише економічних (виробничих) відносин в аграрному секторі економіки, а й здійснення соціальних перетворень на селі, відбувається процес становлення ще одного нового правового інституту — інституту правового забезпечення соціального розвитку села.

Проблеми правового забезпечення соціального розвитку села сьогодні послідовно досліджують Н. І. Титова, Ц. В. Бичкова, В. І. Андreyцев, В. В. Носік та деякі інші вчені.

Зокрема, наукою аграрного права України (Н. І. Титова, Ц. В. Бичкова та ін.) доведено потребу конституційного закріплення таких основоположних для сільського господарства принципів, як принцип державної підтримки сільського господарства, державного забезпечення соціально-економічних умов життя і праці селянина та ін.

Правове регулювання нових за своїм змістом суспільних відносин соціальної сфери села досліджує В. В. Носік. Ним з'ясовано основні напрями правового забезпечення наукових досліджень і підготовки кадрів для села, правове регулювання житлового та шляхового будівництва у сільській місцевості, правове забезпечення культурно-побутового та спортивно-оздоровчого обслуговування жителів села¹.

18 січня 2001 р. було прийнято Закон України "Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001-2004 років", який

¹ Див.: Носік В. В. Правове забезпечення соціального розвитку села // Аграрне право України: Підручник / За ред. В. З. Янчука. — К., 1996. — С. 442-461.

заклав конкретні економічно-фінансові важелі розвитку сільського господарства України (в сфері ціноутворення, податкової та бюджетної політики, особливостей кредитного забезпечення, страхування ризиків сільськогосподарського виробництва та ін.). Звичайно, виконання норм цього Закону створює базу й для поліпшення соціально-го розвитку села, проте прямих норм щодо цього в Законі немає.

Особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі вперше були визначені Декретом Кабінету Міністрів України від 17 травня 1993 р. №51-93 "Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі". Нині ці питання регулює однойменний Закон України від 10 липня 1996 р.

Правові питання приватизації майна в агропромисловому комплексі докладно дослідив В. І. Семчик. Крім того, Н. І. Титова на основі аналізу чинного законодавства з'ясувала суть і порядок реалізації права фермерських господарств на приватизацію державного майна.

Як зазначає В. І. Семчик, особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі стосуються об'єктів, суб'єктів, способів і механізму проведення приватизації¹. Вчений вказав також на негативні фактори, що супроводжували практичний процес приватизації майна в агропромисловому комплексі та сформулював практичні пропозиції щодо вдосконалення законодавства про приватизацію майна в АПК².

На підставі викладеного можна зробити висновок, що на сучасному етапі внаслідок виникнення нових правових інститутів аграрного права України значно розширився предмет аграрно-правових наукових досліджень. Сьогодні в Україні сформувалися наукові школи, зокрема, стосовно наукових засад проведення земельної та аграрної реформ, приватизації земель, соціально-правової ролі селянства, розвитку сільськогосподарської кооперації, правового становища фермерських господарств, екологізації земельного та аграрного законодавства, їх кодифікації та ін.

Водночас, як ми бачимо, нині існує ще багато нерозв'язаних наукових проблем у цьому напрямі, що, у свою чергу, негативно позначається на ефективності правового регулювання суспільних відносин в аграрному секторі економіки. З огляду на це наука аграрного права України покликана сприяти послідовному процесу формування та розвитку нових аграрно-правових інститутів як цілісних, взаємоузгоджених і досконалих підсистем аграрного права України.

Проблеми розвитку нових аграрно-правових інститутів, їх законодавчого забезпечення визначають пріоритетні напрями наукових теоретичних розробок щодо їх наукового обґрунтування, прогнозування майбутнього виникнення й розвитку.

¹ Див.: Семчик В. І. Особливості приватизації державного майна в агропромисловому комплексі // Аграрне право України: Підручник / За ред. В. З. Янчука. — К., 1996. — С. 161.

² Див.: Семчик В. І. Особливості приватизації державного майна в АПК // Аграрне законодавство України: проблеми ефективності / За ред. В. І. Семчика. — К., 1998. — С.48-65.

§ 4. Представники науки аграрного права України

Кожну науку, як вже зазначалося, потрібно розглядати як певний процес дослідницької діяльності з відкриття та вироблення теоретично систематизованих знань про дійсність. Наука аграрного права України як комплексна та спеціалізована юридична наука також є процесом творчої дослідницької діяльності вчених-юристів. Саме завдяки їх самовідданій та наполегливій праці формується теоретичний рівень аграрно-правової науки — висувуються наукові гіпотези, формуються поняття, категорії, створюються теорії та концепції розвитку аграрно-правових відносин, явищ та цілих правових інститутів та їх систем, а також розробляються практичні рекомендації щодо вдосконалення правового регулювання аграрних відносин, які, у свою чергу, генерують подальший розвиток вітчизняної аграрно-правової науки.

В Україні у сфері аграрно-правової науки нині плідно працюють доктори юридичних наук і професори.

Академік Академії правових наук України, доктор юридичних наук, професор В. З. Янчук, заслужений представник української аграрно-правової науки, має понад 150 публікацій, брав участь у написанні 6 підручників з основ права, 2 підручників з радянського права. Під науковим керівництвом В. З. Янчука та у співавторстві видано юридичні довідники для працівників сільського господарства 1968, 1972, 1982, 1986 рр., а також “Науково-практичний коментар Примірною Статуту колгоспу” 1988 р. 1963, 1968, 1978 рр. за ініціативою вченого та у співавторстві з ним видано “Збірники колективного законодавства”, а в 1972 і 1979 рр. — “Збірники земельного законодавства”. Важливе значення для становлення та розвитку аграрно-правової науки мали також підручники із земельного та колгоспного права, видані за редакцією автора¹.

У своїй дисертації В. З. Янчук ґрунтовно дослідив проблеми матеріальної відповідальності сторін за договором МТС із колгоспом (1954 р.)² та теоретичні проблеми кодифікації законодавства про колгоспи (1969 р.)³. Особливо слід відзначити внесок ученого в дослідження загальнотеоретичних проблем колгоспного права, здійснені у монографічній та дисертаційній формах⁴.

Поряд із згаданими науковими працями, В. З. Янчук ґрунтовно проаналізував правові питання відповідальності колгоспників за порушення трудової дисципліни, проблеми колгоспної власності та

¹ Див.: Советское колхозное право / Под ред. М. И. Козыря, В.З. Янчука. — М., 1978. — 478 с.; Земельное право: Подручн. / За ред. М. Д. Казанцева / Укр. видання за ред. В. З. Янчука. — К., 1960. — 302 с.

² Див.: Янчук В. З. Матеріальна відповідальність сторін за договором МТС з колгоспом: Автореф. — К., 1954.

³ Див.: Янчук В. З. Теоретические проблемы кодификации законодательства о колхозах: Автореф. — М., 1969. — 38 с.

⁴ Див.: Янчук В. З. Проблемы теории колхозного права. — М., 1969. — 199 с.

її правової охорони, правове становище спеціалістів колгоспів, соціальне страхування колгоспників тощо.

Нині В. З. Янчук досліджує теоретичні проблеми аграрного права в умовах здійснення аграрної та земельної реформ, проблеми правового забезпечення нових аграрно-правових інститутів тощо.

Особливо треба підкреслити вагомий внесок В. З. Янчука у підготовку першого в Україні підручника "Аграрне право України", який має вже 2 видання¹. 2001 р. за редакцією В. З. Янчука вийшов друком практикум з аграрного права України, в якому розглядаються особливості земельних відносин, зокрема земель сільськогосподарського призначення². Вчений є також співавтором науково-практичного коментарю до ЗК³.

Крім того, В. З. Янчук — ініціатор створення ряду наукових юридичних центрів та навчальних закладів, в тому числі в Національному аграрному університеті.

Засновником науки та навчальної дисципліни з правової охорони природи в Україні є доктор юридичних наук, професор В. Л. Мунтян. 1960 р. він захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук на тему: "Адміністративно-правова охорона колгоспної власності"⁴, в якій вперше в науці колгоспного права здійснив комплексне дослідження проблем адміністративно-правової охорони власності колгоспів. У монографічній формі вчений з'ясував правові питання діяльності міжколгоспних об'єднань⁵. Важливе значення для розвитку науки аграрного права має його наукове монографічне дослідження "Правова охорона ґрунтів Української РСР" (1965 р.)⁶ та колективна монографія (у співавторстві з Ц. В. Бичковою) "Правове регулювання водних відносин в УРСР" (1966 р.)⁷. В. Л. Мунтян дослідив також проблеми права колгоспної власності, правові форми відповідальності службових осіб колгоспів тощо.

1975 р. учений захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук на тему: "Правовые проблемы рационального природопользования"⁸. На дисертаційному рівні (а також у монографічній формі — 1973 р.) він здійснив спеціальне

¹ Див.: Аграрне право України: Підруч. / За ред. В. З. Янчука. — К., 1996. — 560 с.; Аграрне право України: Підруч. — 2-е вид. / За ред. В. З. Янчука. — К., 2000. — 720 с.

² Див.: Аграрне право України: Практикум / За ред. В. З. Янчука. — К., 2001. — 256 с.
³ Див.: Земельний кодекс України: Науково-практичний коментар / За заг. ред. В. І. Семчика. — К., 2003.

⁴ Див.: Мунтян В. Л. Адміністративно-правова охорона колгоспної власності: Автореф. — Харків, 1961

⁵ Див.: Бичкова Ц. В., Мунтян В. Л. Правові питання діяльності міжколгоспних об'єднань. — К., 1961. — 96 с.

⁶ Див.: Мунтян В. Л. Правова охорона ґрунтів Української РСР — К., 1965. — 100 с.

⁷ Див.: Бичкова Ц. В., Мунтян В. Л. Правове регулювання водних відносин в УРСР. — К., 1966. — 132 с.

⁸ Див.: Мунтян В. Л. Правовые проблемы рационального природопользования: Автореф. — Харьков, 1975. — 49 с.

⁹ Див.: Мунтян В. Л. Правовые проблемы рационального природопользования. — К., 1973. — 181 с.

комплексне дослідження правових та організаційних питань природокористування.

В. Л. Мунтян є автором понад 120 наукових праць, з яких 10 — монографії і навчальні посібники. Ним докладно проаналізовано правові проблеми раціонального природокористування та правової охорони природи, питання юридичної відповідальності у галузі охорони довкілля тощо. Значну увагу автор приділяє також проблемам правового регулювання суспільних відносин у сфері сільськогосподарського виробництва. Так, він розробив окремі правові інститути колгоспного та земельного права. Зокрема, вчений є автором 3 монографій та 9 статей з питань колгоспного та земельного права, співавтором науково-практичного коментарю ЗК¹.

Надзвичайно важливим для розвитку науки аграрного права України є науковий доробок академіка Академії правових наук України, члена-кореспондента НАН України, доктора юридичних наук, професора В. І. Семчика. Вчений є автором понад 300 наукових праць, з яких 5 індивідуальних монографій, розділи до 21 колективної монографії, до 4 підручників і навчальних посібників, до 15 довідників, колективних науково-практичних коментарів.

Вагомий внесок свого часу він зробив у розвиток науки колгоспного права. Зокрема, ним глибоко розроблено теоретичні засади правового становища спеціалістів колгоспу², майнових відносин у колгоспах³ тощо.

Нині автор послідовно досліджує проблеми правового регулювання майнових відносин у сільському господарстві, виробничо-технічного забезпечення сільськогосподарських підприємств та виробничих об'єднань, організаційно-правові форми спеціалізації і концентрації сільськогосподарського виробництва, основні аспекти розвитку законодавства про господарську діяльність і власність в АПК України тощо. Так, у монографії "Имущественные правоотношения в сельском хозяйстве" (1984 р.)⁴ В. І. Семчик дослідив майнові правовідносини, базуючись на правомочностях власника щодо володіння, користування й розпорядження майном з позиції управління ним. Наукові висновки вченого згодом були втілені у докторській дисертації на тему: "Проблемы организационно-правового обеспечения рационального использования имущества сельскохозяйственных предприятий в условиях АПК" (1985 р.)⁵.

Особливо слід відзначити науковий доробок автора з питань сільськогосподарської кооперації. В. І. Семчик є автором моногра-

¹ Див.: Земельний Кодекс України: Науково-практичний коментар / За заг. ред. В. І. Семчика. — К., 2003.

² Див.: Семчик В. І., Янчук В. З. Правовое положение специалистов колхозов. — М., 1979. — 153 с.; Семчик В. И. Правовое положение специалистов колхозов: Автореф. — К., 1975. — 29 с.

³ Див.: Семчик В. И. Правовая охрана колхозной собственности. — К., 1978. — 60 с.

⁴ Див.: Семчик В. И. Имущественные правоотношения в сельском хозяйстве. — К., 1984. — 232 с.

⁵ Див.: Семчик В. И. Проблемы организационно-правового обеспечения рационального использования имущества сельскохозяйственных предприятий в условиях АПК: Автореф. — К., 1985. — 38 с.

фічного дослідження “Кооперация и право” (1991 р.)¹, в якому він проаналізував правові основи розвитку кооперації в Україні, що мало важливе значення для становлення та розвитку нового правового інституту аграрного права України — сільськогосподарської кооперації.

Значною для розвитку науки аграрного права України є наукова діяльність В. І. Семчика з підготовки підручників з аграрного та кооперативного права². Крім того, за редакцією вченого 1998 р. видано колективну монографію “Аграрне законодавство України: проблеми ефективності”³, в якій В. І. Семчик всебічно проаналізував проблемні аспекти процесу розвитку законодавства про господарську діяльність в АПК України.

2001 р. за редакцією В. І. Семчика та П. Ф. Кулиничка було видано перший в Україні академічний курс земельного права України⁴, а в 2003 р. — за редакцією вченого видано науково-практичний коментар до ЗК⁵.

Істотним внеском у розвиток аграрно-правової науки та юридичної науки в цілому є науковий доробок академіка НАН України, доктора юридичних наук, професора Ю. С. Шемшученка, який, аналізуючи проблеми охорони навколишнього природного середовища, досліджує їх також стосовно сільського господарства. Важливе значення має розробка автором теоретичних засад розвитку сучасного законодавства України.

На дисертаційному рівні вчений дослідив організаційно-правові проблеми державного управління охороною навколишнього природного середовища (1979 р.)⁶.

Ю. С. Шемшученко є автором понад 650 наукових праць, зокрема 14 індивідуальних і колективних монографій. У них учений досліджує правові проблеми охорони довкілля, а також правове регулювання суспільних відносин в АПК.

Особливо важливою для розвитку науки аграрного права України діяльність Ю. С. Шемшученка з підготовки колективних монографій з аграрно-правових питань: “Правовые вопросы деятельности производственных агропромышленных объединений” (1983 р.)⁷, “Производственно-хозяйственные связи в агропромышленном комплексе (организационно-правовые вопросы)” (1988 р.)⁸, “Агропромышленный комплекс: правовые питання” (1992 р.)⁹ тощо.

¹ Див.: Семчик В. І. Кооперация и право. — К., 1991. — 148 с.

² Див.: Аграрне право України: Підручн. / За ред. В. З. Янчука. — К., 1996. — 560 с.; Кооперативне право: Підручн. / За ред. В. І. Семчика. — К., 1998. — 336 с.

³ Див.: Аграрне законодавство України: проблеми ефективності / За ред. В. І. Семчика. — К., 1998. — 245 с.

⁴ Див.: Земельне право: Підручн. / За ред. В. І. Семчика і П. Ф. Кулиничка. — К., 2001. — 424 с.

⁵ Див.: Земельний кодекс України: Науково-практичний коментар / За заг. ред. В. І. Семчика. — К., 2003.

⁶ Див.: Шемшученко Ю. С. Государственное управление охраной окружающей среды в СССР (Проблемы теории и практики): Автореф. — К., 1978. — 52 с.

⁷ Див.: Правовые вопросы деятельности производственных агропромышленных объединений / Отв. ред. Ю. С. Шемшученко. — К., 1983. — 330 с.

Сьогодні вчений бере активну участь у дослідженні правових засад та науковому обґрунтуванні таких нових правових інститутів аграрного права України, як інститут аграрної та земельної реформи, приватної власності на землі сільськогосподарського призначення тощо.

Ю. С. Шемшученко є співавтором підручника із земельного права (2001 р.)³ та науково-практичного коментарю до ЗК (2003 р.)⁴.

Слід зазначити, що автор зробив значний внесок у дослідження юридичної науки в Україні, її історії та перспектив розвитку.

Академік Академії правових наук України, доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України В. І. Андрейцев є автором понад 230 наукових і навчально-методичних праць, зокрема 7 монографій, 4 підручників та 3 навчальних посібників, 3 збірок актів екологічного законодавства України, низки розділів у складі авторських колективів інших наукових видань та коментарів до законодавства. За його участю розроблено понад 50 законопроектів.

Основним предметом дослідження В. І. Андрейцева є екологічне право, право екологічної безпеки. Одночасно автор приділяв увагу правовим проблемам аграрного сектора економіки, в тому числі проблемам раціонального природокористування в АПК, охорони навколишнього природного середовища в сільському господарстві тощо. У монографії "Правовое обеспечение рационального природопользования предприятий и объединений АПК" учений з'ясував особливості державно-правового механізму забезпечення раціонального природокористування аграрних суб'єктів, заходи юридичної відповідальності за порушення правил і норм використання земельних, водних, лісових та інших природних ресурсів тощо⁵.

Нині одним із основних напрямів наукової діяльності В. І. Андрейцева є дослідження проблем правового забезпечення земельної реформи, приватизації земель, удосконалення земельного законодавства тощо.

Вчений є співавтором першого в Україні підручника з аграрного права⁶, академічного курсу земельного права України⁷, науково-практичний коментар до ЗК 2003 р.⁸

Особливо слід відзначити одну з останніх його праць — навчально-практичний посібник "Правові засади земельної реформи і

³ Див.: Производственно-хозяйственные связи в агропромышленном комплексе (организационно-правовые вопросы) / Отв. ред. Ю. С. Шемшученко. — К., 1988. — 288 с.

⁴ Див.: Агропромышленный комплекс: правовые питання / За ред. Ю. С. Шемшученка. — К., 1992. — 192 с.

⁵ Див.: Земельне право: Підручн. / За ред. В. І. Семчика і П. Ф. Кулиничка. — К., 2001. — 424 с.

⁶ Див.: Земельний кодекс України: Науково-практичний коментар / За заг. ред. В. І. Семчика. — К., 2003.

⁷ Див.: Андрейцев В. И. Правовое обеспечение рационального природопользования предприятий и объединений АПК. — К., 1989. — 197 с.

⁸ Див.: Аграрне право України: Підручн. / За ред. В. З. Янчука. — К., 1996. — С. 168-188.

⁹ Див.: Земельне право: Підручн. / За ред. В. І. Семчика і П. Ф. Кулиничка. — К., 2001. — 424 с.

¹⁰ Див.: Земельний кодекс України: Науково-практичний коментар / За заг. ред. В. І. Семчика. — К., 2003.

приватизації земель в Україні”¹, в якому зібрані різночасові наукові доробки автора щодо різних аспектів реформування земельних правовідносин в Україні.

Істотне значення для подальшого розвитку науки аграрного права України та впровадження земельного й аграрного законодавства мають наукові дослідження В. І. Андрейцева правових проблем приватизації земель в Україні, права власності на землю та інші природні ресурси. Автор уперше в аграрно-правовій науці ґрунтовно дослідив особливості реформування земельних правовідносин з точки зору додержання екологічних вимог, зокрема норм і нормативів екологічної безпеки.

Праці В. І. Андрейцева присвячені також проблемам реформування юридичної науки та освіти в Україні. Як зазначається в літературі, “вчений зробив значний особистий внесок у розвиток правової науки та її організацію”².

Вагомий внесок у становлення та розвиток теорії аграрного права України зробила також доктор юридичних наук, професор Н. І. Титова, яка є автором понад 200 наукових праць, з яких 6 індивідуальних монографій, 2 розділи в колективній монографії, 2 розділи в підручнику, рецензування 3 підручників (із сільськогосподарського та аграрного права України).

Наукові дослідження Н. І. Титової мали істотне значення для становлення та розвитку науки правової охорони природи України (згодом — науки екологічного права). Зокрема, вчена є авторкою першого в Україні навчального посібника “Правова охорона природи Української РСР” (1965 р.). 1973 р. вона підготувала монографію “Відповідальність за порушення законодавства про охорону природи”, якою було покладено початок подальшим дослідженням питань екологічної відповідальності у правовій науці та започатковано “Львівську наукову школу” в цій галузі.

Починаючи з 70-х рр. і донині вчена у монографічній та інших наукових формах послідовно досліджує теоретичні проблеми аграрного права. Зокрема, Н. І. Титова розробила загальні теоретичні положення про сутність аграрного права як комплексної, інтегрованої та спеціалізованої галузі права; поняття аграрного законодавства та його співвідношення з аграрним правом; роль земельних і трудових відносин (у їх взаємозв'язку) як основоположних суспільних відносин у системі аграрних відносин; значення уніфікованих комплексних спеціалізованих правових інститутів для формування аграрного права на прикладі інституту матеріальної відповідальності.

¹ Див.: Андрейцев В. І. Правові засади земельної реформи і приватизації земель в Україні. Навч.-практ. посіб. — К., 1999. — 320 с.

² Визначені юристи сьогоднішнього дня. — К., 2001. — 624 с.

³ Див.: Титова Н. І. Правова охорона природи Української РСР. Курс лекцій. — Львів, 1965. — 129 с.

⁴ Див.: Титова Н. І. Відповідальність за порушення законодавства про охорону природи. — Львів, 1973. — 220 с.

Вчена 1978 р. опублікувала одну з перших в Україні монографій з теорії аграрного права “Материальная ответственность работников сельскохозяйственных предприятий”¹, в якій на матеріалах інститутів матеріальної відповідальності за колгоспним і трудовим законодавством з'ясувала загальні та специфічні особливості аграрного права не лише як комплексної та інтегрованої, але й як спеціалізованої галузі в системі права, розкрила фактори її формування та розвитку, сформулювала основні теоретичні поняття, структуру, зміст. Фактично авторка вперше виробила теоретичний підхід до поняття аграрного права через систему уніфікованих правових інститутів.

У монографії “Продовольственная проблема: земля, труд (правовые аспекты)”² Н. І. Титова обґрунтувала розуміння предмета, змісту та процесу формування галузі аграрного права, з'ясувала структуру та предметну специфіку аграрних відносин.

Нині вона розробляє теорію сучасного аграрного законодавства України, його основні принципи та конституційні засади, шляхи і напрями розвитку та вдосконалення, в тому числі й подальшої кодифікації.

Особливе значення мають наукові праці Н. І. Титової, де вона досліджує новий правовий інститут аграрного права України — фермерського господарства. Вчена є автором 2 монографій, присвячених правовому статусу фермерських господарств — “Фермер і закон” (1996 р.)³, “Фермерство в Україні: основні правові засади. Питання та відповіді” (1998 р.)⁴, в яких на основі аналізу чинного законодавства України та практики його застосування нею визначено поняття фермерського господарства, сформульовано його юридичні ознаки як специфічного аграрного суб'єкта, проаналізовано його правовий статус.

Поряд із дослідженням правових проблем розвитку фермерства в Україні, авторка також з'ясовує правове становище інших аграрних суб'єктів, зокрема сільськогосподарських кооперативів, обґрунтовує потребу чіткого законодавчого закріплення прав членів цих структур. Н. І. Титова досліджує також соціальний статус селянства та проблеми правового забезпечення його прав, чим започатковує новий напрям наукових розробок у системі аграрно-правової науки.

Значну увагу вона приділяє правовим проблемам розвитку земельного законодавства. Вчена аналізує особливості земель як специфічного об'єкта правової регламентації і на цій підставі робить висновок про необхідність розуміння права власності на землі сіль-

¹ Див.: Титова Н. И. Материальная ответственность работников сельскохозяйственных предприятий. — М., 1978. — 152 с.

² Див.: Титова Н. И. Продовольственная проблема: земля, труд (правовые аспекты). — Львов, 1989. — 182 с.

³ Див.: Титова Н. И. Фермер і закон. — Львів, 1996. — 126 с.

⁴ Див.: Титова Н. И. Фермерство в Україні: основні правові засади. Питання та відповіді. — Львів, 1998. — 184 с.

ського господарського призначення як особливої й самостійної юридичної категорії. У ході розробки нового ЗК вона сформулювала принципові засади основного кодифікованого акта земельного законодавства, розкрила його структуру, зміст та межі правового регулювання¹, а згодом — проаналізувала позитивні та негативні риси прийнятого 2001 р. ЗК².

Н. І. Титова є співавторкою практикуму з аграрного права України (2001 р.)³. 2001 р. вона видала бібліографію з аграрного та земельного права України⁴.

Вагомий внесок у розвиток науки аграрного права зробив член-кореспондент Академії правових наук України, доктор юридичних наук, професор О. О. Погрібний, який є автором понад 140 наукових праць, з них 17 — індивідуальні та колективні монографії, співавтором 10 підручників, а також понад 30 навчально-методичних робіт. Напрямами наукової діяльності вченого є земельне, аграрне, екологічне та кооперативне право.

У монографічній та інших формах він досліджує правовий статус нових суб'єктів аграрних відносин — фермерських господарств⁵. О. О. Погрібний є автором першої в Україні монографії, присвяченої правовим проблемам функціонування фермерських господарств, — «Селянські господарства і оренда (організаційно-правові питання)» (1992 р.)⁶, в якій він дослідив правові питання створення фермерських господарств, основи землеволодіння й землекористування громадян, що займаються селянським господарством, власності цих господарств. Цією самою монографією фактично започатковано важливий напрям теоретичних досліджень нового правового інституту — сільськогосподарської оренди.

Нині, поряд із дослідженням згаданих проблем, учений вивчає також правові питання права власності та організаційно-правових форм господарської діяльності в АПК, правові основи управління агропромисловим комплексом та аграрними підприємствами, питання юридичної відповідальності за порушення аграрного законодавства, реформування земельних відносин тощо.

Професор О. О. Погрібний зробив значний внесок у розвиток науки аграрного права України, взявши участь у підготовці підруч-

¹ Див.: Титова Н. І. Землі як об'єкт правового регулювання // Право України. — 1998. — № 4. — С.10-15; Титова Н. І. Землі сільськогосподарського призначення — особливий об'єкт правової регламентації // Вісник Львів. ун-ту. Серія юридична. Вип.34. — Львів, 1999. — С.135-139.

² Див.: Титова Н. І. До концепції нового основного земельного закону України // Право України. — 2000. — № 4. — С.68-73.

³ Див.: Титова Н. І. Новий Земельний кодекс України: позитивні та негативні аспекти // Право України. — 2002. — № 4. — С.70-77.

⁴ Див.: Аграрне право України: Практикум / За ред. В. З. Янчука. — К., 2001. — 256 с.

⁵ Див.: Титова Н. І. Аграрне право України. Бібліографія. — Запоріжжя, 2001.

⁶ Див.: Погрібний О. О. Селянські господарства і оренда (організаційно-правові питання). — К., 1992. — 192 с.; Погребной А. А. Правовое регулирование деятельности крестьянских (фермерских) хозяйств в условиях рынка. — М., 1992.

⁷ Див.: Погрібний О. О. Селянські господарства і оренда (організаційно-правові питання). — К., 1992. — 192 с.

ників з аграрного¹ та земельного права². 2000 р. у Харкові за його редакцією видано 2 навчальні посібники — “Аграрное, земельное и экологическое право Украины”, які містять загальні та особливі частини трьох навчальних дисциплін³.

Вчений є одним з авторів науково-практичних коментарів ЗК, виданих у Харкові (2002 р.)⁴ та Києві (2003 р.)⁵. За його редакцією 2000 р. було видано книгу із земельного законодавства України (Одеса), а в 2001 та 2002 рр. — підручник із земельного права України (російською та українською мовами)⁶.

Доктор юридичних наук, професор Ц. В. Бичкова (Боцяні) послідовно досліджує правові проблеми розвитку аграрного сектора економіки.

Велике значення мають її праці з проблем розвитку колгоспного законодавства, зокрема монографія “Нове в статутах сільськогосподарських артілей”⁷, яка вийшла друком ще 1958 р. 1966 р. Ц. В. Бичкова у співавторстві з В. Л. Мунтяном підготувала монографію, присвячену правовому регулюванню водних відносин⁸.

Згодом вчена, поряд із деякими питаннями теорії аграрного права, розробляє конкретні правові інститути аграрного права, вивчає актуальні питання взаємовідносин колгоспів і державних підприємств, виробничо-господарське кооперування в сільському господарстві⁹ та АПК.

Вона ґрунтовно проаналізувала договірні відносини між сільським господарством і промисловістю¹⁰. Зокрема, у монографії “Договор в производственно-экономических связях между сельским хозяйством и промышленностью”. Ц. В. Бичкова з’ясувала правові питання сільськогосподарської спеціалізації цивільно-правових договорів та їх нормативно-правового забезпечення, виділила основні особливості договорів із реалізації сільськогосподарської

¹ Див.: Аграрное право Украины: Підруч. / За ред. В. З. Янчука. — К., 1996. — 560 с.; Аграрное право Украины: Підруч. — 2-е изд. / За ред. В. З. Янчука. — К., 2000. — 720 с.

² Див.: Земельное право: Підруч. / За ред. В. І. Семчика і П. Ф. Кулиничка. — К., 2001. — 424 с.

³ Див.: Аграрное, земельное и экологическое право Украины. Общие части учебных курсов / Под ред. А. А. Погребного и И. И. Каракаша — Харьков. 2000. — 368 с.; Аграрное, земельное и экологическое право Украины. Особенности части учебных курсов / Под ред. А. А. Погребного и И. И. Каракаша — Харьков, 2001.

⁴ Див.: Земельный кодекс Украины: Коментар / За ред. А. П. Гетьмана, М. В. Шульги. — Харьков, 2002.

⁵ Див.: Земельный кодекс Украины: Науково-практичний коментар / За заг. ред. В. І. Семчика. — К., 2003.

⁶ Див.: Земельное право Украины / Под ред. А. А. Погребного и И. И. Каракаша. — К., 2001.

⁷ Див.: Боцяні Ц. В. Нове в статутах сільськогосподарських артілей. — К., 1958. — 64 с.

⁸ Див.: Бичкова Ц. В., Мунтян В. Л. Правове регулювання водних відносин в УРСР. — К., 1966. — 132 с.

⁹ Див.: Бичкова Ц. В. Производственно-хозяйственное кооперирование в сельском хозяйстве (организационно-правовые вопросы). — К., 1985.

¹⁰ Див.: Бичкова Ц. В. Договор в производственно-экономических связях между сельским хозяйством и промышленностью. — К., 1980. — 228 с.; Бичкова Ц. В. Договорні відносини по державних закупках продукції у сільськогосподарських підприємств. — К., 1969. — 212 с.

продукції, матеріально-технічного забезпечення та виробничо-технічного обслуговування сільськогосподарських підприємств тощо¹.

Нині вчена досліджує правові проблеми співвідношення цивільного та аграрного законодавств. При цьому вона доводить потребу правового регулювання сільськогосподарської діяльності за допомогою спеціалізованих правових інститутів аграрного права.

Актуальними є дослідження Ц. В. Бичкової інституту права власності, зокрема в аграрному секторі економіки. Важливим аспектом її наукової діяльності є аналіз проблем державного регулювання сільського господарства. Поряд з іншими авторами вона послідовно обстоює позицію щодо необхідності державної підтримки сільськогосподарських товаровиробників.

Ц. В. Бичкова зробила також значний внесок у розвиток сучасної аграрно-правової науки в частині дослідження проблем законодавчого забезпечення ефективної діяльності державних і колективних сільськогосподарських підприємств, реалізації сільськогосподарської продукції, зовнішньоекономічної діяльності аграрних суб'єктів, розв'язання продовольчої проблеми в країні тощо.

Вчена є співавторкою першого в Україні підручника з аграрного права².

Доктор юридичних наук, професор В. С. Шелестов досліджує окремі інститути колгоспного та аграрного права. Поряд з цим учений аналізує загальнотеоретичні проблеми аграрного права як галузі права.

Зокрема, В. С. Шелестов у своїх працях розглядає аграрне право як самостійну галузь права, досліджує його предмет та метод. Формулює основні поняття тощо³. Вчений сформулював також головні напрями розвитку та вдосконалення аграрного законодавства.

За його участю 1981 р. видано підручник із земельного права⁴. В. С. Шелестов також є співавтором першого в Україні підручника з аграрного права, в якому він з'ясовує особливості реорганізації та ліквідації аграрних суб'єктів, правове регулювання виробничо-господарської та фінансової діяльності сільськогосподарських підприємств⁵.

Доктор юридичних наук, професор І. О. СерEDA зробив значний внесок у розвиток науки колгоспного права і тим самим сприяв створенню фундаментальної теоретичної бази для подальшого розвитку аграрно-правових досліджень в Україні. Вчений дослідив суб'єктивні права та обов'язки членів колгоспу, правові засоби за-

¹ Див.: Титова Ц. В. Договор в производственно-экономических связях между сельским хозяйством и промышленностью. — К., 1980. — 228 с.

² Див.: Аграрне право України: Підручн. / За ред. В. З. Янчука. — К., 1996. — 560 с.

³ Див.: Шелестов В. С. О сельскохозяйственном праве // Проблемы социалистической законности на современном этапе коммунистического строительства: Краткие тезисы докладов и научных сообщений республиканской научной конференции, 21-23 ноября 1978 г. / Отв. ред. М. И. Бару. — Харьков, 1978. — С. 157-159; Шелестов В. С. Чи бути сільськогосподарському праву? // Радянське право. — 1979. — № 6. — С. 28-32.

⁴ Див.: Советское земельное право: Учеб. пособ. / Под ред. В. С. Шелестова. — Харьков, 1981. — 232 с.

⁵ Див.: Аграрне право України: Підручн. / За ред. В. З. Янчука. — К., 1996. — 560 с.

хисту прав членів колгоспу тощо. І. О. Серeda розробив також правові засади аграрного землекористування.

1974 р. він захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук на тему: "Теоретические проблемы субъективных прав и обязанностей членов колхоза в условиях развитого социализма"¹, в якій, на основі з'ясування суті та юридичної природи членських відносин у колгоспах, здійснив комплексне, систематизоване дослідження суб'єктивних прав та обов'язків членів колгоспу. Наукові висновки вченого із згаданих питань викладені також у монографії "Права і обов'язки членів колгоспу" (1974 р.)², які є актуальними і для сучасної науки аграрного права України.

І. О. Серeda є співавтором першого в Україні підручника з аграрного права (1996 р.)³.

Доктор юридичних наук, професор З. А. Павлович був відомим ученим-правознавцем. Він — автор понад 120 наукових праць, у тому числі 3 індивідуальних монографій, підручників, книг, довідників, 5 брошур, які є значним внеском у розвиток юридичної науки. Його праці присвячені дослідженню фундаментальних засад аграрного й адміністративного права, державного управління, зокрема управління агропромисловим комплексом.

Автор досліджував переважно проблеми розвитку агропромислового комплексу та його правового забезпечення, питання матеріальної відповідальності в колгоспному праві, організаційно-правові проблеми керівництва сільським господарством та виробничо-господарськими зв'язками в АПК, а згодом — державно-правового регулювання сільського господарства.

На дисертаційному рівні вчений вперше в аграрно-правовій науці дослідив теоретичні та практичні проблеми вдосконалення управління агропромисловим комплексом (1989 р.)⁴. Згадані проблеми були також з'ясовані автором у монографічній формі (1984 р.)⁵, де ним були поставлені та вирішені організаційно-правові питання удосконалення діяльності органів державної влади і управління, органів господарського управління у сфері АПК, підвищення ефективності правового регулювання їх функціонування.

З. А. Павлович висловив думку про формування агропромислового законодавства та доцільність його кодифікації у формі закону "Про агропромисловий комплекс країни"⁶. Цю ідею він докладно

¹ Див.: Серeda І. О. Теоретические проблемы субъективных прав и обязанностей членов колхоза в условиях развитого социализма: Автореф. — Харьков, 1974. — 31 с.

² Див.: Серeda І. О. Права і обов'язки членів колгоспу / За ред. В. З. Янчука. — К., 1974. — 53 с.

³ Див.: Аграрне право України: Підручн. / За ред. В. З. Янчука. — К., 1996. — 560 с.

⁴ Див.: Павлович З. А. Теоретические и практические проблемы совершенствования управления агропромышленным комплексом в СССР: Автореф. — К., 1989. — 38 с.

⁵ Див.: Павлович З. А. Государственное управление агропромышленным комплексом. — К., 1984. — 232 с.

⁶ Див.: Павлович З. А. Теоретические и практические проблемы совершенствования управления агропромышленным комплексом в СССР: Автореф. — К., 1989. — С. 8.

розвинув у подальших працях, зокрема в колективній монографії "Аграрне законодавство України: проблеми ефективності" (1998 р.).

З. А. Павлович був також співавтором першого в Україні підручника з аграрного права, в якому він розкрив питання державного регулювання сільського господарства¹.

Член-кореспондент Академії правових наук України, доктор юридичних наук, професор В. К. Попов спочатку досліджував проблеми цивільного права, згодом — земельного та екологічного права. Багато уваги він приділяє питанням правового забезпечення реалізації екологічних інтересів громадян та юридичних осіб. Автор взяв участь у розробці навчальних та навчально-методичних посібників із природоресурсового та екологічного права.

Вчений на монографічному рівні всебічно проаналізував договірні відносини у сфері сільськогосподарського виробництва. У праці "Договорные отношения и эффективность сельскохозяйственного производства" він обґрунтував поняття договорів у сфері сільськогосподарського виробництва, виділив та проаналізував їх види, сформулював особливості договірних відносин в АПК тощо². Правовому регулюванню відносин міжгосподарської кооперації присвячена його монографія "Право и материальные интересы в межхозяйственной кооперации"³.

Крім того, В. К. Попов дослідив правове становище виробничих об'єднань у сільському господарстві, питання забезпечення меліорації земель у сільському господарстві тощо.

Доктор юридичних наук, професор Ю. О. Вовк є автором численних наукових досліджень із колгоспного, земельного та екологічного права, зокрема 70 друкованих праць, з яких 2 монографії. Він є також співавтором багатьох підручників і навчальних посібників з колгоспного, земельного та екологічного права.

Вчений вперше в юридичній науці дослідив договірні відносини колгоспів з організаціями і підприємствами. У 1962 р. вийшла друком його монографія "Договорные отношения колхозов с организациями и предприятиями"⁴.

Значну увагу автор приділяв також аналізу колгоспних трудових правовідносин. У монографії "Колхозное трудовое правоотношение" (1972 р.)⁵ Ю. О. Вовк обґрунтовано дові відносно самостійність колгоспних трудових правовідносин.

Поряд із названими проблемами, вчений досліджував й інші аспекти правового регулювання суспільних відносин у сільському

¹ Див.: Аграрне законодавство України: проблеми ефективності / За ред. В. І. Семичка. — К., 1998. — 245 с.

² Див.: Аграрне право України: Підруч. / За ред. проф. В. З. Янчука. — К., 1996. 560 с.

³ Див.: Попов В. К. Договорные отношения и эффективность сельскохозяйственного производства. — Харьков, 1976. — 140 с.

⁴ Див.: Попов В. К. Право и материальные интересы в межхозяйственной кооперации. — Харьков, 1983. — 169 с.

⁵ Див.: Вовк Ю. А. Договорные отношения колхозов с организациями и предприятиями. — М., 1962. — 159 с.

* Вовк Ю. А. Колхозное трудовое правоотношение. — М., 1972. — 248 с.

господарстві, а саме: актуальні проблеми права користування громадян і організацій¹; правові питання оплати праці колгоспників²; проблеми матеріально-технічного постачання сільського господарства³; правові проблеми охорони навколишнього природного середовища. Зокрема, у навчальному посібнику "Советское природоресурсовое право и правовая охрана окружающей среды" (1986 р.)⁴ автор послідовно доводить самостійне існування відповідної галузі права, розкриває її особливості та зміст.

Кандидат юридичних наук, професор І. А. Дмитренко у 1960 р. захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук на тему: "Правове регулювання оплати праці в колгоспах на новому етапі розвитку колгоспного ладу"⁵.

Науковими інтересами вченого є екологічне, земельне та аграрне право. В його доробку 107 наукових праць, з яких 7 монографій, 5 навчальних посібників, 3 розділи у складі авторських колективів і інших наукових видань. 2001 р. І. А. Дмитренко видав підручник з екологічного права України⁶.

Він розробляє й правові інститути колгоспного права, зокрема правове забезпечення діяльності колгоспів, їх соціально-економічного розвитку, правові питання охорони майнових, земельних прав колгоспів тощо. Велику увагу автор приділяє також проблемам правової охорони земель.

Одні з нових його монографій присвячена дослідженню законодавчих основ земельних відносин (1993 р.)⁷, в якій вчений аналізує процес розвитку земельного законодавства України, його ефективності, дає конкретні пропозиції щодо його вдосконалення.

Вагомий внесок у розвиток науки колгоспного права зробив доктор юридичних наук, професор В. В. Долежан. Учений, зокрема, захистив кандидатську дисертацію на тему: "Договорные отношения колхозов (на материалах Украинской ССР)" (1973 р.)⁸

Згодом розглянув правові питання прокурорського нагляду за виконанням законів у сільському господарстві⁹. В. В. Долежан є також співавтором однойменного навчального посібника¹⁰.

¹ Див.: Вовк Ю. А. Право вторичного пользования землями колхозов: Автореф. — Харьков, 1953. — 16 с.; Вовк Ю. А. Право приусадебного земледользования колхозного двора. — М., 1957. — 34 с.

² Див.: Вовк Ю. А. Новое в оплате труда колхозников. — М., 1963.

³ Див.: Вовк Ю. А. Правовое регулирование материально-технического снабжения сельского хозяйства. — М., 1965. — 79 с.

⁴ Див.: Вовк Ю. А. Советское природоресурсовое право и правовая охрана окружающей среды: Общая часть. Учеб. пособие. — Харьков, 1986. — 160 с.

⁵ Див.: Дмитренко И. А. Правовое регулирование оплаты труда в колхозах на новом этапе развития колхозного строя: Автореф. — К., 1960. — 330 с.

⁶ Див.: Дмитренко І. А. Екологічне право України: Підручн. — К., 2001. — 352 с.

⁷ Див.: Дмитренко И. А. Законодательные основы земельных отношений в Украине. — К., 1993. — 236 с.

⁸ Див.: Долежан В. В. Договорные отношения колхозов (на материалах Украинской ССР): Автореф. — М., 1973.

⁹ Див.: Долежан В. В. Прокурорский надзор за исполнением законов в сельском хозяйстве. — М., 1986. — 109 с.

¹⁰ Див.: Долежан В. В., Тарнавский Г. С. Прокурорский надзор за исполнением законов в сельском хозяйстве: Учеб. пособие. — Харьков, 1979. — 52 с.

Ним написано понад 100 наукових праць, з яких 2 монографії, 12 навчальних посібників, 2 науково-практичних коментарі (у складі авторських колективів), 6 методичних рекомендацій, статті та тези виступів на наукових конференціях. З питань, які безпосередньо чи опосередковано стосуються аграрного права, вчений опублікував впродовж 1966-1989 рр. 19 статей в юридичних журналах, 3 — в газетах.

Значним внеском у розвиток науки аграрного права України є науковий доробок доктора юридичних наук, професора А. М. Статівки в частині дослідження теоретичних проблем правового регулювання договірних відносин у системі АПК України.

1990 р. вчений захистив кандидатську дисертацію на тему: "Договор на выращивание в личных подсобных хозяйствах колхозников скота и птицы, принадлежащих колхозу"¹.

1997 р. автор підготував індивідуальну монографію "Договоры в агропромышленном комплексе Украины в условиях рынка"², а 1998 р. А. М. Статівка захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук на цю ж тему³.

У названих працях учений обґрунтував положення про те, що договір в умовах ринку в системі АПК є об'єктивно необхідною формою економічних зв'язків між його суб'єктами, сформулював загальне поняття такого договору, розкрив його зміст та специфічні риси, а також довів закономірність того, що в системі АПК ринкові відносини визначають виникнення нових видів договорів, які раніше не мали широкого застосування (попередній договір, договір про зовнішньоекономічний обіг, договір на рекламні послуги) тощо.

Крім зазначених праць, А. М. Статівка підготував понад 30 статей та публікацій, в яких дослідив окремі аспекти договірних відносин у сфері агропромислового комплексу в сучасних умовах, зокрема з'ясував поняття та види правових гарантій суб'єктів договірних відносин в системі АПК, проблеми договірної свободи в АПК, особливості окремих видів договорів аграрних суб'єктів, проблеми державного регулювання АПК тощо. Учений послідовно досліджує правове становище особистих селянських господарств громадян. Він є також співавтором навчального посібника "Аграрне право", виданого в Харкові (1997 р.)⁴.

Доктор юридичних наук, професор М. В. Шульга захистив кандидатську дисертацію, присвячену проблемам удосконалення земельного законодавства (1981 р.)⁵.

¹ Див.: Статівка А. Н. Договор на выращивание в личных подсобных хозяйствах колхозников скота и птицы, принадлежащих колхозу: Автореф. — М., 1990. — 24 с.

² Див.: Статівка А. Н. Договоры в агропромышленном комплексе Украины в условиях рынка. — Харьков, 1997. — 239 с.

³ Див.: Статівка А. М. Договоры в системі агропромислового комплексу України в умовах ринкових відносин: Автореф. — Харків, 1998. — 32 с.

⁴ Див.: Аграрне право: Навч. посібник / За ред. В. П. Жушмана. — Харків, 1997. — 230 с.

⁵ Див.: Шульга М. В. Возникновение и прекращение права пользования землями сельских населенных пунктов: Автореф. — М., 1981. — 20 с.

У дисертації на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук та в своїх монографіях вчений всебічно дослідив сучасні проблеми правового регулювання земельних відносин у ринкових умовах (1998 р.)¹. Автор уперше комплексно розглянув актуальні теоретичні проблеми правового регулювання земельних відносин у період утворення самостійної Української держави, формування й розвитку ринкових відносин, проведення земельної реформи з урахуванням екологічного стану в країні. У своїй дисертації він обґрунтував соціально-еколого-економічну сутність землі як об'єкта земельних відносин, необхідність формування інституту правових гарантій земельних прав та новий підхід до кодифікації земельного законодавства, а також зробив інші важливі висновки.

У монографії "Актуальные правовые проблемы земельных отношений в современных условиях" (1998 р.)² вчений, розглядаючи землю як елемент єдиної екосистеми, пов'язаний з іншими об'єктами природи, докладно аналізує правові форми власності на землю, організаційно-правові форми використання земель, правові гарантії земельних прав тощо.

М. В. Шульга є співавтором підручника із земельного права (2001 р.)³ та коментарів до ЗК (2002 і 2003 рр.)⁴.

Доктор юридичних наук, професор А. М. Запорожець, поряд з проблемами господарського права, досліджує також правові питання регулювання аграрних відносин в Україні.

Учений є автором близько 140 публікацій. З монографій, взяв участь у підготовці 4 колективних підручників. Зокрема, він є співавтором підручника із земельного права (1981 р.)⁵, першого українського підручника з аграрного права⁶. Вагомим внеском у розвиток української земельно-правової науки є підготовка та видання вченим навчального посібника з аграрного права (1997 р.)⁷.

Член-кореспондент Академії правових наук України, доктор юридичних наук, професор А. П. Гетьман 1995 р. захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук на тему: "Еколого-процесуальна правова теорія: проблеми становлення і розвитку"⁸.

¹ Див.: Шульга М. В. Актуальні проблеми правового регулювання земельних відносин в сучасних умовах: Автореф. — Харків, 1998. — 37 с.; Шульга М. В. Актуальные правовые проблемы земельных отношений в современных условиях. — Харьков, 1998. — 224 с.

² Див.: Шульга М. В. Актуальные правовые проблемы земельных отношений в современных условиях. — Харьков, 1998. — 224 с.

³ Див.: Земельное право: Підручн. / За ред. В. І. Семчика і П. Ф. Кулиничя. — К., 2001. — 424 с.

⁴ Див.: Земельний кодекс України: Коментар / За ред. А. П. Гетьмана, М. В. Шульги. — Харків, 2002; ЗК: Науково-практичний коментар / За заг. ред. В. І. Семчика. — К., 2003.

⁵ Див.: Советское земельное право: Учеб. пособие / Под ред. В. С. Шелестова. — Харьков, 1981. — 232 с.

⁶ Див.: Аграрне право України: Підручн. / За ред. В. З. Янчука. — К., 1996. — 560 с.

⁷ Див.: Запорожець А. М. Аграрное право: Учеб. пособие. — Харьков, 1997. — 109 с.

⁸ Див.: Гетьман А. П. Еколого-процесуальна правова теорія: проблеми становлення і розвитку. Автореф. — Харків, 1995. — 32 с.

Вчений є автором понад 80 праць з питань земельного, екологічного та природоресурсового права, серед них монографія “Процессуальные нормы и отношения в экологическом праве”, навчальні посібники “Екологічне право України”, “Процесуальні питання в природоресурсовому праві”, “Вступ до теорії еколого-процесуального права України”.

Особливо важливе значення для розвитку науки аграрного права України мають його дослідження з питань охорони навколишнього природного середовища у сільському господарстві.

А. П. Гетьман є співавтором коментарів до ЗК, виданих у Харкові (2002 р.)¹ та Києві (2003 р.)²

Доктор юридичних наук, професор Н. Р. Малишева — авторка понад 160 наукових праць, з яких 3 — індивідуальні монографії, 13 розділів у колективних монографіях, 6 брошур і довідників. Учена ґрунтовно дослідила економіко-правові питання екології, проблемами державного управління охороною навколишнього природного середовища, питання охорони довкілля від шумових впливів, а також з'ясувала правові питання охорони навколишнього природного середовища від забруднення отрутохімікатами і мінеральними добривами, що застосовуються в сільському та лісовому господарствах.

Істотне значення мають наукові дослідження Н. Р. Малишевої сучасних проблем гармонізації екологічного законодавства в Європі (1996 р.)³. Вчена брала також участь у підготовці підручника із земельного права (2001 р.)⁴ та науково-практичного коментарю до ЗК (2003 р.)⁵

Велику цінність для науки екологічного та аграрного права мають дослідження доктора юридичних наук С. М. Кравченко. Ще 1977 р. вчена захистила дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук на тему: “Имущественная ответственность за причинение вреда природным объектам”⁶, а 1991 р. — докторську дисертацію на тему “Реализация права в охране окружающей среды (социально-психологические условия)”⁷.

¹ Див.: Гетьман А. П. Процессуальные нормы и отношения в экологическом праве. — Харьков, 1994. — 132 с.

² Див.: Земельный кодекс Украины: Комментар / За ред. А. П. Гетьмана, М. В. Шульги. — Харьков, 2002.

³ Див.: Земельный кодекс Украины: Научно-практический комментарий / За заг. ред. В. І. Семчика. — К., 2003.

⁴ Див.: Малишева Н. Р. Гармонизация экологического законодательства в Европе: Дис. ... д-ра юрид. наук у формі наукової доповіді, яка виконує функції автореферату. — К., 1996. — 34 с.; Малишева Н. Р. Гармонизация экологического законодательства в Европе. — К., 1996.

⁵ Див.: Земельне право: Підруч. / За ред. В. І. Семчика і П. Ф. Кулинич. — К., 2001. — 424 с.

⁶ Див.: Земельный кодекс Украины: Научно-практический комментарий / За заг. ред. В. І. Семчика. — К., 2003.

⁷ Див.: Кравченко С. Н. Имущественная ответственность за причинение вреда природным объектам: Автореф. — М., 1977. — 17 с.

⁸ Див.: Кравченко С. Н. Реализация права в охране окружающей среды (социально-психологические условия): Автореф. — Харьков, 1991. — 41 с.

Вона є авторкою понад 120 наукових праць, з яких 6 монографій, 8 навчальних посібників, розділи у 4 підручниках, інших наукових виданнях.

У своїх працях С. М. Кравченко ґрунтовно проаналізувала правові проблеми охорони довкілля, зокрема питання майнової та матеріальної відповідальності за порушення природоохоронного законодавства, правові питання реалізації екологічного законодавства, соціально-психологічні аспекти правової охорони природи тощо.

В. П. Цемко у монографії "Право сільськогосподарського використання землі в Українській РСР"¹ розглядає економіко-правові проблеми, принципи права сільськогосподарського використання земель. Автор досліджує також проблеми відшкодування збитків при вилученні земель для державних і громадських потреб², еколого-економічні аспекти охорони ґрунтів³ тощо. У 1992 р. вчений захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук на тему: "Еколого-економическая эффективность охраны земельных ресурсов Украины"⁴.

В Україні працює велика група науковців у галузі аграрного права — кандидатів юридичних наук.

Кандидат юридичних наук, доцент Л. В. Бориславський є автором понад 70 наукових праць, з яких 15 — розділи у підручниках і посібниках, 35 статей тощо. 1974 р. вчений захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук на тему: "Ответственность за порчу земель сельскохозяйственного назначения"⁵, присвячену комплексному дослідженню всіх видів юридичної відповідальності за правопорушення, пов'язані зі псуванням земель сільськогосподарського призначення. У своїй праці він дав загальну характеристику законодавства про охорону земель сільськогосподарського призначення, сформулював поняття правової охорони таких земель. Автор визначив також поняття та види псування земель сільськогосподарського призначення, виділив критерії і специфічні риси такого псування. На основі проведеного дослідження Л. В. Бориславський вніс обґрунтовані пропозиції щодо вдосконалення земельного законодавства про охорону земель від псування, які мають значення й нині.

Кандидат юридичних наук, доцент С. Ф. Василюк, який є представником львівської наукової школи, на дисертаційному рівні дослі-

¹ Див.: Цемко В. П. Право сільськогосподарського використання землі в Українській РСР. — К., 1975. — 280 с.

² Див.: Цемко В. П. Возмещение убытков при изъятии земель для государственных и общественных надобностей. (На материалах Украинской ССР): Автореф. — К., 1963. — 20 с.; Цемко В. П. Возмещение убытков при изъятии земель для государственных и общественных надобностей (исторический обзор законодательства СССР и УССР с 1917 по 1962 годы). — К., 1963. — 58 с.

³ Див.: Азімов А. Н., Цемко В. П., Новоторов А. С. Эколого-экономические аспекты охраны почв Украинской ССР. — К., 1980. — 181 с.

⁴ Див.: Цемко В. П. Эколого-экономическая эффективность охраны земельных ресурсов Украины: Автореф. — К., 1992. — 32 с.

⁵ Див.: Бориславский Л. В. Ответственность за порчу земель сельскохозяйственного назначения: Автореф. — К., 1974. — 18 с.

див проблеми правового регулювання внутрішнього розпорядку в колгоспах¹, а також інші аспекти правового регулювання трудових відносин у сільському господарстві. Вчений є автором понад 55 наукових праць, з яких 1 монографія, 2 брошури, 5 навчальних посібників.

С. Ф. Василюк узяв участь у підготовці першого українського підручника з аграрного права².

Кандидат юридичних наук, доцент В. В. Янчук був автором понад 75 наукових праць, у тому числі монографій, наукових коментарів, юридичних довідників, навчальних посібників, збірників актів законодавства, співавтором підручника "Кооперативне право".

У 1983 р. учений захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук на тему: "Правовий режим пахотних угодий (на матеріалах Української ССР)"³. Він вперше в аграрно-правовій науці зробив теоретичний аналіз правового режиму орних земель.

В. В. Янчук дослідив широке коло питань, зокрема щодо правової охорони земель сільськогосподарського призначення (1987 р.)⁴, правового забезпечення впровадження інтенсивних технологій в рослинництво (1990 р.)⁵ тощо. Важливе значення мають також його праці з проблем сучасного аграрного та земельного законодавства України⁶. Вчений — співавтор першого в Україні підручника з аграрного права⁷.

Кандидат юридичних наук, доцент І. М. Миронець 1955 р. захистив кандидатську дисертацію на тему: "Договор контрактации в советском праве"⁸. Це була перша наукова розробка договірних відносин з контрактації сільськогосподарської продукції в післявоєнний період. Він є автором понад 100 наукових праць, виконаних індивідуально та у співавторстві, серед яких підручник, навчальні посібники, брошури, розділи в колективних наукових працях, збірники законодавчих актів, статті в періодичних виданнях.

Значний внесок у розвиток науки аграрного права України зробив кандидат юридичних наук, доцент В. В. Носік. Учений є автором понад 60 наукових і науково-методичних праць, з яких 3 розділи підручника "Аграрне право України", посібник з правових питань кооперації, довідники з питань проведення земельних аукціо-

¹ Див.: Василюк С. Ф. Правовое регулирование внутреннего распорядка в колхозах: Автореф. — М., 1980.

² Див.: Аграрне право України: Підручн. / За ред. В. З. Янчука. — К., 1996. — 560 с.

³ Див.: Янчук В. В. Правовой режим пахотных угодий (на материалах Украинской ССР): Автореф. — М., 1982. — 24 с.

⁴ Див.: Янчук В. В. Правова охорона земель сільськогосподарського призначення. — К., 1987. — 81 с.

⁵ Див.: Янчук В. В. Правовое обеспечение внедрения интенсивных технологий в растениеводство. — К., 1990. — 152 с.

⁶ Див.: Аграрне законодавство України / Видп. ред. В. В. Янчук // Бюлетень законодавства і юридичної практики України. — 1996. — № 5. — Вип. 1. — К., 1996. — 302 с.; Янчук В. В. Джерела аграрного права // Аграрне право України: Підручн. / За ред. В. З. Янчука. — К., 1996. — С. 30-49; Законодавство України про земельні ділянки: Аграрне законодавство України. Вип. 2 // Бюлетень законодавства і юридичної практики України. — 1997. — № 6. — 336 с.

⁷ Див.: Аграрне право України: Підручн. / За ред. В. З. Янчука. — К., 1996. — 560 с.

⁸ Див.: Миронець І. М. Договор контрактации в советском праве: Автореф. — К., 1954. — 379 с.

нів та тендерів в Україні, статті з питань аграрного, земельного, кооперативного права, навчально-методичні посібники з курсу аграрного та земельного права.

Поряд із дослідженням загальнотеоретичних проблем аграрного права України автор аналізує також окремі правові інститути цієї галузі. Зокрема, у кандидатській дисертації на тему: "Правовое регулирование рационального использования земель сельскохозяйственных предприятий агропромышленного комплекса (на материалах Украинской ССР)" (1986 р.)¹ він дослідив правові засади сільськогосподарського землекористування.

Нині вчений досліджує проблеми правового забезпечення інститутів аграрної та земельної реформи, права власності на землю, в тому числі правові засади формування ринку землі, паювання земель, інші аспекти правового регулювання земельних відносин.

В. В. Носік (у співавторстві) вперше ґрунтовно дослідив проблемні та складні питання юридичної природи права на земельну частку (пай), підстави виникнення та припинення такого суб'єктивного права тощо². Він є автором практичного довідника "Право власності на землю в Україні" (1992 р.)³, співавтором навчального посібника "Право власності в Україні" (2000 р.)⁴ та практичного посібника "Придбання земельних ділянок несільськогосподарською призначення" (2002 р.)⁵.

Вчений брав також участь у підготовці підручника з аграрного права⁶ та коментарів до ЗК⁷.

Проблеми сільськогосподарської кооперації у дисертаційній та монографічній формах проаналізував кандидат юридичних наук, доцент В. І. Федорович⁸. Учений провів всебічний комплексний аналіз правових засад створення, реорганізації та ліквідації сільськогосподарських кооперативів в Україні, дослідив теоретичні основи сільськогосподарської кооперації, виділив основні етапи її розвитку тощо. Аналізуючи правові умови створення та організації сільськогосподарських кооперативів автор обґрунтував юридичні та специфічні ознаки сільськогосподарського кооперативу, сформу-

¹ Див.: Носік В. В. Правовое регулирование рационального использования земель сельскохозяйственных предприятий агропромышленного комплекса (на материалах Украинской ССР): Автореф. — К., 1986. — 24 с.

² Див.: Носік В., Коваленко Т. Шодо правової природи земельної частки (паю) // Право України. — 2000. — № 3. — С.48-53.

³ Див.: Носік В. В. Право власності на землю в Україні: Практичний довідник. — К., 1992.

⁴ Див.: Носік В. В. Право власності на землю в Україні // Право власності в Україні: Навч. посібник / За заг. ред. О. В. Дєри, Н. С. Кузнецової. — К., 2000. — С. 432-499.

⁵ Див.: Придбання земельних ділянок несільськогосподарського призначення: Практичний посібник / За заг. ред. В. В. Носіка. — К., 2002. — 64 с.

⁶ Див.: Аграрне право України: Підручн. / За ред. В. З. Янчука. — К., 1996. — 560 с.

⁷ Див.: Земельний кодекс України. Коментар / За ред. А. П. Гетьмана, М. В. Шульга. — Харків, 2002. ЗК. Науково-практичний коментар / За заг. ред. В. І. Семичка. — К., 2003.

⁸ Див.: Федорович В. І. Правове регулювання створення, реорганізації і ліквідації сільськогосподарських кооперативів: Автореф. — Львів, 1998. — 18 с.; Федорович В. І. Правові основи створення та діяльності сільськогосподарських кооперативів в Україні. — Львів, 1998. — 142 с.

лював визначення його поняття, вирішив загальні та спеціальні організаційно-правові умови створення сільськогосподарських кооперативів тощо. Велику увагу він також приділив проблемам правового забезпечення еволюції відносин власності на землю в Україні¹.

Кандидат юридичних наук, доцент П. Ф. Кулинич у 1985 р. захистив кандидатську дисертацію на тему: "Правовое обеспечение рационального использования мелиорированных земель (на материалах Украинской ССР)"², в якій вперше в українській юридичній науці розглянув комплекс правових питань, пов'язаних із використанням меліорованих земель у сільськогосподарському виробництві з позицій не тільки земельного, а й водного, цивільного та інших галузей права. Питанням правового забезпечення раціонального використання меліорованих земель присвячена і монографія автора "Рациональное использование мелиорированных земель (вопросы правового обеспечения)" (1987 р.)³. Вчений дослідив також теоретичні та практичні проблеми правової охорони родючих ґрунтів.

Нині він є автором понад 70 наукових публікацій з проблем земельного, аграрного, екологічного та цивільного права, серед яких — розділи в 10 колективних монографіях, остання з них — "Аграрне законодавство України: проблеми ефективності" (1998 р.)⁴. За редакцією В. І. Семчика та П. Ф. Кулинича в Києві 2001 р. видано підручник із земельного права України⁵.

Слід відзначити вагомий внесок П. Ф. Кулинича в розробку правових інститутів земельної реформи, права приватної власності на землю, участь у підготовці проекту нового ЗК⁶. Вчений також є

¹ Див.: Федорович В. И. Реформирование отношений земельной собственности в процессе реорганизации колхозов на Украине // Правовые проблемы земельной и аграрной реформы в странах Центральной и Восточной Европы, России, Беларуси, Украины и других стран СНГ, государствах Балтии: Тезисы докладов Международного конгресса. Минск, 9-10 сентября 1999 г. — Минск 1999. — С. 43-45.

² Див.: Кулинич П. Ф. Правовое обеспечение рационального использования мелиорированных земель (на материалах Украинской ССР): Автореф. — К., 1984. — 24 с.

³ Див.: Кулинич П. Ф. Рациональное использование мелиорированных земель (вопросы правового обеспечения). — К., 1987. — 115 с.

⁴ Див.: Аграрне законодавство України: проблеми ефективності / За ред. В. І. Семчика. — К., 1998. — 245 с.

⁵ Див.: Земельне право: Підруч. / За ред. В. І. Семчика і П. Ф. Кулинича. — К., 2001. — 424 с.

⁶ Див.: Шемшученко Ю., Кулинич П. Право земельної собственности в Україні // Будівництво України. — 1993. — № 3-4. — С. 45-53; Кулинич П. Ф. Правовые проблемы приватизации сельскохозяйственных земель на Украине // Правовые проблемы земельной и аграрной реформы в странах Центральной и Восточной Европы, России, Беларуси, Украины и других стран СНГ, государствах Балтии: Тезисы докладов Международного конгресса. Минск, 9-10 сентября 1999 г. — Минск, 1999. — С. 129-133; Кулинич П. Ф. Правові аспекти прискорення реформування аграрного сектора економіки // Право України. — 2000. — № 4. — С. 26-30; Кулинич П. Ф. Тенденції розвитку права власності на землю в сільській місцевості // Проблеми права власності та господарювання у сільському господарстві: Монографія / За ред. В. І. Семчика. — К., 2001. — С. 59-101; Кулинич П. Ф. Земля і ринок: правові проблеми // Правова держава. — 1993. — Вип. 4. — С. 65-73; Кулинич П. Ф. Правові засади оренди землі в Україні // Реферативний огляд чинного законодавства / За ред. В. В. Цветкова, Є. Б. Кубко. — К., 2000. — С. 157-174; Кулинич П. Ф. Новий ЗК: який йому бути? // Право України. — 2000. — № 10. — С. 50-54; Кулинич П. Ф. Закон про землю — важливий крок в розвитку економічної та політичної реформ // Радянське право. — 1990. — № 6. — С. 3-4; Кулинич П. Ф. Коментар до ЗК // Підприємство і ринок України. — 1992. — № 7. — С. 94-96.

співавтором коментарів до ЗК, виданих у Харкові (2002 р.)¹ та Києві (2003 р.)².

Проблеми правового забезпечення та розвитку окремих інститутів аграрного, земельного та екологічного права послідовно досліджує кандидат юридичних наук, доцент І. І. Каракаш. Він є автором понад 60 наукових праць із згаданих проблем, зокрема розділів підручника "Основи держави та права", навчального посібника "Кооперативне право", підручника "Екологічне право України". У 1979 р. вчений захистив кандидатську дисертацію на тему: "Теоретические вопросы правового регулирования обязанностей членов колхозов"³, у якій вперше в українській науці колгоспного права здійснив комплексний та системний аналіз основних питань правового регулювання обов'язків членів колгоспів.

Крім того, вчений розглянув правові питання стягнення шкоди, заподіяної джерелом підвищеної небезпеки, особам, що працюють в колгоспі, дисциплінарної та адміністративної відповідальності посадових осіб колгоспів тощо.

Нині напрямками наукової діяльності автора є аналіз теоретичних проблем права власності на природні ресурси; правове забезпечення земельної реформи; регіональні проблеми екології та їх подолання тощо. Він, зокрема, дослідив проблемні питання реформування відносин земельної власності, реорганізації колективних сільськогосподарських підприємств тощо.

Вчений є співавтором навчального посібника з аграрного, земельного та екологічного права (2000 р.)⁴ та співавтором курсу лекцій "Экологическое право Украины"⁵, виданого у 2001 р. за його редакцією.

За редакцією І. І. Каракаша та О. О. Погребного у 2001 р. видано підручник із земельного права⁶. Вчений також є співавтором коментарю до ЗК, що вийшов друком 2002 р. у Харкові⁷.

Актуальні проблеми інституту права приватної власності на землі сільськогосподарського призначення досліджує В. К. Гуревський (1999-2000 рр.)⁸. Зокрема, вчений у своїх працях здійснив історико-

¹ Див.: Земельний кодекс України: Коментар / За ред. А. П. Гетьмана, М. В. Шульги. — Харків, 2002.

² Див.: Земельний кодекс України: Коментар / За ред. А. П. Гетьмана, М. В. Шульги. — Харків, 2002; ЗК: Науково-практичний коментар / За заг. ред. В. І. Семчика. — К., 2003.

³ Див.: Каракаш І. І. Теоретические вопросы правового регулирования обязанностей членов колхозов: Автореф. — М., 1979. — 26 с.

⁴ Див.: Аграрное, земельное и экологическое право Украины. Общие части учебных курсов / Под ред. А. А. Погребного и И. И. Каракаша. — Харьков, 2000. — 368 с.

⁵ Див.: Экологическое право Украины: Курс лекций / Под ред. И. И. Каракаша. — Одесса, 2001.

⁶ Див.: Земельное право Украины / Под ред. А. А. Погребного и И. И. Каракаша. — К., 2001.

⁷ Див.: Земельний кодекс України: Коментар / За ред. А. П. Гетьмана, М. В. Шульги. — Харків, 2002.

⁸ Див.: Гуревський В. К. Право приватної власності громадян України на землі сільськогосподарського призначення: Автореф. — К., 1999. — 16 с.; Гуревський В. К. Право приватної власності громадян України на землі сільськогосподарського призначення. — Одеса, 2000. — 136 с.

правовий аналіз існування права приватної власності на землю на території української держави, визначив поняття права приватної власності громадян на землю, дав характеристику об'єкта та суб'єктів цього права, обґрунтував необхідність реформування системи реєстрації прав на землю, сформулював рекомендації щодо вдосконалення земельного законодавства та практики його застосування тощо.

Він також є співавтором навчального посібника з аграрного, земельного та екологічного права (2000 р.)¹, 2 коментарів до ЗК (2002-2003 рр.)².

В. П. Жушман поряд із проблемами цивільного, господарського права досліджує також окремі правові інститути аграрного права. Вчений є автором понад 50 наукових праць, з них 7 — навчальні посібники. Особливо слід відзначити науковий внесок автора в підготовку та видання навчального посібника з аграрного права України (1997 р.)³. У 2003 р. побачив світ його навчально-практичний посібник "Аграрне право та законодавство України"⁴.

У дисертаційній формі права громадян на землю в сільській місцевості комплексно дослідила О. М. Вовк (1997 р.)⁵. При цьому вчена вирізняє окремі особливості таких прав, класифікує їх та вносить пропозиції щодо вдосконалення чинного земельного законодавства. Важливим є зроблене нею розмежування прав власників земельних ділянок і землекористувачів та її науковий висновок про потребу їх роздільного регулювання в ЗК.

О. І. Заєць 1999 р. захистила дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук на тему: "Правові аспекти земельної реформи в Україні"⁶. У цій роботі вона сформулювала поняття земельної реформи, обґрунтувала її мету, провела наукову класифікацію правовідносин у сфері земельної реформи тощо. Важливе практичне значення мають пропозиції вченої щодо розширення змісту нового кодифікованого акта земельного законодавства в частині включення до нього розділу "Правове забезпечення земельної реформи".

Правове забезпечення охорони та раціонального використання земель в сільському господарстві досліджує також Д. А. Суржан. Автор, зокрема в дисертаційній формі, з'ясував правові питання

¹ Див.: Аграрное, земельное и экологическое право Украины. Общие части учебных курсов / Под ред. А. А. Погребного и И. И. Каракаша. — Харьков, 2000. — 368 с.

² Див.: Земельний кодекс України: Коментар / За ред. А. П. Гетьмана, М. В. Шульги. — Харків, 2002; ЗК: Науково-практичний коментар / За заг. ред. В. І. Семчика. — К., 2003.

³ Див.: Аграрне право: Навч. посібник / За ред. В. П. Жушмана. — Харків, 1997. — 230 с.

⁴ Див.: Жушман В. П. Аграрне право та законодавство України: Навчально-практичний посібник. — Харків, 2003. — 443 с.

⁵ Див.: Вовк О. М. Право громадян на землю в сільській місцевості: Автореф. — Харків, 1997. — 17 с.

⁶ Заєць О. І. Правові аспекти земельної реформи в Україні: Автореф. — К., 1999. — 20 с.

правового захисту земель сільськогосподарського призначення (1979 р.)¹.

Грунтовне комплексне дослідження оренди земель сільськогосподарського призначення в нових соціально-економічних умовах у дисертаційній формі здійснила Н. В. Ільницька². На основі аналізу історії розвитку оренди земель на території Української держави, чинного законодавства України в галузі регулювання земельних орендних відносин та наукового доробку представників економічної та юридичної науки з проблем оренди земель автор з'ясувала специфічні ознаки земель сільськогосподарського призначення, поняття та особливості їх оренди, розкрила сутність та особливості оренди земельних паїв, обґрунтувала важливе теоретичне положення про земельно-правову природу договору оренди земель сільськогосподарського призначення, внесла важливі пропозиції щодо вдосконалення чинного земельного законодавства тощо.

Правові засади оренди земель розробляє також кандидат юридичних наук І. Будзилович. Автор, зокрема, докладно проаналізував історико-правові витоки оренди земель в Україні³. Поряд із цим учений досліджує проблеми правового забезпечення земельної та аграрної реформ в Україні, співвідношення між згаданими реформами, перспективи вдосконалення чинного земельного законодавства⁴ тощо.

Т. П. Проценко, яка є автором близько 20 наукових праць, 1996 р. захистила дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук на тему: "Правовий режим майна селянських (фермерських) господарств"⁵, у якій вперше в українській науці аграрного права комплексно дослідила зміст правового режиму майна фермерських господарств, права власності, інших майнових прав громадян, котрі провадять фермерське господарство. Аналізу проблемних аспектів сучасного законодавчого забезпечення майнових відносин у фермерських господарствах та напрямів його удосконалення присвячена й монографія вченої (2000 р.)⁶ та інші роботи. Авторка всебічно дослідила також конституційні засади розвитку фермерських господарств⁷, правові проблеми сільськогосподарських кооперативів тощо.

¹ Див.: Суржан Д. А. Правовые вопросы рационального использования земель сельскохозяйственного назначения: Автореф. — М., 1979. — 18 с.

² Див.: Ільницька Н. В. Оренда земель сільськогосподарського призначення: правові аспекти: Автореф. — К., 2001. — 19 с.

³ Див.: Будзилович І., Юрченко А. Оренда земель в Україні (історико-правовий нарис) // Право України. — 1994. — № 10. — С. 63-67.

⁴ Див.: Будзилович І., Юрченко А. Фактори негативного впливу на правове забезпечення земельної реформи в Україні // Право України. — 1998. — № 7. — С. 24-26; Будзилович І., Юрченко А. Конституція України і деякі проблеми земельного законодавства // Право України. — 1997. — № 11. — С. 17-23; Земельна реформа в Україні продовжується... (до 10-ї річниці) / Новаковський Л., Будзилович І., Леонеш В., Юрченко А. // Право України. — 2001. — № 1. — С. 37-42.

⁵ Див.: Проценко Т. П. Правовий режим майна селянських (фермерських) господарств України: Автореф. — К., 1996. — 20 с.

⁶ Див.: Проценко Т. П. Правовий режим майна селянських (фермерських) господарств України. — К., 2000. — 80 с.

⁷ Див.: Проценко Т. П. Конституційні засади розвитку селянських (фермерських) господарств. — К., 1998. — 32 с.

М. Я. Ващишин на дисертаційному рівні всебічно проаналізував земельні правовідносини у фермерських господарствах¹. Вчений обґрунтував значення земельних правовідносин у системі всіх фермерських правовідносин як визначальних і базових, сформулював їх поняття та види. Крім того, він з'ясував поняття і правовий статус суб'єкта права на одержання й використання земельної ділянки у фермерському господарстві, розглянув юридичну процедуру отримання земельних ділянок, правові форми використання земель у фермерських господарствах тощо. Важливе наукове значення має також комплексне дослідження земельних прав та обов'язків осіб, які ведуть це господарство, та конкретні пропозиції, зроблені М.Я. Ващишином, щодо вдосконалення їх законодавчої регламентації.

Л. В. Логуш провела оригінальне панорамне дослідження правових засад фермерства у США, здійснила порівняльно-правовий аналіз фермерського законодавства США і України, на основі якого внесено конкретні пропозиції щодо розвитку загального та спеціального законодавств України у цій сфері². Вчена є також авторкою 5 публікацій з питань правового забезпечення розвитку фермерства в Україні та США.

Правове регулювання створення та діяльності фермерських господарств дослідила у своїй кандидатській дисертації М. С. Долинська³. Вона проаналізувала процес створення фермерських господарств, з'ясувала етапи та особливості цього процесу тощо. При цьому правовий інститут фермерства аналізується з позицій врахування певного історичного досвіду України щодо існування приватних сімейних господарств на селі.

Правове становище сільськогосподарських кооперативів аналізує О. М. Сонін. Автор на дисертаційному рівні визначив проблемні аспекти виникнення, реорганізації та ліквідації сільськогосподарських кооперативів⁴. Він також ґрунтовно дослідив питання класифікації сільськогосподарських кооперативів за різними критеріями, правові проблеми майнових відносин у зазначених аграрних структурах тощо.

О. А. Полівольський у дисертаційній та інших формах з'ясував проблеми правового регулювання реалізації сільськогосподарської продукції⁵. У своїх працях автор приділяє увагу сучасним проблемам еволюції відносин власності в Україні. Вчений є співавтором колективних монографій "Аграрне законодавство Укра-

¹ Див.: Ващишин М. Я. Земельні правовідносини у селянських фермерських господарствах: Автореф. — Львів, 2000. — 18 с.

² Див.: Логуш Л. В. Фермерство в США: правові аспекти (досвід для України): Автореф. — Львів, 1997. — 24 с.

³ Див.: Долинська М. С. Правові засади створення та діяльності селянських (фермерських) господарств в Україні: Автореф. — Львів, 1999. — 18 с.

⁴ Див.: Сонин О. М. Правовое положение сельскохозяйственных (кроме колхозов) кооперативов: Автореф. — Харьков, 1992. — 25 с.

⁵ Див.: Полівольський О. А. Правове регулювання реалізації сільськогосподарської продукції: Автореф. — К., 1999. — 17 с.

їни: проблеми ефективності” (1998 р.)¹ та “Проблеми права власності та господарювання у сільському господарстві” (2001 р.)², а також науково-практичного коментарю до ЗК, виданого в Києві 2003 р.³

Т. Г. Ковальчук — автор більш як 10 наукових праць, серед яких тези конференцій, наукові статті, 3 розділи в різних наукових виданнях. Напрямами наукової діяльності є екологічне, земельне та аграрне право. Зокрема, вчена досліджує правові аспекти збереження і родючості ґрунтів, охорони земель, проблеми законодавчого регулювання приватизації земель тощо⁴. Т. Г. Ковальчук також взяла участь у підготовці науково-практичного коментарю до ЗК⁵.

Кандидат юридичних наук Т. О. Коваленко на дисертаційному рівні здійснила комплексний аналіз правових аспектів реструктуризації недержавних сільськогосподарських підприємств (2002 р.)⁶. При цьому значну увагу вчена приділила питанням реформування земельних правовідносин. Важливе значення мають висновки авторки щодо вдосконалення земельного законодавства України з метою належного правового регулювання реформування відносин власності на землю у процесі реструктуризації недержавних сільськогосподарських підприємств. Вчена сформулювала наукові визначення понять: “земельна частка (пай)”, “право на земельну частку (пай)” тощо.

Вона також ґрунтовно досліджує правові проблеми паювання земель, зокрема питання реалізації права на земельну частку (пай), захисту права на земельну частку (пай) та ін.

Правові проблеми сільськогосподарських кооперативів в умовах ринкової економіки в дисертаційній формі дослідив В. Ю. Уркевич (2001 р.)⁷.

Кандидат юридичних наук, доцент М. А. Мацько всебічно проаналізував проблеми правового становища підсобних виробництв і промислів у сільському господарстві⁸. Нині основними напрямами наукової діяльності вченого є кооперативне право, правове становище сільськогосподарської кооперації, договірні відносини коопера-

¹ Див.: Аграрне законодавство України: проблеми ефективності / За ред. В. І. Семчики. — К., 1998. — 245 с.

² Див.: Проблеми права власності та господарювання у сільському господарстві: Монографія / За ред. В. І. Семчики. — К., 2001.

³ Див.: Земельний кодекс України: Науково-практичний коментар / За заг. ред. В. І. Семчики. — К., 2003.

⁴ Див.: Ковальчук Т. Г. Правові аспекти родючості ґрунтів як засобу забезпечення екологічної безпеки сільськогосподарської продукції. — К., 1994. — С.69-70; Ковальчук Т. Г. Правові аспекти охорони земель, збереження і підвищення родючості ґрунтів. — К., 1994. — С.114-115; Ковальчук Т. Г., Заць О. І. Приватизація земель в Україні: шляхи розв'язання законодавчих колізій // Право України. — 1999. — № 8. — С. 28-31.

⁵ Див.: Земельний кодекс України: Науково-практичний коментар / За заг. ред. В. І. Семчики. — К., 2003.

⁶ Див.: Коваленко Т. О. Правові аспекти реструктуризації недержавних сільськогосподарських підприємств: Автореф. — К., 2002. — 21 с.

⁷ Див.: Уркевич В. Ю. Правові проблеми становлення сільськогосподарських кооперативів в умовах ринкової економіки України: Автореф. — К., 2001. — 20 с.

⁸ Див.: Мацько М. А. Правове положення підсобних підприємств і промислов в колхозах (По матеріалах УССР): Автореф. — М., 1979. — 19 с.; Мацько М. А. Підсобні виробництва і промисли (правові питання). — К., 1991. — 48 с.

тивів із господарюючими суб'єктами АПК; аграрне право тощо. Вчений є автором понад 80 наукових праць, з яких 1 книга, 2 розділи підручника, розділи довідково-методичних посібників, індивідуальних статей і наукових повідомлень. М. А. Мацько — один із співавторів першого в Україні підручника з кооперативного права, в якому він з'ясував співвідношення аграрного та кооперативного права, правове становище сільськогосподарських кооперативів тощо¹.

З. Ф. Самчук 1994 р. захистила дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук на тему: "Юридичне обслуговування сільськогосподарських підприємств в умовах переходу до ринкової економіки"², є авторкою 7 наукових статей, співавторкою навчального посібника "Аграрне право". Нині вчена аналізує правові проблеми аграрної та земельної реформ, приватизації земель тощо.

В. О. Ситник на дисертаційному рівні з'ясував основні наукові проблеми правового регулювання меліорації в Україні (1996 р.)³. Крім того, він є автором 13 наукових праць з питань правового забезпечення меліорації у ході земельної реформи, реформування аграрних, зокрема земельних відносин тощо.

Автором 45 наукових праць, у тому числі й з проблем законодавчого регулювання аграрних відносин, є В. М. Стретович. Учений глибоко дослідив питання правового регулювання колективного підприємства в сільському господарстві, демонополізації земельної власності тощо. Він також брав участь у підготовці колективної монографії "Аграрне законодавство України: проблеми ефективності" (1998 р.)⁴.

Кандидат юридичних наук, доцент О. П. Радчук 1993 р. захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук на тему: "Правове регулювання комісійної торгівлі сільськогосподарською продукцією"⁵. Вчений також є автором близько 10 друкованих праць. За його участю видано навчальний посібник з аграрного права 1997 р.⁶

І. А. Войтюк 1989 р. у дисертаційній формі дослідила питання матеріальної відповідальності членів колгоспів⁷. Нині вчена аналізує проблеми правового регулювання оренди земель та інші питання правового регулювання аграрних відносин.

О. В. Конишева вперше в Україні в дисертаційній формі дослідила проблеми правового забезпечення запобігання деградації зе-

¹ Див.: Кооперативне право: Підруч. / За ред. В. І. Семчика. — К., 1998. — 336 с.

² Див.: Самчук З. Ф. Юридичне обслуговування сільськогосподарських підприємств в умовах переходу до ринкової економіки: Автореф. — Харків, 1994. — 15 с.

³ Див.: Ситник В. О. Правове регулювання меліорації в Україні: Автореф. — Харків, 1996. — 23 с.

⁴ Див.: Стретович В. Н. Правове регулювання колективного подрядя в сільському господарстві: Автореф. — М., 1989. — 20 с.

⁵ Див.: Аграрне законодавство України: проблеми ефективності / За ред. В. І. Семчика. — К., 1998. — 245 с.

⁶ Див.: Радчук О. П. Правове регулювання комісійної торгівлі сільськогосподарською продукцією: Автореф. — Харків, 1993. — 19 с.

⁷ Див.: Аграрне право: Навч. посібник / За ред. В. П. Жушмана. — Харків, 1997. — 230 с.

⁸ Див.: Войтюк І. А. Развитие уставных норм об ответственности членов колхозов: Автореф. — М., 1989. — 20 с.

мель сільськогосподарського призначення¹. Важливе значення мають висновки авторки щодо розмежування понять "землі", "грунти", "сільськогосподарські угіддя" тощо.

Н. С. Гавриш на дисертаційному рівні проаналізувала правові питання відповідальності за забруднення та засмічення ґрунтів в Україні².

А. Бейкун докладно дослідив організаційно-правові питання державного регулювання агропромислового комплексу³. Вчений також аналізує проблеми сучасного правового забезпечення земельної та аграрної реформ в Україні, розвитку аграрного законодавства, його кодифікації тощо.

Конституційні засади забезпечення екологічної безпеки в сільському господарстві та проблеми правового забезпечення виробництва екологічно чистої продукції в АПК усебічно розглянув І. Бакай⁴.

Організаційно-правові питання управління матеріально-технічним забезпеченням сільського господарства в дисертаційній та монографічній формах з'ясував В. П. Нагребельний⁵. Учений опублікував близько 200 наукових праць, взяв участь у розробці багатьох законопроектів. Нині автор, поряд з іншими питаннями, досліджує правові аспекти реформування аграрного сектора економіки.

Представниками української аграрно-правової науки сьогодні розроблено широке коло питань правового регулювання аграрного сектора економіки, зокрема загальнотеоретичні засади аграрного права як галузі права, галузі законодавства, науки та навчальної дисципліни, а також науково-правові проблеми розвитку окремих аграрно-правових інститутів. Завдяки цьому нині можна з певністю говорити про науку аграрного права як сформовану (але, водночас, динамічну), цілісну систему галузь знань про аграрне право України, його систему, предмет та методи правового регулювання, аграрно-правові норми та правові інститути, аграрне законодавство тощо.

Слід зазначити, що сучасний період розвитку аграрно-правових досліджень українських учених характеризується значним розширенням кола проблем, які потребують науково-теоретичного з'ясування, виникненням нових напрямів аграрно-правових наукових досліджень.

Прийняття нового ЗК та істотне розширення кола земельних відносин вимагають нових ґрунтовних досліджень наукою аграрного права України.

¹ Див.: Конішева О. В. Правове забезпечення деградації земель сільськогосподарського призначення: Автореф. — Харків, 2002. — 20 с.

² Див.: Гавриш Н. С. Відповідальність за забруднення та засмічення ґрунтів в Україні: Автореф. — К., 2001. — 20 с.

³ Див.: Бейкун А. Я. Державне регулювання діяльності обласного агропромислового комплексу (організаційно-правові питання): Автореф. — К., 1999. — 18 с.

⁴ Див.: Бакай І. Конституційні засади забезпечення екологічної безпеки в сільському господарстві // Право України. — 1997. — № 12. — С. 10-14; Бакай І. Правове забезпечення виробництва екологічно чистої (безпечної) продукції в АПК // Право України — 1998. — № 1. — С. 86-91.

⁵ Див.: Нагребельний В. П. Организационно-правовые вопросы управления материально-техническим обеспечением сельского хозяйства: Автореф. — К., 1983. — 23 с.; Нагребельный В. П. Управление развитием материально-технической базы агропромышленного комплекса. — К., 1981. — 17 с.; Нагребельный В. П. Управление материально-техническим обеспечением сельского хозяйства. — К., 1985. — 116 с.

Джерела аграрного права

§ 1. Особливості джерел аграрного права

Під правом розуміють систему соціальних загальнообов'язкових норм, дотримання й виконання яких забезпечується державою. Однією з важливих комплексних галузей є аграрне право, — система правових норм, якими регулюються аграрні відносини у сфері господарської діяльності фермерських та особистих селянських господарств, інших сільськогосподарських підприємств, установ і організацій з виробництва сільськогосподарської продукції на землях сільськогосподарського призначення, а також її переробки, зберігання й реалізації. До галузі аграрного права належить система правових норм і правових інститутів, які стосуються аграрної сфери економіки. Правові норми відображаються, матеріалізуються в певній правовій формі, яка називається "джерелами" (витоками) права. П. М. Рабінович під формою права має на увазі спосіб внутрішньої організації, а також зовнішнього вияву правових норм, який засвідчує їх державну обов'язковість¹. Відповідно він розрізняє *внутрішню* форму норми права — спосіб внутрішньої організації змісту норми (тобто її структури) і *зовнішню* — спосіб її об'єктивації, зовнішнього виявлення, матеріальної фіксації.

До видів зовнішніх форм (джерел) права П. М. Рабінович відносить: правовий звичай, правовий прецедент, нормативно-правовий акт². У сучасних умовах в аграрному праві джерела аграрного права мають форму нормативно-правових актів і нормативно-правових договорів.

До нормативно-правових актів за юридичною силою належать закони й підзаконні акти. Закон — це такий нормативно-правовий акт вищого представницького органу державної влади або самого народу, який регулює найважливіші суспільні відносини, виражає волю й інтереси більшості населення і має найвищу юридичну силу щодо всіх інших нормативно-правових актів. Підзаконні нормативно-правові акти — це такі нормативні акти компетентних органів, що видаються на підставі закону, відповідно до нього і для його виконання³. Характерною особливістю галузі права є наявність кодифікованих актів: законів і кодексів, в яких вміщено правові норми і інститути права, характерні для певної галузі права.

¹ Див.: Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави. — Тернопіль, 2002. — С. 110.

² Див.: Там само. — С. 111-112.

³ Див.: Там само. — С. 114.

Джерела аграрного права як комплексної галузі права мають свої особливості. Так, у нормативних актах, що стосуються аграрного права, містяться норми, якими регулюються як аграрні відносини, так і відносини інших галузей права — земельного, господарського, адміністративного, трудового та ін.

Наприклад, ЗК регулює земельні відносини. Разом з тим глави і статті ЗК, якими регулюються відносини з правового режиму земель сільськогосподарського призначення, стосуються як земельного, так і аграрного права.

Професор Г. Ю. Бистров вважає, що в російській аграрно-правовій доктрині норми основних галузей права, якими регулюються аграрні відносини, розглядаються як норми з "подвійною пропискою". Наявність таких правових норм, що відносяться водночас і до основної, і до комплексної галузей права, і є однією з особливостей джерел аграрного права як комплексної галузі права¹. Акти основних галузей законодавства, якими регулюються аграрні відносини, входять до складу аграрного законодавства. До основних законів, що стосуються аграрного права, належать закони України від 14 лютого 1992 р. "Про колективне сільськогосподарське підприємство"², від 17 липня 1997 р. "Про сільськогосподарську кооперацію"³, від 19 червня 2003 р. "Про фермерське господарство"⁴, від 15 травня 2003 р. "Про особисте селянське господарство"⁵. Аграрне право, до складу якого входять норми інших галузей права, за своїм змістом ширше, ніж аграрне законодавство, яке складається із нормативних актів, що мають одну галузеву прописку. Так, норми законів "Про фермерське господарство", "Про особисте селянське господарство", "Про сільськогосподарську кооперацію", в частині регулювання земельних відносин також належать до джерел аграрного права.

Проте джерела аграрного права як комплексної галузі права мають й інші особливості. Окремі норми аграрного законодавства належать до приватного, а деякі з них — до публічного права. В аграрному законодавстві більшою мірою, ніж в інших галузях, містяться норми публічного права. Серед них можна назвати Закон України від 10 липня 1996 р. "Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі", в якому поряд з цивільно-правовими нормами з питань приватизації є норми, що мають адміністративний (публічний) характер. Такими є, наприклад, статті Закону, якими визначаються пільгові умови виділення часток у державному майні для керівників і спеціалістів державних сільськогосподарських підприємств. У інших законах відчувається державний

¹ Див.: Аграрное право. Учебник для вузов / Под ред. Г. Е. Бистрова и М. Н. Кошляка. — М., 1998. — С. 31-33.

² Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 20. — Ст. 272.

³ Там само. — 1997. — № 39. — Ст. 261.

⁴ Там само. — 2003. — № 45. — Ст. 363.

⁵ Там само. — 2003. — № 29. — Ст. 235.

⁶ Там само. — 1996. — № 41. — Ст. 188.

вплив на порядок державних закупівель зерна, на виділення й продаж для сільськогосподарських товаровиробників сільськогосподарської техніки, пального, енергоносіїв та ін.

Окрему групу законів і нормативно-правових актів, в яких містяться норми приватного і публічного права, становлять акти, якими встановлюються спеціальні правила щодо стабілізації агропромислового виробництва, формування ринку сільськогосподарської продукції і продовольства, заходи щодо державної підтримки сільськогосподарських товаровиробників, вдосконалення організаційної структури державного управління й місцевого самоврядування в АПК.

Одним із таких актів є Закон України від 4 липня 2002 р.¹ "Про зерно та ринок зерна в Україні".

Важливе місце серед джерел аграрного права посідають закони України, що стосуються розвитку селекції, насінництва, племінного тваринництва, ветеринарії, меліорації земель. Нормами цих законів регулюються як приватні, так і публічні відносини в перелічених сферах аграрної діяльності.

До джерел аграрного права належать і закони, якими вирішуються питання розвитку сільськогосподарської кооперації і соціального розвитку села. Такими є, наприклад, Закон України "Про сільськогосподарську кооперацію", а також Закон України від 17 жовтня 1990 р. "Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві" (в редакції Закону від 15 травня 1992 р.)²

Особливе значення в аграрному праві має застосування актів санкціонованої і делегованої правотворчості повноважними органами законодавчої і виконавчої влади щодо окремих суб'єктів аграрного права. Завдяки цьому забезпечується реалізація аграрного законодавства на місцевому рівні, в тому числі застосуванням реєстраційного порядку створення сільськогосподарських юридичних осіб, а також договірним регулюванням аграрних відносин. Докладніше про це йтиметься наприкінці цього розділу.

§ 2. Конституція України — правова основа джерел аграрного права

Конституція 1996 р. як Основний закон держави остаточно закріпила правовий статус держави України, визначила основні напрями розвитку політичної і правової систем, структуру органів державної влади й органів місцевого самоврядування, основні політичні, економічні та соціальні права громадян, встановила право державної, комунальної і приватної власності громадян і право власності юридичних осіб. У ній визначено правовий статус і пов-

¹ Відомості Верховної Ради України. — 2002. — № 35. — Ст. 258.

² Там само. — 1992. — № 32. — Ст. 453.

новаження Верховної Ради, Президента, Кабінету Міністрів України, центральних органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування.

Згідно зі ст. 8 Конституції, в Україні визнається й діє принцип верховенства права, Конституція має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції і повинні відповідати їй. Норми Конституції є нормами прямої дії. Звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції гарантується. Всі норми Конституції є джерелами конституційного права. Перелічені вище положення ст. 8 Конституції засвідчують, що Конституція є, з одного боку, нормою прямої дії, а з другого, — юридичною основою для формування й розвитку правової системи України.

Конституція України має бути покладена в основу всіх законів, які їй повинні відповідати. З цього випливає, що вона є першоджерелом усієї правової системи і кожної галузі права. Норми законів кожної галузі права, зокрема аграрного, повинні розглядатися крізь призму Конституції України. Вони є джерелами галузі аграрного права тією мірою, якою вони відповідають Конституції. Якщо закони, інші правові акти або їх окремі положення чи окремі статті законів, що стосуються аграрного права, не відповідають Конституції, за рішенням Конституційного Суду України вони, згідно зі ст. 152 Конституції, визнаються неконституційними і втрачають чинність з дня ухвалення Конституційним Судом рішення про їх неконституційність. Отже, закони та інші нормативно-правові акти, що стосуються аграрного права, є джерелами аграрного права, оскільки відповідають Конституції України.

§ 3. Закони — основні джерела аграрного права

Викладене засвідчує, що аграрне право як галузь у системі права України має право на існування, оскільки для цього Верховною Радою України прийнята низка уніфікованих законів, які є основними для регулювання аграрних відносин. Їх можна назвати системою аграрних законів.

В аграрній сфері економіки внаслідок специфіки її існування має місце багатопрофільна система господарювання, неодмінно пов'язана з використанням землі, води та інших природних ресурсів, спеціальних матеріально-технічних та енергетичних ресурсів, капіталу й людської праці. Це зумовлює існування різних підходів до організації виробництва сільськогосподарської продукції, її переробки, зберігання, реалізації і споживання людьми, тваринами й іншими живими істотами. Все це вимагає інтеграції усіх галузей господарської діяльності в аграрній сфері. В організаційному плані така інтеграція відбувається шляхом створення єдиного агропромислового комплексу України. Організаційно-правове об'єднання

діяльності сільського господарства, виробництва сільськогосподарської продукції (рослинництва й тваринництва), переробки сільськогосподарської продукції, її зберігання і реалізації є основою АПК і спрямоване на створення єдиного механізму функціонування аграрної сфери.

У законодавчому плані виникла потреба у прийнятті ряду уніфікованих законів, спрямованих на інтеграцію правового регулювання аграрних відносин з метою побудови цілісної органічної системи внутрішньоконкомплексних галузевих нормативно-правових актів, наділених єдиним правовим змістом. Уніфіковані акти аграрного законодавства є джерелом аграрного права і формою відтворення їх норм, підґрунтям яких є інтеграція регулювання аграрних відносин.

Виходячи з цих позицій, аграрні закони доцільно згрупувати за предметом регулювання окремих груп аграрних відносин, забезпечуючи при цьому їх загальну єдність і єдину спрямованість на забезпечення інтегрованої діяльності всіх елементів комплексу.

У цьому плані можна умовно вирізнити такі групи законів України, що стосуються АПК:

1) уніфіковані акти про організаційно-правову перебудову структури АПК, аграрну реформу й створення ефективних товаровиробників сільськогосподарської продукції. До цієї групи належать закони, що стосуються організаційної перебудови в АПК: "Про колективне сільськогосподарське підприємство", "Про сільськогосподарську кооперацію", "Про особисте селянське господарство", а також закони України від 10 квітня 1992 р.¹ "Про споживчу кооперацію" і від 20 грудня 2001 р.² "Про кредитні спілки";

2) уніфіковані акти законодавства про правовий режим земель сільськогосподарського призначення й земельну реформу;

3) уніфіковані акти законодавства про селекцію, насінництво, тваринництво і меліорацію земель: закони України від 26 грудня 2002 р. "Про насіння і садивний матеріал"³, від 6 лютого 2003 р. "Про рибу, інші водні живі ресурси та харчову продукцію з них"⁴, від 15 грудня 1993 р. "Про племінну справу в тваринництві" (в редакції Закону від 21 грудня 1999 р.)⁵, від 25 червня 1992 р. "Про ветеринарну медицину" (в редакції Закону від 15 листопада 2001 р.)⁶.

Ефективність аграрного законодавства забезпечується поєднанням уніфікації і диференціації в процесі його розвитку.

Диференційовані акти аграрного законодавства — це нормативно-правові акти, що розробляються з урахуванням відмінностей у статусі суб'єктів аграрного підприємництва.

¹ Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 3. — Ст. 414.

² Там само. — 2002. — № 15. — Ст. 101.

³ Там само. — 2003. — № 13. — Ст. 92.

⁴ Там само. — 2003. — № 15. — Ст. 107.

⁵ Там само. — 2000. — № 6-7. — Ст. 37.

⁶ Там само. — 2002. — № 8. — Ст. 62.

Диференційованими можна вважати такі закони: "Про зерно та ривок зерна в Україні"; "Про насіння й садивний матеріал"; "Про рибу, інші водні живі ресурси та харчову продукцію з них" та інші.

§ 4. Підзаконні акти в системі джерел аграрного права

а) постанови Верховної Ради України та укази Президента України

Постанови Верховної Ради України та укази Президента України в системі права посідають проміжне місце між законами України й актами вищих і центральних органів виконавчої влади.

Крім законів, Верховна Рада, відповідно до Конституції України, приймає постанови та інші акти (ст. 91 Конституції). До останніх належать, наприклад, резолюції (ст. 87), рішення (ст. 111 Конституції).

Президент України в межах повноважень, наданих йому ст. 106 Конституції, видає укази й розпорядження, які є обов'язковими до виконання на території України, а також приймає відповідні рішення.

Особливість постанов Верховної Ради України полягає в тому, що, не будучи законами, вони є обов'язковими як для парламентських комітетів та інших органів Верховної Ради України, так і для органів виконавчої влади й органів місцевого самоврядування. Постанови Верховної Ради України, що стосуються аграрного сектора економіки, є джерелами аграрного права. До таких належить, зокрема, постанова Верховної Ради РСР від 18 грудня 1990 р. "Про земельну реформу", якою всі землі України оголошені об'єктами реформи. Постанова визначила основне завдання земельної реформи: перерозподіл земель з одночасним наданням їх у довгочасне успадковуване володіння громадянам, у постійне володіння колгоспам, радгоспам, іншим підприємствам, установам і організаціям, а також у користування з метою створення умов для рівноправного розвитку різних форм господарювання на землі, формування багатуокладної економіки, раціонального використання й охорони земель.

До джерел аграрного права належить також постанова Верховної Ради України від 10 липня 1996 р. "Про порядок введення в дію Закону України "Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі". Цією постановою було затверджено перелік підприємств в системі АПК, які підлягають приватизації за погодженням із Кабінетом Міністрів України.

Укази й розпорядження Президента України, повноваження на видання яких визначені Конституцією України, є обов'язковими для виконання на території України органами виконавчої влади та

¹ Відомості Верховної Ради Української РСР. — 1991. — № 10. — Ст. 100.

² Відомості Верховної Ради України. — 1996. — Ст. 189.

органами місцевого самоврядування, підприємствами й організаціями, незалежно від форм власності, а також громадянами. Укази Президента видаються з питань, не врегульованих законами. Водночас із прийняттям Указу Президент України подає на розгляд Верховної Ради проект відповідного Закону. Так, 23 квітня 1997 р. видано Указ Президента України № 367/97 "Про оренду землі", яким були врегульовані відносини, що стосуються оренди земельних ділянок, зокрема із земель сільськогосподарського призначення¹. 6 жовтня 1998 р. Верховна Рада України ухвалила однойменний Закон². Із набуттям законом чинності Указ Президента України перестав діяти.

До указів Президента України з питань аграрної сфери належать: від 10 листопада 1994 р. № 666/94 "Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва"³, від 18 січня 1995 р. № 63/95 "Про заходи щодо реформування аграрних відносин"⁴, від 29 квітня 1998 р. № 389/98 "Про Основні напрями розвитку агропромислового комплексу України"⁵, від 3 грудня 1999 р. № 1529/99 "Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки"⁶, від 29 січня 2001 р. № 62/2001 "Про заходи щодо забезпечення захисту майнових прав селян у процесі реформування аграрного сектора економіки"⁷ та ін., які мають нормативний характер і регулюють широке коло аграрних відносин, є джерелами аграрного права, що відіграють важливу роль у реалізації аграрної політики України.

б) нормативні акти Кабінету Міністрів України й центральних органів виконавчої влади України як джерела аграрного права

Зауважимо, що за радянських часів постанови Уряду, міністерств і відомств були найпоширенішими джерелами аграрного (сільськогосподарського) права. Більшість відносин у сільському господарстві регулювались не законами, а підзаконними актами, до яких належали постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР, ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР, а також накази та інші нормативні акти міністерств і відомств. Незважаючи на те, що сільське господарство було найбільшою сферою суспільних відносин, наближеною до сільгоспвиробників — колгоспників і працівників радгоспів, нормативне регулювання аграрних відносин було найбільш централізованим. Такі відносини регулювались переважно постановами ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР. Постанови Уряду УРСР здебільшого дублювали, повторювали постанови союзного уряду.

Достатньо сказати, що Примірний статут сільськогосподарської артілі, схвалений II Всесоюзним з'їздом колгоспників-ударників

¹ Голос України. — 1997. — 25 квітня.

² Відомості Верховної Ради України. — 1998. — № 46-47. — Ст. 280.

³ 36. указів Президента України. — 1994. — № 4.

⁴ Урядовий кур'єр. — 1995. — 21 січня.

⁵ Там само. — 1998. — 5 травня.

⁶ Там само. — 1999. — 15 грудня.

⁷ Голос України. — 2001. — 2 лютого.

17 лютого 1935 р., був затверджений постановою Раднаркому СРСР і ЦК ВКП (б)¹. Примірний статут колгоспу, прийнятий III Всесоюзним з'їздом колгоспників, був затверджений постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 28 листопада 1969 р.² На союзному рівні було прийнято багато інших постанов Уряду.

Після проголошення незалежності України більшість аграрних як і інших суспільних відносин регулюється законами. Проте і в цих умовах не зменшується нормотворча діяльність Кабінету Міністрів України як вищого органу виконавчої влади, міністерств і відомств — як її центральних органів.

Постановами Кабінету Міністрів України вирішувались питання, спрямовані на реалізацію законів, якими регулюються аграрні відносини, зокрема з організації сільськогосподарського виробництва, приватизації державного майна в АПК і землі, ціноутворення, оцінювання майна й землі, ліцензування, використання сільськогосподарських земель, сприяння розвитку фермерських господарств, соціальної сфери на селі та ін. У цей період було прийнято такі постанови Кабінету Міністрів України: від 16 червня 1993 р. № 459 “Про заходи щодо поліпшення насадиництва сільськогосподарських культур”³; від 17 листопада 1995 р. № 916 “Про прискорення організації біржового сільськогосподарського ринку”⁴; від 19 липня 1996 р. № 755 “Про прискорення приватизації майна в агропромисловому комплексі та спрощення процедури її проведення”⁵; від 23 квітня 1999 р. № 658 “Про затвердження Положення про порядок справляння та обліку фіксованого сільськогосподарського податку”⁶; від 10 грудня 2003 р. № 1904 “Про порядок використання коштів державного бюджету, що спрямовуються на придбання вітчизняної техніки та обладнання для агропромислового комплексу на умовах фінансового лізингу та заходи по операціях фінансового лізингу”⁷.

Згідно зі ст. 117 Конституції України, Кабінет Міністрів України в межах своєї компетенції видає з питань агропромислового комплексу постанови й розпорядження, які є обов'язковими для виконання і належить до джерел аграрного права. Акти Кабінету Міністрів України підписує Прем'єр-Міністр України.

Нормативні акти міністерств, відомств та інших органів виконавчої влади належать до відомчих актів. Їх форма визначається положенням про відповідне міністерство чи відомство. Ними можуть бути: накази, розпорядження, постанови (рішення) колегіальних органів. Положенням про міністерство (відомство), затвердженим Кабінетом Міністрів України чи Президентом Ук-

¹ СЗ СРСР. — 1935. — № 11. — Ст. 82.

² СП СРСР. — 1969. — № 26. — Ст. 150.

³ ЗП. — 1993. — № 11. — Ст. 273.

⁴ Урядовий кур'єр. — 1996. — 9 січня.

⁵ Там само. — 1996. — 1 серпня.

⁶ Офіційний вісник України. — 1999. — № 16.

⁷ Там само. — 2003. — № 51. — Ч.1. — Ст. 2679.

райни, визначаються юридична сила і сфера застосування нормативних актів. Це можуть бути акти, що поширюються на внутрішньогалузеві і міжгалузеві (міжвідомчі) відносини, які стосуються різних сфер суспільного життя або в яких містяться норми, прийняті яких є компетенцією кількох центральних органів виконавчої влади. Галузевими (відомчими) й міжгалузевими (міжвідомчими) актами, зокрема наказами, можуть затверджуватись заходи щодо виконання відповідних законів, указів Президента України, Кабінету Міністрів України, положення, правила, інструкції тощо.

Міністерства й відомства прийняли такі нормативні акти, які належать до джерел аграрного права: наказ Мінсільпроду України від 10 жовтня 1995 р. № 269 “Про затвердження Порядку приймання, зберігання, переробки і розрахунків за молочну сировину на давальницьких умовах”; наказ Міністерства аграрної політики України від 14 липня 2003 р. № 236 “Про затвердження Положення про умови проведення конкурсу на надання часткової компенсації вартості складної сільськогосподарської техніки вітчизняного виробництва”¹.

До міжгалузевих (міжвідомчих) нормативних актів, що стосуються аграрної сфери, належать: положення про порядок реалізації на зовнішньому ринку сільськогосподарської продукції, затв. наказом Мінсільгоспроду, Мін економіки, МЗЕЗторгу, Держмиткому від 18 січня 1994 р. № 37-19-1-12/314²; наказ Мінсільпроду України та Української академії аграрних наук від 18 березня 1996 р. № 85/17 “Про затвердження Типового положення про міжрегіональний та районний агроторговий дім”³; Порядок проведення розрахунків із постачальниками насіння сільськогосподарських рослин до державного резервного насіннєвого фонду і користувачами, затв. наказом Міністерства аграрної політики України і Міністерства фінансів України від 28 листопада 2003 р. № 423/645⁴; Порядок використання коштів, передбачених у Державному бюджеті України на програму розвитку виробництва біодизеля, затв. Наказом Міністерства аграрної політики України і Міністерства фінансів України від 10 листопада 2003 р. № 398/620⁵.

§ 5. Локальні нормативні акти

До локальних нормативних актів як джерел аграрного права належать нормативні акти територіальних громад та органів місцевого самоврядування місцевих державних адміністрацій, районних і обласних управлінь сільського господарства, місцевих органів вете-

¹ Офіційний вісник України. — 2003. — № 31. — Ст. 1651.

² Бізнес. — 1994. — 8 лютого. — № 5.

³ Там само. — 1996. — 22 квітня.

⁴ Офіційний вісник України. — 2003. — № 51. — Ст. 2709.

⁵ Там само. — 2003. — № 50. — Ст. 2542.

ринарної служби, насінневої служби, земельних ресурсів, а також установчі документи з питань створення сільськогосподарського підприємства, господарського товариства, сільськогосподарського кооперативу, зокрема статuti, засновницькі договори, рішення зборів засновників господарського товариства, загальних зборів кооперативу, внутрішні акти сільськогосподарських організацій, колективні договори та інші акти.

Кожний із названих органів виконує відповідні функції з управління сільським господарством чи його окремими галузями на районному та обласному рівнях. Вони мають відповідні адміністративні повноваження щодо вирішення організаційних та інших спеціальних питань у галузі сільського господарства і правом приймає нормативні акти місцевого значення.

Повноваження територіальних громад, їх представницьких і виконавчих органів місцевого самоврядування визначені Законом України від 21 травня 1997 р. "Про місцеве самоврядування в Україні"¹. Формою безпосередньої участі громадян у вирішенні питань місцевого значення, зокрема аграрних, є загальні збори громадян за місцем проживання (територіальної громади). Представницькими органами місцевого самоврядування, згідно зі ст. 10 Закону "Про місцеве самоврядування в Україні", є сільські, селищні, міські ради, які представляють відповідні територіальні громади та здійснюють від їхнього імені та в їхніх інтересах функції і повноваження місцевого самоврядування, визначені Конституцією, цим та іншими законами. Обласні та районні ради є органами місцевого самоврядування, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст у межах повноважень, визначених Конституцією України, цим та іншими законами, а також повноважень, переданих їм сільськими, селищними, міськими радами. Статтею 11 Закону встановлено, що виконавчими органами сільських, селищних, міських, районних у місті (у разі їх створення) рад є їхні виконавчі комітети, відділи, управління та інші створювані радами органи.

Головною посадовою особою територіальної громади відповідного села (добровільного об'єднання в одну територіальну громаду мешканців кількох сіл), селища, міста є сільський, селищний, міський голова. Сільський, селищний, міський голова очолює виконавчий комітет відповідної ради, головує на її засіданнях.

Згідно зі ст. 59 Закону "Про місцеве самоврядування в Україні", місцеві ради в межах своїх повноважень приймають нормативні та інші акти у формі рішень. Рішення ради нормативно-правового характеру набувають чинності з дня їх офіційного оприлюднення, якщо рада не встановила пізніший термін введення цих рішень у дію.

Виконавчий комітет сільської, селищної, міської, районної у місті (в разі її створення) ради в межах своїх повноважень приймає рішення. Сільський, селищний, міський голова, голова районної у

¹ Відомості Верховної Ради України. — 1997. — № 24. — Ст. 170.

місті, районної обласної ради в межах своїх повноважень видає розпорядження.

Акти органів і посадових осіб місцевого самоврядування доводяться до відома населення. Акти органів місцевого самоврядування, що мають нормативний характер, належать до джерел права місцевого самоврядування. Ті акти місцевого самоврядування, які регулюють аграрні відносини, належать до нормативних актів (джерел) аграрного права.

Закон "Про місцеве самоврядування в Україні" не визначає прийняття місцевими радами та їх виконавчими органами актів, що безпосередньо стосуються сільського господарства й аграрного сектора економіки.

Згідно зі ст. 33 Закону, спеціально вирізняються повноваження виконавчих органів сільських, селищних, міських рад з прийняття актів у сфері регулювання земельних відносин та охорони навколишнього природного середовища. Цілком очевидно, що більшість таких актів приймається з метою забезпечення раціонального використання земель сільськогосподарського призначення та інших природних об'єктів.

Перелік повноважень обласних, районних, міських, селищних, сільських рад у галузі земельних відносин, зокрема щодо прийняття відповідних рішень нормативного характеру, визначено ЗК (ст. ст. 8—12).

Локальним джерелам аграрного права притаманні методологічні підходи, характерні для комплексних актів законодавства, в яких містяться окремі норми, що регулюють аграрні відносини.

Так, у рішеннях сільських, селищних, міських рад, якими затверджуються програми соціально-економічного та культурного розвитку відповідних адміністративних одиниць, визначаються заходи щодо сприяння розвитку сільського господарства, раціонального використання земель, підвищення врожайності сільськогосподарської продукції та її реалізації, а також затверджуються цільові місцеві програми приватизації в АПК, містяться пункти, що стосуються аграрної сфери. Вони належать до джерел аграрного права і є аграрно-правовими нормами.

Окремим джерелом аграрного права є *внутрішньогосподарські локальні акти*. За порядком набуття юридичної сили В. В. Янчук розподіляє їх на 2 групи. До першої групи він відносить внутрішньогосподарські нормативні акти, які набирають юридичної сили з моменту їх державної реєстрації. До другої — акти, що набирають юридичної сили з моменту прийняття їх найвищими органами (самоврядування) господарств — загальними зборами членів підприємств, акціонерів, учасників товариств з обмеженою відповідальністю та членів трудового колективу орендного підприємства¹ та ін. До таких належать установчі документи про створення юридичної особи, що є суб'єктом аграрного права.

¹ Див: Аграрне право України / За ред. В. З. Янчука. — К. — 1999. — С.54.

З прийняттям 16 січня 2003 р. Цивільного кодексу України (ЦК), який набув чинності з 1 січня 2004 р., види юридичних осіб, порядком їх створення, зміст установчих документів визначено відповідно до концепції цивільних правовідносин, що ґрунтуються на приватному праві.

Згідно зі ст. 81 ЦК, юридичною особою є організація, створена й зареєстрована в установленому законом порядку. Юридичні особи, залежно від порядку їх створення, поділяються на юридичних осіб приватного права та юридичних осіб публічного права. Юридичні особи можуть створюватись у формі товариств, установ та в інших формах, встановлених законом.

Юридична особа приватного права створюється на підставі затвердженого засновниками товариства статуту або письмового засновницького договору, підписаного всіма учасниками. Товариство може бути засноване однією особою, воно діє на підставі статуту, затвердженого цією особою. Установа створюється на підставі індивідуального або спільного установчого акта, складеного засновником (засновниками), юридична особа публічного права створюється розпорядчим актом Президента України, органу державної влади, органу влади АР Крим або органу місцевого самоврядування. На юридичних осіб публічного права у цивільних відносинах поширюються норми ЦК, якщо інше не встановлене законом.

Щоб визначити юридичну силу нормативних актів, прийнятих юридичною особою, треба брати до уваги форму власності на майно, на базі якого вона утворена. За нормами ЦК (ст. 318), суб'єктами права власності на майно є фізичні та юридичні особи, держава й територіальні громади села, селища, міста. Юридичні особи приватного права функціонують на майні, що передане їм у власність засновниками (учасниками), яким воно належало на праві приватної власності. Юридична особа публічного права набуває права власності на майно, передане їй у власність на підставах, це заборонених законом. Отже, юридичні особи публічного права створюються за *розпорядженням* конкретних органів державної влади й місцевого самоврядування, які затверджують статут юридичної особи і передають їй у власність майно державної або комунальної власності, потрібне для забезпечення здійснення статутної діяльності. Умови передавання майна юридичній особі публічного права визначаються в статуті, а також у розпорядчому акті відповідного органу державної влади й місцевого самоврядування.

Наведене засвідчує, що статuti юридичних осіб та інші установчі документи містять і, згідно зі ст. 88 ЦК, мають містити норми права, якими регулюються внутрішні відносини у процесі діяльності юридичної особи (товариства, установи та інших форм). Саме тому статут юридичної особи, засновницький договір і розпорядчий акт органу державної влади чи органу місцевого самоврядування мають нормативний характер і щодо юридичних осіб, засно-

ваних у сфері аграрного сектора економіки, є джерелами аграрного права.

До локальних джерел аграрного права належать *також розпорядчі (управлінські, самоврядні)* акти уповноважених органів управління (самоврядування) юридичних осіб приватного права й юридичних осіб публічного права, що діють в аграрній сфері й містять норми, якими регулюється господарська та інша діяльність у сфері сільськогосподарського виробництва. Такими є, наприклад, правила внутрішнього розпорядку сільськогосподарського кооперативу, колективного сільськогосподарського підприємства, фермерського господарства (в якому працюють наймані працівники), державного сільськогосподарського підприємства, сільськогосподарського акціонерного товариства тощо. Ними регулюються порядок та умови набуття і припинення членства, права та обов'язки членів товариства, порядок і умови господарської діяльності, трудовий розпорядок дня, режим праці у відповідному сезоні сільськогосподарського виробництва, оплата сільськогосподарського виробництва, оплата праці, відпусток, дисциплінарної і статутної відповідальності тощо. Сільськогосподарські юридичні особи можуть приймати й інші внутрішньогосподарські нормативні акти, наприклад, положення про структурні підрозділи підприємства: бригаду, ферму, механізований загін, ланку, інструкції з правил техніки безпеки, поведіння з худобою та іншими тваринами.

Перелічені розпорядчі акти вважаються джерелами аграрного права за умови, якщо вони прийняті компетентними органами юридичної особи (загальними зборами товариства, його правлінням, наказом або розпорядженням керівника юридичної особи публічного права, відповідають законам України, статуту й іншим установчим документам юридичної особи) і мають нормативний характер.

Статут чи інший установчий документ про створення юридичної особи належить до правових норм *санкціонованих* державою. Ця обставина підтверджується тим, що зміни й доповнення до установчих документів набувають чинності тільки з моменту їх державної реєстрації у відповідному органі.

До локальних внутрішньосистемних нормативних актів, *санкціонованих* державою, що належать до джерел аграрного права, можна віднести акти, прийняті повноважними органами у відповідних організаційно-правових недержавних системах, що створюються й функціонують в аграрній сфері. Такими органами є об'єднання сільськогосподарських кооперативів, районні, обласні спілки споживчих товариств (Кримспоживспілка), а також Центральна спілка споживчих товариств України (Укоопспілка). До них належить об'єднання кооперативів у відповідних галузях агропромислового комплексу України (АПК України).

Так, згідно зі ст. 26 Закону України "Про сільськогосподарську кооперацію", сільськогосподарські кооперативи за рішенням за-

гальних зборів можуть на добровільних засадах об'єднуватися за галузевою або територіальною ознакою для будь-якої спільної діяльності, не забороненої законодавством. Об'єднання мають статус юридичної особи, формують органи управління, функції і компетенції яких встановлюються в межах повноважень, делегованих кооперативами на установчих конференціях, з'їздах і містяться в їхніх статутах. Юридична сила норм статутів сільськогосподарських кооперативів, інших об'єднань та організаційних систем аграрної сфери щодо прийняття нормативних актів має відповідати законам і обсягу повноважень делегованих об'єднанням кооперативів.

Оскільки об'єднання юридичних осіб в аграрній сфері створюються на добровільних засадах, затверджують статут об'єднання і підлягають державній реєстрації в такому самому порядку, як і юридичні особи — засновники, то слід вважати, що нормативні акти органів об'єднання є локальними актами, санкціонованими державою, і належать до джерел аграрного права.

Специфічними локальними актами можуть бути *договори*. Так, *засновницький договір*, як і статут, є одним із установчих документів, яким підтверджується заснування юридичної особи. У ньому містяться окремі положення правового статусу юридичної особи, основні функції і напрями її діяльності, права та обов'язки, інші положення нормативного характеру. Такі договори щодо заснування сільськогосподарських підприємств та установ є джерелами аграрного права. До них належать також *колективні договори*. Колективним договором регулюються виробничі, трудові й економічні відносини трудового колективу з адміністрацією підприємства, питання охорони праці, соціального розвитку, участі працівників у використанні прибутку підприємства, якщо це використання передбачене статутом підприємства. Правові засади розробки, укладення та виконання колективних договорів і угод з метою сприяння регулюванню трудових відносин та соціально-економічних інтересів працівників і власників визначені Законом України від 1 липня 1993 р. “Про колективні договори і угоди”¹. Колективний договір на підприємствах аграрної сфери має враховувати специфіку праці в сільському господарстві й як такий належить до локальних джерел аграрного права.

Можна назвати й інші договори, які мають нормативний характер, і відповідно до законів укладаються між юридичними особами первинної ланки та об'єднаннями юридичних осіб в аграрній сфері. Наприклад, згідно зі ст. 8 Закону України “Про споживчу кооперацію”, взаємовідносини між споживчими товариствами та їхніми спілками будуються на договірних засадах. Товариства можуть делегувати спілкам частину своїх повноважень і виконання окремих функцій².

¹ Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 36. — Ст. 361.

² Там само. — 1992. — № 390. — Ст. 414.

Оскільки спілки в системі споживчої кооперації формуються на засадах членства, а делеговані їм повноваження відтворюються у статутах спілок споживчих товариств, які затверджуються рішенням конференцій, з'їздів уповноважених представників (делегатів) споживчих товариств, то правильно було б у законі визначити, що функції і повноваження спілок делегуються їм споживчими товариствами шляхом участі в роботі конференцій, з'їздів. А відтак можна підтвердити, що окремі додаткові функції і повноваження передаються спілкам на підставі укладених договорів.

Розділ 4

Аграрні правовідносини

§ 1. Поняття, види й особливості аграрних правовідносин

Аграрне законодавство є однією з провідних галузей законодавства України і являє собою сукупність правових актів, що регулюють аграрні відносини. Аграрному законодавству притаманний комплексний підхід. Це зумовлено тим, що в аграрному секторі економіки складаються суспільні відносини, що регулюються нормами різних галузей права: цивільного, фінансового, адміністративного, земельного, кооперативного та ін. Узагальнюючою ознакою, що характеризує незалежність аграрного законодавства (як і аграрного права в цілому) від інших галузей права, є сільськогосподарське виробництво з усім спектром суспільних відносин, пов'язаних із землеробством, специфікою земельних відносин.

В які б відносини не вступав виробник сільськогосподарської продукції: у фінансові, цивільні, кооперативні, трудові, він має погодити їх з можливостями використання землі, врахувати ризик господарювання, що не залежить від людини (грунтово-кліматичні та інші природні фактори: явища природи, специфічні особливості окремих рослин і тварин), врахувати факт використання землі й інших природних ресурсів як основних засобів виробництва, використання як засобів виробництва живих організмів, розбіжність робочого періоду з періодом виробництва, що визначає його сезонність. До того ж ці умови повинні бути враховані незалежно від форми власності на землю та на основні засоби виробництва.

Специфіка сільського господарства є основним об'єктивним фактором, що зумовлює зацікавленість держави у відособленому регулюванні суспільних відносин, що виявляється в наявності великого аграрного законодавства, а також у відповідних принципах і методах регулювання цих відносин.

Аграрними правовідносинами, тобто відносинами, урегульованими нормами аграрного права й суміжними з ним галузями права, є відносини, що складаються в процесі виробництва сільськогосподарської продукції, а також після її перероблення та реалізації. При цьому виникають відносини щодо використання земельних ділянок і майна сільськогосподарських товаровиробників, їх матеріально-технічного забезпечення, трудові відносини, відносини щодо організаційного забезпечення функціонування цього сектора економіки тощо.

Отже, основна особливість аграрних правовідносин полягає в тому, що вони не є цілісними, а становлять органічний комплекс

земельних, майнових, трудових і організаційно-управлінських відносин. Узяті окремо вони належать до сфери регулювання традиційних галузей права — адміністративного, земельного, цивільного, трудового, фінансового, однак усі разом, вони утворюють єдиний організаційний комплекс, набувають цілісності, оскільки в цій єдності вони орієнтовані на правове забезпечення сільськогосподарського виробництва з урахуванням його специфіки.

Суб'єктами аграрних правовідносин визнаються фізичні й юридичні особи, наділені правами та обов'язками у сфері виробництва, переробки й реалізації сільськогосподарської продукції, а також у їхньому виробничо-технічному й соціальному забезпеченні.

Склад суб'єктів аграрних правовідносин, так само як і їхня роль у сільськогосподарському виробництві, не залишилися незмінними. Вони змінюються внаслідок зміни самих регульованих аграрним правом суспільних відносин. Земельна й аграрна реформи докорінно змінили не тільки статус сільськогосподарських підприємств та організацій, які раніше функціонували, але й сприяли виникненню нових суб'єктів аграрних правовідносин — фермерських господарств, сільськогосподарських кооперативів, сільськогосподарських товариств, приватних (приватно-орендних) підприємств та ін. Суб'єктами аграрних правовідносин є не лише юридичні особи, а й громадяни, які ведуть особисті селянські господарства.

Аграрні правовідносини відрізняються не тільки своїм особливим складом учасників (суб'єктів), але й специфічними об'єктами, найважливішим з яких є земля з її неповторними властивостями і якостями.

Земля як об'єкт аграрних правовідносин відіграє винятково важливу роль у сільськогосподарському виробництві. Вона — головний засіб виробництва сільськогосподарської продукції і просторовий базис будь-якої діяльності, в тому числі й місце проживання сільських жителів. Унікальні властивості землі: обмеженість, наявність родючих ґрунтів тощо впливають і на правове становище суб'єктів аграрних правовідносин, і на саме регулювання цих правовідносин. Об'єктами аграрних правовідносин можуть бути й інші природні ресурси — ліс, водоїми, загальнопоширені корисні копалини тощо, характер і межі користування якими визначаються спеціальним законодавством.

Не останнє місце серед об'єктів аграрних правовідносин належать тваринам. Тваринництво — одна з основних галузей сільськогосподарського виробництва, тому ці відносини є важливою складовою аграрних правовідносин. Закон України від 13 грудня 2001 р. "Про тваринний світ" виключає домашніх тварин із самого поняття тваринного світу, залічуючи їх до товарно-матеріальних цінностей, що є об'єктами майнових правовідносин. Багато хто з авторів не погоджується з цим положенням, оскільки тваринний світ — це сукупність усіх живих організмів, а не тільки тих, які перебувають

на волі, що рівнозначно лише такому поняттю, як дика фауна, а не всьому тваринному світові. Норми права в сфері тваринництва надзвичайно вузькі. Наприклад, Закон від 15 грудня 1993 р. "Про племінну справу у тваринництві" (в редакції Закону від 21 грудня 1993 р.)¹ визначає загальні — правові, економічні та організаційні основи племінної справи у тваринництві, спрямовані на поліпшення племінних і продуктивних якостей тварин, підвищення економічної ефективності та конкурентоспроможності галузі. А Закон України від 22 лютого 2000 р. "Про бджільництво"² регулює відносини щодо розведення, використання та охорони бджіл, виробництва, заготівлі й переробки продуктів бджільництва, ефективного використання бджіл для запилення ентомофільних рослин сільськогосподарського призначення, інших видів запилювальної флори, створення умов для підвищення продуктивності бджіл і сільськогосподарських культур, забезпечення гарантій дотримання прав та захисту інтересів фізичних і юридичних осіб, які займаються бджільництвом.

Об'єктам аграрних правовідносин властиві й інші особливості, які не мають аналогів в інших галузях права. До таких, насамперед, належать ті, що з'явилися в ході реформування сільськогосподарських підприємств — нові види майна: земельні й майнові паї, що є об'єктами складних, але досить поширених на селі правових відносин. Своєрідними об'єктами аграрних правовідносин є селекційні досягнення в рослинництві і тваринництві. Зазначені об'єкти аграрних правовідносин надають особливої, неповторної специфіки цим відносинам, роблять їх несхожими на відносини, врегульовані іншими галузями українського права.

Підставами виникнення, зміни й припинення аграрних правовідносин є юридичні факти, тобто обставини, які породжують за чинним законодавством певні правові наслідки. Згідно зі ст. 11 ЦК цивільні права та обов'язки, в тому числі й сільськогосподарських організацій, виникають із дій осіб, що передбачені актами цивільного законодавства, а також із дій осіб, що не передбачені цими актами, але за аналогією породжують цивільні права та обов'язки. Відповідно до цього цивільні права та обов'язки виникають із: договорів та інших правочинів; створення літературних, художніх творів, винаходів та інших результатів інтелектуальної, творчої діяльності; завдання майнової (матеріальної) шкоди; актів цивільного законодавства; з адміністративних актів; внаслідок інших дій громадян і організацій; рішень суду; настання або ненастання певної події. Наведені положення ЦК мають універсальне значення і належать не тільки до цивільних правовідносин, але й до відносин, регульованих нормами інших галузей права, зокрема аграрного.

Змістом будь-яких правовідносин, у тому числі й аграрних, є права та обов'язки учасників цих відносин. Права та обов'язки

¹ Відомості Верховної Ради України. — 2000. — № 6-7. — Ст. 37.

² Там само. — 2000. — № 21. — Ст. 157.

суб'єктів правовідносин взаємозалежні й взаємозумовлені. Тому характеристика прав одного контрагента, як правило, означає й характеристику відповідних обов'язків іншої сторони.

Основні напрями й зміст прав та обов'язків сільськогосподарських організацій визначаються метою аграрного виробництва, його завданнями на тому чи іншому етапі його розвитку. Цілями агропромислового виробництва, в тому числі й аграрного сектора, є вихід аграрної економіки з кризового етапу, зростання сільськогосподарської продукції, підвищення економічної ефективності агропромислового виробництва, соціальне відновлення села. А основними його напрямками є здійснення земельної й аграрної реформ, забезпечення збереження й постійного нарощування ресурсного потенціалу в сільському господарстві і сфері переробки, насамперед, родючості землі, тваринництва, рослинництва тощо.

З огляду на це основними правами та обов'язками сільськогосподарських організацій в сфері земельних правовідносин є їх права та обов'язки щодо раціонального використання землі як головного засобу сільськогосподарського виробництва; впровадження прогресивних технологій, запобігання деградації родючості ґрунтів та їх відтворення, відновлення системи застосування мінеральних і органічних добрив, перехід на нові системи землеробства.

У галузі тваринництва правами та обов'язками сільськогосподарських організацій є застосування перспективних енергозберігаючих технологій утримання тварин і птахів; збільшення виробництва повноцінних кормів; створення комплексів технічних засобів для високо механізованих і автоматизованих систем; удосконалення плеємінної справи у тваринництві; реконструкція промислових комплексів з виробництва продуктів першої потреби.

Одним з основних елементів прав та обов'язків сільськогосподарських організацій є відносини, пов'язані з передачею ними земельних і майнових паїв в оренду і виплатою останніми відповідної орендної плати. Права та обов'язки сільськогосподарських організацій у сферах матеріально-технічного постачання, виробничо-технічного обслуговування, а також реалізації виробленої сільськогосподарської продукції, сировини й продовольства визначаються договорами, що укладаються ними самостійно з іншими господарюючими суб'єктами.

Залежно від сфери, в якій виникають ті чи інші аграрні правовідносини, вони поділяються на 2 групи: внутрішньогосподарські й зовнішньогосподарські. Ці відносини відрізняються не тільки своїм змістом, а й характером нормативних актів, що їх регулюють, і методами цього регулювання. Так, якщо зовнішні відносини сільськогосподарських організацій регулюються переважно нормативно-правовими актами, прийнятими компетентними органами державної влади, то відносини, що виникають всередині сільськогосподарських комерційних організацій, регулюються в основному актами внутрішньогосподарських органів.

Кожна з цих груп може бути класифікована і на дрібніші підрозділи. Так, внутрішні відносини сільськогосподарських організацій можуть бути поділені на відносини в сфері рослинництва і тваринництва, а кожна з них, у свою чергу, — на відносини в насінництві, овочівництві, плодівництві та ін. Внутрішні відносини сільськогосподарських організацій також можуть бути поділені на трудові, майнові, фінансові та ін.

§ 2. Внутрішні аграрні правовідносини

Внутрішні аграрні правовідносини являють собою правовідносини, засновані на членстві в сільськогосподарському кооперативі, у родині, що провадить фермерське або особисте селянське господарство, а також на трудовому договорі в державній або іншій формах організації сільськогосподарського виробництва, що складаються в процесі виробничо-господарської діяльності. Внутрішні відносини між учасниками і товариством з обмеженою відповідальністю являють собою відносини зі внесення майнових внесків, а в акціонерному товаристві — з придбання акцій. Аграрні відносини всередині сільськогосподарської організації виникають не тільки між підприємством і його членами чи працівниками, але й між підприємством та його структурними (виробничими) підрозділами.

За своїм змістом внутрішні аграрні правовідносини є сукупністю взаємних суб'єктивних прав та обов'язків їхніх учасників, реалізованих у ході провадження сільськогосподарського виробництва. Специфіка сільськогосподарської діяльності визначається насамперед особливостями використання землі й праці на ній, що зумовлює відокремлення земельних і трудових правовідносин.

Серед земельних відносин розрізняють відносини земельної власності й відносини в сфері використання землі. Останні у свою чергу поділяються на відносини сільськогосподарського й несільськогосподарського землекористування. При цьому до предмета аграрного права належать лише земельні відносини в сфері сільськогосподарського землекористування. Подальша класифікація земельних відносин визначається по суб'єктах сільськогосподарського землекористування.

Трудові відносини за своїм характером і змістом поділяються на: відносини у сфері організації праці; відносини з дотримання дисципліни праці; відносини у сфері оплати праці; відносини у сфері охорони праці та дотримання техніки безпеки й виробничої санітарії. Усі ці відносини ґрунтуються або на трудовому договорі й регулюються нормами трудового права, або на членстві в сільськогосподарських кооперативах. Специфіка ж цих відносин визначається нормами аграрного права.

На відміну від земельних і трудових відносин, які визначають специфіку внутрішніх аграрних правовідносин, майнові відносини є основою внутрішніх правовідносин. Їх поділяють на: відносини

власності в сільськогосподарському виробництві в процесі володіння, користування і внутрішньогосподарського розпорядження об'єктами цієї власності; відносини, що складаються між сільськогосподарськими підприємствами та їх внутрішніми виробничими підрозділами; деліктні внутрішні майнові відносини. Основну частину майнових відносин сільськогосподарських товаровиробників становлять правовідносини, пов'язані з володінням, користуванням і розпорядженням майном, яке належить їм на праві власності.

Важливу роль у внутрішніх аграрних правовідносинах відіграють організаційно-управлінські відносини сільськогосподарських організацій. З розширенням легальних організаційно-правових форм господарювання ці відносини набувають нового змісту. Так, залежно від обраної форми господарювання розмежовуються зміст і форми управлінських відносин. Згідно зі ст. 13 Закону України від 17 липня 1997 р. "Про сільськогосподарську кооперацію" вищим органом управління кооперативом є загальні збори його членів. У кооперативі з числом не менше 50 членів може бути створена спостережна рада, що контролює діяльність виконавчих органів кооперативу. Виконавчими органами кооперативу є правління та його голова. Вони здійснюють поточне керівництво діяльністю кооперативу і підзвітні спостережній раді й загальним зборам членів кооперативу.

Інтереси фермерського господарства перед органами державної влади, підприємствами, установами, організаціями та окремими громадянами чи їх об'єднаннями представляє голова господарства. Він має право письмово доручити виконання своїх обов'язків одному з членів господарства або особі, яка працює за контрактом (ст. 4 Закону України від 19 червня 2003 р. "Про фермерське господарство").

Загальні принципи організації та управління іншими, крім сільськогосподарських кооперативів і фермерських господарств, суб'єктами сільськогосподарського виробництва регламентуються відповідним законодавством України (ЦК, ГК, Закон України від 15 травня 2003 р. "Про особисте селянське господарство" тощо).

§ 3. Зовнішні аграрні правовідносини

Зовнішні аграрні правовідносини є певною сукупністю відносин сільськогосподарських організацій, їх об'єднань та інших учасників сільськогосподарського виробництва між собою, а також з іншими підприємствами, організаціями, громадянами і відповідними державними органами управління. Зовнішні відносини сільськогосподарських організацій і підприємств регулюються, насамперед, нормами традиційних галузей права — цивільного, земельного, адміністративного й фінансового, а всі разом і нормами аграрного права.

Зовнішні аграрні відносини поділяються на: відносини в сфері здійснення права власності на рухоме і нерухоме майно, яке нале-

жить учасникам сільськогосподарського виробництва; договірні відносини; податкові відносини; деліктні відносини.

Основну частину зовнішніх аграрних правовідносин становлять відносини в сфері здійснення права власності. Власник на свій розсуд здійснює зі своїм майном будь-які дії, які не суперечать чинному законодавству і не порушують права й законні інтереси інших осіб.

В умовах переходу до ринкових відносин значно зростає роль договірних відносин у сільському господарстві. До зовнішніх аграрних договірних відносин належать ті сільськогосподарські договори, що зумовлені специфікою сільського господарства, юридично відображають і закріплюють її. Це договори оренди землі, оренди майнового і земельного паїв, державної закупівлі й постачання сільськогосподарської продукції, на агрохімічне обслуговування, на використання меліоративних земель тощо.

Певне значення має група податкових і прирівняних до них відносин, що за своєю природою носять владно-організаційний характер. До таких належать, зокрема, стягнення плати за землю сільськогосподарських товаровиробників у формах земельного податку чи орендної плати.

Зовнішні деліктні майнові правовідносини сільськогосподарських організацій та інших учасників сільськогосподарського виробництва, що виникають внаслідок заподіяння їм збитків третіми особами, є звичайними цивільно-правовими відносинами, і відповідальність тут настає на підставі загальних норм цивільного законодавства щодо заподіяння шкоди.

Розділ 5

Суб'єкти аграрного права

§ 1. Поняття і класифікація суб'єктів аграрного права

У теорії держави і права під суб'єктами права маються на увазі індивіди або організації, які на підставі юридичних норм можуть бути учасниками правовідносин, тобто носіями суб'єктивних прав та обов'язків¹.

Суб'єктами аграрного права є й державні органи, до компетенції яких належить регулювання сільського господарства в Україні, юридичні особи всіх форм власності, громадяни (іноземні громадяни) та особи без громадянства, що господарюють на землі, а також займаються виробництвом, переробкою, реалізацією сільськогосподарської продукції та обслуговуванням сільськогосподарських товаровиробників.

Суб'єктів аграрного права можна умовно поділити на суб'єктів організаційно-господарських повноважень у сфері управління господарською діяльністю та суб'єктів господарювання.

До першої групи належать органи державної влади та місцевого самоврядування, які безпосередньо (наприклад, Міністерство аграрної політики України) або опосередковано (наприклад, Кабінет Міністрів України) здійснюють управлінські та організаційно-господарські функції в аграрному секторі економіки України.

Друга група представлена суб'єктами аграрного господарювання, тобто аграрними формуваннями всіх форм власності та громадянами-підприємцями, які безпосередньо вирощують і виробляють сільськогосподарську продукцію (сільськогосподарські товаровиробники), юридичними особами та підприємцями, що забезпечують діяльність сільськогосподарських товаровиробників, а також різними фінансово-кредитними, страховими та посередницькими структурами, які надають свої послуги сільськогосподарським товаровиробникам.

Окрему групу суб'єктів аграрного права становлять фізичні особи, які господарюють на землі для задоволення особистих потреб у сільськогосподарській продукції. Такі суб'єкти здійснюють свою діяльність без створення юридичної особи і не ставлять за мету отримання прибутку (наприклад, особисті селянські господарства).

Суб'єктів аграрного господарювання можна класифікувати за різними критеріями, зокрема за порядком створення, спеціальною

¹ Див.: Теория государства и права. Учебник для юридических вузов и факультетов / Под ред. В. М. Корельского и В. Д. Первалова. — М., 1997. — С. 343.

правоздатністю та функціями, способом утворення (заснування) та формування статутного фонду, суб'єктивним складом, організаційно-правовою формою та ін.

За порядком створення всі суб'єкти аграрного господарювання поділяються на юридичних осіб приватного права та юридичних осіб публічного права. Відповідно до ст. 81 ЦК¹, юридичні особи публічного права створюються розпорядчим актом Президента України, органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування. Прикладом юридичної особи публічного права в аграрному секторі економіки є Державна акціонерна компанія "Хліб України", яка створена відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 22 серпня 1996 р. № 1000² "Про утворення Державної акціонерної компанії "Хліб України". Юридичні особи приватного права створюються на підставі установчих документів відповідно до ст. 87 ЦК.

За особливостями правоздатності та виконуваними функціями, суб'єкти аграрного господарювання поділяються на 3 групи. До першої належать засновані на приватній, державній та комунальній формах власності юридичні особи або інші підприємницькі структури, які не мають статусу юридичної особи, головним предметом діяльності яких є виробництво товарної маси продуктів харчування, продовольства й сировини. Ці аграрні формування називаються сільськогосподарськими товаровиробниками. Згідно зі ст. 1 Закону України від 17 липня 1997 р. "Про сільськогосподарську кооперацію"³ (в редакції Закону від 2 листопада 2000 р.) та ч. 1 ст. 44 Закону України від 14 травня 1992 р. "Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом"⁴ (в редакції Закону від 30 червня 1999 р.), головна особливість (кваліфікуюча ознака) сільськогосподарських товаровиробників полягає в тому, що валовий дохід, отриманий від операцій з реалізації сільськогосподарської продукції власного виробництва та продуктів її переробки, за наявності сільськогосподарських угідь (рілля, сіножатей, пасовищ і багаторічних насаджень тощо) та/або поголів'я сільськогосподарських тварин у власності, користуванні, в тому числі й на умовах оренди за попередній звітний (податковий) рік, повинен перевищувати 50% загальної суми валового доходу*.

Друга група представлена підприємницькими структурами, діяльність яких заснована на різних формах власності та організаційно-правових формах, а правосуб'єктність і статутна діяльність спрямовані на забезпечення сучасної виробничо-господарської діяльності сільськогосподарських товаровиробників. До цієї групи належать суб'єкти господарювання, предметом статутної діяльнос-

¹ Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 40-44. — Ст. 356.

² Офіційний вісник України. — 2001. — № 12. — 6 квітня.

³ Відомості Верховної Ради України. — 1997. — № 39. — Ст. 261.

⁴ Там само. — 1999. — № 42 — 43. — Ст. 378.

* Слід зазначити, що це обмеження не поширюється на осіб, які мають особисті селянські господарства.

ті яких є виконання робіт з агрохімічного, меліоративного, гідромеліоративного, технічного та іншого забезпечення діяльності виробників сільськогосподарської товарної продукції¹.

До третьої групи належать підприємницькі структури, правосуб'єктність і статутна діяльність яких спрямована на надання різноманітних фінансово-кредитних, страхових, комерційних, посередницьких та інших послуг для забезпечення підприємницької діяльності сільськогосподарських товаровиробників. До цієї групи належать банки, кредитні спілки, біржі, страхові компанії, аграрні холдинги тощо.

Залежно від способу утворення (заснування) та формування статутного фонду, суб'єкти аграрного господарювання поділяються на унітарні та корпоративні підприємства.

Згідно зі ст. 63 ГК², унітарне підприємство створюється одним засновником, який надає потрібне для того майно, формує відповідно до закону статутний фонд, не поділений на частки (паї), затверджує статут, розподіляє доходи, безпосередньо або через керівника, який ним призначається, керує підприємством і формує його трудовий колектив на засадах трудового найму, вирішує питання реорганізації та ліквідації підприємства. Унітарними є державні та комунальні сільськогосподарські підприємства, а також підприємства, засновані на власності об'єднання громадян, релігійної організації або на приватній власності засновника.

Корпоративне сільськогосподарське підприємство утворюється, як правило, 2 або більше засновниками за їх спільним рішенням (договором), діє на основі об'єднання майна та/або підприємницької чи трудової діяльності засновників (учасників), їх спільного управління справами, на основі корпоративних прав, у тому числі через органи, що ними створюються, участі засновників (учасників) у розподілі доходів та ризиків підприємства. Корпоративними є сільськогосподарські кооперативні підприємства, підприємства, що створюються у формі господарського товариства, а також інші підприємства, зокрема засновані на приватній власності 2 або більше осіб. Отже, унітарним є, наприклад, фермерське господарство, створене одним громадянином, а корпоративним — фермерське господарство, засноване кількома громадянами.

Найпоширенішою є також класифікація суб'єктів аграрного господарювання залежно від їх організаційно-правових форм. За цим критерієм їх поділяють на сільськогосподарські підприємства, кооперативи, господарські товариства та фермерські господарства. Слід зазначити, що відповідно до норм чинного законодавства, зокрема ст. 63 ГК, сільськогосподарські кооперативи, господарські товариства та фермерські господарства охоплює загальне поняття "підприємство". Однак наявність в аграрному секторі економіки таких

¹ Див.: Аграрне право України: Підручник / За ред. В. З. Янчука. — 2-е вид., перероб. та допов. — К., 2000. — С. 96.

² Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 18-22. — Ст. 144.

суб'єктів господарювання, як державні (комунальні) та приватні сільськогосподарські підприємства зумовлює потребу окремого визначення поняття "сільськогосподарське підприємство".

Отже, сільськогосподарські підприємства є самостійними суб'єктами господарювання, створеними компетентним органом державної влади чи органом місцевого самоврядування, чи іншими суб'єктами для задоволення суспільних та особистих потреб систематичним здійсненням виробничої, науково-дослідної, торговельної, іншої господарської діяльності в аграрному секторі економіки в порядку, передбаченому чинним законодавством України.

Згідно зі ст. 1 Закону України "Про сільськогосподарську кооперацію", сільськогосподарським кооперативом є юридична особа, створена фізичними та/або юридичними особами, що є сільськогосподарськими товаровиробниками, на засадах добровільного членства та об'єднання майнових пайових внесків для спільної виробничої діяльності в сільському господарстві та обслуговування переважно членів кооперативу.

Основними кваліфікуючими ознаками сільськогосподарських кооперативів є:

- недержавна форма власності;
- відносини членства;
- управлінські функції здійснюються членами кооперативу за принципом: "один член — один голос";
- особиста трудова участь членів у спільній виробничій або іншій господарській діяльності в аграрному секторі;
- об'єднання членами своїх майнових пайових внесків;
- наявність інституту кооперативних виплат* і виплат на паї** та ін.

До кооперативних форм виробництва сільськогосподарської продукції також належать колективні сільськогосподарські підприємства (КСП)***, фермерські господарства (ФХ), їх об'єднання тощо.

Діяльність сільськогосподарських кооперативів регулюється ЦК, ГК, законами України від 7 лютого 1991 р. "Про власність";

* Кооперативні виплати — це частини доходу кооперативу, яка розподіляється за результатами фінансового року між членами кооперативу (об'єднання) пропорційно їхній участі в господарській діяльності кооперативу та відповідно до обсягів робіт, послуг, коштів, одержаних кооперативом з виплати надбавок до цін під час реалізації продукції та внаслідок зниження цін у разі придбання товарів у поставальницьких кооперативах у порядку, визначеному рішенням вищого органу управління кооперативу.

** Виплати на паї — це виплати частини доходу кооперативу на паї членів, які здійснюються за підсумками фінансового року з доходу, що залишається у розпорядженні кооперативу з урахуванням особливостей формування і поповнення його фондів. Виплати можуть здійснюватися у грошовій формі, товарами, цінними паперами, а також у формі збільшення паю та інших формах, передбачених статутом кооперативу. Загальна сума виплат на паї не може перевищувати 20% доходу, визначеного до розподілу.

*** У процесі проведення аграрної реформи переважна більшість КСП в період з грудня 1999 р. до квітня 2000 р. була реорганізована з утворенням на їх базі нових економічно ефективних сільськогосподарських структур (фермерських господарств, сільськогосподарських кооперативів та господарських товариств) на основі приватної власності на земельні та майнові частки (паї).

Відомості Верховної Ради України. — 1991. — № 20. — Ст. 249.

від 10 липня 2003 р. "Про кооперацію", "Про сільськогосподарську кооперацію", від 14 лютого 1992 р. "Про колективне сільськогосподарське підприємство"² та іншими нормативно-правовими актами.

Відповідно до ст. 1 Закону України "Про фермерське господарство"³, фермерське господарство є формою підприємницької діяльності громадян із створенням юридичної особи, які виявили бажання виробляти товарну сільськогосподарську продукцію, займатися її переробкою та реалізацією з метою отримання прибутку на земельних ділянках, наданих їм для ведення фермерського господарства, згідно із законом.

Порівняно із сільськогосподарськими кооперативами особливність фермерських господарств полягає у таких головних ознаках:

— членство засноване виключно на родинних та/або сімейних зв'язках;

— спільна сумісна власність членів господарства на його майно (якщо інше не обумовлено в договорі між ними);

— можливість створення господарства однією особою;

— право на створення такого господарства має виключно дієздатний громадянин України, який досяг 18-річного віку, має відповідну кваліфікацію та пройшов конкурсний відбір тощо.

Діяльність фермерських господарств регулюється ЦК, ГК та ЗК України, законами "Про власність"⁴, від 19 червня 2003 р. "Про фермерське господарство" та ін.

Господарськими товариствами є підприємства або інші суб'єкти господарювання, створені юридичними та/або громадянами шляхом об'єднання їх майна та участі в підприємницькій діяльності товариства з метою одержання прибутку. У сфері сільськогосподарського виробництва діють переважно акціонерні товариства закритого та відкритого типів (ЗАТ та ВАТ) і товариства з обмеженою відповідальністю (ТОВ).

Основними кваліфікуючими ознаками господарських товариств є:

— недержавна або державна форми власності;

— відносини участі (інвестування);

— обов'язкове об'єднання учасниками (акціонерами) своїх капіталів (майнових внесків);

— необов'язковість особистої трудової участі акціонерів (учасників) у діяльності господарського товариства;

— управління й контроль, який здійснюється учасниками (акціонерами), залежить від розміру їх частки у статутному фонді товариства;

² Відомості Верховної Ради України. — 2004. — №5 — Ст. 35.

³ Там само. — 1992. — № 20. — Ст. 272.

⁴ Там само. — 2003. — № 45. — Ст. 363.

⁵ Там само. — 1991. — № 20. — Ст. 249.

— наявність інституту права на дивіденди* та ін.

Діяльність господарських товариств в аграрному секторі економіки регулюється ЦК, ГК, законами "Про власність", від 19 вересня 1991 р. "Про господарські товариства"¹ та ін.

ГК дає класифікацію підприємств за таким критерієм, як кількість працюючих та обсяг валового доходу від реалізації продукції за рік. Відповідно до ч. 7 ст. 63 ГК, за цим критерієм сільськогосподарські підприємства можуть належати до малих, середніх або великих підприємств.

Малими (незалежно від форми власності) є сільськогосподарські підприємства, в яких середньооблікова чисельність працюючих за звітний (фінансовий) рік не перевищує 50 осіб, а обсяг валового доходу від реалізації продукції (робіт, послуг) за цей період не перевищує суми, еквівалентної 500 тис. євро за середньорічним курсом Національного банку України щодо гривні. Великими сільськогосподарськими підприємствами є підприємства, в яких середньооблікова чисельність працюючих за звітний (фінансовий) рік перевищує 1 тис. осіб, а обсяг валового доходу від реалізації продукції (робіт, послуг) за рік перевищує суму, еквівалентну 5 млн євро за середньорічним курсом Національного банку України щодо гривні. Всі інші підприємства вважаються середніми.

§ 2. Особливості правового статусу суб'єктів аграрного господарювання

Усі суб'єкти аграрного господарювання із статусом юридичної особи мають виокремлене майно, яке знаходиться на самостійному балансі, рахунки в установах банків, печатку із своїм найменуванням та ідентифікаційним кодом, відповідають за своїми зобов'язаннями своїм майном, можуть від свого імені набувати та здійснювати майнові та особисті немайнові права, мати обов'язки, бути позивачами та відповідачами в суді. Засновники недержавних сільськогосподарських підприємств мають відповідні права та обов'язки щодо майна таких підприємств. На відміну від них, засновники державних і комунальних сільськогосподарських підприємств є власниками їх майна.

Суб'єкти аграрного господарювання мають загальну цивільну правосуб'єктність. Тобто вони можуть мати цивільні права та нести цивільні обов'язки з метою здійснення будь-яких видів діяльності, не заборонених законом. Виняток становлять державні та комунальні унітарні сільськогосподарські підприємства, які, відпо-

* Дивіденди — це дохід від акцій або інших прав, що не є борговими вимогами і дають право на участь у прибутках, а також дохід від інших корпоративних прав, що полягає такому ж додатковому регулюванню, як дохід від акцій, окрема дохід від участі в діяльності інших підприємств, створених в Україні, а також прибуток, що утворюється внаслідок розподілу прибутку підприємства з інтегрованими інвестором, який переказується за кордон інтегрованому учаснику.

Відомості Верховної Ради України. — 1991. — № 49. — Ст. 683. ¹⁰

відно до п. 8 ГК, мають не загальну, а спеціальну правосуб'єктність, встановлену чинним законодавством. Правосуб'єктність сільськогосподарських підприємств виникає з моменту їх державної реєстрації, а припиняється з моменту їх ліквідації.

Провідні вчені-юристи зазначають, що всі суб'єкти аграрного господарювання, незалежно від їх організаційно-правової форми, є носіями комплексної правосуб'єктності, яка полягає в тому, що вони є учасниками цивільних, земельних, трудових, організаційно-управлінських (адміністративних), фінансових та інших правовідносин. Коло і характер таких відносин різноманітні, мають індивідуальну визначеність для кожної конкретної організації, яка зумовлюється не тільки її організаційно-правовою формою, але й спеціалізацією, іншими особливостями окремих видів сільськогосподарських юридичних осіб. Водночас зазначеній сукупності правовідносин (аграрних правовідносин) притаманні специфічні риси, які зумовлюються галузевим характером господарської діяльності сільськогосподарських товаровиробників, пов'язаною з використанням землі як основного засобу виробництва, а також рослин і тварин, тобто природного й біологічного чинників виробництва, які зазнають постійного впливу погодно-кліматичних умов¹.

Діяльність суб'єктів аграрного господарювання спрямована на задоволення матеріальних, духовних та інших соціальних потреб їхніх членів або учасників (акціонерів). Головна мета такої діяльності, як правило, — отримання прибутку. Звідси випливають і особливі завдання діяльності вищезазваних суб'єктів, якими є виробництво, переробка й реалізація сільськогосподарської товарної продукції (продуктів харчування та сировини).

Слід зауважити, що продовольча, а отже й економічна безпека держави безпосередньо залежить від ефективності та якості господарської діяльності сільськогосподарських підприємств. Тому існує потреба в особливому державному регулюванні сільського господарства, яке в сучасних умовах здійснюється переважно економічними методами. Серед них можна назвати ціноутворення, пільгове кредитування, оподаткування, страхування, державні закупівлі, державні заставні операції, економічні санкції, методи встановлення гарантованих фіксованих цін, заставних ставок, державних закупівельних цін та ін. Так, наприклад, державне регулювання ціноутворення на сільськогосподарську товарну продукцію передбачає застосування таких спеціальних методів регулювання цін, як товарні інтервенції на вільних товарних ринках (джерелом таких інтервенцій є державні продовольчі резерви), регулювання експортно-імпортних операцій з сільськогосподарською продукцією* та ін.

Див. Аграрное право: Учебник для вузов / Под ред. Г. Е. Быстрова, М. И. Козыря. 2-е изд., испр. и доп. — М.: 1998. — С. 138-139.

* Наприклад, згідно із Законом України від 17 липня 1997 р. "Про державне регулювання імпорту сільськогосподарської продукції", з 9 липня до 31 грудня 2001 р. ввіз м'яса на зернові культури обчислювався за нульовою ставкою // Вісник Верховної Ради України. — 1997. — № 44. — Ст. 281.

Особливості правового статусу суб'єктів аграрного господарювання виявляються також і в договірних правовідносинах. Так договірні відносини між сільськогосподарськими товаровиробниками й державою у сфері реалізації сільськогосподарської продукції для державних потреб регулюються спеціальними нормативними актами¹ та особливим видом договору — договором контракції сільськогосподарської продукції. Відповідно до ст. 713 ЦК, цей договір має ознаки не властиві звичайним договорам купівлі-продажу або поставки. Крім того, чинний ЦК передбачає контракцію лише сільськогосподарської продукції, що ставить суб'єктів аграрного господарювання в особливе становище порівняно з іншими товаровиробниками.

Усі суб'єкти аграрного господарювання використовують землі сільськогосподарського призначення та інші природні ресурси. Тому їх статус формується також з урахуванням прав і обов'язків, притаманних виключно землевласникам та землекористувачам (користувачам природних ресурсів).

Правосуб'єктність сільськогосподарських підприємств має певні особливості в сфері трудових відносин, а виробництво сільськогосподарської продукції — сезонний характер і безпосередньо залежить від природно-кліматичних умов, в яких здійснюється господарювання. Отже, з урахуванням цих об'єктивних виробничих умов, законодавство наділяє суб'єктів аграрного господарювання правами встановлювати на рівні локального регулювання режими праці й відпочинку, норми праці та оплати праці, преміальні та інші види заохочень працівників, правила дисципліни праці та внутрішнього трудового розпорядку, розподіл кінцевих результатів господарської діяльності залежно від особистого трудового внеску кожного працівника (наприклад, встановлення умов нарахування пайових виплат) та ін.

За змістом Закону України від 17 жовтня 1990 р. "Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві"² (в редакції Закону від 15 травня 1992 р.), важливе місце у складі правосуб'єктності сільськогосподарських підприємств належать їх правам та обов'язкам щодо створення, розвитку й функціонування соціальної інфраструктури села, будівництва, оснащення та утримання різних об'єктів культурно-побутового та іншого соціального призначення. Зокрема, суб'єкти аграрного підприємництва залучаються до спорудження в сільській місцевості житла, об'єктів побуту, культури, торгівлі, охорони здоров'я, фізкультури і спорту, освіти, зв'язку, шляхів, енергетичних, газових і водорозподільних систем, тваринницьких приміщень, інженерно-технічних комплексів, машинно-тракторного парку та інших об'єктів, які сприяють поліпшенню соціального становища села.

¹ Див.: Закон України від 22 грудня 1995 р. "Про поставки продукції для державних потреб" // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 3. — Ст. 9.

² Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 32. — Ст. 453.

§ 3. Загальні засади створення та ліквідації суб'єктів аграрного господарювання

Суб'єкт аграрного господарювання може бути утворений за рішенням власника (власників) майна або уповноваженого ним (ними) органу, а у випадках, спеціально передбачених законодавством, також за рішенням інших органів, організацій і громадян шляхом заснування нового, реорганізації (злиття, приєднання, виділення, поділу, перетворення) діючого (діючих) суб'єкта господарювання. Вони можуть утворюватися також шляхом примусового поділу (виділення) діючого суб'єкта господарювання за розпорядженням антимонopolних органів відповідно до антимонopolно-конкурентного законодавства України.

Створення суб'єкта аграрного господарювання здійснюється на підставі установчих документів, які розробляються і підписуються всіма його учасниками (засновниками), якщо чинним законодавством не встановлений інший порядок їх затвердження. Суб'єкт господарювання створений однією особою (наприклад, фермерське господарство), діє на підставі статуту, затвердженого цією особою.

Відповідно до ст. ст. 87, 88 ЦК та ст. 57 ГК, установчими документами суб'єкта аграрного господарювання є рішення про його утворення або засновницький договір, а у випадках, передбачених чинним законодавством, статут (положення). В установчих документах мають бути зазначені найменування та місцезнаходження суб'єкта господарювання, мета і предмет господарської діяльності, склад і компетенція його органів управління, порядок прийняття ними рішень, порядок формування майна, розподілу прибутків і збитків, умови його реорганізації та ліквідації, якщо інше не передбачене законом.

У засновницькому договорі засновники зобов'язуються утворити суб'єкт господарювання, визначають порядок спільної діяльності щодо його утворення, умови передачі йому свого майна, порядок розподілу прибутків і збитків, управління діяльністю суб'єкта господарювання та участі в ньому засновників, порядок вибуття та входження нових засновників, інші умови діяльності суб'єкта господарювання, які передбачені законом, а також порядок його реорганізації та ліквідації.

Статут суб'єкта господарювання має містити відомості про його найменування й місцезнаходження, мету та предмет діяльності, розмір і порядок утворення статутного та інших капіталів, порядок розподілу прибутків і збитків, про органи управління й контролю, їх компетенцію, про умови реорганізації та ліквідації суб'єкта господарювання, а також інші відомості, пов'язані з особливостями організаційної форми суб'єкта господарювання, передбачені законодавством. Статут може містити й інші відомості, що не суперечать законодавству.

Положенням визначається господарська компетенція органів державної влади, органів місцевого самоврядування чи інших суб'єктів у випадках, визначених законом.

Статут (положення) затверджується власником майна (засновником) суб'єкта господарювання чи його представниками, органами або іншими суб'єктами.

Суб'єкт аграрного господарювання вважається створеним з дня його державної реєстрації. Виняток становлять лише особисті селянські господарства, які не є суб'єктами підприємницької діяльності й підлягають державному обліку тільки за місцем їх розташування. Момент створення особистого селянського господарства не визначений чинним законодавством. Державна реєстрація колективних сільськогосподарських підприємств і фермерських господарств здійснюється за правилами, встановленими Законом України "Про фермерське господарство" та Положенням про порядок державної реєстрації колективного сільськогосподарського підприємства¹. Порядок державної реєстрації всіх інших суб'єктів аграрного господарювання визначається ЦК і ГК та Законом України від 15 травня 2003 р. "Про державну реєстрацію". Дані державної реєстрації включаються до єдиного державного реєстру, відкритого для загального ознайомлення.

Порушення встановленого законодавством порядку створення сільськогосподарського підприємства або невідповідність його установчих документів закону є підставою для відмови в державній реєстрації. Важливою гарантією прав засновників сільськогосподарського підприємства є неприпустимість відмови в державній реєстрації такого підприємства з інших мотивів, зокрема, з приводу недоцільності. Відмова в державній реєстрації суб'єкта аграрного підприємства, а також зволікання з її проведенням можуть бути оскаржені до суду.

Діяльність незареєстрованого суб'єкта аграрного господарювання, який підлягає державній реєстрації, забороняється. Доходи, одержані таким суб'єктом, стягуються до Державного бюджету України у встановленому законом порядку.

Перереєстрація сільськогосподарського підприємства проводиться в разі зміни форми власності, на якій засновано даний суб'єкт, або організаційної форми господарювання, або його найменування і здійснюється в порядку, встановленому для його реєстрації.

Скасування (припинення) державної реєстрації суб'єкта аграрного господарювання здійснюється за його особистою заявою, а також на підставі рішення суду у випадках визнання недійсними або такими, що суперечать законодавству, установчих документів, або здійснення діяльності, що суперечить закону чи установчим доку-

¹ Див.: Постанова Кабінету Міністрів України від 18 червня 1992 р. № 344 "Про затвердження Положення про порядок державної реєстрації колективного сільськогосподарського підприємства".

ментам, або в інших випадках, передбачених чинним законодавством. Скасування державної реєстрації припиняє господарську діяльність сільськогосподарського підприємства і є підставою для здійснення заходів щодо його ліквідації. Підприємство вважається ліквідованим з дня внесення до державного реєстру запису про припинення його діяльності. Такий запис робиться після затвердження ліквідаційного балансу.

Припинення діяльності сільськогосподарського підприємства здійснюється передаванням всього майна, прав та обов'язків іншим юридичним особам — правонаступникам (злиття, приєднання, поділ, перетворення) або внаслідок ліквідації.

Після злиття суб'єктів аграрного господарювання усі майнові права та обов'язки кожного з них переходять до суб'єкта господарювання, що створений внаслідок злиття. У разі приєднання одного або кількох суб'єктів господарювання до іншого суб'єкта до цього останнього переходять усі майнові права та обов'язки приєднаних суб'єктів господарювання. Поділ суб'єкта господарювання зумовлює перехід усіх його майнових прав і обов'язків за роздільним актом (балансом) у відповідних частках до кожного з нових суб'єктів господарювання, що утворені внаслідок цього поділу. У разі виділення одного або кількох нових суб'єктів господарювання до кожного з них переходять за роздільним актом (балансом) у відповідних частках майнові права та обов'язки реорганізованого суб'єкта. Наслідком перетворення одного суб'єкта господарювання в інший є перехід до новоутвореного суб'єкта господарювання всіх майнових прав і обов'язків попереднього суб'єкта господарювання.

Суб'єкт аграрного господарювання ліквідується:

— за рішенням його учасників або органу, уповноваженого на це установчими документами юридичної особи, в тому числі у зв'язку із закінченням строку, на який було створено юридичну особу, досягненням мети, для якої її створено, а також в інших випадках, передбачених установчими документами;

— у разі визнання його в установленому порядку банкрутом, крім випадків передбачених чинним законодавством;

— за рішенням суду про визнання ним недійсною державної реєстрації юридичної особи через допущені при її створенні порушення, які не можна усунути, а також в інших випадках, встановлених законом.

Якщо вартість майна сільськогосподарського підприємства є недостатньою для задоволення вимог кредиторів, юридична особа ліквідується в порядку, встановленому Законом України від 14 травня 1992 р. "Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом"¹. Порядок припинення суб'єктів аграрного господарювання в процесі відновлення їх платоспроможності або банкрутства має низку особливостей.

¹ Відомості Верховної Ради України. — 1999. — № 42-43. — Ст. 378.

По-перше, в разі продажу об'єктів нерухомості, які використуються з метою сільськогосподарського виробництва та є у власності сільськогосподарського підприємства, що визнано банкрутом, за інших рівних умов переважне право на придбання зазначених об'єктів належить сільськогосподарським підприємствам і фермерським господарствам, розташованим у даній місцевості.

По-друге, в разі ліквідації сільськогосподарського підприємства у зв'язку з визнанням його банкрутом звернення стягнення на земельні ділянки, призначені для ведення товарного сільськогосподарського виробництва, допускається у випадках, коли у цього підприємства (власника землі) відсутнє інше майно, на яке може бути звернене стягнення, якщо інше не запропоновано власником земельної ділянки (ст. 139 ЗК).

По-третє, при введенні процедури розпорядження майном боржника аналіз фінансового становища сільськогосподарського підприємства повинен здійснюватися з урахуванням сезонності сільськогосподарського виробництва та його залежності від природно-кліматичних умов, а також можливості задоволення вимог кредиторів за рахунок доходів, які можуть бути одержані сільськогосподарським підприємством після закінчення відповідного періоду сільськогосподарських робіт.

По-четверте, рішення про звернення з клопотанням до господарського суду про санацію сільськогосподарських підприємств приймається комітетом кредиторів за участю представника органу місцевого самоврядування відповідної територіальної громади.

По-п'яте, санація сільськогосподарського підприємства вводиться на строк до закінчення відповідного періоду сільськогосподарських робіт з урахуванням часу, потрібного для реалізації виробленої (виробленої та переробленої) сільськогосподарської продукції. Зазначений строк не може перевищувати 15 місяців. У разі якщо протягом строку санації погіршилося фінансове становище сільськогосподарського підприємства у зв'язку із стихійним лихом, з епізоотіями та іншими несприятливими умовами, зазначений строк санації може бути продовжений на рік.

Ліквідація суб'єкта аграрного господарювання здійснюється ліквідаційною комісією, яка утворюється власником (власниками) майна суб'єкта господарювання чи його (їх) представниками (органами), або іншим органом, визначеним законом, якщо інший порядок її утворення не передбачений ГК. Ліквідацію суб'єкта господарювання може бути також покладено на орган управління суб'єкта, що ліквідується (наприклад, на голову фермерського господарства).

Орган (особа), який прийняв рішення про ліквідацію суб'єкта аграрного господарювання, встановлює порядок та визначає строки проведення ліквідації, а також строк для заяви претензій кредиторами, що не може бути меншим, ніж 2 місяці з дня оголошення про ліквідацію.

4. Ліквідаційна комісія або інший орган, який провадить ліквідацію суб'єкта господарювання, вміщує в офіційних друкованих органах повідомлення про його ліквідацію та про порядок і строки заяви кредитором претензій, а явних (відомих) кредиторів повідомляє персонально у письмовій формі у встановлені ГК чи спеціальним законодавством строки. Одночасно ліквідаційна комісія вживає необхідних заходів щодо стягнення дебіторської заборгованості суб'єкта аграрного господарювання, який ліквідується, та виявлення вимог кредиторів, з письмовим повідомленням кожного з них про ліквідацію суб'єкта господарювання.

Ліквідаційна комісія оцінює наявне майно суб'єкта аграрного господарювання, який ліквідується, і розраховується з кредиторами, складає ліквідаційний баланс та подає його власнику або органу, який призначив ліквідаційну комісію. Достовірність і повнота ліквідаційного балансу повинні бути перевірені у встановленому законодавством порядку.

Розділ 6

Правове регулювання переходу до ринкових відносин в АПК

§ 1. Загальні питання ринкових перетворень на селі

Про необхідність змін говорять там, де існуючий стан речей не задовольняє. Ринкові перетворення й аграрна реформа започатковані у зв'язку з тим, що стара радянська адміністративно-командна система господарювання показала свою неефективність. Більшість колгоспів і радгоспів, утворених у ході насильницької колективізації, були збитковими. У них впроваджувався позаконотримний примус до праці, відновлювалися феодальні методи експлуатації селян. Практикувався механізм "ножиць цін", тобто завищення цін на продукцію промисловості та заниження — на сільськогосподарську, що призвело до зuboжіння села. Внаслідок такого пограбування зростало відчуження селян від землі та інших засобів виробництва, втрачалися стимули до праці, сільське господарство значно відставало від передових аграрних технологій розвинених країн, що робило його шораз менш ефективним.

Механізм адміністративно-командної планової економіки передбачав монополію державної власності на засоби виробництва, в тому числі природні ресурси, застосування жорстких методів бюрократичного централізму в управлінні сільським господарством, тобто адміністративних наказів (команд) і примусу; самоврядування обмежувалося в усіх царинах суспільного життя, забезпечувалося майже повна зайнятість населення, але розподіл матеріальних благ здійснювався централізовано на плановій основі. Планування відіграло важливу роль, позаяк держава зосереджувала всі трудові й матеріальні ресурси, а тому управляла ними для досягнення своїх цілей.

Що ж було поганим у плановій економіці? Безперечно, вона мала і свої плюси: майже 100% зайнятість населення, залучення практично всіх трудових і матеріальних резервів до суспільного розвитку, єдина централізована воля, яка спрямовувала суспільство на пошуки шляхів розвитку держави. Проте така система може бути ефективною тільки за умови відсутності помилок в управлінні й плануванні: найменший прорахунок, помилка переконували всю систему — саме через це й виникали дефіцити товарів широкого вжитку й черги у краніцях.

Але особливо негативним моментом планової економіки було знищення стимулу людини до ефективної творчої праці. Повна

зайнятість позбавляла людей страху втратити роботу, індивідуальна ініціатива не заохочувалася: від працівників вимагалася тільки виконувати команди. Це штучно зменшувало резерв інноваційного розвитку, що зрештою призвело до значного технологічного відставання країни від розвинених країн. А відсутність стимулів до творчої праці — до неефективного господарювання, невідповідального ставлення до своєї роботи і значного зниження якості вітчизняної продукції, а відтак — до зuboжіння країни.

Що являє собою ринкова економіка й чому держава взяла курс на перехід до ринку? Ринкова економіка або ринкове господарство згідно з теорією Адама Сміта — це лад, в якому відбувається вільна гра ринкових сил. Природною рушійною силою господарського розвитку є прагнення індивіда до реалізації своїх економічних інтересів. Дбаючи про свої інтереси, така економічно вільна особа покращує як свій добробут, так і примножує багатство суспільства¹. Рушійними економічними силами ринкової системи господарювання є приватна власність на засоби виробництва, вільна конкуренція, яка вирівнює попит і пропозицію. Держава відіграє другорядну роль: організація охорони громадського порядку, освіти, оборони, розв'язання екологічних проблем тощо.

Це класична теорія ринкової економіки. Вона показала свою неефективність у часи великої економічної депресії в США та монополізації ринку, що зумовило посилення державного регулювання економічних процесів. Тому згодом виникли інші теорії: "соціального ринкового господарства", "держави загального добробуту" тощо, які передбачають зміцнення систему ведення господарства: ринкова економіка з різним ступенем державного регулювання. Приватна власність не заперечує державної власності, а ринкові закони — державного регулювання господарства. Ринкова система господарювання характеризується плюралізмом форм власності, регулюванням ринкових законів попиту і пропозиції. Вона має свої мінуси: певний рівень безробіття; високий рівень лібералізації, який, з огляду на український менталітет, був сприйнятливий як вседозволеність; відсутність централізованої системи державного планування, що призвело певною мірою до відсутності ефективного управління господарськими процесами. Однак ринкова система має й свої істотні переваги: вищий рівень свободи і приватна власність на засоби виробництва стимулюють приватну ініціативу, творчу діяльність, інноваційний розвиток господарства, впровадження новітніх технологій, а конкуренція — боротьбу за якість продукції, пошук ринків збуту, що задовольняє насамперед споживача.

Проблемою України під час переходу до ринкових методів господарювання є нерозуміння кінцевої моделі, на досягнення якої спрямовані ринкові перетворення. На початку реформ держава припустилася істотної помилки, зруйнувавши централізовану пла-

¹ Див.: Основи економічної теорії / За ред. С. В. Мочерного — К., 1997. — С. 110.

нову систему господарювання, сподіваючись на формування класичної ринкової економіки за теорією А. Сміта. При цьому не було єдиної програми чи концепції таких перетворень. Відсутність навчання керівництва підприємств і населення основам господарювання в нових умовах призвело до спадку виробництва й затяжної економічної кризи. Менталітет пересічного українця, змінений радянською системою, не дозволяв населенню ефективно скористатися всіма благами ринкової свободи. Це спричинило неефективність економічних перетворень, особливо на селі, яке традиційно відзначалося консервативним менталітетом.

Зрештою з'ясувалося, що обійтися без державного регулювання ринкової економіки не можна. Згідно з Основними засадами і напрямками становлення економіки України в кризовий період, схваленими постановою Верховної Ради України від 15 червня 1994 р., курс було взято на формування змішаної системи господарювання: поєднання державного регулювання з приватною ініціативою. Навпевне, така модель має бути найефективнішою: помилки централізованого державного управління тепер виправлятимуться приватними підприємствами: досвід Югославії показує, що навіть коли державне господарство було повністю зруйноване внаслідок військової операції НАТО, забезпечення населення продуктами споживання, завдяки приватному секторові народного господарства, практично лишилося на довоєнному рівні. Приватна ініціатива має стимулювати інноваційний розвиток держави. Така система має бути гнучкішою та ефективнішою.

Для переходу на нові методи господарювання на селі потрібно було здійснити приватизацію державної власності на засоби сільськогосподарського виробництва, в тому числі на землю, створення необхідних господарських і правових умов становлення й розвитку приватних господарств, зокрема формування інфраструктури аграрного ринку, а також навчання селян господарюванню в нових умовах. Існуюча в Україні модель ринкових перетворень передбачає реалізацію перших двох напрямів, але третій — практично ігнорується. На селі тривалий час зберігалася адміністративно-командна система господарювання: селяни підкорялися головам колгоспів і були практично позбавлені приватної ініціативи. Лише останнім часом під впливом прикладів ефективного господарювання окремих фермерів та інших приватних господарств свідомість селянина змінюється: він дедалі більше починає розуміти як можна використати переваги ринкової економіки.

Загалом ринкові реформи на селі поділяються на такі етапи:

I. *Деклараційний етап* (1990-1994 рр.): проголошення на офіційному рівні курсу на ринкові перетворення, формування багатокладної ринкової економіки, забезпечення приватної власності на засоби виробництва і на земельні ділянки. У цей час приймають законодавчі акти, які регулюють порядок зайняття підприємницькою діяльністю, встановлюють основні засади приватизації майна і землі, закріплюють право приватної власності, вільного ціноут-

ворення. Разом з тим, ці норми-декларації не прийняли консерва- тивні селяни. І хоча на цьому етапі починається перетворення колгоспів на колективні сільськогосподарські підприємства, вони й надалі лишаються збитковими. Держава продовжує застосовува- ти щодо регулювання сільського господарства переважно нерин- кові методи адміністративно-командної системи господарювання: зберігаються "пожищі цін", сільськогосподарська продукція реалі- зується переважно державі за її замовленням і за фіксованими дер- жавними цінами. Держава централізовано продовжує забезпечува- ти село машинною технікою, пально-мастильними матеріалами, засобами захисту рослин, надає дотації і кредити. Незважаючи на це, сільське господарство залишається збитковим, а держава що- року списує борги сільськогосподарських підприємств. Хоча в цей час і виникають окремі фермерські господарства та інші приватні сільськогосподарські формування, це скоріше винятки з правила, ніж загальна тенденція, бо селянам невигідно створювати приват- ні господарства.

II. *Інфраструктурний етап (1995-1998 рр.):* зусилля держави спрямовані на поступовий перехід до ринкових важелів управління сільським господарством і формування інфраструктури аграрного ринку. Початком його можна вважати 18 січня 1995 р. — дату прийняття Указу Президента України № 63/95 "Про заходи щодо реформування аграрних відносин", згідно з яким, селянам надали право самостійно розпоряджатися вирощеною сільськогосподар- ською продукцією, реалізуючи її за договорами через біржі, торго- ві та контрактіві дома, заготівельні та посередницькі організації. У цей час створюються аграрні біржі, торгові дома, поступово фор- мується аграрна ринкова інфраструктура, відпрацьовуються меха- нізми вільного ціноутворення на сільськогосподарську продукцію і кредитування сільськогосподарських товаровиробників. Відтепер держава сама стає учасницею аграрного ринку й купує сільськогос- подарську продукцію для державних потреб через ринкові механі- зми: на біржах, через аукціони тощо. Аграрна реформа прискорю- ється: провадиться приватизація та паювання землі й майна, зрос- тає кількість приватних господарських формувань на селі. Проте ринкові перетворення не передбачали проведення широкої кампа- нії просвіти селян, через це вони переважно залишаються в управ- лінні голів колгоспів і не користуються можливостями створювано- го аграрного ринку. Держава продовжує вживати не ринкові, а ад- міністративні заходи щодо забезпечення сільськогосподарських підприємств технікою, пально-мастильними матеріалами, а госпо- дарства залишаються збитковими і щороку держава змушена їм списувати борги. Вона поки що не має єдиної концепції аграрних реформ, тому провадить аграрні експерименти: виокремлює базові господарства для опрацювання ринкових моделей господарювання, вивчає та узагальнює їх досвід.

III. *Концептуальний етап (1998-1999 рр.):* у цей час опрацьо- вуються концепції аграрної реформи. Якщо раніше реформи

провадилися без належного концептуального обґрунтування і прорахунку вжитих заходів, що призвело до їх непослідовності та частковості, чого навіть не передбачали ідеологи реформ. Впродовж цього етапу на основі узагальнення попереднього досвіду реформування опрацьовуються концепції аграрної реформи, що має забезпечити її комплексний і виважений характер. Його початком можна вважати 29 квітня 1998 р., коли Указом Президента України затверджені Основні напрями розвитку агропромислового комплексу України на 1998-2000 роки. Власне цей документ і був однією з перших комплексних концепцій аграрної реформи й розвитку аграрного ринку. Він охоплював різні царини сільського господарства і був покликаний створити ідеологічне підґрунтя аграрних реформ. У цей час продовжує формуватися інфраструктура аграрного ринку, але вже на концептуальних засадах; запроваджується фіксований сільськогосподарський податок, який істотно зменшив податковий тягар на селян; закладаються основи диференційованого розвитку аграрного ринку. Річ у тому, що право Європейської Спільноти передбачає диференційоване регулювання окремих секторів аграрного ринку: ринку цукру, зерна, олії, молока та ін. Україна, намагаючись застосувати свою правову систему до права ЄС, починає диференційовано регулювати різні сегменти аграрного ринку. В усьому іншому спостерігаються ті самі тенденції, що й за Інфраструктурного етапу.

IV. *Радикальний етап (1999-2000 рр.):* пов'язується з прийняттям реформаторського Указу Президента України від 3 грудня 1999 р. № 1529/99 "Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектору економіки". Радикальність реформ полягала в тому, що протягом короткого періоду колективні сільськогосподарські підприємства були реформовані і на їх базі створені приватні сільськогосподарські підприємства, фермерські господарства, агрогосподарські товариства, сільськогосподарські кооперативи та інші суб'єкти аграрного права, засновані на приватній власності. Як у роки примусової колективізації селян зганяли в колгоспи, так протягом 1999-2000 рр. відбувався зворотний процес: колективні сільськогосподарські підприємства реформували централізовано. Вони змушені були укладати з власниками земельних часток (паїв) договори їх оренди і виплачувати селянам орендну плату за користування земельними ділянками господарства, які були обтяжені правом членів господарства на земельну частку (пай). Земельна частка (пай) відтепер стала цілком новою правовою категорією, новим об'єктом прав, який можна було здати в оренду, укласти інші господарські договори щодо неї. І хоча на цьому етапі ще не забезпечувалося проведення просвітницької кампанії серед селян щодо порядку господарювання в ринкових умовах, такі радикальні заходи все-таки вплинули на свідомість селян, котрі відчували себе власниками. Реформованим сільськогосподарським підприємствам списується заборгованість, приймаєть-

ся Указ Президента України від 6 червня 2000 р. № 767/2000 "Про заходи щодо забезпечення формування та функціонування аграрного ринку", який був націлений на прискорення формування його інфраструктури.

V. *Закріплюючий етап* (2001-2002 рр.): для того, щоб закріпити позитивні результати аграрної реформи, вживаються заходи щодо її моніторингу і подальшого формування інфраструктури аграрного ринку. В цей час приймається Закон України від 18 січня 2001 р. "Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001-2004 років". Він передбачає формування механізму заставних закупок сільськогосподарської продукції (тобто можливості селян одразу продати продукцію державі та отримати кошти, а згодом, у разі її подорожчання на ринку, продати її іншому покупцеві, повернувши державі кошти й відшкодувавши витрати на її зберігання). Передбачається податкове стимулювання сільськогосподарського виробництва, пільгове кредитування та страхування, розвиток лізингу й фондового ринку. Важливою складовою аграрної реформи стає запровадження системи сільськогосподарських дорадчих служб. Концепцію становлення і розвитку мережі сільськогосподарських дорадчих служб в Україні затверджено наказом Мінагрополітики, Української академії аграрних наук і Національної академії наук України від 25 квітня 2001 р. № 114/36/165. Саме сільськогосподарські дорадчі служби покликані забезпечити ринкову просвіту селян. Це те, з чого треба було починати аграрну реформу. В Україні створюється близько 50 аграрних бірж, близько 600 агроторгових домів, понад 800 обслуговуючих кооперативів, понад 19 тис. заготівельних пунктів. Передбачаються заходи з розвитку експорту сільськогосподарської продукції. Запроваджується постачання села технікою, пально-мастильними матеріалами й добривами на ринкових засадах. Приймаються укази Президента України від 8 серпня 2002 р. № 694/2002 "Про заходи щодо прискорення розвитку аграрного ринку" і від 8 серпня 2002 р. № 695/2002 "Про заходи щодо розвитку іпотечного ринку в Україні".

VI. *Комплексний етап* (з 2003 р. і до сьогодні): пов'язаний з Комплексною програмою розвитку аграрного ринку України на 2003-2004 роки, затвердженою постановою Кабінету Міністрів України від 1 березня 2003 р. № 271. Програма має комплексний характер і передбачає формування інфраструктури аграрного ринку; розвиток сільськогосподарських дорадчих служб для забезпечення ринкової просвіти селян; забезпечення застосування високих інноваційних технологій у сільському господарстві; розвиток аграрної науки, виставкової та маркетингової діяльності та розв'язання цілої низки інших проблем. Ця програма дійсно має комплексний характер, оскільки ґрунтується на визначеній концепції аграрного ринку і охоплює різні аспекти його формування. Основні заходи з виконання зазначеної програми затверджені наказом Мінагрополітики України від 7 квітня 2003 р. № 98.

§ 2. Правове регулювання приватизації в АПК

В умовах переходу до ринкової системи господарювання важливим засобом забезпечення приватної власності є приватизація державного майна. Відповідно до ст. 1 Закону України від 4 березня 1992 р. "Про приватизацію державного майна" (в редакції Закону від 19 лютого 1999 р.), *приватизація державного майна* визначається як відчуження майна, що перебуває у державній власності, на користь фізичних та юридичних осіб. Тобто — роздержавлення майна. У цьому контексті ідентично використовувати словосполучення "приватизація майна з огоспів", позаяк останні є недержавними суб'єктами власності, і тому до їх реформування правильніше використовувати терміни "еструктуризація" чи "паювання майна". Загальне законодавство України про приватизацію складається із зазначеного Закону, а також законів від 6 березня 1992 р. "Про приватизацію невеликих державних підприємств (малу приватизацію)" (в редакції від 15 травня 1996р.), від 6 березня 1992 р. "Про приватизаційні папери", від 19 черня 1992 р. "Про приватизацію державного житлового фонду", від 7 липня 1999 р. "Про перелік об'єктів права державної власності, що не підлягають приватизації", від 14 вересня 2000 р. "Про особливі приватизації об'єктів незавершеного будівництва"; декретів Кабінету Міністрів України від 20 травня 1993 р. № 57-93 "Про приватизацію цілісних майнових комплексів державних підприємств та їхніх структурних підрозділів, зданий в оренду", від 26 грудня 1992 р. № 15-92 "Про приватизацію земельних ділянок" та нормативно-правових актів, прийнятих відповідно до них.

Приватизація державного майна в АПК здійснюється на підставі загального законодавства про приватизацію, з урахуванням особливостей спеціального аграрного законодавства. Стаття 5 Закону України "Про приватизацію державного майна" визначає, що до об'єктів державної власності, що підлягають приватизації, належать:

- майно підприємств, цехів, виробництв, дільниць, інших підрозділів, які є єдиними (цілісними) майновими комплексами;
- об'єкти незавершеного будівництва та законсервовані об'єкти;
- акції (чапки, паї), що належать державі у майні юридичних осіб.

Приватизації не підлягають об'єкти, котрі мають загальнодержавне значення, визначені Законом України "Про перелік об'єктів права державної власності, що не підлягають приватизації". До них належать майнові комплекси підприємств з лісовідновлення, лісорозведення та охорони лісу, сортовипробувальні станції, дільниці, інші організації з експертизи сортів рослин, екотомогільники, станції хімізації сільськогосподарства, науково-дослідні інститути, окремі майнові комплекси підприємств, що виготовляють спирт, вища, лікero-горілчані вироби тощо.

Специфіка правового регулювання приватизації в АПК зумовлена потребою захисту прав селян, адже згідно з концепцією при-

ватизації, засоби виробництва сільськогосподарської продукції мають належати селянам, які їх використовують. Законодавчим актом, що регулює особливості приватизації державного майна в АПК, є Закон України від 10 липня 1996 р. "Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі". І хоча приватизація державного майна в АПК майже завершена, в юридичній практиці все ще виникають питання, пов'язані із захистом суб'єктів приватизації від порушень, допущених в її ході. Цей Закон регулює порядок приватизації підприємств, для яких основними видами діяльності є виробництво сільськогосподарської продукції, продукції рибного та лісового господарства, їх переробка та реалізація, виконання робіт і надання послуг сільськогосподарським товаровиробникам. Перелік таких підприємств затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 12 червня 1996 р. № 638 "Про підприємства, що приватизуються з урахуванням особливостей, визначених законодавством для агропромислового комплексу". Закон порізно регулює порядок приватизації несільськогосподарських підприємств АПК, державних сільськогосподарських підприємств і встановлює особливості приватизації підприємств окремих галузей.

Приватизація майна несільськогосподарських підприємств АПК (підприємств харчової промисловості, які переробляють сільськогосподарську сировину, борошномельно-круп'яної та комбікормової промисловості, а також сервісних, будівельних, фірмових торговельних, інших несільськогосподарських підприємств та організацій агропромислового комплексу, що виконують роботи і надають послуги сільськогосподарським товаровиробникам), незалежно від вартості об'єктів приватизації, здійснюється шляхом перетворення їх у відкриті акціонерні товариства згідно з Положенням про план приватизації несільськогосподарських підприємств і організацій агропромислового комплексу, затвердженим наказом Фонду державного майна України від 17 серпня 2000 р. № 1718. При цьому зберігаються профільність, технологічна єдність виробництва та цілісність майнових комплексів і технологій. Їх сільськогосподарська спеціалізація має зберігатися не менше 10 років.

Право на пільгове придбання акцій за номінальною вартістю (за приватизаційні майнові сертифікати, а також за власні кошти й компенсаційні сертифікати в розмірі, що не перевищує половини вартості приватизаційних майнових сертифікатів) мають працівники підприємств, що приватизуються. Працівники сільськогосподарських підприємств мають право на пільгове придбання акцій (за приватизаційні майнові сертифікати, а також за власні кошти і компенсаційні сертифікати в розмірі, що не перевищує половини вартості приватизаційних майнових сертифікатів). До працівників підприємств, що приватизуються, прирівнюються особи, які вийшли з цих підприємств на пенсію, звільнені у зв'язку із скороченням штатів і не працюють з моменту звільнення на інших підприємствах; особи, які мають право відповідно до законодавства України повернутися на попереднє місце роботи на цьому підприємстві.

тві, та інваліди, звільнені за станом здоров'я у зв'язку з каліцтвом або професійним захворюванням.

Недержавним сільськогосподарським підприємствам (колективні сільськогосподарські підприємства, спідки селян, колгоспи, спілки кооперативів, акціонерні товариства, фермерські господарства та інші суб'єкти недержавних форм власності) передається безоплатно 51% акцій підприємств, що приватизуються, в тому числі розміщення приватизаційних майнових сертифікатів, а також власних коштів і компенсаційних сертифікатів працівників відповідних сільськогосподарських підприємств і прирівняних до них осіб через довірчі товариства, створені в колективах товаровиробників. У плані приватизації підприємств, які переробляють сільськогосподарську сировину та виконують роботи і надають послуги сільськогосподарським товаровиробникам, передбачається відповідна квота для діючих радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств для подальшої передачі відповідної частки після їх приватизації та розміщення приватизаційних майнових сертифікатів їх працівників.

Недержавні сільськогосподарські підприємства різних організаційно-правових форм господарювання мають право на придбання акцій за номінальною вартістю в межах зазначених квот у разі, коли трудові колективи підприємств, що приватизуються, сільськогосподарські товаровиробники і прирівняні до них особи не викупили ці акції в межах установлених квот. Якщо підприємства, які приватизуються, не мають договірних зв'язків із сільськогосподарськими підприємствами, фермерськими господарствами тощо, визначення переліку сільськогосподарських товаровиробників, які залучаються на пільгових умовах до участі в приватизації підприємств, та квоти для придбання ними акцій передбачаються в плані приватизації відповідного підприємства за пропозиціями цих підприємств і державних органів управління сільського господарства та продовольства залежно від зони діяльності підприємств.

Розподіл акцій між державними, колективними та іншими сільськогосподарськими підприємствами, фермерськими господарствами здійснюється пропорційно до обсягів сировини, зданої на об'єкт приватизації, виконаних робіт і наданих послуг у середньому за 5 років, що передують року приватизації, а ті, що існують менше 5 років, — за час їх діяльності. Акції, які не були викуплені на пільгових умовах протягом року з дня початку їх продажу, реалізуються на загальних підставах відповідно до законодавства України.

Приватизація майна радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств здійснюється шляхом перетворення їх у колективні сільськогосподарські підприємства або у відкриті акціонерні товариства за рішенням загальних зборів (зборів уповноважених). Працівникам підприємства, що приватизується, безоплатно надається частка державного майна (акції), розмір якої визначається як добуток вартості майна, що припадає на одного члена ко-

лективного сільськогосподарського підприємства по області, на кількість працівників підприємства, що приватизується, та прирівняних до них осіб. Безоплатна передача частки державного майна провадиться при перетворенні в процесі приватизації радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств у колективні сільськогосподарські підприємства або у відкриті акціонерні товариства. Розподіл безоплатно переданого майна (акцій) між працівниками здійснюється відповідно до трудової участі за рішенням загальних зборів (зборів уповноважених).

Приватизація частки державного майна, що залишилася після безоплатної його передачі, здійснюється за приватизаційні майнові сертифікати. Право на першочергове придбання цього майна за приватизаційні майнові сертифікати мають працівники даного підприємства та прирівняні до них особи. Якщо після використання працівниками радгоспу чи іншого державного сільськогосподарського підприємства, що приватизується, права на придбання державного майна за приватизаційні майнові сертифікати лишається не викупленою частка майна, орган приватизації за згодою загальних зборів (зборів уповноважених) передає їм залишки майна для придбання за власні кошти на виплат до 5 років (без нарахування відсотків, але з урахуванням зміни цін на момент викупу майна). У разі відсутності згоди загальних зборів (зборів уповноважених) на придбання частки майна на виплат орган приватизації приймає рішення про перетворення цього підприємства у відкрите акціонерне товариство. При цьому право на придбання майна на пільгових умовах за приватизаційні майнові сертифікати, крім членів трудового колективу та прирівняних до них осіб, мають члени сімей трудового колективу даного підприємства, які проживають разом з ними, та особи, зайняті у соціальній сфері на селі. Якщо після реалізації членами трудового колективу та прирівняними до них особами їх права на безоплатну приватизацію частки майна, його викупу з використанням приватизаційних майнових сертифікатів, а також права викупу майна на виплат залишається частка державного майна, вона приватизується на загальних підставах відповідно до законодавства України.

Приватизація майна радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств, створених на базі колгоспів без викупу державою їх майна, які за період своєї діяльності не одержували бюджетних коштів для придбання основних фондів і будівництва, здійснюється шляхом перетворення їх за рішенням загальних зборів (зборів уповноважених) у колективні сільськогосподарські підприємства або відкриті акціонерні товариства з наступною безоплатною передачею майна працівникам підприємств-засновників. У разі використання бюджетних коштів з цією метою, створена за їх рахунок частка майна приватизується в зазначеному вище порядку. Якщо частка державного майна (акцій) перевищує загальну вартість об'єкта, що приватизується, все майно, в тому числі й те, що створене за рахунок бюджетних коштів, передається працівникам підприємства на безоплатній основі.

Приватизація майна радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств, що були створені на базі міжгосподарських підприємств, заснованих колгоспами і радгоспами без викупу державою їх майна, які за період своєї діяльності не одержували бюджетних коштів для придбання основних фондів і будівництва, здійснюється перетворенням їх у відкриті акціонерні товариства з наступною безоплатною передачею акцій цих товариств засновникам міжгосподарського підприємства. У разі використання бюджетних коштів на зазначені цілі створена за їх рахунок частка майна приватизується у наведеному вище порядку. Положення про порядок приватизації майна радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств, а також заснованих на їх базі орендних підприємств затверджене наказом Фонду державного майна України від 17 серпня 2000 р. № 1718.

Закон визначає *особливості приватизації майна в окремих галузях сільського господарства*. Приватизація майна сільськогосподарських підприємств, які спеціалізуються на вирощуванні багаторічних насаджень (хміль, ефіроолійні та лікарські рослини), здійснюється шляхом перетворення їх у відкриті акціонерні товариства. При цьому акції на суму вартості зазначених багаторічних насаджень тимчасово залишаються у власності держави у розмірі не менше 25%. Приватизація майна державних сільськогосподарських підприємств, що виробляють вино та інші алкогольні напої, здійснюється перетворенням їх у відкриті акціонерні товариства із збереженням у власності держави майна структурних підрозділів із виробництва готових алкогольних напоїв. Приватизація майна радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств, які перебувають у зоні гарантованого добровільного відселення внаслідок аварії на Чорнобильській атомній електростанції та в зонах відселення у зв'язку з державними і громадськими потребами, незалежно від джерел його придбання, здійснюється перетворенням їх у колективні сільськогосподарські підприємства з безоплатною передачею майна їхнім працівникам.

Приватизація майна дослідних господарств, експериментальних виробництв, проектно-конструкторських та інших підприємств, підпорядкованих навчальним і науково-дослідним установам, радгоспів-технікумів здійснюється за погодженням із Кабінетом Міністрів України шляхом перетворення їх в акціонерні товариства. При цьому частка державного майна (акцій) має становити не менше 51% загальної вартості майна. Приватизація майна рибної та лісової галузі регулюється, відповідно: Положенням про порядок приватизації майна підприємств і організацій рибної галузі, затвердженим наказом Фонду державного майна та Мінагрополітики від 12 вересня 2000 р. № 1898/175, та Положенням про приватизацію переробних підприємств лісового господарства, затвердженим наказом Міністерства і Фонду державного майна від 28 серпня 1996 р. № 107/1040. Об'єкти незавершеного будівництва агропромислового комплексу, які не були приватизовані відповідно до законодавс-

тва України з питань приватизації, можуть передаватися органами приватизації сільськогосподарським підприємствам (у тому числі недержавним) для завершення їх будівництва з наступним пріоритетним правом викупу працівниками зазначених підприємств частки державного майна цих об'єктів.

Під час приватизації майна державних підприємств об'єкти соціально-побутового призначення, інженерні мережі та споруди комунального господарства, зокрема побудовані за кошти фонду соціального розвитку, передаються органами приватизації в комунальну власність за згодою власників підприємств. Приватизація часток (паїв) держави в майні підприємств зі змішаною формою власності (в тому числі орендні) здійснюється перетворенням їх у відкриті акціонерні товариства, якщо інше не передбачено їх установчими документами. Державні підприємства та підприємства зі змішаною формою власності, сума вартості майна яких є недостатньою для формування статутного капіталу відкритого акціонерного товариства, приватизуються шляхом викупу майна працівниками цих підприємств за приватизаційні майнові сертифікати, власні кошти й компенсаційні сертифікати або за кошти підприємств зі змішаною формою власності.

Підприємства, створені шляхом викупу державного майна, зданого в оренду, які мають або мали прямі договірні зв'язки із сільськогосподарськими товаровиробниками, підлягають перетворенню у відкриті акціонерні товариства за рішенням зборів учасників товариства. При цьому для продажу сільськогосподарським товаровиробникам, які є для зазначених підприємств або акціонерних товариств постачальниками сировини, споживачами робіт і послуг, здійснюються додатковий випуск акцій та їх продаж для того, щоб загальна їх кількість становила не менше 51% статутного фонду. Оплата акцій може здійснюватися в порядку взаєморозрахунків між акціонерним товариством та сільськогосподарськими підприємствами за здану продукцію (виконані роботи, надані послуги). Продаж додаткового випуску акцій здійснюється протягом 6 місяців, а кошти, одержані акціонерним товариством від їх реалізації, спрямовуються на збільшення статутного капіталу.

Постановою Верховної Ради України від 10 липня 1996 р. "Про порядок введення в дію Закону України "Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі" затверджено Перелік державних підприємств та організацій АПК, приватизація майна яких здійснюється за погодженням із Кабінетом Міністрів України. Ці підприємства та організації за погодженням з Кабінетом Міністрів України, підлягають перетворенню у відкриті акціонерні товариства. При цьому в статутному капіталі товариств першочергово визначається частка акцій, що тимчасово залишається у власності держави, а решта — розміщується в передбаченому вище порядку.

Закон визначає процедуру приватизації майна державних сільськогосподарських підприємств. Приватизація майна радгоспів та ін-

ших державних сільськогосподарських підприємств на безоплатній основі здійснюється за спрощеною процедурою. Державні органи приватизації створюють комісію з підготовки до приватизації у складі керівника (голови комісії) та головного бухгалтера підприємства, що приватизується, представників відповідного державного органу приватизації та органу, уповноваженого управляти державним майном. Зазначена комісія розробляє план приватизації у місячний термін з дня затвердження її складу. Оцінка майна здійснюється на підставі даних балансу на початок відповідного року та за результатами останньої повної інвентаризації майна підприємства. Проведення аудиту під час приватизації радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств не є обов'язковим. За посвідчення договорів купівлі-продажу майна радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств у зв'язку з його приватизацією державне мито сплачується в розмірі 0,001% вартості майна, що приватизується.

§ 3. Правове регулювання паювання

У ході реформування аграрного сектора економіки провадилася паювання землі й майна. Саме слово "пай" тюркського походження і використовується на позначення частки в майні чи майнових правах. За вітчизняною правовою традицією пайові фонди існують у суб'єктів аграрного права кооперативного типу: колективному сільськогосподарському підприємстві чи сільськогосподарському кооперативі. Кожен член таких підприємств має певну частку в майні підприємства — це і є його майновий пай.

Відповідно до ст. 9 Закону України від 14 лютого 1992 р. "Про колективне сільськогосподарське підприємство", до пайового фонду майна членів підприємства включається вартість основних виробничих і оборотних фондів, створених завдяки діяльності підприємства, цінні папери, акції, гроші та відповідна частка від участі в діяльності інших підприємств і організацій. Уточнення складу і вартості пайового фонду майна членів підприємств провадиться за Методикою уточнення складу й вартості пайових фондів майна членів колективних сільськогосподарських підприємств, у тому числі реорганізованих, затвердженою постановою Кабінету Міністрів України від 28 лютого 2001 р. № 177.

Право членів підприємства на пайовий фонд майна залежить від їх трудового внеску. Члену підприємства щорічно нараховується частина прибутку залежно від частки в пайовому фонді, яку за його бажанням може бути виплачено або зараховано у збільшення частки в пайовому фонді. Ці відносини регулюються статутом підприємства. Пай може успадковуватися відповідно до цивільного законодавства України та статуту підприємства. У разі виходу з підприємства його члени мають право на пай натурою, грошми або цінними паперами відповідно до розміру та структури пайового фонду або в інший, за згодою сторін, формі.

Закон України від 17 липня 1997 р. "Про сільськогосподарську кооперацію" визначає пай як майновий внесок члена кооперативу у створення та розвиток кооперативу, який здійснюється передачею кооперативу певного майна. Розмір паю визначає розмір отриманого членом кооперативу доходу від участі в діяльності кооперативу і розмір частки, яка виплачується йому при виході із кооперативу. Як показує аналіз законодавства, пай — це є індивідуально визначеним майном — це лише право на отримання доходу в певному розмірі й на отримання майна при виході з кооперативу. Часто селяни помилково вважають, що пай — індивідуально визначене майно чи земельна ділянка і при виході з кооперативу вимагають повернення "мого трактора" або "моєї землі". Але згідно із законом, трактор чи земля є власністю підприємства. У члена є лише пай — право на отримання певної частини доходу підприємства і певної частки майна при виході з нього. Селянинові при виході з підприємства може бути передане не те майно, що він вніс до кооперативу, а зовсім інше або земельна ділянка. Отже, пай — це не майно, а право, до того ж право, яке може бути й не реалізованим, тобто в разі збиткової роботи підприємства його член не отримує жодних доходів на свій пай.

Найчастіше питання розпаювання майна виникали у ході реформування КСП, тому саме майнові аспекти цього процесу ми й розглянемо. Найбільш проблемним є уточнення майнових паїв членів КСП. Згідно з Порядком обов'язкових процедур при реформуванні колективних сільськогосподарських підприємств та врегулюванні майнових відносин в агро формуваннях, які працюють на умовах оренди землі і майна, затвердженого наказом Міністрполітики України від 15 грудня 2000 р. № 252, процедура реформування КСП обов'язково передбачає затвердження загальними зборами Положення про паювання майна як внутрішньогосподарського локального акту підприємства. Процедура передбачає складання плану розподілу майна пайового фонду та іншого майна КСП, уточнення розміру індивідуальних майнових паїв членів КСП, їх перерахунок. Далі затверджується акт розрахунку пайового фонду, структура пайового фонду та план розподілу пайового фонду. Після цього членам, які забажали вийти з КСП, виплачується чи передається частина майна підприємства, яка припадає на їхні паї, а інші члени можуть створити нове агроформування на базі належних їм часток у майні колишнього КСП.

Істотні зміни у правовому режимі майнового паю сталися у зв'язку з прийняттям указів Президента України від 3 грудня 1999 р. № 1529/99 "Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки" і від 29 січня 2001 р. № 62/2001 "Про заходи щодо забезпечення захисту майнових прав селян у процесі реформування аграрного сектора економіки". Останній передбачав уточнення розміру майнових паїв членів КСП, у тому числі колишніх членів, які під час виходу не отримали його в натурі чи грошіми. Крім того, право на пай відтепер мало посвідчува-

тися спеціальними сертифікатами, які видавалися на руки селянам. Але найістотнішою зміною правового режиму майнового паю стало юридичне закріплення можливості укладення договорів оренди, купівлі-продажу, дарування майнових паїв. Оренда, як і купівля-продаж, згідно з цивільним законодавством, застосовувалися лише до індивідуально визначеного майна. А пай — не майно, а лише право на отримання майна в майбутньому. Тому зазначені укази кардинально змінили правовий режим майнового паю, який набув окремих рис правового режиму індивідуально визначеного майна. Згодом у ЦК було закріплено, що право оренди поширюється і на майнові права. Указ Президента від 29 січня 2001 р. № 62/2001 гарантував селянам можливість вільно вийти із КСП, обмінявши свій сертифікат на майновий пай, тобто на індивідуально визначене майно.

На виконання зазначеного Указу, Кабінет Міністрів України постановою від 28 лютого 2001 р. № 177/2001 затвердив Порядок визначення розмірів майнових паїв членів колективних сільськогосподарських підприємств та їх документального посвідчення. Цей Порядок встановлює процедуру визначення розмірів майнових паїв членів КСП, у яких паювання не провадилося, а також затверджує форму Свідоцтва про право на майновий пай (майнового сертифікату). Порядок видачі та обліку свідоцтва про право власності на майновий пай члена колективного сільськогосподарського підприємства (майновий сертифікат), затверджений наказом Мінагрополітики України від 23 березня 2001 р. № 79. Після проведення процедури паювання майна і визначення часток кожного члена, майно КСП розподіляється при його реорганізації згідно з Порядком розподілу та використання майна реорганізованих колективних сільськогосподарських підприємств, затвердженим наказом Мінагрополітики України від 14 березня 2001 р. № 62. Оскільки Указом передбачалося оформлення договорів оренди майнових паїв, наказом Мінагрополітики від 25 травня 2001 р. № 142 було затверджено Методику визначення залишкового ресурсу використання пайового фонду реформованих сільськогосподарських підприємств і визначення оптимальних термінів оформлення договорів оренди майнових паїв по кожному підприємству.

Але хід аграрної реформи й паювання майна показали, що у селян ще не сформувалася ринкова свідомість, почуття власника, а тому Президент України 27 серпня 2002 р. видає Указ № 774/2002 “Про додаткові заходи щодо підвищення рівня захисту майнових прав сільського населення”. Указ передбачає створення умов для викупу реформованими сільськогосподарськими підприємствами майнових паїв, які вони орендують у своїх членів, а також формування ринку майнових паїв, запровадження механізму їх продажу на конкурентних засадах. Крім того, передбачається стимулювання створення сільськогосподарських кооперативів та інших формувань аграрного ринку на основі об'єднання майнових паїв. На виконання цього Указу Мінагрополітики наказом від 28 січня 2003 р.

№ 14 затвердило Порядок продажу на публічних торгах майнових паїв членів колективних сільськогосподарських підприємств. Отже, можна сказати, що в аграрному праві сформувався інститут майнових паїв, який регулює права членів суб'єктів аграрного права кооперативного типу, зокрема, КСП на отримання певної частини індивідуально визначеного майна цих підприємств, а також встановлює порядок розпорядження цими правами.

Що ж до *паювання землі* — це питання у ході реформування аграрного сектору економіки є не менш складне. Право на земельний пай закріплювалося в ЗК 1992 р. Згідно зі ст. 5 цього Кодексу, кожний член колективного сільськогосподарського підприємства, сільськогосподарського кооперативу, сільськогосподарського акціонерного товариства в разі виходу з нього має право одержати свою частку землі в натурі (на місцевості) в розмірі середньої земельної частки, яка обчислюється шляхом поділу земель підприємств, що підлягають приватизації на кількість осіб, які працюють у сільському господарстві, пенсіонерів, які раніше працювали в сільському господарстві і проживають у селі, а також осіб, зайнятих у соціальній сфері на селі. ЗК 1992 р. передбачав, що право на земельну частку могло передаватися у спадщину і продаватися.

Важливе значення для визначення правового режиму земельного паю має Указ Президента України від 10 листопада 1994 р. № 666/94 “Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва”. Указ установив, що кожному члену КСП, сільськогосподарського кооперативу, сільськогосподарського акціонерного товариства видається сертифікат на право приватної власності на земельну частку (пай) із зазначенням у ньому розміру земельної частки (паю) в умовних кадастрових гектарах, а також у вартісному вираженні. Указ проголосив, що право на земельну частку (пай) може бути об'єктом купівлі-продажу, дарування, обміну, успадкування, застави. У разі виходу із зазначених підприємств, їх члени мають право на отримання земельної ділянки в натурі.

Варто звернути увагу на те, що сільськогосподарські акціонерні товариства не мають майнового пайового фонду, а тільки акції, але оскільки правовий інститут паювання земель розвивався окремо від правового інституту паювання майна, члени сільськогосподарських акціонерних товариств отримали право на земельні частки. При аналізі правового режиму земельного паю слід усвідомлювати, що це не конкретна земельна ділянка, знову ж таки — це лише право на отримання земельної ділянки в натурі, яке може бути ніколи й не реалізоване. Сертифікат на земельну частку не посвідчує права власності на конкретну земельну ділянку — це лише цифри на папері, які підтверджують право отримання земельної ділянки у визначеному розмірі при виході з підприємства. Документом, що підтверджує право власності на земельну ділянку, є державний акт про право власності на землю.

Однак після прийняття цього Указу і паювання землі виникло багато питань, пов'язаних з процедурою паювання і визначення кола осіб, які мають право на земельний пай. Тому Президент України приймає Указ від 8 серпня 1995 р. № 720/95 "Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям". Указ встановив, що право на земельну частку (пай) мають члени КСП, сільськогосподарського кооперативу, сільськогосподарського акціонерного товариства, в тому числі пенсіонери, які раніше працювали в ньому і залишаються членами зазначеного підприємства, відповідно до списку, що додається до державного акта на право колективної власності на землю. При паюванні вартість і розміри в умовних кадастрових гектарах земельних часток (паїв) всіх членів підприємства є рівними. Розміри земельної частки (паю) обчислюються комісіями, утвореними на підприємствах із числа їх працівників. Рішення щодо затвердження обчислених цими комісіями розмірів земельної частки (паю) по кожному підприємству приймається районною державною адміністрацією. Видача громадянам сертифікатів на право на земельну частку (пай) єдиного в Україні зразка та їх реєстрація провадиться відповідною районною державною адміністрацією. Форма сертифікату на право на земельну частку пай і зразок книги реєстрації сертифікатів на земельну частку (пай) затверджені постановою Кабінету Міністрів України від 12 жовтня 1995 р.

Для недопущення скуповування земельних паїв не селянами приймається Указ Президента України від 21 квітня 1998 р. № 332/98 "Про захист прав власників земельних часток (паїв)", де встановлено, що в разі відчуження шляхом купівлі-продажу права на земельну частку (пай), посвідченого сертифікатом, переважне право на його придбання мають члени колективних сільськогосподарських підприємств, сільськогосподарських кооперативів, сільськогосподарських акціонерних товариств, а також фермерські господарства та громадяни, які мають право їх створити. Договору купівлі-продажу, дарування, обміну права на земельну частку (пай) посвідченого сертифікатом, після нотаріального посвідчення підлягають реєстрації районною державною адміністрацією за місцезнаходженням відповідного підприємства з внесенням відповідних змін до записів у Книзі реєстрації сертифікатів на право на земельну частку (пай).

Важливим кроком у захисті майнових прав селян-пенсіонерів було прийняття Указу Президента України від 15 грудня 1998 р. № 1353/88 "Про гарантування захисту економічних інтересів та поліпшення соціального забезпечення селян-пенсіонерів, які мають право на земельну частку (пай)". Згідно з цим Указом, починаючи з 1 січня 1999 р. колективні сільськогосподарські підприємства, сільськогосподарські кооперативи, сільськогосподарські акціонерні товариства, фермерські господарства, інші підприємства, установи, організації, які використовують землю для сільськогосподарського виробництва, за бажанням селян-пенсіонерів, які мають право на

земельну частку (пай), укладають із ними договори оренди цих часток (пайів). Розмір плати за оренду земельної частки (паю), що вноситься орендарем орендодавцеві, не може бути меншим 0,5% вартості земельної частки (паю), яка передана в оренду. Указ передбачав можливість отримання орендної плати як грошима, так і в натуральній чи відорбітковій формі.

Указ Президента України від 3 грудня 1999 р. № 1529/99 “Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки”, передбачив реформування колективних сільськогосподарських підприємств шляхом забезпечення всім членам КСП права вільного виходу з цих підприємств із земельними частками (паями) й майновими паями та створення на їх основі приватних (приватно-орендних) підприємств, фермерських господарств, господарських товариств, сільськогосподарських кооперативів, інших суб’єктів господарювання, заснованих на приватній власності. Указ запровадив обов’язкове укладання підприємствами, установами, організаціями, які використовують землю для сільськогосподарських потреб, договорів оренди земельної частки (паю), майнового паю з власниками цих часток (пайів) з виплатою орендної плати в натуральній або грошовій формі. При цьому розмір орендної плати не повинен бути меншим за 1% визначеної відповідно до законодавства вартості земельної частки (паю).

Указ запровадив реєстрацію договорів оренди земельної частки (паю). На виконання Указу Кабінет Міністрів України прийняв постанову від 24 січня 2000 р. № 119/2000 “Про затвердження Порядку реєстрації договорів оренди земельної частки (паю)”, якою передбачено спрощений порядок реєстрації таких договорів. Реєстрація договорів оренди земельної частки (паю) провадиться виконавчим комітетом сільської, селищної міської ради за місцем розташування земельної ділянки, обтяженої правом на земельну частку (пай).

Правовий режим земельної частки (паю) врегульований також ЗК. Відповідно до ст. 25 цього Кодексу, під час приватизації земель державних і комунальних сільськогосподарських підприємств, установ та організацій, земельні ділянки передаються працівникам цих підприємств, установ та організацій, а також пенсіонерам з їх числа з визначенням кожному з них земельної частки (паю). Зазначеним особам гарантується право отримати на підставі свого земельного паю земельну ділянку в натурі (на місцевості). Обчислення розміру земельної частки (паю) здійснюється шляхом поділу сільськогосподарських угідь, які підлягають приватизації, на кількість осіб, які мають право на приватизацію. Вартість і розміри в умовних кадастрових гектарах земельних часток зазначених осіб є однаковими.

Згідно з Перехідними положеннями ЗК, сільськогосподарські підприємства, які до набрання чинності цим Кодексом уклали з власниками земельних часток (пайів) договори оренди, можуть за бажанням власників цих часток (пайів) замовити землевпорядній

організації виконання робіт, необхідних для виділення земельних часток у натурі, видачі їх власникам державних актів на право власності на землю та оплатити виконання таких робіт. Сільськогосподарське підприємство має переважне право на оренду земельних ділянок у таких громадян на строк, що був обумовлений у договорі оренди земельної частки (паю), або за погодженням сторін — на інший строк. Громадяни — власники земельних часток (паїв), можуть виділяти земельні ділянки в натурі (на місцевості) єдиним масивом.

До 1 січня 2005 р. забороняється вносити земельну частку (пай) до статутних капіталів господарських товариств, відчужувати її у будь-який інший спосіб, крім обміну на інше майно чи передачі у спадщину. Сертифікати на право на земельну частку (пай), отримані громадянами, вважаються правовстановлюючими документами при реалізації ними права вимоги на відведення земельної ділянки відповідно до законодавства. Сертифікати на право на земельну частку (пай) є дійсними до виділення власникам земельних часток (паїв) у натурі (на місцевості) земельних ділянок та видачі їм державних актів на право власності на землю.

§ 4. Правові засоби формування інфраструктури аграрного ринку

Для ефективного функціонування аграрного ринку потрібно забезпечити функціонування необхідної ринкової інфраструктури. Якщо ринкову економіку ми визначасмо як суспільну систему виробництва й розподілу матеріальних благ, що ґрунтується на вільній торгівлі суб'єктів різних форм власності та ціноутворенні, які регулюються конкуренцією і співвідношенням попиту й пропозиції, то під інфраструктурою ринку ми маємо на увазі ті інституції і засоби, які забезпечують виробництво й реалізацію виробленої продукції. Інфраструктура аграрного ринку передбачає наявність інституцій, які забезпечують постачання сільськогосподарських товаровиробників необхідними для виробництва ресурсами: насінням і садивним матеріалом, племінними тваринами, технікою й пально-мастильними матеріалами, засобами захисту рослин і тварин, надають маркетингові й консультаційні послуги, забезпечують кредитування й страхування сільськогосподарського виробництва, його юридичне обслуговування, бухгалтерський облік та аудит, сертифікацію та експертизи, переробку сільськогосподарської продукції, меліоративні, транспортні, складські, охоронні, техсервісні та інші послуги, необхідні для здійснення сільськогосподарського виробництва. Інфраструктура аграрного ринку включає в себе також інституції, які забезпечують реалізацію виробленої продукції, її маркетинг та рекламу. Крім того, цілком ринковими інституціями можна вважати створення аграрних третейських судів.

Якщо проаналізувати чинне законодавство України про формування інфраструктури аграрного ринку, то можна побачити, що законодавець не має чіткої моделі інфраструктури аграрного ринку, через це його формування відбувається стихійно, а не комплексно. Законодавство України передбачає стимулювання створення таких ринкових інституцій на селі: сільськогосподарські товаровиробники, засновані на приватній власності (акціонерні товариства, сільськогосподарські кооперативи, приватні підприємства, спільні підприємства, фермерські господарства, агрофірми, агрокомбінати тощо), інституції з реалізації сільськогосподарської продукції (аграрні біржі, агроторгові доми, гуртові ринки, аукціони, ярмарки, підприємства фірмової торгівлі, торговельні центри та комплекси, інституції зовнішньоекономічної торгівлі), фінансові інституції (кредитні спілки, земельні чи аграрні банки, іпотека та фінансовий лізинг), інституції фондового ринку (національний депозитарій, фондові біржі, незалежні реєстратори тощо), розрахунково-клірингові системи, страхові компанії, сільськогосподарські дорадчі служби тощо.

І хоча автори аграрної реформи звітують, що на селі створено близько 60 кооперативних агроторгових помів, майже 1 тис. сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, майже 300 сільськогосподарських кредитних спілок; вони ж констатують, що формування інфраструктури аграрного ринку відбувається повільно¹. Річ у тім, що істотним недоліком аграрної реформи є зосередження уваги на формальному боці питання, при цьому мало уваги приділяється ринковій просвіті селян. Будь-які реформи слід починати із просвітницької кампанії, і тільки коли селяни зрозуміють основи господарювання в ринкових умовах, вивчать основні економіко-правові терміни; вони почнуть користуватися послугами відповідних структур і навіть самі формувати інфраструктуру аграрного ринку. Для того щоб створити ефективно діючу інфраструктуру аграрного ринку, потрібно забезпечити ініціативу "знизу", а не формувати ринок адміністративними методами "згори".

В Україні законодавство в основному сформоване: воно спрямоване на формування ринкової інфраструктури. Важливими ринковими галузями та інститутами є: підприємницька, банківська, біржова галузі права, інститути банкрутства, промислово-фінансових груп, спільного інвестування, фінансового лізингу, іпотеки, цінних паперів та ін. Однак ці інститути передбачають тільки деякі особливості формування інфраструктури аграрного ринку. Виняток становить інститут агроторгових домів; його ми й розглянемо докладніше.

На виконання постанови Кабінету Міністрів України від 17 листопада 1995 р. № 916 "Про прискорення організації біржового сільськогосподарського ринку" наказом Мілсільгосппроду і Україн-

¹ Див.: Комплексна програма розвитку аграрного ринку на 2003–2004 роки, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 1 березня 2003 р. № 271.

ської академії аграрних наук від 18 березня 1996 р. № 85/17 затверджено Типове положення про міжрегіональний та районний агроторговий дім, яке встановило правові засади створення та функціонування в Україні агроторгових домів. Агроторговий дім слід відрізняти від аграрної біржі, утворюваної відповідно до Закону України від 10 грудня 1991 р. "Про товарну біржу" Останній визначає товарну біржу як організацію, що об'єднує юридичних і фізичних осіб, які здійснюють виробничу й комерційну діяльність, і має на меті надання послуг в укладенні біржових угод; з виявлення товарних цін, попиту і пропозицій на товари; вивчення, упорядкування й полегшення товарообігу і пов'язаних з ним торговельних операцій. Товарна біржа діє на основі самоврядування, господарської самостійності, є юридичною особою, має відокремлене майно, самостійний баланс, власні поточні та вкладні (депозитні) рахунки в банках, печатку зі своїм найменуванням. Істотною відмінністю товарної біржі від агроторгового дому є те, що товарна біржа не займається комерційним посередництвом і не має на меті одержання прибутку, тобто вона, згідно із законом, є неприбутковою організацією.

Агроторговий дім, на відміну від товарної біржі, є підприємством, створеним у формі господарського товариства. Засновниками агроторгового дому можуть бути будь-які суб'єкти аграрного права, зокрема обслуговуючі кооперативи, сервісні центри, аграрні банки та страхові установи. В агроторговому домі може передбачатися дійсне й асоційоване членство. Основними завданнями міжрегіонального та районного агроторгових домів є:

- організації аграрних ринків у зоні дії агроторгових домів та забезпечення їх взаємодії з міжрегіональними ринками сільськогосподарської продукції;

- координація дій товаровиробників регіону (району) з накопичення та реалізації сільськогосподарської продукції через систему аграрних бірж України, формування лотів сільськогосподарської продукції і переробки, що виставляються на торги;

- сприяння товаровиробникам в одержанні максимальних прибутків від реалізації сільськогосподарської продукції, сировини та продукції їх переробки;

- вивчення та аналіз ринкової ситуації з широкого переліку товарних груп, які можуть бути продані або куплені сільськогосподарськими, переробними, агросервісними, торговельними та іншими підприємствами на внутрішньому та зовнішньому ринках;

- узгодження цін та інших умов, забезпечення організації заготівлі продукції, її зберігання та відвантаження покупцям;

- забезпечення розрахунків із постачальниками агроторгового дому з урахуванням інтересів товаровиробників і споживачів сільськогосподарської продукції та постачальників матеріальних ресурсів для села;

- організація та контроль за місцевими товарообмінними операціями на компенсаційній основі з дотриманням паритету цін на продукцію сільського господарства і промисловості;

— надання підприємствам агентських послуг щодо реалізації або придбання товарів і послуг на внутрішньому та зовнішньому ринках;

— вивчення стану організації виробництва агропромислової продукції в зоні дії агроторгового дому, підготовка пропозицій щодо кооперації, інтеграції виробництва та реалізації такої продукції;

— вивчення стану фінансово-кредитного обслуговування підприємства та розробка пропозицій щодо його поліпшення;

— зниження витрат на маркетинг, рекламу та збут продукції на підприємствах району.

Основною формою діяльності міжрегіонального та районного агроторгових домів є укладення та виконання агентських правочинів. Агент — це агроторговий дім в цілому та окрема фізична особа, яка перебуває в складі найманого персоналу агроторгового дому й реалізує або закуповує продукцію відповідно до замовлень того чи іншого підприємства і за його рахунок. Сільськогосподарське підприємство, що дає доручення агенту, називається принципалом. Агентський правочин — це правочин між принципалом та агентом, який визначає характер та обсяг доручення, розмір агентської винагороди, терміни дії та умови припинення правочину. Крім того, в останньому можуть зазначатися: територія, кількість товару, ціни, момент виникнення права агента на винагороду та терміни її виплати, обов'язки і права сторін. Агентська винагорода — оплата агроторговому дому та агенту за виконання правочину. Вона визначається як частка у відсотках від нетто-суми, що надходить у розпорядження принципала. Агенти, що діють у своїй країні, йменуються агентами-резидентами, в інших країнах — імпортерами (експортними) агентами. Агенти можуть бути універсальними — з правом виконання операцій лише в межах статутної діяльності принципала, спеціальними — для операцій спеціального характеру. Стосовно закордонних фірм-постачальників засобів виробництва та технологій (консигнантів) міжрегіональний та районний агроторговий дім може виконувати функції консигнатора, який реалізує імпортерну продукцію.

Міжрегіональні та районні агроторгові дома обслуговують насамперед позарайонні товарні потоки, тобто реалізують продукцію за межі району та регіону, а також закуповують її на території району та регіону. Що ж до внутрішньорайонного обігу, то тут агроторговому дому належить роль посередника, що ініціює укладення контрактів. Предметом торгово-посередницької діяльності міжрегіонального та районного агроторгового дому можуть бути ф'ючерсні контракти та цінні папери. Інформаційно-координаційна його діяльність полягає в акумулюванні, відповідній обробці та поширенні на платній основі знеособленої інформації серед асоційованих членів і разових клієнтів щодо поточної кон'юнктури локального й зовнішніх ринків через систему надання довідок. Крім того, агроторговий дім здійснює рекламно-видавничу діяльність у місцевій мережі радіомовлення й телебачення. Міжрегіональні та район-

ні агроторгові дома можуть бути членами аграрних бірж, на яких, відкриваючи брокерські контори, здійснюють біржову торгівлю від імені та за рахунок клієнта, чи безпосередньо від свого імені та за свій рахунок.

Окрім вищезазначених обов'язкових напрямів, торговий дім може здійснювати й інші передбачені в його статуті види діяльності: фінансово-інвестиційну; надання транспортних послуг; побутове обслуговування; сервісно-ремонтне обслуговування; створення та експлуатація мережі виробництва громадського харчування; надання послуг з організації відпочинку громадян, проведення спортивних і культурно-масових заходів; надання науково-технічних послуг із питань розробки програм, формування та експлуатації інформаційних банків даних з питань економічного, правового, науково-технічного й технологічного характеру тощо.

§ 5. Правове регулювання зовнішньоекономічної діяльності в аграрному секторі

Важливим напрямом аграрної реформи і невід'ємною складовою аграрного ринку є забезпечення зовнішньоекономічної діяльності в аграрному секторі. Правове регулювання зовнішньоекономічної діяльності здійснюється згідно із Законом України від 16 квітня 1991 р. "Про зовнішньоекономічну діяльність". *Зовнішньоекономічна діяльність* визначається ним як діяльність суб'єктів господарської діяльності України та іноземних суб'єктів господарської діяльності, що побудована на взаємовигідних відносинах. Суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності можуть бути всі суб'єкти аграрного права: як юридичні, так і фізичні особи і навіть структурні підрозділи юридичних осіб, які взагалі не є суб'єктами права (філії, відділення, представництва тощо). Фізичні особи набувають права здійснювати зовнішньоекономічну діяльність з моменту їх державної реєстрації як суб'єктів підприємництва. Юридичні особи набувають таких прав із моменту їх державної реєстрації. Жодна додаткова реєстрація фізичних або юридичних осіб як суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності не здійснюється. Разом з тим, якщо суб'єкти аграрного права збираються імпортувати чи експортувати товари, вони повинні стати на облік у відповідному митному органі згідно з Порядком ведення обліку суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності в митних органах, затвердженим наказом Держмиткому України від 31 травня 1996 р. № 237.

Державне регулювання зовнішньоекономічної діяльності здійснюється шляхом встановлення певного режиму оподаткування, зокрема ввізним податком на додану вартість, ввізним акцизним збором, митом і митними зборами (останні не належать до податків, але стягуються як плата за послуги митниці), а також шляхом встановлення режиму ліцензування і квотування щодо окремих видів сільськогосподарської продукції. Ліцензування — особливий

порядок видачі дозволів Міністерством економіки та з питань європейської інтеграції України на експорт або імпорт товарів. Квотування застосовується разом з ліцензуванням і передбачає зазначення в ліцензії переліку товарів, які дозволяється експортувати чи імпортувати.

Залучення іноземних інвестицій до АПК України і захист прав іноземних інвесторів регулюються законами України від 18 вересня 1991 р. "Про інвестиційну діяльність", від 19 березня 1996 р. "Про режим іноземного інвестування". Особливим видом інвестиційної діяльності є інноваційна, яка передбачає розробку і створення нового продукту, невідомого раніше на ринку, з використанням високих технологій. Правове регулювання інноваційної діяльності здійснюється згідно із Законом України від 4 липня 2002 р. "Про інноваційну діяльність". Ним передбачено надання податкових пільг інноваційним підприємствам. Суб'єктам аграрного права рекомендується займатися інноваційною діяльністю, в тому числі в зовнішньоекономічній сфері, оскільки створення аграрних інноваційних підприємств може не тільки забезпечити виробництво сільськогосподарської продукції з використанням високих технологій, але й передбачає можливість отримати податкові пільги, встановлені законодавством.

Найчастіше здійснюваними видами зовнішньоекономічної діяльності в аграрному секторі є, безумовно, експорт та імпорт товарів, робіт, послуг, створення спільних підприємств, міжнародна кооперація. Щодо режиму експорту, то держава, як правило, намагається його всіляко заохочувати і підтримувати. Тому експорт, зазвичай, здійснюється без сплати мита з українського боку. Однак у деяких випадках, якщо на внутрішньому ринку відчувається дефіцит певних видів сільськогосподарської продукції, держава впроваджує вивізні (експортні) мита, встановлює режим ліцензування та квотування. Здійснення бартерних (товаробмінних) операцій на зовнішньому ринку щодо сільськогосподарської продукції, яка підпадає під режим ліцензування чи квотування, регулюється Положенням про порядок реалізації на зовнішньому ринку сільськогосподарської продукції, затвердженим наказом Міністерства економіки, МЗЕЗ, Держмиткому від 18 січня 1994 р. № 37-19-1-12/314. Особливий режим експорту й вивізне мито на живу худобу та шкіряну сировину впроваджені в Україні згідно із Законом України від 7 травня 1996 р. "Про вивізні (експортне) мито на живу худобу та шкіряну сировину", та на насіння олійних культур, згідно із Законом України від 10 вересня 1999 р. "Про ставки вивізного (експортного) мита на насіння деяких видів олійних культур".

Аграрно-правовий інститут імпорту сільськогосподарської продукції є більш складним, ніж інститут експорту, позаяк передбачає особливе правове регулювання згідно із Законом України від 17 липня 1997 р. "Про державне регулювання імпорту сільськогосподарської продукції". Останній визначає тарифне й нетарифне регулювання імпорту сільськогосподарської продукції. При ввезенні

сільськогосподарської продукції в Україну не дозволяється відстрочення сплати мита та податку на додану вартість, а також звільнення від сплати мита осіб, які мають пільги щодо його сплати. Відповідно до Закону впроваджуються сезонні ввізні мита на окремі категорії сільськогосподарської продукції. Їх розмір встановлюється у подвійному розмірі пільгових ставок на цю продукцію згідно з Митним тарифом України, затвердженим Законом України від 5 квітня 2001 р. "Про митний тариф". Сезонні мита діють протягом строку збирання і закладення на зберігання аналогічної вітчизняної сільськогосподарської продукції. Вони вважаються винятком із преференційних або пільгових режимів, у тому числі з правочинів про вільну торгівлю, митні союзи, виробничу кооперацію та інших подібних міжнародних правочинів, якщо це передбачено ними. Сезонні мита протягом часу їх дії заміщують ввізні (імпортні) мита, визначені Митним тарифом України. Кабінет Міністрів України встановлює терміни дії сезонних мит на сільськогосподарську продукцію та оприлюднює свої рішення за 45 днів до дня їх запровадження. Строк сезонних мит не може бути меншим 60 або більшим 120 послідовних календарних днів.

Нетарифне регулювання імпорту продукції тваринництва здійснюється шляхом встановлення щорічних квот на її ввезення. Квоти поточного року діють до дня проведення аукціону з їх пролажу на наступний рік та поширюються на імпортні поставки продукції тваринництва з усіх країн. При цьому сільськогосподарська продукція, що підлягає квотуванню, не звільняється від обкладання ввізним (імпортним) митом. Обсяг квоти стосовно окремого виду (типу, сорту) продукції тваринництва не може перевищувати 10% від обсягу виробництва аналогічної продукції в Україні року, що передує поточному. Конкретний обсяг квоти в межах зазначених 10% визначається Кабінетом Міністрів України відповідно до обсягів вітчизняного виробництва окремого виду продукції тваринництва та обсягів її споживання (в тому числі імпортованої) в році, що передує поточному. Квоти вважаються винятком із преференційних або пільгових режимів, зокрема з правочинів про вільну торгівлю, митні союзи, виробничу кооперацію та інших подібних міжнародних правочинів, якщо це передбачено останніми.

Щорічні квоти на ввезення імпортованої продукції тваринництва реалізуються за кошти на аукціонах, які провадяться Мінагрополітики України протягом 60 календарних днів з дня оприлюднення статистичних даних щодо фактичних обсягів вітчизняного виробництва продукції тваринництва та обсягів її споживання (в тому числі імпортованої) в році, що передує поточному. Квоти, що лишаються нереалізованими протягом зазначеного строку, подальшій реалізації або використанню не підлягають. За проведення аукціону з покупок імпортованих квот стягується державне мито в розмірі, передбаченому законодавством. Доходи, отримані від продажу квот, зараховуються до Державного бюджету України. Інформація щодо дати запровадження та розміру квот на продукцію тварин-

ництва, а також відомості щодо проведення аукціонів з продажу таких квот оприлюднюються в офіційних періодичних виданнях Верховної Ради України та Кабінету Міністрів України не пізніше ніж за 30 календарних днів до дня проведення відповідного аукціону. Квота вважається реалізованою тільки після повної сплати її вартості особою, що виграла аукціон. Подальший перепродаж квот не дозволяється, при цьому вантажоодержувачем імпортованої продукції, що підлягає квотуванню, може бути виключно особа, яка виграла аукціон.

Квоти встановлюються на ввезення кожного виду продукції окремої 4-значної товарної позиції груп першої та другої, згідно з Товарною номенклатурою зовнішньоекономічної діяльності, і поділяються на лоти, кожний з яких має становити один відсоток від загального обсягу квоти на таку товарну позицію. Для проведення аукціону Мінагрополітики створює з числа своїх працівників, які мають статус державних службовців, аукціонну комісію, що діє від імені та за дорученням зазначеного Міністерства. Участь в аукціонах з продажу квот може взяти будь-яка особа, що подала аукціонній комісії заявку про свою участь за формою, встановленою Мінагрополітики, внесла реєстраційну плату та заставний внесок у сумах, що визначаються Мінагрополітики України. Встановлення додаткових вимог до учасників аукціонів з продажу квот, обмеження їх кількості або відмова в допуску їх до участі в аукціоні з інших причин не дозволяється. Реєстраційна плата встановлюється на рівні, достатньому для покриття витрат Мінагрополітики з організації та проведення аукціону в розрахунок на одного учасника. Реєстраційна плата не підлягає поверненню учасникам аукціону або врахуванню в ціні продажу квоти.

Заставний внесок підлягає поверненню учасникам, які не перемогли в аукціонних торгах, або враховується при зменшенні суми вартості придбаної квоти для переможців аукціонних торгів. Заставний внесок не повертається переможцю аукціонних торгів, який протягом 5 робочих днів, наступних за днем проведення аукціонних торгів, не сплачує повну вартість придбаної квоти. При цьому сума заставного внеску такого учасника спрямовується до Державного бюджету України. Кабінет Міністрів України подає Верховній Раді України до 1 березня чергового року письмовий звіт про виконання вимог щодо продажу квот на поточний рік.

Сільськогосподарська продукція, яка ввозиться в Україну, підлягає обов'язковій сертифікації, що провадиться згідно із Законом України від 17 травня 2001 р. "Про підтвердження відповідності", а також санітарно-епідеміологічному, радіологічному, а в разі ввезення продукції тваринництва чи рослин — відповідно ветеринарному чи фітосанітарному контролю. Кабінет Міністрів України може тимчасово обмежувати ввезення сільськогосподарської продукції з країн, де було оголошено карантин, або щодо яких Україна запровадила режим карантину. Сільськогосподарські продукти, що підлягають продажу населенню, можуть бути випущені з-під мит-

ного контролю на територію України з країн, вільних від карантину, за умови наявності на тарі (коробках, упаковках, розфасовках), а у випадках, визначених Кабінетом Міністрів України, безпосередньо на продукті, відомостей про назву продукту, масу (об'єм), склад, із зазначенням переліку використаних у процесі виготовлення інших продуктів харчування, харчових добавок (консервантів), барвників тощо, вмісту хімічних речовин або сполук, а також сертифіката походження таких продуктів. Окремо наводяться відомості про енергетичність, дату граничного строку використання, побічні ефекти споживання або про їх відсутність, назву харчових добавок (консервантів) за їх наявності, місце виготовлення, найменування й адресу виробника таких продуктів та посилання на власника торгової марки за його наявності, а стосовно ж віднесених до піддакцизних товарів — відомості зазначаються згідно із законами України. Вони мають бути подані українською мовою.

Для підтримки вітчизняних переробних підприємств, що працюють з давальницькою сировиною згідно із Законом України від 15 вересня 1995 р. "Про операції з давальницькою сировиною у зовнішньоекономічних відносинах", Кабінет Міністрів України прийняв постанову від 19 червня 1998 р. № 931 "Про переміщення через митний кордон сільськогосподарської продукції, що ввозиться для переробки", якою дозволено ввезення в Україну поза режимом квотування чи ліцензування сільськогосподарської продукції для подальшої її переробки та за умови обов'язкової сертифікації. Перелік видів такої продукції затверджений наказом Мінагропрому України від 7 жовтня 1998 р. № 297.

§ 6. Правове забезпечення формування ринку сільськогосподарської техніки

Як вже зазначалося, право ЄС вимагає від країн членів впровадити диференційоване правове регулювання окремих секторів аграрного ринку. Україна намагається пристосувати своє законодавство до законодавства ЄС. Відтак останнім часом розвиваються інститути диференційованого правового регулювання окремих секторів аграрного ринку. Це стосується й ринку сільськогосподарської техніки, зокрема до неї та пально-мастильних матеріалів.

Проблема забезпечення села пально-мастильними матеріалами і сільськогосподарською технікою загострилася під час аграрної кризи. Держава змушена була постачати сільськогосподарську техніку і пально-мастильні матеріали КСП, знаючи, що ті не зможуть розрахуватися за них, оскільки працюють збитково. За підсумками року КСП списувалися борги. Так тривати довго не могло: держава зрозуміла, що треба вжити заходів щодо створення ринку сільськогосподарської техніки та пально-мастильних матеріалів, зокрема впроваджувати лізингові форми отримання нової техніки. Так в

Україні почав розвиватися правовий інститут ринку сільськогосподарської техніки.

Вітчизняне законодавство покликане не тільки забезпечити сільськогосподарське виробництво якісною технікою і пально-мастильними матеріалами, але й підтримувати вітчизняних виробників цієї техніки. Адже на ринок сільськогосподарської техніки вийшли такі гіганти індустрії, як "Джон Дір" і "Кейс Корпорейшн": певний час урядова політика була спрямована на забезпечення селян імпортними машинами і знаряддями праці. Але це не сприяло виходу вітчизняного АПК із кризи, тому концепція формування ринку сільськогосподарської техніки зосередилась на важливості підтримки виробника вітчизняного. Важливу роль у формуванні ринку сільськогосподарської техніки відіграють закони України від 7 лютого 2002 р. "Про стимулювання розвитку вітчизняного машинобудування для агропромислового комплексу" і від 5 червня 2003 р. "Про захист прав покупців сільськогосподарських машин".

Вони визначають сільськогосподарську техніку як машини, механізми, обладнання, устаткування, технологічні комплекси та лінії з них, що застосовуються в сільськогосподарському виробництві, харчовій та переробній промисловості для проведення робіт з вирощування, збирання, зберігання та переробки сільськогосподарської продукції. До такої техніки і обладнання належать: трактори та інші самохідні енергозасоби сільськогосподарського призначення, спеціальні автомобілі сільськогосподарського призначення, самохідні та причіпні комбайни, жниварки і косарки для збирання зернових, кормових і технічних культур, посівна й ґрунтообробна техніка та комбіновані агрегати з неї, машини і обладнання для тваринництва, птахівництва та кормовиробництва, а також машини, обладнання та лінії з них для харчової і переробної промисловості, для зберігання та переробки сільськогосподарської продукції, зокрема її фасування, розливу, пакування та пакування.

Розвиток вітчизняного машинобудування для агропромислового комплексу разом з його складовими (створення й виробництво техніки та обладнання, її технічне обслуговування і ремонт, а також формування інфраструктури ринку вітчизняної техніки і обладнання для агропромислового комплексу) законодавство визнає пріоритетними напрямки розвитку національної економіки. Уповноваженим органом державної влади в галузі сільськогосподарського машинобудування є Міністерство промислової політики України, покликане забезпечити реалізацію державної політики щодо пріоритетності сільськогосподарського машинобудування. Для формування ринку сільськогосподарської техніки передбачається у Державному бюджеті України витрати на підтримку виробництва вітчизняної сільськогосподарської техніки. Порядок використання коштів державного бюджету, передбачених на здійснення заходів, пов'язаних зі збільшенням обсягів виробництва техніки для агропромислового комплексу та розвитком ринку цієї техніки, затвер-

дений наказом Мінпромполітики та Мінфіну України від 5 березня 2002 р. № 93/155.

Зазначені кошти використовуються для формування та розвитку інфраструктури ринку тієї техніки, часткової (до 40%) компенсації державою вартості сільськогосподарської техніки, що поставляється сільськогосподарським товаровиробникам і підприємствам харчової та переробної промисловості АПК; закупівлі вітчизняної сільськогосподарської техніки з подальшою її реалізацією суб'єктам аграрного права на умовах фінансового лізингу. Передбачаються й заходи з недопущення монополізації ринку сільськогосподарської продукції. Так, наказом Мінекономіки та Антимонопольного комітету України від 16 лютого 1999 р. № 22/2 запроваджено державне регулювання оптових цін на окремі види продукції з монополістів ринку сільськогосподарської техніки: одеського ВАТ "Одессільмаш", кіровоградського ВАТ "Червона Зірка" і шепетівського ВАТ "Шепетівський завод культиваторів". Фінансування заходів з компенсації суб'єктам аграрного права частини вартості складної сільськогосподарської техніки вітчизняного виробництва здійснюється на конкурентних засадах згідно з Положенням про умови проведення конкурсу на надання часткової компенсації вартості складної сільськогосподарської техніки вітчизняного виробництва, затвердженим наказом Мінпрополітики України від 7 березня 2002 р. № 76.

Держава здійснює моніторинг цін на основні види металопродукції та енергоносіїв, що використовуються вітчизняними підприємствами машинобудування для виробництва сільськогосподарської техніки. У разі потреби держава застосовує ринкові важелі управління зазначеними цінами. Так, Міністерство промислової політики здійснює постійний моніторинг та аналіз кон'юнктури ринку сільськогосподарської техніки і вживає заходів щодо його подальшого розвитку. Конкретні заходи з формування інфраструктури ринку сільськогосподарської техніки визначені Указом Президента України від 3 листопада 2001 р. № 1039/2001 "Про заходи щодо розвитку ринку вітчизняної техніки для агропромислового комплексу та збільшення обсягів її виробництва". Ним установлено, що основними завданнями органів виконавчої влади щодо розвитку машинобудування та ринку вітчизняної техніки для агропромислового комплексу є:

- сприяння розвитку економічної конкуренції та недопущення монополізму на основі узгодження інтересів виробників техніки для агропромислового комплексу та її споживачів;

- організація створення нових моделей і впровадження сучасних технологій виробництва техніки для агропромислового комплексу, стимулювання раціонального використання у процесі виробництва матеріальних ресурсів та енергоносіїв;

- створення умов для розширення мережі підприємств, що здійснюють реалізацію, фірмове обслуговування, ремонт, надання в користування, в тому числі за договорами лізингу, техніки для агропромислового комплексу;

— стимулювання інвестиційної діяльності банків, інших фінансових установ, спрямованої на технічне переоснащення агропромислового комплексу.

Виробництво сільськогосподарської техніки держава регулює переважно адміністративно-командними методами відповідно до Програми виробництва технологічних комплексів машин та обладнання для агропромислового комплексу на 1998-2005 роки, схваленої постановою Кабінету Міністрів України від 30 березня 1998 р. № 403. Разом з тим, сільськогосподарська техніка і пально-мастильні матеріали розподіляються останнім часом через ринкові, зокрема біржові механізми. Наказом Мінагрополітики, Мінекономіки, Мінфіну, ДПА від 26 квітня 2000 р. № 52/63/90/221 затверджено Положення про порядок здійснення через біржовий товарний ринок контрактів зустрічних поставок сільськогосподарської продукції і продовольства та матеріально-технічних ресурсів. Воно регулює ринкові механізми бартерних операцій обміну сільськогосподарської продукції на пально-мастильні матеріали та запчастини для сільськогосподарської техніки.

Пально-мастильні матеріали сільськогосподарські виробники можуть закуповувати також на умовах товарного кредиту згідно з Порядком забезпечення сільськогосподарських товаровиробників пально-мастильними матеріалами, затвердженим наказом Мінагропрому і Мінфіну України від 12 серпня 1998 р. № 244/164. З 1 січня 2000 р., згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 17 січня 2000 р. № 50 "Про нові підходи до забезпечення сільськогосподарських товаровиробників матеріально-технічними ресурсами", державним органом заборонено забезпечувати сільське господарство пально-мастильними матеріалами та засобами захисту рослин неринковими методами.

Відповідно до Закону України від 16 грудня 1977 р. "Про фінансовий лізинг" держава створює систему забезпечення сільськогосподарських товаровиробників сільськогосподарською технікою на умовах фінансового лізингу, тобто платного користування протягом строку, за який амортизується 60% вартості сільськогосподарської техніки, з подальшим переходом права власності на цю техніку до сільськогосподарських товаровиробників. З цією метою було створено Державне лізингове підприємство "Укראгролізинг". Закупівля сільськогосподарської техніки за рахунок державних коштів для передачі її сільськогосподарським товаровиробникам на умовах фінансового лізингу здійснюється згідно з Порядком визначення на конкурсних засадах переліку сільськогосподарської і переробної техніки, закупівля якої фінансується за рахунок коштів державного бюджету, затвердженим наказом Мінагрополітики України від 27 квітня 2001 р. № 115.

На підставі постанови Кабінету Міністрів України від 18 вересня 1997 р. № 1031 "Про створення державного лізингового фонду для технічного переоснащення сільського господарства" було утворено державний лізинговий фонд, кошти якого використовуються

на закупівлю вітчизняної сільськогосподарської техніки для наступної передачі її у лізинг сільськогосподарським товаровиробникам. На виконання цієї постанови Мінагрополітики видало наказ від 9 жовтня 1997 р. № 59 “Про основні напрями технічного забезпечення агропромислового комплексу та створення лізингового фонду”. Серед напрямів технічного забезпечення АПК передбачається формування інфраструктури ринку сільськогосподарської техніки, зокрема впроваджується фірмове обслуговування вітчизняної складної сільськогосподарської техніки вітчизняними машинобудівними підприємствами шляхом відкриття регіональних центрів фірмового обслуговування. Технічне обслуговування поставленої сільськогосподарської техніки регулюється Законом України “Про захист прав покупців сільськогосподарських машин”. Гуртова закупівля техніки за кошти державного лізингового фонду здійснюється за умови проведення експертизи гуртових цін згідно з Порядком, затвердженим наказом Мінагропрому України від 23 квітня 1999 р. № 171.

§ 7. Правове регулювання ринку зерна

Зернова галузь — пріоритетна в сільському господарстві. Від неї залежить продовольча безпека держави, а від ефективно діючого ринку зерна — подальший успіх аграрної реформи. Саме тому в Україні сформовано правовий інститут ринку зерна. Важливе місце в системі правового регулювання ринку зерна посідає Закон України від 4 липня 2002 р. “Про зерно та ринок зерна в Україні”. Згідно з ним зерном є плоди зернових, зернобобових та олійних культур, використовувані для харчових, насінцевих, кормових і технічних цілей. Суб'єктами ринку зерна Закон визнає: суб'єктів виробництва зерна, суб'єктів зберігання зерна, суб'єктів заставних закупок зерна та проведення інтервенційних операцій, акредитовані біржі, інші суб'єкти підприємницької діяльності, які діють на ринку зерна. Суб'єктами заставних закупок зерна відповідно до Закону є сільськогосподарські товаровиробники, зернові склади, Державний агент із забезпечення заставних закупок зерна, уповноважені із заставних закупок зерна*, суб'єктами інтервенційних операцій — сільськогосподарські товаровиробники, зернові склади, Державний агент із проведення інтервенційних операцій, уповноважені з цих операцій**.

* Державним агентом із забезпечення заставних закупок зерна є державне підприємство або господарське товариство, частка держави у статутному фонді якого становить не менше 75%, і яке призначає на конкурсних засадах Кабінетом Міністрів України на організацію заставних закупок зерна. Уповноваженим із забезпечення заставних закупок зерна визнаються юридичні особи всіх форм власності та організаційно-правових форм, які визначаються на конкурсних засадах Державним агентом із забезпечення заставних закупок зерна. Вони діють на підставі договору доручення з Державним агентом.

** Призначаються в такому самому порядку, як і Державний агент із забезпечення заставних закупок зерна і уповноважений із забезпечення заставних закупок зерна відповідно.

Згідно із Законом зернові ресурси України складаються із: зерна державного резерву, зерна інтервенційного фонду, не витребуваного заставного державного зерна, зерна державного насінневого страхового фонду, регіональних ресурсів зерна, власних ресурсів зерна суб'єктів ринку. Формування обсягів *зерна державного резерву* здійснюється укладенням договорів купівлі-продажу на акредитованих біржах. Реалізація зерна державного резерву в разі потреби його поновлення узгоджується з Державним агентом із проведення інтервенційних операцій. *Інтервенційні ресурси* зерна формуються Державним агентом із проведення інтервенційних операцій за рахунок коштів Державного бюджету у визначених Кабінетом Міністрів України обсягах шляхом закупок на акредитованих біржах. Інтервенційні ресурси зерна використовуються зазначеним Державним агентом для підтримання цін на зерно та продукти його переробки на внутрішньому ринку України. Формування *державних ресурсів не витребуваного заставного зерна* здійснюється за рахунок коштів Державного бюджету і кредитів банків Державним агентом із забезпечення заставних закупок зерна. Ці ресурси зерна використовуються Агентом за рішенням Кабінету Міністрів України.

Формування *ресурсів державного насінневого страхового фонду* здійснюється за рахунок коштів Державного бюджету у визначених Кабінетом Міністрів України обсягах¹. Кабінет Міністрів визначає також напрями використання цього зерна. Регіональні ресурси зерна формуються укладенням угод на акредитованих біржах за рахунок коштів місцевих бюджетів. Місцеві органи виконавчої влади і місцеві ради здійснюють моніторинг наявності продовольчого і фуражного зерна та визначають поточний і прогнозний рівень забезпеченості ним. У разі недостатнього забезпечення зерном місцеві органи виконавчої влади формують свої регіональні ресурси зерна на конкурентних засадах через акредитовані біржі.

Законом запроваджується декларування зерна, яке знаходиться на зберіганні. *Декларування зерна* визначається як діяльність суб'єктів зберігання зерна щодо визначення обсягів зерна, що знаходиться на зберіганні. Інформація про власників зерна є конфіденційною і під час декларування зерна не розголошується. Зернові склади зобов'язані щомісячно подавати декларації про обсяги заставного зерна, зерна державного резерву, не витребуваного заставного зерна, зерна інтервенційного фонду та іншого зерна, що зберігається. Порядок декларування зерна суб'єктами його зберігання зерна затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 12 грудня 2002 р. Декларація подається інспекціям якості та формування ресурсів сільськогосподарської продукції місцевих державних адміністрацій усіма суб'єктами господарської діяльності із зберігання

¹ Порядок використання бюджетних коштів для формування державного насінневого страхового фонду, затверджений наказом Мінатрополітики та Мінфіну України від 23 січня 2003 р. № 12/71.

зерна з використанням власного або орендованого зерносховища. Порядок декларування зерна не поширюється на селяни, які ведуть особисте селянське господарство і зберігають зерно для особистих потреб.

Зерно та продукти його переробки, визнані за результатами лабораторного аналізу непридатними для продовольчого використання, підлягають експертизі з метою прийняття рішення про можливість їх подальшого використання або знищення згідно із Законом України від 14 січня 2000 р. "Про вилучення з обігу, переробку, утилізацію, знищення або подальше використання неякісної та небезпечної продукції". Здійснення експертизи зерна та продуктів його переробки, а також прийняття рішення щодо можливості їх подальшого використання або знищення покладаються на спеціально уповноважений Кабінетом Міністрів України державний орган у сфері державного контролю за якістю зерна та продуктів його переробки. Витрати, пов'язані з транспортуванням, зберіганням, експертизою або знищенням зерна та продуктів його переробки, непридатних для продовольчого використання, оплачуються власником зерна та продуктів його переробки.

Закон регулює порядок *зберігання зерна*. Власники зерна мають право укладати договори складського зберігання зерна на зберігання зерна в зернових складах з отриманням складських документів на нього, а також зберігати його у власних зерносховищах. Приймаючи зерно на зберігання, зерновий склад зобов'язаний зробити аналіз його якості, вживати всіх заходів, передбачених чинним законодавством і договором складського зберігання зерна, для забезпечення схоронності зерна, переданого йому на зберігання.

Видача зерна володільцеві складського документа на зерно здійснюється в обмін на виписані на це зерно складські документи (подвійне складське свідоцтво, просте складське свідоцтво чи складська квитанція). Закон встановлює вимоги до обігу складських документів. Порядок випуску бланків складських документів на зерно, їх передачі та продажу зерновим складам затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 11 квітня 2003 р. № 510. Кожна зі сторін договору складського зберігання зерна під час відвантаження зерна має право вимагати перевірки його якості. Витрати, пов'язані із проведенням такого аналізу, бере на себе сторона — ініціатор. Перевірки. Зерновий склад є складом загального користування і зобов'язаний приймати на зберігання зерно від будь-якої особи.

Договір складського зберігання зерна є публічним; типова форма його затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 11 квітня 2003 р. № 510. За цим договором, зерновий склад зобов'язується за плату зберігати зерно, передане йому суб'єктом ринку зерна. Договір складського зберігання зерна укладається в письмовій формі, що підтверджується видачею власнику зерна складського документа. Зерно, прийняте на зберігання за простим або подвійним складським свідоцтвом, не може бути відчужене без правомірної передачі простого або подвійного складського свідоцтва.

Якщо за договором складського зберігання зерновий склад має право розпоряджатися ним (або його частиною), то відносини сторін базуються на правилах про позичку. Порядок повернення зерна обумовлюється окремо в договорі його зберігання. Зерновий склад зобов'язаний зберігати зерно протягом строку, встановленого договором. Якщо строк зберігання зерна договором складського зберігання зерна не встановлений і не може бути визначений умовами цього договору, зерновий склад зобов'язаний зберігати зерно до подання поклажодавцем вимоги про його повернення. Якщо зберігання зерна припинилося достроково не з вини зернового складу, він має право на відшкодування понесених витрат. Якщо поклажодавець після закінчення строку дії договору складського зберігання зерна не забрав зерно назад, він зобов'язаний внести плату за весь фактичний час його зберігання. Договором складського зберігання зерна може бути передбачене безоплатне зберігання зерна. Кабінет Міністрів України встановлює граничний рівень плати (тариф) за зберігання зерна, що придбане за кошти державного бюджету.

Зерновий склад, який зобов'язався взяти зерно на зберігання у передбачений договором строк, не має права вимагати передачі йому цього зерна на зберігання. Власник зерна, який не перелав його на зберігання у визначений договором строк, зобов'язаний відшкодувати зерновому складу завдані збитки. Поклажодавець зерна зобов'язаний забрати зерно із зернового складу після закінчення строку його зберігання, а зерновий склад — письмово за 7 днів до закінчення строку зберігання зерна попередити поклажодавця про закінчення строку зберігання зерна та запропонувати термін його витребування. Якщо поклажодавець у запропонований зерновим складом термін не забрав зерно, склад має право продати останнє на конкурентних засадах. Кошти, одержані від продажу зерна, передаються поклажодавцю за вирахування сум, належних зерновому складу, в тому числі його витрат щодо продажу зерна.

Зерновий склад повинен повернути поклажодавцеві або особі, визначеній ним як одержувач, зерно в стані, передбаченому договором складського зберігання та законодавством. За втрату, нестачу чи пошкодження прийнятого на зберігання зерна, якщо настав час поклажодавцю взяти це зерно назад, зерновий склад несе відповідальність лише за наявності з його боку умислу чи грубої необережності. Він зобов'язаний на першу вимогу володільца складського документа повернути зерно, навіть якщо передбачений договором строк його зберігання ще не закінчився. У цьому разі володілець складського документа повинен відшкодувати зерновому складу витрати, спричинені достроковим припиненням зобов'язання, якщо інше не передбачено договором. Зернові склади зобов'язані вести реєстр зерна, прийнятого на зберігання.

Заставними закупками зерна законодавство визнає гарантовані державою закупки його в сільськогосподарських товаровиробників

на певний термін за заставними цінами при зберіганні за ними, на встановлений у договорі заставних закупок зерна строк, права витребувати це зерно. Кабінет Міністрів України щорічно передбачає в проєкті Державного бюджету України надання коштів на закупівлю зерна для продовольчих і насінневих потреб. Заставні закупки зерна здійснюють Державний агент із забезпечення заставних закупок зерна та уповноважені із забезпечення заставних закупок зерна в межах своїх повноважень. Згідно з Указом Президента України від 29 червня 2000 р. № 832/2000 "Про невідкладні заходи щодо стимулювання виробництва та розвитку ринку зерна" Державним агентом із забезпечення заставних закупок зерна є Державна акціонерна компанія "Хліб України".

Здійснюючі заставні закупки зерна, сільськогосподарські товаровиробники на підставі укладених договорів заставних закупок зерна передають зерно зерновим складам, які приймають його на зберігання згідно з укладеними договорами з Державним агентом із забезпечення заставних закупок зерна або уповноваженим із забезпечення заставних закупок зерна, а останній протягом 3 банківських днів перераховують сільськогосподарським товаровиробникам плату за нього в повному обсязі за заставною ціною. Зберігання заставного зерна є строковим. Строк його зберігання у зернових складах починається з приймання його на зберігання після 1 липня поточного року, але не може бути довшим, ніж до 1 березня наступного року. Протягом цього строку сільськогосподарські товаровиробники мають право витребувати заставне зерно. Порядок здійснення заставних операцій із зерном, Порядок залучення кредитів банків для здійснення заставних операцій із зерном і Методика формування заставних цін на зерно затверджені постановою Кабінету Міністрів України від 7 лютого 2003 р. № 164.

Приймання заставного зерна на зберігання здійснюється зерновим складом за дорученням Державного агента із забезпечення заставних закупок зерна або на підставі договору між зерновим складом та Державним агентом із забезпечення заставних закупок зерна (уповноваженими із забезпечення заставних закупок зерна) в межах визначених обсягів. Приймавши зерно на зберігання, зернові склади виписують та видають сільськогосподарським товаровиробникам складські документи. Ризику випадкової загибелі або пошкодження заставного зерна несуть зернові склади з моменту його приймання на зберігання. Вони зобов'язані застрахувати заставне зерно, прийняте на зберігання, від ризиків випадкової загибелі або пошкодження протягом 3 днів із моменту його прийняття на зберігання за рахунок коштів покладавця, вести реєстр заставного зерна, прийнятого на зберігання.

Сільськогосподарські товаровиробники мають право розпоряджатися заставним зерном, лише повернувши отримані за заставною ціною кошти та відшкодувавши зерновим складам витрати за зберігання заставного зерна за час його фактичного зберігання. Якщо до закінчення терміну дії договору заставних закупок зерна сіль-

ського господарський товаровиробник не витребував це зерно для подальшого продажу, воно переходить у власність держави, а видані складські документи втрачають чинність. Витрати зернових складів за зберігання такого зерна відшкодовуються за рахунок коштів державного бюджету. Порядок проведення розрахунків за заставними операціями із зерном і Порядок проведення розрахунків за зберігання заставного зерна, що перейшло у власність держави, затверджені постановою Кабінету Міністрів України від 7 лютого 2003 р. № 164.

Якщо до закінчення терміну дії договору заставних закупок зерна сільськогосподарські товаровиробники здійснять відчуження простого складського свідоцтва або складського свідоцтва на заставне зерно, то з дати індосаменту до дати повернення отриманих за заставною ціною коштів нараховуються відсотки. Якщо кошти, отримані сільськогосподарським товаровиробником, та нараховані відсотки після індосаменту не будуть повернені Державному агенту із забезпечення заставних закупок зерна або уповноваженому із забезпечення заставних закупок зерна до закінчення дії договору заставних закупок зерна, то таке зерно переходить у власність держави, а видані складські документи втрачають чинність. Щоправда, законодавство не визначає розміру відсотків, що нараховуються, а тому ця норма нині не діє.

Заставне зерно видається сільськогосподарському товаровиробнику не пізніше 3 робочих днів з моменту його витребування за умови повернення сільськогосподарським товаровиробником на спеціальний рахунок Державного агента із забезпечення заставних закупок зерна або уповноваженого із забезпечення заставних закупок зерна отриманих ним коштів під час застави зерна та відшкодування витрат зерновому складу за зберігання такого зерна. Заставне зерно видають його виробнику в обмін на виписані на це зерно складські документи.

Сільськогосподарський товаровиробник укладає договір заставних закупок зерна з Державним агентом із забезпечення заставних закупок зерна або уповноваженим із забезпечення заставних закупок зерна за умови зберігання його зерновим складом. Важливими умовами договору заставних закупок зерна є:

- найменування зерна;
- термін договору закупок зерна;
- ціна на зерно;
- кількість зерна;
- ціна зберігання;
- відповідальність сторін;
- страхування ризиків випадкової загибелі та ушкодження заставного зерна.

За згодою сторін у договорі заставних закупок зерна можуть бути передбачені й інші умови. Примірні форми договорів про заставну закупівлю зерна в сільськогосподарських товаровиробників затверджена наказом Мінагрополітики від 11 червня 2002 р. № 156.

Закон визначає порядок укладення договору про заставну закупівлю зерна. Державний агент із забезпечення заставних закупок зерна та уповноважені із забезпечення заставних закупок зерна до 1 липня поточного року повідомляють у засобах масової інформації чи спеціальних виданнях про обсяги закупівель заставного зерна та заставні ціни. Сільськогосподарські товаровиробники, які виявили бажання укласти договір заставних закупок зерна, направляють відповідну заявку Державному агенту із забезпечення заставних закупок зерна або уповноваженому із забезпечення таких закупок зерна. Державний агент із забезпечення заставних закупок зерна або уповноважений із забезпечення таких закупок протягом 5 днів після отримання заявки повідомляє сільськогосподарського товаровиробника про її прийняття або відхилення. У повідомленні про прийняття заявки Державний агент із забезпечення заставних закупок зерна або уповноважений із забезпечення заставних закупок зерна вказує також місцезнаходження зернового складу, до якого сільськогосподарський товаровиробник має доставити зерно за свій рахунок. Відмова від укладення договору заставних закупок зерна не допускається, за винятком:

- неможливості зберігання заставного зерна визначеного товарного класу в запропонованих обсягах;
- можливого погіршення якості зерна, що вже знаходиться на зберіганні;
- відсутності коштів для здійснення заставних закупок зерна;
- наявності інших підстав, передбачених законодавством.

§ 8. Правове регулювання ринку цукру

Україна, яка є найбільшим виробником цукру в світі, наптовхнулася істотні проблеми, пов'язані з кризою вітчизняної цукрової галузі. Річ у тім, що обладнання на більшості вітчизняних цукрових заводах застаріло, а тому виробництво цукру є не rentабельним. Держава вживає заходів щодо виведення цукрової галузі з кризи. Передумовою для запровадження спеціального державного регулювання ринку цукру було становище, що склалося на цьому ринку: у 1991-1995 рр. середньорічне виробництво цукрових буряків становило 31,3 млн т і цукру 3,6 млн т, тобто скоротилося майже на третину порівняно з попередніми 5 роками. Перехід цукрових заводів на переробку давальницької сировини призвів до зменшення надходження коштів до бюджету, погіршення фінансового стану цукрових заводів, а також перенасичення внутрішнього ринку цукром. Кредиторська заборгованість цукрових заводів станом на 1 липня 1996 р. сягнула 47 трлн крб. Сума позичених фінансових ресурсів перевищила власні кошти¹. Крім того, Україна приєдналася

¹ Див.: Постанова Кабінету Міністрів України від 6 вересня 1996 р. № 106. "Про збільшення обсягів виробництва цукру та впорядкування його реалізації".

до Міжнародної угоди з цукру 1992 р. У зв'язку з цим в Україні запроваджено особливий режим регулювання ринку цукру, спочатку згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 24 травня 1997 р. № 490 "Про регулювання ринку цукру", а згодом — згідно із Законом України від 17 червня 1999 р. "Про державне регулювання виробництва і реалізації цукру"

Цей Закон визначає *бурякоцукровий комплекс* як сукупність господарюючих суб'єктів усіх форм власності, які вирощують цукрові буряки, переробляють їх на цукор і реалізують його. Регулюється ринок цукру шляхом квотування реалізації виробленого в Україні цукру. При цьому встановлюються квоти 3 видів: квота "А" — річна квота поставки цукру на внутрішній ринок; квота "В" — квота поставки цукру за межі України за міжнародними договорами і квота "С" — цукор, вироблений в Україні понад квоти "А" та "В" і призначений для реалізації його власниками виключно за межами України.

Обсяги виробництва цукру, що поставляється на внутрішній ринок України, обмежуються квотою "А". Обсяги виробництва цукру, призначеного для поставок за межі України з метою виконання зобов'язань держави за міжнародними договорами, обмежуються квотою "В". Граничні розміри квот "А" та "В" визначаються щорічно Кабінетом Міністрів України. Обсяги виробництва цукру в межах квот "А" та "В" розподіляються між цукровими заводами Мінагрополітики України, на конкурсних умовах, згідно з Положенням про умови розподілу обсягів виробництва цукру квот "А" і "В" між цукровими заводами на конкурсних засадах, затвердженим наказом Мінагрополітики України від 20 вересня 2000 р. № 186. Розподіл обсягів виробництва цукру в межах квот "А" та "В" здійснюється не пізніше 1 січня поточного року. Положення про порядок формування квот поставки цукру на внутрішній ринок і за міжнародними договорами, визначення та розподіл обсягів вирощування цукрових буряків і виробництва цукру в межах цих квот затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 2 червня 2000 р. № 868. Обсяги вирощування цукрових буряків для виробництва цукру в межах квот "А" та "В" визначаються щорічно Кабінетом Міністрів України або уповноваженим ним органом і розподіляються обласними та районними органами виконавчої влади на конкурсних умовах. Для стабільного забезпечення потреб внутрішнього ринку цукром протягом року та недопущення значних сезонних коливань ціни на нього визначаються кварталні та місячні обсяги реалізації цукру.

У межах квоти "В" за заявками підприємств, які експортують цукор, Мінекономіки видає спеціальні дозволи (ліцензії) на реалізацію цукру за межами України згідно з міжнародними договорами та з урахуванням кварталних і місячних обсягів. Реалізація цукру квоти "В" здійснюється за цінами, що визначаються міжнародними договорами. Реалізація цукру з квот "В" і "С" на внутрішньому ринку України забороняється. Ввезити цукор в Україну доз-

воляється фізичним особам лише в обсягах, потрібних для їхнього власного споживання. Виробництво цукру в Україні з імпортової сировини допускається виключно за умови подальшого вивезення готової продукції у повному обсязі за межі України в терміни, передбачені законодавством.

Обсяги закупівлі цукру для задоволення внутрішніх державних потреб, а також для виконання зобов'язань держави за міжнародними договорами визначаються щорічно Кабінетом Міністрів України. Для задоволення державних потреб цукор закуповують органи (підприємства), уповноважені Кабінетом Міністрів України, за умови попереднього фінансування витрат виробників цукру та цукрових буряків за мінімальними цінами на них. У межах попереднього фінансування зазначених витрат може бути застосовуване державне матеріально-технічне забезпечення виробників цукру та вирощування цукрових буряків.

Закон передбачає встановлення мінімальних цін на цукрові буряки і на цукор. Мінімальна ціна на цукрові буряки, які поставляються для виробництва цукру квот "А" та "В", і мінімальна ціна на цукор квоти "А" визначаються щорічно Кабінетом Міністрів України за пропозиціями Мінагрополітики України з урахуванням базисної цукристості. Мінімальна ціна на цукрові буряки, які поставляються для виробництва цукру квот "А" та "В", і мінімальна ціна на цукор квоти "А" встановлюються щорічно до 1 січня поточного року із застосуванням шомісячних індексів інфляції. Мінімальні ціни на цукор і цукрові буряки встановлюються на рівні, що забезпечує прибутковість виробництва відповідних видів продукції. Порядок визначення мінімальних цін на цукрові буряки та цукор затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 2 червня 2000 р. № 868.

§ 9. Правове регулювання ринку алкоголю й тютюну

Специфічним для України є ринок алкоголю й тютюну. Він розвивається надзвичайно швидко і характеризується високою рентабельністю, але пов'язаний з продуктами, які становлять небезпеку для здоров'я людини. Щороку в Україні помирає близько 10 тис. людей від п'яксісних алкогольних напоїв. Необхідність забезпечення національної безпеки від вживання неясісних алкогольних напоїв і тютюнових виробів спричинила виникнення інституту правового регулювання ринку алкоголю й тютюну. Важливим законодавчим актом у цій галузі є Закон України від 19 грудня 1995 р. "Про державне регулювання виробництва і обігу спирту етилового, кон'ячного і плодового, алкогольних напоїв та тютюнових виробів". Він поширюється на обіг слабоалкогольних напоїв, таких як пиво, а також на виробництво пив і алкогольних настоянок, які виготовлені громадянами в домашніх умовах для власного споживання.

Згідно із Законом, виробництво спиртів етилового (в тому числі як лікарського засобу), етилового ректифікованого виноградного, етилового ректифікованого плодового може здійснюватися лише на державних підприємствах за наявності в них ліцензій. Спирт коньячний і плодovий виготовляється на державних підприємствах, а також на інших підприємствах незалежно від форми власності, які станом на 1 січня 2001 р. мали відповідну ліцензію, повний технологічний цикл виробництва коньяку та алкогольних напоїв за коньячною технологією, забезпечені спеціальною тарою для витримання спиртів, мають кваліфікованих фахівців і виробляють зазначені спирти лише для потреб власного виробництва без права реалізації іншим суб'єктам підприємницької діяльності. Виробництво алкогольних напоїв та тютюнових виробів дозволяється суб'єктам підприємницької діяльності незалежно від форм власності за умови одержання ліцензії. Рішення про проектування й будівництво нових спиртових виробництв приймається Кабінетом Міністрів України.

Виробництво спиртів — етилового, коньячного і плодового, етилового ректифікованого виноградного, етилового ректифікованого плодового, спирту-сирцю виноградного, спирту-сирцю плодового та алкогольних напоїв здійснюється за наявності внесених до Єдиного реєстру місць зберігання спирту. До цього Реєстру місць зберігання спирту вносяться органами державної податкової служби. Спирт-сирець виноградний і спирт-сирець плодovий виготовляють підприємства за наявності у них ліцензій незалежно від форми власності з правом реалізації як сировини іншим суб'єктам підприємницької діяльності, що мають ліцензії на виробництво спирту етилового, етилового ректифікованого виноградного або спирту етилового ректифікованого плодового.

Ліцензії на виробництво спиртів етилового, коньячного й плодового, етилового ректифікованого виноградного, етилового ректифікованого плодового, спирту-сирцю виноградного, спирту-сирцю плодового, алкогольних напоїв та тютюнових виробів видаються, призупиняються та анулюються Міністерством фінансів України згідно з Положенням про порядок видачі спеціальних дозволів (ліцензій) суб'єктам підприємницької діяльності на виробництво спирту, алкогольних напоїв і тютюнових виробів, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 30 липня 1996 р. № 855. Ліцензії на виробництво коньяку та алкогольних напоїв за коньячною технологією видаються лише тим суб'єктам підприємницької діяльності, які мають повний технологічний цикл виробництва, в тому числі викурку й витримку. Ліцензії на виробництво спиртів — етилового, коньячного і плодового, етилового ректифікованого виноградного, етилового ректифікованого плодового, спирту-сирцю виноградного, спирту-сирцю плодового — видаються суб'єктам підприємницької діяльності — юридичним особам, а на виробництво алкогольних напоїв та тютюнових виробів — усім суб'єктам підприємницької діяльності. Ліцензії на виробництво тютюнових

виробів видаються лише суб'єктам підприємницької діяльності, які мають повний технологічний цикл виробництва тютюнових виробів, зокрема виготовлення тютюнової суміші, сигаретні цехи. Для суб'єктів підприємницької діяльності, які отримали ліцензію на виробництво тютюнових виробів у порядку, визначеному законом, але не здійснюють повного циклу цього виробництва, ліцензія дійсна до кінця її строку.

Підприємства, виробничі цехи, дільниці, лабораторії та інші структурні підрозділи, які здійснюють виробництво і контроль за виробництвом спиртів: етилового, коньячного й плодового, етилового ректифікованого виноградного, спирту етилового ректифікованого плодового, спирту-сирцю виноградного, спирту-сирцю плодового, алкогольних напоїв та тютюнових виробів підлягають обов'язковій атестації на відповідність вимогам, встановленим чинними законодавчими актами України щодо забезпечення життя та здоров'я людей, охорони навколишнього природного середовища, повного технологічного циклу виробництва коньяку, алкогольних напоїв за коньячною технологією і тютюнових виробів, а також відповідності санітарним, пожежним, екологічним нормам і правилам. Ліцензія на право виробництва спиртів етилового, коньячного і плодового, етилового ректифікованого виноградного, етилового ректифікованого плодового, спирту-сирцю виноградного, спирту-сирцю плодового, алкогольних напоїв та тютюнових виробів видається після атестації підприємства, яка є чинною протягом терміну дії зазначеної ліцензії.

Сиртні етиловий, коньячний і плодовий, етиловий ректифікований виноградний, етиловий ректифікований плодовий, спирт-сирець виноградний, спирт-сирець плодовий, алкогольні напої та тютюнові вироби мають відповідати вимогам державних стандартів України і підлягають обов'язковій сертифікації згідно із Законом України від 17 травня 2001 р. "Про підтвердження відповідності".

Гуртова і роздрібна торгівля (в тому числі експорт) алкогольних напоїв та тютюновими виробами підлягає ліцензуванню згідно з Тимчасовим порядком видачі ліцензій на право імпорту, експорту, оптової торгівлі спиртом етиловим, коньячним і плодовим, алкогольними напоями та тютюновими виробами і роздрібною торгівлі алкогольними напоями та тютюновими виробами, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 13 травня 1996 р. № 493.

Розділ 7

Державне регулювання сільського господарства

§ 1. Правові засади державної регулятивної діяльності в сільському господарстві

Сільське господарство є центральною ланкою агропромислового комплексу України. Агропромисловий комплекс — це сукупність галузей економіки, пов'язаних із виробництвом продовольства і предметів широкого вжитку із сільськогосподарської сировини та постачанням їх населенню. Він умовно ділиться на 3 групи галузей: галузі, які виробляють засоби виробництва для сільського господарства, здійснюють його матеріально-технічне забезпечення та виробниче обслуговування; безпосередньо сільськогосподарське виробництво; галузі, які забезпечують рух продуктів виробництва від сільського господарства до кінцевого споживача.

Державно-правове регулювання сільського господарства становить собою сукупність заходів щодо визначення системи органів державного управління в аграрній сфері, прийняття й виконання аграрно-правових актів, закріплення певних повноважень цих органів.

В аграрній сфері вживаються такі поняття як “управління” і “регулювання”. Різниця між цими поняттями полягає в широті впливу на певні види суспільних відносин. Регулювання безпосередньо не пов'язане з підпорядкуванням, але припускає управлінський вплив. Вживання в законодавстві термінів “управління”, “регулювання” засвідчує ширину і глибину втручання державних органів у ту чи іншу сферу.

Якщо основою державного управління агропромисловим комплексом є вплив на розвиток виробництва, то регулювання — це такий цілеспрямований вплив суб'єктів на об'єкт, коли визначаються напрям, межі функціонування об'єкта, глобальні стратегічні цілі, головні завдання, засоби їх розв'язання. Державне регулювання відрізняється від державного управління специфікою методів і форм впливу, а також суб'єктами.

Аналіз чинного законодавства показує, що регулювання визначає напрям діяльності декількох систем галузевих органів, постановку загальних питань, а управління забезпечує безпосередній вплив на підприємства й установи, тобто такий вплив, коли між суб'єктом і об'єктом управління немає проміжних ланок. Управління, яке не має безпосереднього характеру, стає регулюванням. Ознаками державного регулювання відносин в аграрній сфері є: його державно-правовий характер; в ньому виявляється внутрішня

функція держави; його зміст — підтримка у певному режимі грошово-фінансової системи; регулювання витрат держави і життєвого рівня населення; регулювання соціальної інфраструктури; регулювання зовнішньоекономічних зв'язків; регулювання на макрорівні структури виробництва; розробка організаційно-економічних заходів щодо охорони навколишнього середовища та ін.¹

Державне регулювання має на меті досягнення сільським господарством максимальної ефективності для задоволення попиту населення на продукти харчування, сировину й продовольство рослинного і тваринного походження. Завданням його є координація і розвиток міжгалузевих та внутрішньогалузевих зв'язків.

Вищезазначене дає підстави визначити державне регулювання як сукупність економіко-правових заходів, спрямованих на встановлення ринкових відносин, роздержавлення, приватизацію, підприємництво, розвиток села й різних форм господарювання з метою поліпшення організації виробництва і доведення до споживача продукції сільського господарства².

Суб'єктами державного управління агропромисловим комплексом є органи державного управління, які здійснюють державно-правове регулювання сільським господарством, забезпечують додержання аграрного законодавства, управління підлеглими структурами, а також органи сільськогосподарських інспекцій і контролю за діяльністю сільськогосподарських товаровиробників.

Об'єктами державно-правового регулювання є матеріальні засоби й форми ведення сільськогосподарського виробництва³. До основних з них належать землі сільськогосподарського призначення, що є головним засобом сільськогосподарського виробництва і просторово-операційним базисом; усі галузі й підгалузі сільськогосподарського виробництва (рослинництво, тваринництво, садівництво, городництво); відносини ветеринарного обслуговування сільськогосподарських товаровиробників і громадян-власників худоби й птиці.

У порядку державно-правового регулювання агропромислового комплексу приймаються і застосовуються відповідні законодавчі акти:

Перехід України до ринкової економіки передбачає прийняття й реалізацію відповідних законодавчих актів; формування системи економічних інститутів державного управління; розробку й ужиття стратегії економічної, соціальної і науково-технічної політики; зміцнення умов функціонування ринкових відносин; регулювання пропозицій та попиту на товари; перерозподіл доходів населення і суб'єктів господарювання; стимулювання виробництва нової продукції; бюджетне фінансування регіональної політики; збереження навколишньої природного середовища. З метою виконан-

¹ Див.: Крупич А. Государственное регулирование АПК в условиях рынка // АПК: экономика, управление. — 1992. — № 2. — С. 43.

² Див.: Аграрне право України. — К., 1996. — С. 391.

³ Див.: Там само. — К., 1999. — С. 191.

ня перелічених завдань концепція Національної програми відродження села на 1995-2005 роки¹, схвалена постановою Верховної Ради України від 4 лютого 1994 р, передбачає: проведення аграрної реформи; створення економічного механізму ринкового типу; формування багатогалузевої виробничої сфери села на сучасній технологічній основі; удосконалення структури виробництва в агропромисловому комплексі; відновлення родючості землі; раціональне використання природних ресурсів; розроблення системи законодавчих і нормативних актів; відпрацювання державної структури управління розвитком села відповідно до міжгалузевого характеру проблем та їх.

У цьому зв'язку може йтися про наявність відповідних принципів державного регулювання сільського господарства, що, як правило, відображені в діючій правовій системі: одні з них безпосередньо зафіксовані в правовій нормі; інші потрібно виводити із загального напрямку правового регулювання взаємин суб'єктів; треті закріплені в локальному законодавстві; четверті хоча й не дістали конкретного відображення в законодавстві, але є такими, що проймають систему законів і норм.

Одним із таких принципів є створення однакових умов для розвитку всіх форм власності. Законодавство встановлює як рівність суб'єктів права власності, так і паритет форм господарювання, організованих на базі різних форм власності.

Усі суб'єкти сільськогосподарського виробництва мають право провадити виробничу діяльність з метою одержання прибутку, який формує принцип волі підприємницької діяльності. Однак воля підприємницької діяльності передбачає не тільки незалежну практичну реалізацію цілей сільськогосподарських товаровиробників, але й визначення певних прав і обов'язків цих виробників, а також визначення статусу органів влади і управління в сфері сільськогосподарської діяльності.

Крім наведених, велике значення мають принципи законності, поєднання галузевого й територіального розвитку, єднання і диференціації у підході до суб'єктів сільськогосподарської діяльності, взаємодії і взаємоузгодження діяльності всіх підприємств агропромислового комплексу, принцип досягнення кінцевих результатів у сільськогосподарському виробництві. Вони не є вичерпними у зв'язку з розвитком як аграрного сектора економіки загалом, так і самої системи державного регулювання сільського господарства зокрема.

§ 2. Форми й методи регулятивної діяльності державних органів у сільському господарстві

Збільшення масштабів і ускладнення сільськогосподарського виробництва, якісні зрушення в економіці, і докорінні зміни в ор-

¹ Відомості Верховної Ради України. — 1994. — № 23. — Ст. 163.

ганізації сільського господарства викликають потребу в системному, комплексному аналізі діяльності державного апарату управління цією сферою. Тому важливо досліджувати суть регулювання нею, розкрити його форми й методи.

Форми безпосередньо відображають дії державних органів щодо регулювання діяльності сільськогосподарських підприємств, їх структуру та основи реалізації ними своїх функцій.

За своїм змістом і спрямованістю форми регулювання різноманітні. Доцільно дотримуватись такої класифікації: правотворча, правозастосовна, правоохоронна, організаційна¹.

Усі форми діяльності органів державного регулювання в галузі сільського господарства взаємозалежні. Тому тільки їх комплексне використання дає змогу оптимально розв'язати завдання, які виникають перед сільськогосподарським товаровиробником, раціонально застосовувати наявні юридичні засоби.

Правотворчу діяльність — здійснюють уповноважені органи держави, законодавчої і виконавчої влади щодо видання відповідних правових актів з питань сільського господарства.

Правові акти органів держави спрямовані на удосконалення організації і діяльності галузевого апарата, поліпшення планування, морального і матеріального стимулювання роботи працівників сільського господарства; впровадження в сільськогосподарське виробництво досягнень науки, економічних стимулів господарювання; якнайефективніше використання матеріально-технічних і фінансових засобів; зміцнення законності. За допомогою правових актів визначається порядок здійснення господарської діяльності суб'єктів сільськогосподарського виробництва; основи їхнього правового становища; режим земель сільськогосподарського призначення.

Правотворчість суб'єктів державного регулювання полягає в розробці, обговоренні і прийнятті законодавчих та інших нормативних актів.

Стаття 92 Конституції України констатує, що лише законами визначаються основи використання природних ресурсів, основи соціального захисту, регулювання праці, правові основи і гарантії підприємництва та ін. Суб'єктами правотворчості також є органи виконавчої влади.

Правові норми постійно змінюються відповідно до тих завдань, які стоять перед цією галуззю, наявності матеріальних і фінансових можливостей держави й сільськогосподарського виробництва.

Отже, правотворча діяльність держави та її органів визначається важливістю ролі права в регулюванні суспільних відносин в аграрному секторі економіки України.

Суть правотворчої діяльності полягає в тому, щоб реалізовувати в конкретних життєвих обставинах аграрну політику держави, правові норми. Вона є оперативно-творчою: вимагає ініціативи, актив-

¹ Див.: Аграрне право України. — К., 1996. — С. 394.

ності, цілеспрямованості у розв'язанні завдань, врахування всіх обставин, що складаються в конкретній галузі, у кожному господарстві.

Правозастосовна діяльність дістає своє юридичне відображення в виданні правових актів індивідуального характеру, які містять державно-владні розпорядження стосовно суб'єктивних прав і юридичних обов'язків різних органів, посадових осіб, суб'єктів сільськогосподарського виробництва. Конкретність таких розпоряджень виявляється в тому, що: вони персоналізовані, тобто їхнім адресатом є певна особа; за їхньою допомогою вирішуються індивідуальні питання, які виникають у сфері державного регулювання; вони є юридичними фактами, що зумовлюють виникнення конкретних відносин¹. Індивідуальні акти найбільш поширені в практиці державного регулювання сільським господарством, однак головною вимогою щодо них є їх відповідність нормативним актам.

Правоохоронна діяльність, будучи важливою формою державного регулювання, знаходить вияв у перевірці відповідності всієї фактичної діяльності нормам права, в обстоюванні загальнодержавних інтересів, прав сільськогосподарських виробників, працівників галузі. Необхідність правоохоронної діяльності пояснюється наявними фактами порушення правових норм.

Ці порушення мають як активну, так і пасивну форми. Порушення в активній формі виявляються в тому, що окремі особи прямо порушують розпорядження правових норм (розкрадання майна, нехтування нормами законодавства про землю й природокористування, ігнорування агротехнічних і зоотехнічних вимог, здача нестандартної продукції тощо). У пасивній формі порушення правових норм виражаються в бездіяльності, відсутності розумного й твердого розпорядництва, безгосподарності.

Правоохоронна діяльність полягає у здійсненні органами держави контрольно-наглядових повноважень, проведенні перевірок фактичного виконання виконавчо-розпорядчих функцій; прийнятті рішень щодо відновлення порушених прав підприємств і організацій; вживанні заходів з попередження неправомірних дій у майбутньому. При цьому органи держави застосовують кримінально-правові й адміністративно-правові засоби захисту.

У своїй правоохоронній діяльності, органи державного регулювання здійснюють державний контроль за використанням земель, правильною експлуатацією машинно-тракторного парку, застосуванням інших матеріально-технічних засобів, вживають заходів щодо охорони природи, раціонального використання зрошувальних, обводнювальних та інших меліоративних споруджень, охорони поверхневих і підземних вод, полезахисних лісонасаджень, посівів, дотримання правил утримання тварин. Вищі органи держави скасовують або припиняють незаконні акти інших суб'єктів державного регулювання.

¹ Лив.: АLEXIN A. П. Административное право РФ. — М., 1996. — С. 231.

Охорону суспільних відносин у сільському господарстві держава забезпечує також залученням винних осіб до кримінальної, адміністративної, шкідливої, дисциплінарної відповідальності.

Метою організаційної діяльності державних органів у сільському господарстві є забезпечення чіткої, максимально ефективної діяльності цієї галузі й міцно пов'язаних із нею інших галузей АПК. Природно, що для функціонування сільського господарства велике значення мають зміст і сутність організаційних дій усіх систем органів законодавчої і виконавчої влади. Організаційними формами державного регулювання сільського господарства є — роз'яснення змісту нормативних актів; проведення службових нарад; складання інструктивних листів, узагальнень тощо.

Отже, правотворча, правозастосовна, правоохоронна й організаційна діяльність — це основні форми державного регулювання сільського господарства.

Методам державного регулювання сільського господарства, інших галузей у науковій літературі приділено досить велику увагу. В науковому розумінні метод є сукупністю однорідних засобів, прийомів, які застосовуються систематично під час реалізації функцій державного регулювання.

Застосування того чи іншого методу визначається характером регульованих відносин, специфікою об'єктів регулювання, компетенцією суб'єкта регулюючої діяльності, важливістю регульованого питання, співвідношенням між суб'єктом і об'єктом. Але за будь-яких обставин застосування того чи іншого методу має бути продиктоване не суб'єктивним бажанням суб'єкта регулювання, а зумовлене науковими принципами діяльності з регулювання сільського господарства, передбачатися або дозволятися правовими нормами.

Методи не лишаються незмінними. Поєднання методів державного регулювання сільського господарства, виокремлення з них провідних, визначальних залежить від рівня продуктивних сил і стану виробничих відносин. Оптимальний розвиток суспільних процесів досягається за умов застосування всієї сукупності методів.

Кожний із них своєрідно впливає на учасників суспільного виробництва, діяльність органів державного регулювання сільського господарства, сільськогосподарського товаровиробництва.

Усі методи державного регулювання сільським господарством традиційно поділяються на загальні і спеціальні. До загальних варто віднести економічні й адміністративні. Вони реалізуються на всіх рівнях державного регулювання, спрямовані безпосередньо на виробництво сільськогосподарської продукції, можуть застосовуватися до кожного об'єкта управління.

Спеціальні методи є складовою загальних методів, що їх конкретизують загальні методи, і разом з іншими методами сприяють здійсненню загального регулювання сільського господарства.

¹ Дял.: Гослов П. М. Государственное руководство сельскохозяйственными предприятиями. — Харьков, 1985. — С. 58.

Найважливішим серед методів державного регулювання сільського господарства є: переконання, дозволяння, метод прямих вказівок, адміністративний, економічний, метод рекомендацій.

Метод переконання становить комплекс виховних, роз'яснювальних і заохочувальних дій, які здійснюються з метою забезпечення високої організованості й дисципліни, сумлінного виконання та дотримання соціальних і технічних норм.

Це — виховна робота, що сприяє поглибленню працівниками власного досвіду, поширенню досягнень науки й техніки, підвищенню правової культури, моральне й матеріальне заохочування працівників.

У практиці регулювання сільського господарства державні органи дедалі частіше застосовують метод дозволяння. Основа його — посилення самостійності в діяльності господарств, значне підвищення кваліфікованості кадрів, зростання активності сільськогосподарських виробників в управлінні виробництвом. Застосовуючи метод дозволу, державні органи надають право сільськогосподарським підприємствам самим вирішувати те чи інше питання.

Метод прямих вказівок полягає у підготовці актів, в яких визначається конкретне поводження, що не допускає будь-яких відхилень, і якими керується суб'єкт у своїй господарсько-виробничій діяльності.

Метод прямих вказівок, застосовуваний державними органами щодо сільськогосподарських підприємств, має сприяти тому, щоб їхня діяльність відповідала загальнодержавним інтересам. Однак при цьому не повинно бути втручання в організаторську діяльність внутрішньогосподарських органів.

У державному регулюванні сільського господарства застосовується також метод рекомендацій. Він полягає в тому, що державні органи пропонують той чи інший варіант рішення, а господарства самі визначають його прийнятність. Рекомендації, на відміну від обов'язкових розпоряджень, виконуються на принципово нових засадах внаслідок своєї авторитетності й наукової обґрунтованості.

Особливість рекомендаційної норми полягає в тому, що вона не має обов'язкового характеру. Рекомендації, навіть якщо вони викладені у формі юридичного акта, містять положення, виконання яких юридичними санкціями не забезпечується. Тому їх не можна вважати правовими настановами; вони позбавлені обов'язковості виконання. Рекомендаційна норма визначає напрям вирішення того чи іншого питання. Якщо її прийнято, вона набуває ознак внутрішньогосподарської і стає регулюючою для даного господарства.

Адміністративний і економічний методи є основними в діяльності державних органів, що регулюють сільське господарство. Вони взаємозумовлені й доповнюють один одного. Протиставляти їх не можна. Оптимальне регулювання сільським господарством досягається за умови нерозривної єдності економічних і адміністративних методів.

Адміністративні методи державного регулювання — способи і прийоми впливу на керуючу й керовану системи, їх окремі елементи із використанням відносин субпідрядності. Особливість цих методів полягає в тому, що за їх допомогою здійснюється прямий вплив на керований об'єкт; визначаються найближчі завдання останнього, порядок і терміни їх виконання, ресурси й умови роботи керованого об'єкта.

Якщо економічні методи спонукають діяти у певному напрямі, то адміністративні змушують до цього. Накази, завдання, постанови, розпорядження, вказівки характеризуються обов'язковістю виконання. Невиконання їх розглядається як пряме порушення дисципліни і супроводжується накладенням на виконавця відповідного стягнення.

Водночас адміністративні методи мають не тільки самостійне значення, а є опосередкованою ланкою для здійснення інших методів, наприклад економічних. Перевага цих методів полягає в тому, що оперативність, гнучкість здійснення рішень забезпечує можливість у найкоротший термін досягти змін у виробничому процесі.

Економічними методами можна вважати таку сукупність засобів впливу, яка групується на застосуванні системи економічних стимулів (оплата праці, преміювання, ціна, собівартість, госпрозрахунок, прибуток, рентабельність, кредит тощо), які сприяють матеріальній зацікавленості й передбачають матеріальну відповідальність управлінських працівників і колективів.

Методом державного регулювання сільського господарства є й ціноутворення. Міністерство фінансів України розробляє і доводить до сільськогосподарських товаровиробників орієнтовні закупівельні ціни і порядок закупівель та розрахунків за зерно й іншу продукцію щорічно. Відбувається поступний перехід до паритетних закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію, що реалізується за державним контрактом і державним замовленням. Норми прибутку мають забезпечувати сільськогосподарським виробникам оптимальні умови для розширеного відтворення та узгоджуватися із платоспроможним попитом населення.

Відповідно до Закону України від 17 жовтня 1990 р. "Про пріоритетність соціального розвитку села й АПК у народному господарстві" (в редакції Закону від 15 травня 1992 р.) провадиться державне інвестування розвитку соціальної сфери села й АПК. Будівництво в сільській місцевості об'єктів освіти, охорони здоров'я, водопроводів, ліній газопостачання, електропостачання тощо здійснюється за рахунок державного й місцевого бюджетів.

Економічним методом є пільгове кредитування. Для підтримки фермерських господарств і створення стабільних умов одержання кредиту банку, використовуються кошти Українського державного фонду підтримки фермерських господарств.

Законом України від 17 грудня 1988 р. "Про фіксований сільськогосподарський податок" визначено механізм сплати фіксова-

ного сільськогосподарського податку, який вноситься сільськогосподарськими товаровиробниками в грошовій формі або у вигляді поставок сільськогосподарської продукції. Цей податок розраховується з одиниці земельної площі.

У сучасних умовах економічні методи є найбільш дієвими засобами впливу на об'єкти державного регулювання, тому що їхнє застосування дозволяє створювати економічні умови, що підштовхують сільськогосподарських виробників діяти в напрямі, потрібному суспільству, вирішувати ті чи інші питання відповідно до загальнодержавних і особистих інтересів. Вони дають змогу зберегти вільний вибір поведінки.

Отже, під методами державного регулювання сільського господарства варто розуміти способи, прийоми, що застосовуються в процесі регулятивної діяльності органами законодавчої і виконавчої влади для розв'язання завдань у сфері сільськогосподарського виробництва з метою досягнення певних результатів.

§ 3. Система й повноваження державних органів, які здійснюють регулювання сільського господарства

Центральним спеціалізованим органом державного управління агропромисловим комплексом є *Міністерство аграрної політики України*.

Правове становище та повноваження Мінагрополітики України визначаються Положенням про Міністерство аграрної політики України, затвердженим Указом Президента України від 7 червня 2000 р. № 772/2000¹. Згідно з цим актом, Міністерство аграрної політики України є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади з питань формування та забезпечення реалізації державної аграрної політики, продовольчої безпеки держави, державного управління у сфері сільського господарства, садівництва, виноградарства, харчової промисловості, рибного господарства, переробки сільськогосподарської продукції.

Цим документом визначені основні повноваження Мінагрополітики. Останнє відповідно до покладених на нього завдань:

— забезпечує згідно із законодавством здійснення на підприємствах усіх форм власності державного контролю за якістю виробленої ними сільськогосподарської продукції та сировини, їх зберіганням і реалізацією, в тому числі під час здійснення експортно-імпортних операцій;

— координує разом із спеціально уповноваженим органом виконавчої влади з питань земельних ресурсів проведення земельної реформи, моніторингу земель сільськогосподарського призначення

¹ Офіційний вісник України. — 2000. — № 23. — Ст. 933.

та відновлення їх продуктивної цінності, визначає основні напрями державної політики у сфері використання й охорони земель сільськогосподарського призначення;

— здійснює аналіз діяльності, макроекономічне прогнозування й нормативне планування розвитку галузей агропромислового виробництва з урахуванням попиту і пропозицій на продовольчі товари;

— бере участь у розробленні й здійсненні заходів щодо реформування майнових і земельних відносин у сфері агропромислового виробництва;

— координує діяльність підприємств, пов'язану з проведенням державних випробувань сільськогосподарської техніки та обладнання, сортів і гібридів сільськогосподарських культур та об'єктів селекції у тваринництві, в межах своїх повноважень контролює якість техніки та обладнання, пально-мастильних матеріалів, запасних частин, насіння, племінних (генетичних) ресурсів, організує роботу, спрямовану на розвиток насінництва, розсадництва, племінної справи у тваринництві;

— забезпечує у межах своїх повноважень проведення моніторингу, економічний аналіз рівня й динаміки цін на світовому, вітчизняному та регіональних ринках продовольства, готує пропозиції щодо цінової політики на ринку продукції галузей агропромислового виробництва, забезпечує створення системи інформування про політ і пропозицію на зазначеному ринку;

— здійснює в межах своєї компетенції державний контроль за додержанням законодавства про захист рослин, пестициди і агрохімікати, забезпеченням безпечного використання результатів росту рослин;

— розробляє і здійснює заходи щодо розвитку ринкової інфраструктури в АПК (аграрні біржі, аукціони худоби, оптової продовольчі ринки, обслуговуючі сільськогосподарські кооперативи, кредитні спілки, страхові компанії, виставки й ярмарки тощо);

— розробляє пропозиції з охорони й раціонального використання земель сільськогосподарського призначення, підвищення родючості ґрунтів, бере участь у розробленні та в установленому порядку затверджує умови експлуатації меліоративних систем у разі приватизації майна сільськогосподарських підприємств, які мають у своєму користуванні меліоративні землі;

— забезпечує, відповідно до законодавства, державне управління племінною справою у тваринництві;

— забезпечує через Державний департамент ветеринарної медицини проведення державної політики в галузі ветеринарної медицини та здійснення державного ветеринарного контролю, державного контролю і нагляду за якістю та безпекою харчових продуктів і продовольчої сировини, а також охорони території України від занесення збудників карантинних хвороб тварин;

— здійснює організаційне та медичне забезпечення підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації керівників у навчальних

зкладах, що належать до сфери управління Міністерства аграрної політики України, сприяє кадровому забезпеченню підприємств, установ і організацій, що належать до сфери його управління;

— організовує і здійснює державний контроль за забезпеченням схоронності матеріальних цінностей та їх використанням, станом і достовірністю велення бухгалтерського обліку та звітності, дотриманням вимог законодавства про боротьбу з корупцією на підприємствах, в установах та організаціях, що належать до сфери управління Міністерства аграрної політики України;

— виконує інші функції, що випливають з покладених на нього завдань.

Рішення Міністерства аграрної політики України, прийняті в межах його повноважень, є обов'язковими для виконання центральними й місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами та організаціями, незалежно від форми власності, а також громадянами.

Міністр аграрної політики України несе персональну відповідальність перед Президентом України та Кабінетом Міністрів України за стан справ у галузях агропромислового виробництва.

До складу Мінагрополітики входять структурні підрозділи: Управління по обслуговуванню роботи Міністра; Департамент кадрової політики, аграрної освіти та науки; Департамент організаційної роботи; Юридичне управління; Управління реформування управління АПК та соціально-трудових відносин; Департамент стратегії розвитку аграрної економіки; Департамент фінансово-кредитної та податкової політики; Департамент міжнародної інтеграції, інвестиційної політики та розвитку аграрного бізнесу; Управління організації та методології бухгалтерського обліку і фінансової звітності; Управління ревізії і контролю; Департамент ринків продукції рослинництва та розвитку насінництва; Департамент ринків продукції тваринництва з Головною державною плеємною інспекцією; Головна державна інспекція якості та сертифікації сільськогосподарської продукції (відділ); Департамент розвитку соціальної інфраструктури сільської місцевості; Департамент науково-технічної політики; Державна інспекція по нагляду за технічним станом машин, обладнання та якостю пально-мастильних матеріалів; Відділ охорони праці, пожежної безпеки та безпеки дорожнього руху; Департамент реформування сільського господарства; Положення про Департамент розвитку підприємництва та інфраструктури сільськогосподарських ринків; Управління державною власністю та приватизації.

На основі Положення про Міністерство аграрної політики України розробляються відповідні положення про обласні та районні управління сільського господарства і продовольства.

Правомочності *Головного обласного управління міністерства аграрної політики* визначені Типовим положенням про Головне управління сільського господарства і продовольства обласної, управління сільського господарства і продовольства Севастопольської

міської державної адміністрації, затвердженням постановою Кабінету Міністрів України від 12 жовтня 2000 р. №1546¹. Головне управління сільського господарства і продовольства є структурним підрозділом обласної, Севастопольської міської державної адміністрації, підзвітним та підконтрольним голові відповідної держадміністрації і Мінагрополітики.

Свою управлінську діяльність управління здійснює відповідно до завдань та компетенцій, визначених Типовим положенням. Найважливішими серед них слід визнати повноваження щодо його участі у формуванні та реалізації державної аграрної політики, організації розроблення і здійснення заходів щодо гарантування продовольчої безпеки держави; розробленні та здійсненні заходів щодо державної підтримки й захисту товаровиробників, сприяння демонополізації виробництва й розвитку конкуренції в агропромисловому комплексі, формування ринкової інфраструктури, створення сприятливих економічних, матеріально-технічних і соціальних умов для прискореного розвитку реформованих господарств; участі у формуванні та реалізації соціальної політики на селі; забезпечення рівних умов для розвитку всіх форм власності та господарювання в галузях агропромислового виробництва; організації роботи з питань насінництва й розсадництва, сортовипробування і захисту рослин, плеємної справи, з питань наукового й кадрового забезпечення, стандартизації, карантинного режиму, охорони праці й техніки безпеки.

Обласне управління готує пропозиції до проектів програм соціально-економічного розвитку відповідної території та до проектів місцевого бюджету; складає місцеві баланси забезпечення сільської місцевості трудовими, сировинними, продовольчими, матеріально-технічними й енергетичними ресурсами.

До його компетенції належить сприяння формуванню інфраструктури аграрного ринку та розвитку підприємництва в галузях агропромислового виробництва; забезпечення державної підтримки підприємництва в сільській місцевості, зокрема селянських (фермерських) господарств та особистих підсобних господарств; узагальнення практики реформування сільського господарства, внесення пропозицій з цих питань до Мінагрополітики й розроблення заходів та рекомендацій з питань реформування сільського господарства.

В межах повноважень воно приділяє увагу забезпеченню додержання підприємствами, установами та організаціями всіх форм власності вимог законодавства з охорони праці, нагляду за технічним станом машин та обладнання пожежної безпеки, безпекою дорожнього руху; додержання законодавства про охорону навколишнього природного середовища й раціональне використання природних ресурсів.

Обласне управління сільського господарства і продовольства здійснює планування, організацію, ведення лісового господарства

¹ Офіційний вісник України. — 2000. — № 42. — Ст. 1786.

й використання лісових ресурсів у галузях агропромислового виробництва.

Його важливим повноваженням є здійснення аналізу стану цінової політики і подання Мінагрополітики пропозицій щодо її проведення з метою забезпечення цінового паритету на сільськогосподарську продукцію, і щодо зміни в установленому порядку умов оподаткування, кредитування, державної підтримки суб'єктів господарювання всіх форм власності агропромислового виробництва.

У процесі своєї діяльності обласне управління взаємодіє з іншими підрозділами обласної (міської) державної адміністрації, представницькими органами та органами місцевого самоврядування, а також із підприємствами, установами, організаціями, об'єднаннями громадян.

Правомочності управління (відділу) сільського господарства і продовольства районної державної адміністрації визначені Типовим положенням, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 12 жовтня 2000 р. № 1546¹.

Органом державного управління землями сільськогосподарського призначення, які є головним засобом виробництва в сільському господарстві, є *Державний комітет України по земельних ресурсах* (Держкомзем). Він є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра екології та природних ресурсів України. Правове становище і компетенція Держкомзему визначені Положенням про Державний комітет України по земельних ресурсах, затвердженим Указом Президента України від 14 серпня 2000 р. № 970/2000².

Держкомзем України узагальнює практику застосування законодавства з питань, що належать до його компетенції, розробляє пропозиції щодо його вдосконалення і в установленому порядку вносить їх на розгляд Президенту України і Кабінету Міністрів України. У межах своїх повноважень він організує виконання актів законодавства та здійснює систематичний контроль за їх реалізацією.

Держкомзем бере участь у підготовці пропозицій щодо формування державної політики у сфері регулювання земельних відносин, використання, охорони та моніторингу земель, впровадження державного земельного кадастру та забезпечення реалізації цієї політики; координує проведення земельної реформи в Україні; здійснює державний контроль за використанням та охороною земель; здійснює реєстрацію земельних ділянок, нерухомого майна та прав на них, договорів оренди земельних ділянок, веде Державний реєстр прав на землю та нерухоме майно, організує в установленому законодавством порядку в єдиній системі державних органів земельних ресурсів надання громадянам і юридичним особам додаткових платних послуг у сфері землеустрою та використання даних

¹ Офіційний вісник України. — 2000. — № 42. — Ст. 1786.

² Там само. — 2000. — № 33. — Ст. 1401.

державного земельного кадастру за переліком, що визначається Кабінетом Міністрів України; розробляє та бере участь у реалізації державних, галузевих і регіональних програм з питань регулювання земельних відносин, раціонального використання, охорони та моніторингу земель, відновлення родючості ґрунтів, ведення державного земельного кадастру.

Відповідно до покладених завдань Держкомзем здійснює в межах своїх повноважень державний контроль за додержанням земельного законодавства, зокрема встановленого порядку вилучення й надання земельних ділянок, режиму їх використання, відповідно до їх цільового призначення та умов надання їх власниками і землекористувачами.

Держкомзем має право організовувати та забезпечувати проведення робіт з грошової, в тому числі експертної, оцінки земель, готує пропозиції щодо вдосконалення методики та порядку проведення таких робіт; забезпечувати розроблення та здійснення організаційних, економічних, екологічних та інших заходів, спрямованих на раціональне використання земель, їх захист від шкідливих антропогенних впливів, а також на відтворення і підвищення родючості ґрунтів, продуктивності земель, забезпечення режиму земель природоохоронного, оздоровчого, рекреаційного та історико-культурного призначення; бере участь у розробленні та здійсненні заходів щодо розвитку ринку земель, кредитних відносин і вдосконалення системи оподаткування; готує разом з іншими центральними органами виконавчої влади пропозиції щодо вдосконалення захисту права власності на землю та права користування нею; бере участь у формуванні інвестиційної політики, виходячи з пріоритетних напрямів структурної перебудови економіки.

На місцях контроль за використанням земель у системі Держкомзему покладено на обласні, Київське і Севастопольське міські головні управління земельних ресурсів та районні відділи земельних ресурсів згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 24 лютого 2003 р. № 200 "Про затвердження типових положень про територіальні органи земельних ресурсів".

§ 4. Органи державного контролю та інспекції в АПК

Державно-правове регулювання агропромисловим комплексом, крім функцій управління, передбачає здійснення органами державного управління державного контролю за додержанням аграрного законодавства всіма аграрними товаровиробниками.

Міністерство аграрної політики України здійснює на підприємствах всіх форм власності державний контроль за якістю сільськогосподарської продукції та сировини під час їх виробництва, переробки, зберігання та реалізації, в тому числі під час проведення

експортно-імпортних операцій, а також за якістю насіння і племінних ресурсів.

При Міністерстві аграрної політики України на підставі наказу від 8 листопада 2000 р. № 222 створені і діють відповідні структурні підрозділи. *Управління ревізії і контролю* є самостійним структурним підрозділом центрального апарату Міністерства аграрної політики України (діє на підставі Положення про Департамент стратегії розвитку аграрної економіки, затвердженого вищевказаним наказом).

На нього покладено функції організації і проведення згідно з чинним законодавством ревізій та перевірок господарсько-фінансової діяльності державних підприємств, установ та організацій, що належать до сфери управління міністерства.

Це управління контролює цільове та ефективне використання бюджетних коштів, матеріальних і фінансових ресурсів, збереження державного майна, правильність і достовірність ведення бухгалтерського обліку, виявлення та усунення фактів порушення фінансової дисципліни, викриває нанесені збитки, безгосподарність і марнотратство, перекручення звітності на підприємствах, в установах і організаціях, що належать до сфери управління міністерства.

Мінагрополітики України має в своїй структурі *Головну державну інспекцію якості та сертифікації сільськогосподарської продукції*. Її правове становище визначено в Положенні про Головну державну інспекцію якості та сертифікації сільськогосподарської продукції (відділ) Міністерства аграрної політики України (затверджено вищевказаним наказом).

Головна державна інспекція якості та сертифікації сільськогосподарської продукції, до складу якої входять Державна інспекція по заготівлях і якості продукції (Держзаготінспекція) та Державна хлібна інспекція (Держхлібінспекція), є структурним підрозділом Міністерства аграрної політики України. Вона здійснює свою діяльність через інспекції якості та формування ресурсів сільськогосподарської продукції Автономної Республіки Крим, обласних, Севастопольської міської державних адміністрацій і державні хлібні інспекції Автономної Республіки Крим та областей.

Основними її повноваженнями є: організація роботи відповідних служб з питань формування державних та регіональних ресурсів сільськогосподарської продукції, її якості, сприяння здійсненню заходів щодо державної підтримки товаровиробників, цільового використання бюджетних коштів, а також забезпечення державного контролю за якістю, збереженням та раціональним використанням зерна і продуктів його переробки, насіння олійних культур, сировини для комбікормового виробництва і комбікормів; підготовка та внесення у встановленому порядку керівництву міністерства пропозицій щодо удосконалення нормативно-правових актів, які регламентують закупівлю сільськогосподарської продукції і сировини в державні та регіональні фонди, організація їх виконання, здійснення систематичного контролю за реалізацією законодавчих

актів на місцях; організація проведення державного нагляду за дотриманням товаровиробниками, закупівельними організаціями і переробними підприємствами стандартів, технічних умов, інструкцій, вказівок щодо правильності приймання, розрахунків та визначення якості сільськогосподарської продукції, зокрема зерна і продуктів його переробки, бобових і олійних культур.

Державна інспекція по нагляду за технічним станом машин, обладнання та якістю пально-мастильних матеріалів є окремим підрозділом Міністерства аграрної політики України, яка діє на підставі Положення, затвердженого вищевказаним наказом, і забезпечує в межах наданих повноважень реалізацію державної політики з питань нагляду за технічним станом машин та обладнання підприємствами, установами та організаціями всіх форм власності, а також здійснення через систему органів Держтехнагляду державного технічного нагляду за дотриманням підприємствами, установами, організаціями всіх форм власності та громадянами правил технічної експлуатації та вибракування машин (тракторів, самохідних шасі, самохідних сільськогосподарських, дорожньо-будівельних і меліоративних машин, тракторних причепів, посівних та збиральних машин), правил транспортування та зберігання нафтопродуктів на підприємствах і в організаціях галузей агропромислового виробництва.

Державний насінневий контроль здійснюється *Українською державною насінневою інспекцією* Міністерства аграрної політики України, повноваження якої закріплені в Положенні про Українську державну насінневу інспекцію, затвердженому наказом Мінагрополітики України від 19 грудня 2000 р. № 255.

Українська державна насіннева інспекція Міністерства аграрної політики України відповідно до Закону України від 26 грудня 2002 р. "Про насіння і садивний матеріал"¹, є органом державного контролю в насінництві. Вона очолює службу державного насінневого контролю України, яка складається з Укрдержнасінінспекції, Державної насінневої інспекції Автономної Республіки Крим, обласних, міжрайонних, районних та міських державних насінневих інспекцій.

Ця інспекція та її органи на місцях здійснюють державний контроль за діяльністю суб'єктів усіх форм власності й господарювання у сфері насінництва, які займаються виробництвом, заготівлею, обробкою, зберіганням, реалізацією й використанням насіння сільськогосподарських культур, декоративних і лікарських рослин та садивного матеріалу картоплі щодо додержання ними методичних і технологічних вимог із забезпечення сортової чистоти, біологічних і урожайних властивостей сорту та посівних якостей насіння, за веденням документації сортових посівів, ділянок гібридизації насіння, за правильним відбором проб на визначення посівних якостей насіння для власних потреб виробника, за оформленням докумен-

¹ Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 13. — Ст. 92.

тів про сортові, гібридні та посівні якості насіння, за введенням насіння в оборот. Важливим є той факт, що право видачі документів про якість насіння для всіх видів використання та в експортно-імпортних операціях надається лише державним насінневим інспекціям.

Згідно із Законом України від 30 червня 1993 р. "Про карантин рослин" в системі Мінагрополітики діє *Головна державна служба з карантину рослин*. Вона діє на підставі Статуту державної служби з карантину рослин України, який Кабінет Міністрів затвердив своєю постановою від 28 жовтня 1993 р. № 892. На неї покладено обов'язок здійснювати систему державних заходів щодо захисту рослин, продукції їх перероблення, сировини, окремих ваптажів тощо від карантинних об'єктів.

До державної служби з карантину рослин належать: Головна державна інспекція з карантину рослин з Центральною науково-дослідною карантинною лабораторією та Центральний фумігаційний загін Мінагрополітики, інші спеціальні органи в галузі карантину рослин, підпорядкованих Головній державній інспекції з карантину рослин.

Статут державної служби визначає основні завдання з карантину рослин, до яких належить: охорона території країни від завезення або самостійного проникнення з-за кордону або з карантинної зони карантинних об'єктів; їх своєчасне виявлення, локалізація й ліквідація, а також запобігання проникненню їх в регіони країни, де вони відсутні, здійснення державного контролю за додержанням особливого карантинного режиму й вжиттям заходів щодо карантину рослин під час вирощування, заготівлі, вивезення, ввезення, перевезення, зберігання, перероблення, реалізації та використання підкарантинних матеріалів та об'єктів.

До компетенції органів державної служби з карантину рослин віднесено: проведення експертизи підкарантинних матеріалів та об'єктів, видача карантинних документів на імпорт насіння, рослин і продукції рослинного походження; внесення подання до Кабінету Міністрів України про запровадження особливого карантинного режиму, здійснення контролю за додержанням законодавства з карантину рослин, зокрема під час укладання договорів (контрактів) на завезення з-за кордону продукції рослинного походження; державний контроль за вжиттям карантинних заходів підприємствами, установами, організаціями та громадянами. Для виконання цих повноважень вказані органи мають право вживати відповідно до законодавства термінові заходи щодо локалізації та ліквідації карантинних об'єктів, запобігання їх поширенню.

Закон України від 25 червня 1992 р. "Про ветеринарну медицину" передбачає здійснення державного ветеринарного контролю. Органом, який виконує ці функції є *Державний департамент ветеринарної медицини*, що діє на підставі Положення, затвердженого

постановою Кабінету Міністрів України від 8 червня 2001 р. № 641¹. Державний департамент ветеринарної медицини є урядовим органом державного управління, що діє у складі Мінагрополітики і йому підпорядковується. Напрямами його діяльності є:

участь у межах своєї компетенції в реалізації державної політики в галузі ветеринарної медицини;

здійснення державного ветеринарно-санітарного контролю й нагляду за якістю та безпекою сировини, продовольчої сировини, продуктів та харчових продуктів тваринного походження, а також охорони території України від занесення з території інших держав або з карантинної зони будників інфекційних хвороб тварин;

узагальнення практики застосування законодавства з литань, які належать до його компетенції, розробка пропозицій щодо вдосконалення цього законодавства;

розроблення й реалізація в установленому порядку комплексу заходів щодо: охорони території України від занесення з території інших держав або з карантинної зони збудників інфекційних хвороб тварин; профілактики, діагностики інфекційних, інвазійних і незаразних захворювань тварин та їх лікування; захисту населення від хвороб, спільних для тварин і людей; державного ветеринарно-санітарного контролю і нагляду за виробництвом доброякісної у ветеринарно-санітарному відношенні продукції тваринного походження тощо.

Держветмедицини виконує свої повноваження безпосередньо та через управління ветеринарної медицини Автономної Республіки Крим, обласних і районних держадміністрацій, регіональні служби державного ветеринарно-санітарного контролю на державному кордоні та транспорті, підприємства, установи і організації ветеринарної медицини.

¹ Збірник урядових нормативних актів України. — 2001. — № 28. — Ст. 471.

Розділ 8

Правове регулювання виробничо-господарської та фінансової діяльності сільськогосподарських організацій

§ 1. Поняття виробничо-господарської діяльності сільськогосподарських підприємств та її правове регулювання

Господарська діяльність сільськогосподарських підприємств — це діяльність суб'єктів аграрного господарювання у сфері суспільного виробництва, спрямована на виготовлення та реалізацію продукції, виконання робіт або надання послуг вартісного характеру, що мають цінову визначеність. Відповідно до ст. 3 ГК господарська діяльність може здійснюватись з метою одержання прибутку (підприємництво) або без мети одержання прибутку (некомерційна господарська діяльність).

Сферу аграрних господарських відносин становлять виробничо-господарські, організаційно-господарські та внутрішньогосподарські відносини. Ця глава присвячена аналізу саме виробничо-господарських відносин сільськогосподарських підприємств.

Виробничо-господарськими є майнові та інші відносини, що виникають між суб'єктами аграрного господарювання під час безпосереднього здійснення господарської діяльності.

Виробничо-господарська діяльність сільськогосподарських підприємств ґрунтується на певних принципах та умовах. Загальними принципами господарювання в аграрному секторі економіки є: забезпечення економічної багатоманітності та захисту державою всіх суб'єктів аграрного господарювання; свобода підприємницької діяльності в межах, визначених законом; вільний рух капіталів, товарів і послуг на території України; обмеження державного регулювання економічних процесів у зв'язку з потребою забезпечення соціальної спрямованості економіки, добросовісної конкуренції у підприємстві; екологічний захист населення; захист прав споживачів і безпеки суспільства й держави; захист національного товаровиробника; заборона незаконного втручання органів державної влади та органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб у господарські відносини сільськогосподарських підприємств.

Головною умовою здійснення виробничо-господарської діяльності сільськогосподарськими підприємствами є державна реєстрація. Статтею 89 ЦК визначається, що юридична особа підлягає державній реєстрації у порядку, встановленому законом. Відповідно до

ст. 58 ГК діяльність незареєстрованого суб'єкта господарювання, який підлягає державній реєстрації, забороняється. Доходи, одержані таким суб'єктом, стягуються до Державного бюджету в установленому законом порядку.

Грунтуючись на вищенаведених принципах та умовах здійснення господарської діяльності, сільськогосподарське підприємство самостійно визначає напрями сільськогосподарського виробництва, його структуру і обсяг, самостійно розпоряджається виробленою продукцією та доходами, здійснює будь-яку діяльність, що не суперечить законодавству України. Воно має право кооперуватися з промисловими підприємствами та установами під час перероблення сільськогосподарської продукції, виготовлення промислових та інших товарів, розширення сфери соціально-культурного, комунально-побутового обслуговування сільського населення, підготовки й перепідготовки кадрів.

Сільськогосподарське підприємство бере участь у приватизації переробних, агросервісних та інших державних і комунальних підприємств. Воно також може здійснювати представницьку діяльність з цінними паперами, для чого створює довірчі товариства, які діють у межах повноважень, наданих загальними зборами або зборами уповноважених сільськогосподарського підприємства.

Аграрне підприємство має право вступати в договірні відносини з будь-якими державними, комунальними, приватними комерційними й громадськими некомерційними підприємствами, установами та організаціями, з окремими громадянами, самостійно вибирати партнерів, зокрема зарубіжних, для укладення договорів. Спори, що виникають під час виконання таких договорів, розглядаються судами й господарськими судами.

Підприємство добровільно може брати на себе виконання державного замовлення на продаж сільськогосподарської продукції. У договорі на державне замовлення передбачається забезпечення підприємства матеріально-технічними ресурсами в обсягах, номенклатурі та асортименті, що гарантують паритетність відносин. У разі невиконання державою умов договору, сільськогосподарське підприємство має право зменшити продаж їй сільськогосподарської продукції пропорційно обсягу недопоставлених йому матеріально-технічних ресурсів. Якщо впродовж дії договору на державне замовлення ціни на матеріально-технічні ресурси збільшуються, держава повинна компенсувати це підприємствам.

Аграрне підприємство реалізує свою продукцію та надає послуги підприємствам, організаціям і громадянам за цінами й тарифами, що встановлюються ним самостійно або на договірній основі. При регулюванні цін державою гарантуються однакові права та обов'язки сільськогосподарських товаровиробників, незалежно від форми господарювання. На законодавчому рівні задекларовано принцип, згідно з яким закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію, оптові ціни на засоби виробництва, матеріальні ресурси й тарифи на послуги для села повинні забезпе-

чувати еквівалентний обмін між сільським господарством і промисловістю¹.

Отже, змістом господарської діяльності аграрних підприємств є свобода здійснення діяльності, яка не заборонена законом. Крім того, всім суб'єктам аграрного господарювання гарантуються однакові права доступу на ринок, до матеріальних, фінансових, трудових, інформаційних і природних ресурсів.

Особливість аграрної господарської діяльності полягає в тому, що сільськогосподарське виробництво ґрунтується на використанні землі як основного засобу виробництва. Наслідком цього є наявність спеціальних форм організації і ведення виробництва в аграрному секторі економіки (наприклад, фермерських господарств), а також особливого правового регулювання господарської діяльності. У цій сфері з урахуванням: біологічного циклу в сільськогосподарській діяльності; особливостей контролю за власністю на землю та інші природні об'єкти; державного регулювання умов, в яких функціонує аграрний сектор економіки; особливостей економічної конкурентоспроможності сільського господарства; особливостей функціонування ринку товарної сільськогосподарської продукції; вагомого соціально-політичного й культурного значення розвитку селянства².

Виробничо-господарська діяльність сільськогосподарських підприємств має чітко виражений зональний характер і розвинуту галузеву спеціалізацію. Котра в сільському господарстві полягає в диференціації напрямів виробничо-господарської діяльності суб'єктів аграрного господарювання залежно від їх територіального розташування та поділу галузі на окремі види виробництва. Тобто, спеціалізоване сільськогосподарське підприємство — це суб'єкт аграрного господарювання, діяльність якого пов'язана з виробництвом однорідної продукції.

Спеціалізація виробничо-господарської діяльності — найважливіший засіб підвищення ефективності сільського господарства. Вона дає змогу інтенсивно впроваджувати досягнення науково-технічного прогресу, раціонально використовувати агрокліматичні умови, матеріально-технічні й трудові ресурси.

Основними галузями в сільському господарстві, які впливають на спеціалізацію суб'єктів аграрного господарювання, є рослинництво і тваринництво. В аграрному секторі економіки розрізняють також зональну (внутрішньозональну), галузеву (внутрішню й міжгалузеву), міжгосподарську, господарську (внутрішньогосподарську), технологічну, функціональну та інші форми спеціалізації виробництва³.

¹ Див.: напр., Закон України від 17 жовтня 1990 р. "Про пріоритетність соціального розвитку селя та агропромислового комплексу" (в редакції Закону від 15 травня 1992 р.) // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 32. — Ст. 453.

² Див.: Аграрное право: Учебник для вузов / Под ред. Г. Е. Быстрова и М. И. Козыря. 2-е изд., испр. и доп. — М., 1998. — С. 283.

³ Там само. — С. 342-343.

Поряд із розвитком основних напрямів своєї діяльності сільськогосподарські підприємства мають право здійснювати промислову переробку своєї продукції — як самостійно, так і у співпраці з іншими підприємствами. Для більш ефективного й раціонального використання трудових ресурсів та місцевих джерел сировини, підвищення своєї прибутковості вони можуть створювати й розвивати підсобні господарства, а також різні промисли; вступати в договірні відносини з будь-якими суб'єктами підприємництва (фізичними та юридичними особами, в тому числі іноземними). Така діяльність є допоміжною, оскільки основною, статутною діяльністю є виробництво продуктів харчування рослинного й тваринного походження.

Правове регулювання виробничо-господарської діяльності сільськогосподарських підприємств здійснюється за допомогою правових норм як загальних, так і спеціальних законів та підзаконних актів.

Так, за ст. 28 Закону України від 17 липня 1997 р. "Про сільськогосподарську кооперацію"¹, кооператив (об'єднання), відповідно до свого статуту, самостійно визначає основні напрями господарської діяльності, здійснює її планування й реалізацію. Виробничі кооперативи (об'єднання) реалізують свою продукцію за цінами, що встановлюються ними самостійно або на договірних засадах. Обслуговуючі кооперативи (об'єднання) надають послуги за цінами й тарифами, що встановлюються на договірних засадах окремо для членів кооперативу та інших осіб. Відносини кооперативу (об'єднання) з іншими підприємствами, установами та організаціями, а також з громадянами в усіх сферах господарської діяльності встановлюються на основі договорів (угод).

Згідно зі ст. 11 Закону України від 10 квітня 1992 р. "Про споживчу кооперацію"², споживчі товариства та їх спілки самостійно розробляють програми економічного й соціального розвитку, розглядають і затверджують їх на загальних зборах (зборах уповноважених), конференціях, з'їздах, радах. Вони мають цілковиту господарську самостійність, покривають свої витрати за рахунок доходів від своєї господарської діяльності та забезпечують схоронність власності споживчої кооперації. Споживчі товариства та їх спілки відповідно до статутних вимог мають право: створювати (реорганізувати, ліквідувати) для здійснення своїх статутних завдань будь-які підприємства, установи, організації, біржі, комерційні банки, фінансово-розрахункові центри, страхові товариства та інші об'єкти, діяльність яких не суперечить законам України; вступати як засновники або учасники до господарських товариств, спільних підприємств, асоціацій та інших об'єднань для розв'язання господарських і соціальних завдань; придбавати майно державних підприємств та підприємств, створених на інших формах власності, а

¹ Відомості Верховної Ради України. — 1997. — № 39. — Ст. 261.

² Там само. — 1992. — № 30. — Ст. 414.

також інше майно і майнові права; одержувати в установленому порядку земельні ділянки в користування.

Організації та підприємства споживчої кооперації формують товарні та матеріально-технічні ресурси за рахунок закупівель на договірних засадах у підприємств (виробників), в оптовій торгівлі, на біржах, аукціонах, шляхом заготівель сільськогосподарської продукції і сировини у громадян, селянських (фермерських) господарств, колективних сільськогосподарських підприємств, радгоспів, виробництва товарів на власних підприємствах та з інших джерел, не заборонених чинним законодавством. Забезпечення споживчої кооперації централізовано розподіленими ресурсами здійснюється в тому ж порядку, що й забезпечення підприємств агропромислового комплексу України.

Виробничо-господарська правосуб'єктність колективних сільськогосподарських підприємств регулюється нормами Закону України від 14 лютого 1992 р. "Про колективне сільськогосподарське підприємство"¹, а акціонерних сільськогосподарських товариств та товариств з обмеженою відповідальністю — нормами ГК та Закону України від 19 вересня 1991 р. "Про господарські товариства"².

Відповідно до ст. 24 Закону України від 19 червня 2003 р. "Про фермерське господарство"³, останнє діє на умовах самоокупності. Всі витрати господарство покриває за рахунок власних доходів та інших джерел, не заборонених законодавством. Фермерське господарство самостійно визначає напрями своєї діяльності, спеціалізацію, організує виробництво сільськогосподарської продукції, її переробку та реалізацію, на власний розсуд та ризик підбирає партнерів з економічних зв'язків у всіх сферах діяльності, в тому числі іноземних.

Сільськогосподарські підприємства зобов'язані дотримуватися встановлених відповідно до законодавства екологічних, ветеринарно-санітарних правил і норм щодо якості виробленої продукції та інших вимог.

§ 2. Загальна характеристика фінансової діяльності сільськогосподарських підприємств та її правове регулювання

Внаслідок проведення аграрної реформи в Україні створено реальні передумови необхідні для формування ринкового фінансово-правового механізму регулювання діяльності сільськогосподарських підприємств. Однак цей механізм діятиме лише за наявності різних суб'єктів власності й форм господарювання, конкуренції за

¹ Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 20. — Ст. 272.

² Там само. — 1991. — № 49. — Ст. 682.

³ Там само. — 2003. — № 45. — Ст. 363.

ринку збуту продукції, цінних паперів, фінансово-кредитних послуг сільськогосподарських товаровиробників тощо¹.

Слід зауважити, що саме наявність законодавчого закріплення розмаїття форм суб'єктів аграрного господарювання, заснованих на різних формах власності, стала головною передумовою розвитку ринкового механізму регулювання фінансової діяльності сільськогосподарських підприємств.

Сучасні фінансово-кредитні відносини у сільському господарстві ґрунтуються на принципах: заборони прямого втручання держави у фінансову діяльність суб'єктів аграрного господарювання; партнерства у фінансових відносинах між фінансово-кредитними установами (банками, кредитними спілками) та сільськогосподарськими підприємствами; самообмеження, тобто обрання напрямів діяльності залежно від фінансових можливостей підприємства тощо. Ці принципи знайшли своє відображення в ЦК та ГК, законах України від 18 вересня 1991 р. "Про інвестиційну діяльність"², від 19 вересня 1991 р. "Про господарські товариства", від 19 лютого 1992 р. "Про колективне сільськогосподарське підприємство", від 17 липня 1997 р. "Про сільськогосподарську кооперацію", від 20 травня 1999 р. "Про Національний банк України"³, від 16 липня 1999 р. "Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні"⁴, від 20 березня 1991 р. "Про банки і банківську діяльність"⁵, від 12 липня 2001 р. "Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг"⁶, "Про фермерське господарство" та в інших нормативно-правових актах.

У процесі набуття й реалізації суб'єктами аграрного господарювання фінансових правомочностей виникають відповідні фінансові правовідносини. Фінансові правовідносини сільськогосподарських підприємств поділяються на внутрішні і зовнішні.

До внутрішніх належать фінансові відносини із забезпечення встановленої законодавством фінансової дисципліни (ведення різноманітних форм обліку, звітності, нарахуванню дивідендів на акції або на майнові та земельні паї) на підприємствах. Внутрішні фінансові відносини сільськогосподарських підприємств охоплює предмет аграрного права.

Зовнішніми фінансовими відносинами сільськогосподарських підприємств є їх відносини з фінансовими органами держави, а також відносини, в яких підприємство є засновником нових суб'єктів господарювання й фінансові відносини, пов'язані зі здійсненням розрахунково-кредитних і касових операцій сільськогосподарських підприємств. На відміну від внутрішніх, зовнішні фінансові

¹ Див.: Аграрное право: Учебник для вузов / Под ред. Г. Е. Быстрова и М. И. Козыря. 2-е изд., испр. и доп. — М., 1998. — С. 296.

² Відомості Верховної Ради України. — 1991. — № 47. — Ст. 646.

³ Там само. — 1999. — № 29. — Ст. 238.

⁴ Там само. — 1999. — № 40. — Ст. 365.

⁵ Там само. — 2001. — № 5-6. — Ст. 30.

⁶ Там само. — 2002. — № 1. — Ст. 1.

відносини сільськогосподарських підприємств, як правило, регламентуються нормами цивільного, господарського, адміністративного і фінансового права.

Фінансова діяльність сільськогосподарських підприємств — це сукупність фінансових відносин (внутрішніх і зовнішніх) суб'єкта аграрного господарювання щодо забезпечення реалізації статутних цілей і завдань. Фінансова діяльність сільськогосподарських підприємств полягає в забезпеченні фінансово-ресурсних умов їх конкурентоспроможності. Відповідно до ст. 25 ГК, *конкуренція* — це змагання між суб'єктами господарювання, що забезпечує завдяки їх власним досягненням здобуття ними певних економічних переваг, внаслідок чого споживачі та суб'єкти господарювання отримують можливість вибору необхідного товару і при цьому окремі суб'єкти господарювання не визначають умов реалізації останнього на ринку.

Забезпечення конкурентоспроможності сільськогосподарського підприємства досягається шляхом застосування як традиційних заходів: організації планування, створення різноманітних фондів (грошових та натуральних); здійснення різних видів обліку (бухгалтерського, статистичного, аналітичного); складання фінансового плану й звітності, — так і новітніх ринкових: маркетинг, менеджмент, аудит тощо.

Ефективність фінансової діяльності сільськогосподарських підприємств залежить від реалізації комерційного планування, тобто від виконання його програми економічного й соціального розвитку (бізнес-плану). Бізнес-план сільськогосподарського підприємства — це специфічний плановий документ, в якому відображено організаційно-фінансові заходи для забезпечення виробництва окремих видів товарів, робіт, послуг. План дає змогу визначити перспективи розвитку майбутнього ринку збуту, оцінити витрати на виготовлення й реалізацію потрібної цьому ринку продукції, визначити її потенційну прибутковість. План також дає відповідь: чи доцільно здійснювати інвестування виробництва з точки зору самоокупності витрат. Методика складання бізнес-планів затверджена наказом Агентства з питань запобігання банкрутству підприємств та організацій від 21 квітня 1997 р. № 56.

Сільськогосподарське підприємство визначає свої загальні цілі на певний період (від 1 року), опрацьовує шляхи їх здійснення, а також забезпечує постійний контроль за виконанням зазначених у бізнес-плані показників. За умов впровадження ринкових економічних відносин особливого значення набуває пошук покупців своєї продукції, виявлення запитів та потреб споживача, організаційно-правове забезпечення збуту виробленої продукції, рентабельність виробництва й прибутковості. Під час розробки комерційного плану підприємству потрібно мати уявлення про наступне звернення до банківських кредиторів¹.

¹ Див.: Аграрне право України. Підручник / В. З. Янчук, В. І. Андрейцев, С. Ф. Василюк та ін. / За ред. В. З. Янчука. — 2-е вид., перероб. та допов. — К., 2000. — С. 348.

Для програм економічного й соціального розвитку або бізнес-планів характерні такі складові:

1) резюме (короткий висновок), в якому стисло зазначається: основна мета плану; наявні засоби та можливості для його здійснення відповідно до загального плану реструктуризації; строк реалізації плану; джерела інвестування; сума необхідних коштів; строк погашення наданої фінансової підтримки; висновки маркетингових досліджень; обґрунтування успішності плану та фінансові результати його реалізації (виручка, прибуток, рентабельність, термін самоокупності тощо);

2) загальна характеристика підприємства;

3) історична довідка (дата заснування, перепідпорядкування, розмір земельної ділянки та виробничих площ, умови оренди землі та основних фондів, наявність науково-технічних розробок та досліджень, ефективність їх використання тощо);

4) характеристика продукції, ринків збуту, маркетинг. У цьому розділі дається: аналіз галузі та перспективи її розвитку, тенденції до зміни попиту на продукцію галузі, загальний рівень її інвестиційної привабливості; спеціалізація діяльності (перелік основних видів продукції, що належать до однієї споживчої групи); обсяги виробництва (в порівняльних цінах за останні 3 роки, літома вага цього виду продукції в загальному обсязі); детальний опис продукції та послуг, основні споживчі характеристики: ціна, розмір, вага, строк служби, естетичність, дизайн; номенклатура продукції та покращання її конкурентоспроможності; відомості про патентну ситуацію (захищеність товару (винаходу) в країні виробника та в країнах зовнішнього ринку, обсяг прав по патентах та авторських свідоцтвах); аналіз ціноутворення товарів з врахуванням різних альтернативних варіантів визначення ціни; характеристика підприємств, які виробляють аналогічну продукцію; відмітні характеристики основних ринків та їх сегментів (назва, розміри, географічне розташування, перелік конкурентів проникнення на ринок); основні групи споживачів товарів, циклічність покупок, вторинні ринки продукції та їх основні характеристики; оцінка розвитку виробництва та своєї позиції на ринку з точки зору пролозиції спеціальної та цивільної продукції, а також інших видів продукції (послуг); конкуренція (основні конкуренти, їх переваги та недоліки); стратегія проникнення на ринок; стратегія здійснення продажу (характеристика та аналіз каналів збуту, обсяги збуту продукції по кожному з них); характеристика маркетингових служб підприємства та їх подальший розвиток; засоби маркетингової комунікації (впливу на покупця): реклама, стимулювання збуту, оперативні рішення служби маркетингу, спрямовані на покращення системи збуту та освоєння нових ринків, пролозиції щодо ціноутворення; законодавчі обмеження проникнення на ринок (податкові, митні обмеження, державне регулювання цін тощо);

5) план виробництва містить: опис виробничого процесу, його прогресивність, зіставлення основних показників виробництва

продукції з аналогічними показниками підприємств відповідної галузі; технологія виробництва продукції; характеристика обладнання; визначення потреби в розробці та придбанні технічної й технологічної документації, ноу-хау; план розвитку виробництва; генплан території підприємств; визначення основних та альтернативних постачальників сировини, матеріалів, комплектуючих, енергоресурсів та розрахунок потреби в ресурсах на виробничу програму; розрахунок ефективності плану виробництва;

б) в організаційному плані: відображаються особливості й переваги нової організаційної схеми управління підприємством, його структурним підрозділом або групою підрозділів для конкретного виробництва продукції; зазначається потреба удосконалення організації праці, зміни керівництва, перепідготовки спеціалістів; характеризується якісний та кількісний склад працівників; встановлюється система заробітної плати та матеріального стимулювання;

в) фінансовий план та програма інвестицій містить: основні фінансові показники за останній звітний період, які порівнюються з плановими або їх значеннями за попередній рік; прогноз фінансових результатів на певний плановий період (1 рік, 2, 3...); план реструктуризації кредиторської заборгованості та повернення дебіторської; визначення та обґрунтування обсягу потрібних інвестицій для виконання плану реструктуризації та вказівку на ефективність даного інвестиційного проекту: потенційна прибутковість, рентабельність та наявність стабільних ринків збуту; графік надання фінансової підтримки (сума, рік, квартал); графік повернення фінансової підтримки та відсотків за нею (сума та термін); очікуваний результат від одержаної інвестиційної підтримки;

г) в аналізі можливих ризиків та їх страхуванні зазначаються основні види ризиків при виконанні бізнес-плану та надається їх оцінка для визначення загального рівня ризику за бізнес-планом. Відповідно до оцінки окремих ризиків надаються засоби й форми їх ефективного страхування шляхом створення резервних фондів зовнішнього страхування найсуттєвіших ризиків. Указуються засоби із зменшення ризиків і можливих втрат (створення резервних фондів зовнішнього страхування найсуттєвіших ризиків тощо);

д) охорона навколишнього середовища: Розділ містить вказівку на відповідність бізнес-плану вимогам законодавчих актів та інших нормативних документів щодо допустимого негативного впливу на навколишнє середовище, а також зазначаються наявні очисні споруди, їх стан та потреба в додаткових заходах щодо охорони навколишнього середовища окремих його складових: земель, повітря, води, лісових та інших ресурсів;

е) заключні положення.

Згідно зі ст. 140 ГК джерелами формування фінансових ресурсів суб'єктів господарювання є: грошові та матеріальні внески засновників; доходи від реалізації продукції (робіт, послуг); доходи від цінних паперів; капіталовкладення й дотації з бюджетів; надходження від продажу (здачі в оренду) майнових об'єктів (комплексів),

що належать їм, придбання майна інших суб'єктів; кредити банків та інших кредиторів; безоплатні та благодійні внески, пожертвування організацій і громадян; інші джерела, не заборонені законом.

Особливий режим планування фінансування господарської діяльності суб'єктів аграрного господарювання встановлений нормативно-правовими актами, що регламентують правовий статус сільськогосподарських підприємств. Так, дохід сільськогосподарського кооперативу, відповідно до положень ст. 29 Закону України "Про сільськогосподарську кооперацію", формується з надходжень від господарської діяльності після покриття матеріальних і прирівняних до них витрат та витрат на оплату праці найманого персоналу. Доход розподіляється на: податки й збори (обов'язкові платежі) до відповідних бюджетів; погашення кредитів; покриття збитків; проведення відрахувань у фонди кооперативу; кооперативні виплати; виплату часток доходу на паї (до 20%, визначених до розподілу). Порядок використання доходу кооперативу (об'єднання) встановлюється статутом.

Доходи сільськогосподарських споживчих товариств та їх спілок формуються за рахунок коштів, одержуваних внаслідок господарської діяльності, продажу цінних паперів та інших надходжень. Після платежів у бюджет та інших обов'язкових відрахувань прибуток розподіляється загальними зборами членів споживчого товариства (зборами уповноважених) та радами відповідних спілок згідно з їх статутами. Споживчі товариства, спілки та їх підприємства самостійно або на договірних засадах встановлюють вільні ціни й тарифи на продукцію виробничо-технічного призначення, сировину, сільгосппродукцію й товари народного споживання, що виробляються і закуповуються ними, надані послуги з урахуванням попиту й пропозицій, за винятком продукції, товарів і послуг, на які передбачено державне регулювання цін і тарифів. Відповідно до ст. 13 Закону України "Про споживчу кооперацію", споживчі товариства, спілки та їх підприємства мають право відкривати на свій вибір у будь-якій установі банку поточні та вкладні (депозитні) рахунки, вільно розпоряджатися коштами, що є на цих рахунках. Списання коштів з рахунків споживчих товариств, спілок та їх підприємств може провадитися лише за їхньою згодою або за рішенням судових органів. Споживчі товариства, спілки та їх підприємства мають право одержувати в установах банків, у підприємств і організацій позички та несуть повну відповідальність за додержання кредитних договорів і розрахункової дисципліни.

Загальні засади правового регулювання фінансування господарської діяльності сільськогосподарських державних та комунальних підприємств викладено в розділі III ГК. Згідно з його положеннями, державні (комунальні) сільськогосподарські підприємства, на відміну від сільськогосподарських кооперативів, акціонерних товариств, товариств з обмеженою відповідальністю та фермерських господарств, не є власниками закріпленого за ними державного (комунального) майна та отримують від держави (місцевих органів

самопрядування) фінансову підтримку у вигляді дотацій, субсидій, компенсацій. *Дотаціями* є безпроцентні асигнування з державного бюджету, призначені для покриття збитків суб'єктів господарської діяльності або збалансування доходів і витратків бюджетів нижчого рівня. Субсидія — фінансова або інша підтримка державними органами виробництва, переробки, продажу, транспортування, експорту, споживання відповідного товару, внаслідок чого суб'єкт господарювання отримує пільги (прибутки), тобто коли державні органи здійснюють пряму передачу грошей (у формі дарування, дотації, позики, участі в акціонерному капіталі тощо); потенційну пряму передачу грошей або зобов'язань (гарантій); відмовляються від справляння податків із доходів, які, як правило, підлягають справлянню, або не стягують їх (у разі встановлення податкових пільг, відстрочення сплати податку тощо); забезпечують суб'єктів господарювання майном (зокрема товарами) чи послугами, крім призначених для створення загальної інфраструктури, або закуповують товари чи послуги; здійснюють платежі або доручають приватній установі виконувати одну чи більше зазначених у цьому пункті функцій. *Компенсація* — це відшкодування державою частини вартості кредитів, одержаних сільськогосподарськими товаровиробниками за комерційними ставками згідно з договорами.

Державне фінансування здійснюється також шляхом надання субвенцій державним та комунальним підприємствам. Субвенції являють собою міжбюджетні трансферти для використання їх з певною метою в порядку, визначеному тим органом, який прийняв рішення про надання субвенції.

Загалом, державне (комунальне) сільськогосподарське підприємство, як і будь-який інший суб'єкт аграрного господарювання, самостійно планує свою фінансову діяльність, встановлює ціни на продукцію, що реалізується, формує потрібні для забезпечення стабільної діяльності різні грошові й натуральні фонди, організує та здійснює оперативний, бухгалтерський і статистичний облік та звітність.

Фермерське господарство, відповідно до розділу VII Закону України "Про фермерське господарство", формує свої фінанси за рахунок власних доходів, тобто прибуткової господарської діяльності. Крім того, згідно зі ст. 11 цього Закону, фермерське господарство може отримувати кошти Українського державного фонду підтримки фермерських господарств на безповоротній основі та на конкурентних засадах на поворотній основі. На безповоротній основі кошти надаються на такі цілі: відшкодування вартості розробки проєктів відведення земельних ділянок для ведення фермерського господарства; відшкодування частини витрат, пов'язаних зі сплатою відсотків за користування кредитами банків, та часткову компенсацію витрат на придбання першого трактора, комбайна, вантажного автомобіля, будівництво тваринницьких приміщень, в тому числі вартість проєктно-кошторисних документів, пільгові умови кредитування, страхування фермерських господарств; підготов-

ку, перепідготовку, підвищення кваліфікації кадрів фермерських господарств у сільськогосподарських навчальних закладах; розширення досліджень із проблем організації і ведення виробництва у фермерських господарствах; видання рекомендацій з питань використання досягнень науково-технічного прогресу в діяльності фермерських господарств; забезпечення гарантій при кредитуванні банками фермерських господарств; забезпечення функціонування Українського державного фонду підтримки фермерських господарств та його регіональних відділень. Поворотна допомога надається для виробництва, перероблення й збуту виробленої продукції, на здійснення виробничої діяльності та інші передбачені Статутом Українського державного фонду підтримки фермерських господарств цілі під гарантію повернення строком від 3 до 5 років.

Важливе місце в системі фінансових відносин суб'єктів аграрного господарювання належить кредитам. Вони є джерелами позикових коштів для поповнення власних основних і обігових фондів з метою забезпечення сталого виробництва сільськогосподарської товарної продукції і сировини.

Відповідно до ст. 1054 ЦК, за кредитним договором банк або інша фінансова установа (кредитодавець) зобов'язується надати грошові кошти (кредит) позичальникові (суб'єкту аграрного господарювання) у розмірі та на умовах, встановлених договором, а позичальник зобов'язується повернути кредит і сплатити відсотки. Отже, кредитний договір укладається на умовах відплатності, строковості та поворотності. В аграрному секторі економіки можна визначити певні особливості кредитних відносин. По-перше, існує великий ризик неповернення наданих кредитів. Сільське господарство є галуззю ризикованого підприємництва, де природнокліматичні та інші суб'єктивні та об'єктивні умови часто негативно впливають на фінансово-економічний стан сільськогосподарського підприємства. Крім того, незважаючи на наявність законодавчого закріплення іпотечних відносин¹, банки сьогодні не мають права надавати кредити під заставу земель сільськогосподарського призначення, тобто вони не можуть забезпечити собі гарантії повернення наданих кредитів за допомогою такого ліквідного майна, яким є землі сільськогосподарського призначення. По-друге, кредитні відносини суб'єктів аграрного господарювання і банків безпосередньо пов'язані із сезонними витратами перших (посівні роботи, збирання врожаю, заготівля кормів, закупівля добрив і пально-мастильних матеріалів тощо). По-третє, на державному рівні регулярно приймаються нормативно-правові акти, в яких передбачається пільговий порядок кредитування суб'єктів аграрного господарювання. Відповідно до таких документів, різниця між процентною ставкою кредитів Національного банку України, які надаються ко-

¹ Див.: Закон України від 5 червня 2003 р. "Про іпотеку" // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 38. — Ст. 313; Закон України від 19 червня 2003 р. "Про іпотечне кредитування, операції з консолідованим іпотечним боргом та іпотечні сертифікати" // Відомості Верховної Ради України. — 2004. — № 1. — Ст. 1; ЦК, ГК та ЗК.

мерційним банкам, і пільговою процентною ставкою, за якою банки можуть надавати кредити сільськогосподарським підприємствам, повинна відшкодовуватися комерційним банкам із коштів державного бюджету. Однак брак необхідних коштів у державному бюджеті призводить до того, що таке відшкодування або відкладається на невизначений строк, або взагалі не провадиться, через що суб'єкти аграрного господарювання позбавляються права користуватися пільговими кредитами.

Залежно від строків користування кредити класифікуються на: короткострокові (до 1 року); середньострокові (до 3 років); довгострокові (понад 3 роки). Короткострокові кредити надаються для забезпечення стабільного відновлення обігових виробничих фондів, для закупівлі пального-мастильних матеріалів, насіння, добрив, запчастин для сільгосптехніки, за їх рахунок також формуються та поповнюються поточні запаси різних фондів. Середньострокові та довгострокові кредити надаються суб'єктам аграрного господарювання з метою забезпечення реконструкції, модернізації та розширення основних фондів. Таке кредитне інвестування спрямовується на підвищення агротехнічного, родючого потенціалу сільськогосподарських угідь, породності основного стада, оновлення багаторічних насаджень, удосконалення технологічних процесів виробництва товарної сільськогосподарської продукції (зокрема придбання нової сільськогосподарської техніки та ремонту й модернізації існуючої) тощо.

Однією з форм фінансової діяльності суб'єктів аграрного господарювання є розрахунково-касові операції. Розрахункові правовідносини сільськогосподарських підприємств є самостійним видом грошових відносин, які виникають у процесі діяльності цих підприємств і здійснюються через банківські установи. Сільськогосподарські підприємства здійснюють розрахунки за допомогою відкриття відповідних рахунків (поточних, валютних тощо). Згідно з Інструкцією про безготівкові розрахунки в Україні в національній валюті¹ кошти підприємств підлягають обов'язковому зберіганню в банках, за винятком залишків готівки в їхніх касах у межах встановленого банком ліміту та норм витрат з виручки, які передбачені діючим порядком ведення касових операцій у господарствах України. Банк на договірній основі здійснює розрахунково-касове обслуговування своїх клієнтів і виконує їхні розпорядження щодо перерахування коштів із рахунків. Відповідні правила закріплені в законах, що визначають правоздатність сільськогосподарських підприємств.

Сільськогосподарські підприємства відкривають в будь-яких банках України за власним вибором і за згодою цих банків у порядку, встановленому нормативно-правовими актами Національного банку України та іншими актами чинного законодавства рахунки, передбачені Інструкцією про порядок відкриття, викорис-

¹ Офіційний вісник України. — 2001. — № 18. — Ст. 794.

тання і закриття рахунків у національній та іноземній валютах, затверджена постановою Правління Національного банку України від 12 листопада 2003 р. № 492¹, а також рахунки для обліку коштів у розрахунках за конкретними операціями (акредитиви, розрахункові чеки тощо). Рахунки для обліку коштів у розрахунках за конкретними операціями (акредитиви, розрахункові чеки тощо) відкриваються підприємствами в банку, що їх обслуговує, лише на підставі заяви на акредитив, заяви на перерахування коштів та ін.

Інструкція регулює праввідносини, що виникають під час відкриття банками, їх відокремленими структурними підрозділами, які здійснюють банківську діяльність від імені банку, поточних і вкладних (депозитних) рахунків у національній та іноземних валютах суб'єктам господарювання, фізичним особам, іноземним підприємствам, нерезидентам-інвесторам, виборчим блокам політичних партій. Вона містить характеристику рахунків, які можуть відкрити клієнти, в тому числі й сільськогосподарські підприємства.

Поточний рахунок у банку відкривається для зберігання коштів і проведення безготівкових розрахунків. Ці кошти є власністю суб'єкта аграрного господарювання. Державні (комунальні) сільськогосподарські підприємства розпоряджаються коштами, що знаходяться на цьому рахунку як суб'єкти права повного господарського відання.

Сільськогосподарське підприємство може відкрити вкладний (депозитний) рахунок. Відповідно до ст. 1058 ЦК, за договором банківського вкладу (депозиту) одна сторона (банк), що прийняла від другої сторони (вкладника) або для неї грошову суму (вклад), що надійшла, зобов'язується виплачувати вкладникові таку суму та відсотки на неї або дохід в іншій формі на умовах та в порядку, встановленому договором. Для зберігання коштів на депозитному рахунку сільськогосподарське підприємство і банк укладають депозитний договір. Кошти на депозитний рахунок перераховуються з поточного рахунку сільськогосподарського підприємства і після закінчення строку зберігання повертаються на поточний рахунок. За перебування коштів на депозитному рахунку власникові нараховуються відсотки. Проведення розрахунків і видача коштів готівкою з депозитного рахунку забороняється.

Під час розрахунків можуть застосовуватись акредитивна, інкасова, вексельна форми розрахунків, а також форми розрахунків за розрахунковими чеками та з використанням розрахункових документів на паперових носіях та в електронному вигляді. Інструкція про безготівкові розрахунки в Україні в національній валюті встановлює правила застосування в ході розрахункових операцій платіжних інструментів у формі: меморіального ордера, платіжного доручення, платіжної вимоги-доручення, платіжної вимоги, розрахункового чека, акредитива. Використання банківських платіжних карток і векселів як платіжних інструментів регулюється чинним

¹ Офіційний вісник України. — 2003. — № 51. — Ст. 2707.

законодавством, зокрема відповідними нормативно-правовими актами Національного банку.

Конкретні форми розрахунків визначаються самими сільськогосподарськими підприємствами під час укладання ними договорів з партнерами.

В умовах ринкової економіки важливим є надання можливості суб'єктам аграрного господарювання вступати у зовнішньоекономічні відносини. Для цього вони можуть відкривати валютні рахунки в тих комерційних банках, які мають відповідні ліцензії.

Податкові відносини є ще одним різновидом фінансової діяльності сільськогосподарських підприємств. Згідно зі ст. 14 Закону України від 28 грудня 1994 р. "Про оподаткування прибутку підприємств"¹ (в редакції закону від 22 травня 1997 р.), підприємства, основною діяльністю яких є виробництво сільськогосподарської продукції, сплачують податок на прибуток у порядку і в розмірах, передбачених цим Законом, за підсумками звітного податкового року. Валові доходи й витрати підприємств — виробників сільськогосподарської продукції, утримані (понесені) протягом звітного податкового року, підлягають індексуванню з урахуванням офіційного індексу інфляції за період від місяця, наступного за місяцем понесення таких витрат (отримання доходів), до кінця звітного податкового року. Сума нарахованого податку зменшується на суму податку на землю, що використовується у сільськогосподарському виробничому обороті. Підприємства, основною діяльністю яких є виробництво та/або продаж продукції квітково-декоративного рослинництва, дикорослих рослин, диких тварин і птахів, риби (крім риби, виловленої у річках та закритих водоймах), хутряних товарів, лікєро-горіччаних виробів, пива, вина й виноматеріалів (крім виноматеріалів, що реалізуються для подальшої переробки), оподатковуються в загальному порядку. У разі продажу товарів, безпосередньо пов'язаних із технологічними процесами виробництва сільськогосподарської продукції, виробникам такої сільськогосподарської продукції на умовах товарного кредиту, валові доходи кредитора збільшуються в податковому періоді, на який, відповідно до умов такого кредитного договору, припадає строк здійснення розрахунків із позичальником.

У системі оподаткування сільськогосподарських товаровиробників важливе місце належить земельному податку. Цей податок встановлено ЗК і Законом України від 3 липня 1992 р. "Про плату за землю"² (в редакції Закону від 19 вересня 1996 р.). Плата за землю справляється у вигляді земельного податку або орендної плати, що визначається залежно від якості та місцезнаходження ділянки, виходячи з кадастрової оцінки землі.

Сільськогосподарські підприємства різних організаційно-правових форм, передбачених законами України, селянські та інші гос-

¹ Відомості Верховної Ради України. — 1997. — № 27. — Ст. 181.

² Там само. — 1996. — № 45. — Ст. 238.

подарства, що займаються виробництвом (виросуванням), переробкою та збутом сільськогосподарської продукції, в яких сума, одержана від реалізації сільськогосподарської продукції власного виробництва та продуктів її переробки за попередній звітний (податковий) рік, не перевищує 75% загальної суми валового доходу підприємства є платниками фіксованого сільськогосподарського податку. Згідно зі ст. 2 Закону України від 17 грудня 1998 р. "Про фіксований сільськогосподарський податок"¹, його платниками також є суб'єкти господарювання, утворені внаслідок реорганізації сільськогосподарського підприємства — платника фіксованого сільськогосподарського податку (незалежно від терміну реорганізації), які також займаються виробництвом (виросуванням), переробленням та збутом сільськогосподарської продукції. Новостворені суб'єкти господарювання, основним видом діяльності яких є виробництво (виросування), перероблення та збут сільськогосподарської продукції, у рік створення є платниками фіксованого сільськогосподарського податку. Підприємства, які займаються іншими видами діяльності, крім сільськогосподарської, зазначеної у цій статті, з метою оподаткування ведуть окремий облік фінансових результатів від інших видів господарської діяльності, відповідно до п. 7.20 ст. 7 Закону України "Про оподаткування прибутку підприємств", які підлягають оподаткуванню на загальних підставах. У разі, коли у звітному періоді валовий дохід від операцій з реалізації сільськогосподарської продукції власного виробництва та продуктів її переробки становить менш як 75% загального обсягу реалізації, підприємство сплачує податки у наступному звітному періоді на загальних підставах. До платників фіксованого сільськогосподарського податку належать також власники земельних ділянок та землекористувачі, зокрема орендарі, які виробляють товарну сільськогосподарську продукцію, крім власників та землекористувачів земельних ділянок, переданих для ведення особистого підробного господарства, будівництва та обслуговування житлового будинку, господарських будівель (присадибна ділянка), садівництва, дачного будівництва, а також наданих для городництва, сінокосіння та виласання худоби.

Згідно зі ст. 1 Закону, фіксованим сільськогосподарським податком є податок, який не змінюється протягом визначеного цим Законом терміну (тобто 5 років) і справляється з одиниці земельної площі. Фіксований сільськогосподарський податок сплачується в рахунок таких податків і зборів (обов'язкових платежів): податку на прибуток підприємств; плати (податку) за землю; податку із власників транспортних засобів та інших самохідних машин і механізмів; комунального податку; збору за геологорозвідувальні роботи, виконані за рахунок державного бюджету; збору на обов'язкове соціальне страхування; збору на будівництво, реконструкцію, ремонт і утримання автомобільних доріг загального користування України;

¹ Відомості Верховної Ради України. — 1999. — № 5-6. — Ст. 39.

збору на обов'язкове державне пенсійне страхування; плати за придбання торгового патенту на здійснення торговельної діяльності; збору за спеціальне використання природних ресурсів (щодо користування водою для потреб сільськогосподарства). Інші податки та збори (обов'язкові платежі), визначені Законом України від 25 червня 1991 р. "Про систему оподаткування" (в редакції закону від 18 лютого 1997 р.), сплачуються сільськогосподарськими товаровиробниками в порядку і розмірах, визначених законодавством.

Об'єктом оподаткування для платників фіксованого сільськогосподарського податку є площа сільськогосподарських угідь, переданих сільськогосподарському товаровиробнику у власність або наданих йому в користування, зокрема на умовах оренди, а також земель водного фонду, які використовуються рибницькими, рибальськими та риболовецькими господарствами для розведення, вирощування та вилову риби у внутрішніх водоймах (озерах, ставках і волосховищах).

Ставка фіксованого сільськогосподарського податку з 1 га сільськогосподарських угідь встановлюється у відсотках до їх грошової оцінки, яка провадиться відповідно до Методики, затвердженої Кабінетом Міністрів України, у таких розмірах: для ріллі, сіножатей та пасовищ — 0,5%; для багаторічних насаджень — 0,3%; для земель водного фонду, які використовуються рибницькими, рибальськими та риболовецькими господарствами для розведення, вирощування та вилову риби у внутрішніх водоймах, — 1,5% грошової оцінки одиниці площі ріллі по областях та Автономній Республіці Крим. Грошова оцінка сільськогосподарських угідь в разі потреби може уточнюватися згідно із законодавством.

Податок сплачується щомісяця протягом 30 календарних днів, наступних за останнім календарним днем базового звітного (податкового) місяця у розмірі третини суми податку, визначеної на кожний квартал від річної суми податку, у таких розмірах: у I кварталі — 10%; у II кварталі — 10%; у III кварталі — 50%; у IV кварталі — 30%.

Закон України "Про фіксований сільськогосподарський податок" містить правові норми стосовно порядку зарахування й строків сплати названого податку, про порядок його зарахування до бюджетів і державних цільових фондів. Платники податку перераховують у визначений строк кошти на окремий рахунок відділень Державного казначейства України в районах за місцем розташування земельної ділянки. Останні наступного дня після надходження коштів перераховують суми фіксованого сільськогосподарського податку в таких розмірах: до місцевого бюджету — 30%, на обов'язкове державне пенсійне страхування — 68%, на обов'язкове соціальне страхування — 2%. Про ці надходження своєчасно повідомляють відповідний орган державної податкової служби, який здійснює контроль за своєчасним і повним надходженням фіксованого сільськогосподарського податку.

Розділ 9

Організаційно-правове забезпечення соціального розвитку села

§ 1. Поняття соціального розвитку села

У сільській місцевості в найближчій перспективі проживатиме близько третини населення України, основна частина якого зайнята в аграрній сфері виробництва. Село не тільки виконує функцію продовольчого забезпечення держави, а й лишається носієм самобутніх матеріальних, культурних, моральних надбань і традицій минулих поколінь. У селі сконцентровано значну частину соціально-економічного потенціалу суспільства. З огляду на це, важливим фактором визначення цивілізованості будь-якого суспільства є ставлення його до селянина.

Досвід сучасного реформування аграрного сектора економіки країни наочно показав, що сама реорганізація державних і колективних сільськогосподарських підприємств та надання землі у приватну власність не вирішують проблеми насичення ринку продовольчими товарами. Ефективне виробництво товарної сільськогосподарської продукції не можливе без наявності державних протекціоністських програм, спрямованих на формування повноцінного життєвого середовища, задоволення економічних і соціальних інтересів сільського населення, забезпечення комплексного розвитку сільських територій, об'єктів соціальної інфраструктури, сучасних систем зв'язку та інформатики, транспорту, житлово-комунального та водного господарства, шляхового будівництва, збереження сільської поселенської мережі тощо. *Аграрний протекціонізм* являє собою систему державних заходів (політичних, економічних, правових), метою якого є стимулювання розвитку національного сільськогосподарського товаровиробника, обстоювання інтересів на зовнішньому і внутрішньому ринках та створення належного рівня життя для сільського населення.

Сільське господарство потребує підвищеного виробничо-господарського ризику. Тому світова практика виходить із того, що ця галузь, позбавлена державного регулювання, спеціально орієнтованого на захист майнових інтересів виробників сільськогосподарської продукції, та відповідної підтримки виробничої і соціально-побутової сфер, не може ефективно функціонувати. Виробничий процес у сільському господарстві навіть за наявності найвищого рівня науково-технічного й сервісного забезпечення не може контролюватися людиною у повному обсязі. Державна підтримка є неодмінною також з урахуванням ролі села в демографічному розвитку суспільства, соціально-побутових особливостей сільського жит-

тя. Так, країнам ЄЕС прощівання сільського господарства коштують щорічно 40 млрд євро. У 24 розвинених країнах, об'єднаних Організацією з економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР), фермери близько 40% своїх доходів отримують у вигляді дотацій, шляхом штучного підвищення державою цін на сільськогосподарську продукцію, що закупається. У деяких країнах, отримані таким чином доходи сягають 80%¹.

Концептуальним підґрунтям державної підтримки сільського господарства є визнання його становища хронічно невивідним у системі товарних зв'язків парадного господарства. Встановлено, що в США вартість обробленої продукції в сільському господарстві вдвічі менша, ніж вартість засобів виробництва для сільського господарства. Середній прибуток у ньому є нижчим. Вищий ступінь ризику призводить до того, що сільське господарство функціонує в умовах нерівності його економічних суб'єктів з аналогічними суб'єктами в інших галузях². У ФРН з 5 вересня 1955 р. діє закон про аграрне господарство. У ньому зазначається, що завданням держави є забезпечення соціальної справедливості шляхом регулювання сільського господарства з метою захисту його інтересів. Цим законом була введена система щорічної звітності Уряду перед парламентом про економічну ситуацію в сільському господарстві та паритет у відносинах з іншими галузями. Стаття 39 Римського договору про створення ЄЕС 1957 року однією із цілей сільськогосподарської політики співтовариства називає забезпечення справедливого рівня життя сільського населення. Спеціально зазначається, що, розробляючи аграрну політику, члени співтовариства повинні брати до уваги специфічний характер сільськогосподарської діяльності, необхідність державного регулювання сільського господарства властивими йому методами, з відповідною поступовістю³.

Сучасний етап реформування аграрних відносин в Україні характеризується погіршенням фінансового стану та зниженням платоспроможності сільськогосподарських і агропромислових товаровиробників, недосконалістю кредитно-фінансової системи тощо. Це призводить до того, що із 7,8 млн працездатних осіб, які мешкають у сільській місцевості, 1,6 млн — безробітні, а 1,9 млн — зайняті лише в особистих селянських господарствах. Майже не зростають реальні доходи селян, головним джерелом яких є надходження від низькопродуктивної праці в особистих підсобних господарствах. За рівнем середньомісячного заробітку, який становить лише 48,6% середнього рівня заробітної плати у виробничих галузях, сільське господарство посідає останнє місце. Практично не відновлюється діяльність підприємств і закладів сфери обслуговування, припинилося оновлення матеріальної бази соці-

¹ Див.: Бычкова Ц. В. Новые подходы к решению продовольственной проблемы: истинное и ложное // Государство и право. — 1992. — № 9. — С. 37.

² Див.: Фулди А. Ф. Экономика сельского хозяйства зарубежных стран. Развитые капиталистические страны. — М., 1987. — С. 208.

³ Див.: Бычкова Ц. В. Значена праця. — С. 38.

альної інфраструктури. Наслідками цих процесів є критична соціально-демографічна ситуація на селі. Так наприкінці 2002 р. перевищення смертності над народжуваністю досягло 156 тис. чоловік на рік. Майже в 90% сіл протягом останніх 5 років кількість померлих перевищила кількість народжених, у 11% сіл за цей час не народилося жодної дитини. Зростають темпи обезлюднення сіл, майже у третині з них не самовідтворюється населення¹. Як бачимо, соціальне відродження села та підвищення ефективності аграрного виробництва — процеси органічно пов'язані. За таких умов збереження і розвиток села, забезпечення повноцінного відтворення в ньому українського народу має стати головним пріоритетом державної аграрної політики.

Це й дістало своє відображення в указах Президента України від 20 грудня 2000 р. “Про Основні засади розвитку соціальної сфери села”² та від 15 липня 2002 р. № 640 “Про першочергові заходи щодо підтримки розвитку соціальної сфери села”. Названі нормативні акти визначають коло організаційно-правових заходів щодо здійснення соціальних перетворень на селі, а саме:

- збільшення зайнятості сільського населення на сільськогосподарських підприємствах різних організаційно-правових форм та особистих селянських господарствах за допомогою нарощування обсягів виробництва сільськогосподарської продукції, її первинної переробки й збереження, поширення в сільській місцевості практики урізноманітнення видів господарської діяльності;

- підвищення продуктивності праці, рівня заробітної плати працівників сільського господарства та застосування науково обґрунтованих норм праці;

- ефективне використання трудових ресурсів і робочого часу;

- відновлення діяльності раніше закритих та відкриття нових закладів соціально-культурного призначення в сільських населених пунктах, а також зупинення їх закриття;

- нарощування обсягів житлового будівництва на основі спеціальних програм його підтримки;

- збільшення обсягів будівництва інженерних мереж і споруд, насамперед, у регіонах, де відсутні місцеві джерела питної води та паливно-енергетичні ресурси; розвиток систем розвідних мереж водо- і газопроводів з метою повнішого завантаження існуючих магістралей;

- створення сприятливих умов для розвитку на селі сфери платних послуг.

Юридично забезпечити реалізацію визначених органами влади й управління України організаційно-економічних напрямів аграрної реформи і соціального розвитку села покликані також нормативно-правові акти. Зокрема, одним із перших таких законодавчих актів є Закон України від 17 жовтня 1990 р. “Про пріоритет-

¹ Урядовий кур'єр. — 2002. — 31 липня.

² Там само. — 2001. — 24 січня.

ність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві¹». На жаль, практика показала, що положення цього Закону є декларативними. Неможливість його практичної реалізації призвела до необхідності прийняття цілої низки підзаконних нормативно-правових актів, зокрема вищезгаданих указів.

§ 2. Правовий режим об'єктів соціальної сфери села

У процесі реструктуризації сільськогосподарських підприємств, заснованих на колективній та інших формах власності, відбувалась передача в комунальну власність закладів соціальної інфраструктури, що належали реформованим сільськогосподарським підприємствам. Постановою Кабінету Міністрів України від 5 вересня 1996 р. № 1060 "Про поетапну передачу у комунальну власність об'єктів соціальної сфери, житлового фонду сільськогосподарських, переробних та обслуговуючих підприємств, установ і організацій агропромислового комплексу, заснованих на колективній та інших формах недержавної власності"², визначено умови такої передачі, згідно з якими, починаючи з 1997 і до 2001 р. вона здійснювалась безоплатно, поетапно, на основі розроблених і затверджених у встановленому порядку переліків об'єктів соціальної сфери.

Передачі в комунальну власність підлягали: житловий фонд (крім гуртожитків); дитячі дошкільні заклади, школи та інші заклади освіти, табори відпочинку й оздоровлення дітей, об'єкти культури та аматорського спорту, приміщення будинків-інтернатів для престарілих та інвалідів, об'єкти охорони здоров'я й побуту; мережі електро-, тепло-, газопостачання і водовідведення, а також інженерні будівлі та споруди, призначені для обслуговування житлового фонду і соціальної сфери (бойлерні, котельні, теплові, каналізаційні та водопровідні мережі й споруди, збудовані та прибудовані приміщення, обладнання тощо).

Зазначені об'єкти переходили в комунальну власність за рішенням загальних зборів членів підприємства чи зборів уповноважених колективних сільськогосподарських підприємств або за рішенням органів, уповноважених розпоряджатися майном підприємств інших форм недержавної власності. Об'єкти соціальної сфери передавались в комунальну власність адміністративно-територіальних одиниць за згодою органів місцевого самоврядування.

Об'єкти соціальної інфраструктури передавались в комунальну власність відповідно до Положення про порядок передачі в комунальну власність загальнодержавного житлового фонду, що перебу-

¹ Відомості Верховної Ради УРСР. — 1990. — № 45. — Ст. 602.

² Урядовий кур'єр. — 1996. — 19 вересня.

вав у повному господарському віданні або в оперативному управлінні підприємств, установ та організацій, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 6 листопада 1995 р.¹

Однієї дії щодо передачі в комунальну власність закладів соціальної інфраструктури не підкріплювались відповідним наповненням місцевих бюджетів фінансовими ресурсами, потрібними для утримання таких закладів. Практично припинилися фінансування за рахунок бюджетних коштів соціальної інфраструктури села й відшкодування суб'єктам господарювання витрат на її розвиток. Держава, вирішуючи дану ситуацію, створює умови для розв'язання соціальних проблем відповідно до встановлених нормативів.

Так, згідно з положеннями Державної програми розвитку соціальної сфери села на період до 2005 року, затвердженої Указом Президента України від 15 липня 2002 р. № 640/2002, на розвиток соціальної інфраструктури села в 2003-2005 рр. мало бути спрямовано не менш як 30% видатків з Державного бюджету України на капітальні вкладення. Ці заходи мали сприяти виділенню бюджетних коштів на розвиток соціальної інфраструктури села в обсягах, передбачених Законом України "Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві".

Щоб забезпечити єдиний підхід до визначення об'єктів соціальної сфери у практичній діяльності, Головна державна податкова інспекція України спільно з Міністерством України у справах будівництва та архітектури в листі від 9 квітня 1993 р. затвердили Тимчасовий перелік об'єктів, які відносяться до соціальної сфери². Відповідно до зазначеного Переліку, об'єкти соціальної сфери поділено на такі групи:

— житлово-комунальне господарство й побутове обслуговування населення (житлові будинки, гуртожитки для працівників, студентів вищих і середніх спеціальних навчальних закладів, учнів загальноосвітніх шкіл, шкіл-інтернатів, водогони, об'єкти газопостачання й теплозабезпечення тощо);

— охорона здоров'я, фізична культура й соціальне забезпечення (лікарні, станції швидкої допомоги, лікувально-фізкультурні заклади, протитуберкульозні, наркологічні диспансери, поліклініки, пункти охорони здоров'я, фельдшерсько-акушерські пункти, санаторії-профілакторії, пансіонати, спеціалізовані санаторії, піонерські табори, будинки відпочинку, пансіонати, стадіони, спортивні зали, водні басейни, дитячі спортивні школи, спортивні клуби тощо);

— народна освіта (академії, університети, інститути, технікуми, професійні училища, курси, навчальні комбінати, курси

¹ Урядовий кур'єр. — 1995. — 7 грудня.

² Див.: Про тілеси по податку на добавлену вартість. Лист Головної державної податкової адміністрації України та Міністерства України у справах будівництва та архітектури від 9 квітня 1993 р. // Вісник податкової служби України. — 1996. — № 8.

підвищення кваліфікації, методичні кабінети, школи, школи-інтернати, дитячі садки, ясла, дитячі ясла-садки (комбінати), дитячі майданчики, дитячі будинки тощо);

— культура та мистецтво (бібліотеки, фільмотеки, будинки культури, клуби, будинки художнього виховання дітей, кінотеатри тощо).

Крім названих груп об'єктів соціальної сфери, цей Перелік визначає також і види робіт, виконання яких вважається "будівництвом об'єктів соціальної сфери села" за умови їх бюджетного фінансування.

Для будівництва та реконструкції об'єктів соціальної сфери села Державна програма передбачає використання коштів Державного бюджету України як пайову участь держави для заохочення місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування та недержавних інвесторів до розвитку соціальної інфраструктури села. Цікавим прикладом залучення недержавних інвесторів до фінансування будівництва та реконструкції об'єктів соціальної сфери села є реалізація в 4 областях України (Донецькій, Луганській, Одеській та Київській) Програми, розробленої Міністерством у справах міжнародного розвитку Великобританії. Спеціалісти проекту надають на місцях консультативну допомогу сільським мешканцям з питань раціональнішого ведення господарства й власного бізнесу. Одним із головних напрямів реалізації цієї Програми є створення кредитних спілок, діяльність яких буде спрямована на кредитування соціальних програм на селі.

Чинним законодавством встановлено заборону щодо зміни функціонального призначення певних груп об'єктів соціальної сфери села. Так, згідно зі ст. 6 Закону України "Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві", в сільській місцевості не дозволяється ліквідація, реорганізація й перепрофілювання закладів охорони здоров'я, освіти, соціального захисту населення (будинки-інтернати для людей похилого віку та інвалідів), які утримуються за рахунок бюджету.

§ 3. Правове забезпечення наукових досліджень, підготовки кадрів для села та зайнятості сільського населення

Відповідно до ст. 21 Закону України "Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві" за рахунок державного бюджету здійснюється фінансування наукових досліджень проблем соціального розвитку села та агропромислового виробництва.

Дослідні та дослідно-експериментальні господарства мають право самостійно визначати свою господарську діяльність, розвивати зв'язки з промисловими підприємствами та зарубіжними партнера-

ми. Доходи від освоєння науково-технічних нововведень в агропромисловому виробництві протягом 5 років не підлягають оподаткуванню.

Підготовка й перепідготовка спеціалістів для соціальної сфери села здійснюється за рахунок державного бюджету через систему державних закладів освіти та науки. Законодавство України визначає основні форми підготовки спеціалістів і підвищення їх кваліфікації. Відповідно до законів України від 4 червня 1991р. "Про освіту"¹(в редакції Закону від 23 березня 1996 р.)², від 10 лютого 1998 р. "Про професійно-технічну освіту"³, від 13 травня 1999 р. "Про загальну середню освіту"⁴ та від 17 січня 2002 р. "Про вищу освіту"⁵, спеціалісти для села можуть готуватися засобами загальної середньої освіти, у професійно-технічних закладах, закладах вищої освіти шляхом підвищення кваліфікації і перепідготовки кадрів.

Відповідно до ст. 22 Закону України "Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві", в усіх вищих навчальних закладах (університетах, інститутах), коледжах, технікумах тощо встановлюється обов'язкова для виконання квота приймання сільської молоді. Порядок та умови квотування, а також використання випускників визначає Уряд.

Підготовка, перепідготовка та підвищення кваліфікації спеціалістів і робітничих кадрів для виробничої та соціальної сфери села в державних навчальних закладах провадяться за рахунок державного й місцевого бюджетів, а також на підставі договорів між навчальними закладами, підприємствами, організаціями.

Перепідготовка й підвищення кваліфікації спеціалістів, робітничих кадрів є обов'язковими і здійснюються періодично в строки, визначені державними органами. У разі невиконання відповідних договорів сільськогосподарські підприємства, незалежно від форм власності, а також організаційно-правових форм, у тому числі фермерські господарства, відшкодовують матеріальні витрати державному і місцевому бюджетам в порядку, визначеному Урядом.

З метою підвищення рівня зайнятості сільського населення Державна програма розвитку соціальної сфери села на період до 2005 року передбачає: збільшення кількості працівників сільськогосподарських підприємств різних організаційно-правових форм завдяки нарощуванню обсягів виробництва; сприяння розвитку особистих селянських господарств, власники яких приєднали до присадибних ділянок землі, отримані внаслідок розпакування сільськогосподарських угідь; створення мережі підприємств і організацій агросервісу, передусім, у сфері матеріального постачання та збуту продукції; розвиток малого підприємництва у сферах діяльності, не пов'язаних із сільськогосподарським виробництвом, зок-

¹ Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 21. — Ст. 84.

² Там само. — 1998. — № 32. — Ст. 215.

³ Там само. — 1999. — № 28. — Ст. 230.

⁴ Там само. — 2002. — № 20. — Ст. 134.

рема побутового та комунального обслуговування населення, туризму тощо; законодавче врегулювання питань зайнятості сільських громадян, які одержали в приватну власність земельні ділянки у процесі реформування сільськогосподарських підприємств, та питань, пов'язаних із наданням таким громадянам статусу безробітних у разі втрати ними роботи.

Програма спрямована на реалізацію заходів щодо зростання доходів сільського населення. До таких заходів належать: впровадження механізму забезпечення державних гарантій, положень Генеральної угоди між Кабінетом Міністрів України, Конфедерацією роботодавців України та всеукраїнськими профспілками і профоб'єднаннями на 2002—2003 роки¹, галузевих угод, а також колективних договорів щодо оплати праці та захисту прав працівників на своєчасну виплату заробітної плати аж до притягнення в установленому порядку винних у порушенні зазначених гарантій і положень до відповідальності; формування та здійснення ефективної цінової політики в галузі сільського господарства; погашення заборгованості з виплати заробітної плати працівникам сільськогосподарських підприємств усіх організаційно-правових форм; поступове зменшення виплати заробітної плати працівникам сільськогосподарських підприємств у натуральній формі²; створення умов для участі членів трудового колективу в розподілі та одержанні частини прибутку сільськогосподарського підприємства; підвищення рівня забезпечення найманих сільськогосподарських працівників страховими виплатами та соціальними послугами за загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням; розв'язання проблеми фінансування виплати пенсій сільським жителям.

§ 4. Правове регулювання розвитку житлово-комунального та дорожнього господарства на селі

Як один із головних напрямів відродження сіл України, поліпшення демографічної ситуації у державі чинне законодавство визначає створення комфортного життєвого середовища, належних умов праці й відпочинку сільського населення. Щоб досягти цього передбачається:

1) у сфері житлового будівництва: сприяння розвитку індивідуального житлового будівництва з використанням гарантій і пільг, встановлених законодавством для сільських забудовників; нарощування обсягів будівництва житла для молоді в межах реалізації програм індивідуального житлового будівництва на селі ("Власний

¹ Урядовий кур'єр. — 2002. — 22 березня.

² Понад 60% заробітної плати в сільському господарстві України виплачується в натуральній формі.

дім"), молодіжного житлового будівництва; інвестування з урахуванням фінансових можливостей державного та місцевих бюджетів спорудження житла у трудонедостатніх (западаючих) селах; спрощення порядку оформлення дозвільних документів на житлове будівництво; формування фонду комунального житла для надання його на умовах оренди громадянам; забезпечення надання пільгових довгострокових кредитів на будівництво (реконструкцію) житла багатодітним сім'ям; вжиття заходів щодо виробництва відповідних конструкцій та інженерного обладнання для індивідуального житла;

2) у сфері інженерного облаштування сільських населених пунктів: розроблення й реалізація державних і регіональних програм водо-, газо-, енергопостачання та розвитку мережі сільських доріг; першочергове постачання питної води сільським населеним пунктам, жителі яких користуються привізною водою; посилення контролю за якістю питної води з місцевих джерел; розвиток мереж газопостачання в регіонах, де немає інших джерел забезпечення енергоносіями; будівництво твердого покриття на сільських дорогах, реконструкція місцевих доріг відповідно до сучасних вимог; організація обслуговування інженерних споруд спеціалізованими комунальними підприємствами та організаціями під контролем органів місцевого самоврядування; створення об'єднань власників житла для спільного вирішення питань комунального обслуговування.

Регулювання суспільних відносин, які виникають у процесі будівництва житла в сільській місцевості, здійснюється нині Законом України "Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві", нормами земельного, цивільного та містобудівного законодавства.

Чинне законодавство України передбачає, що селу має надаватися перевага над містом (із розрахунку на душу населення) у спорудженні житла та інших об'єктів соціально-культурного й побутового забезпечення. Ці переваги мають полягати в матеріально-технічному й ресурсному забезпеченні, оподаткуванні, кредитуванні індивідуальних забудовників тощо. Так, за розпорядженням Кабінету Міністрів України від 7 березня 2002 р. № 107 "Про виділення державних централізованих капітальних вкладень на соціальний розвиток села" на фінансування будівництва в сільській місцевості об'єктів соціальної інфраструктури було надано державні централізовані капітальні вкладення в розмірі 30% їх загального обсягу, передбаченого в Державному бюджеті України на 2002 р.

Відповідно до ст. 11 Закону України "Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві", Уряд України та місцеві державні адміністрації повинні сприяти розвитку індивідуального житлового будівництва на землях сільських населених пунктів, створювати сільським забудовникам (як місцевому населенню, так і громадянам, які переселяються на постійне місце проживання в сільську місцевість).

у тому числі працівникам соціальної сфери та сфери обслуговування сільського населення, які проживають у селі, пільгові умови щодо забезпечення будівельними матеріалами та обладнанням, надання їм послуг і пільгових довгострокових державних кредитів. При цьому Закон передбачає компенсацію за рахунок республіканського чи місцевого бюджетів 25% одержаних кредитів через 5 років після введення будівлі в експлуатацію. Така пільга надається, якщо власник будинку бере участь у сільськогосподарському виробництві, переробній або обслуговуючих галузях агропромислового комплексу, що функціонують у сільській місцевості, соціальній сфері села та органах його місцевого самоврядування.

В разі спорудження житла індивідуальним забудовником у сільській місцевості підрядним способом за рахунок власних коштів йому компенсується з державного бюджету частина кошторисної вартості житлового будинку й господарських будівель, яка не належить до прямих витрат підрядних будівельних організацій і включається до кошторисів будівництва згідно з чинними нормативними актами. Порядок надання державних пільгових кредитів для індивідуальних сільських забудовників визначає Уряд України.

Індивідуальні забудовники, які споруджують житлові будинки й господарські споруди, працюють у сільському господарстві, переробній та обслуговуючих галузях агропромислового комплексу, що функціонують у сільській місцевості, соціальній сфері села та органах місцевого самоврядування на селі і не користуються державним пільговим кредитом, отримують компенсацію за рахунок держави в розмірі 35% вартості зазначених будинків і споруд. Ця пільга зберігається також за зазначеними особами в разі спорудження житла та господарських будівель на кооперативних засадах. Цим самим забудовникам при спорудженні житла підрядним способом компенсується з державного бюджету та частина вартості будівництва будинку й господарських споруд, яка не належить до прямих витрат підрядних будівельних організацій і включається до кошторисів (розрахунків вартості) будівництва згідно з чинним законодавством.

За Законом України "Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві", особи, які переселяються у трудонедостатні населені пункти, та місцеве населення віком до 40 років, зайняте в сільському господарстві, переробних і обслуговуючих галузях агропромислового комплексу або в соціальній сфері цих сіл, забезпечуються житлом і господарськими будівлями з державного бюджету. Житло, збудоване в сільській місцевості за рахунок бюджетних коштів, через 10 років передається в особисту власність цим громадянам за умови їхньої постійної роботи в зазначених галузях.

Критерії трудонедостатніх населених пунктів з урахуванням чисельності працездатних жителів та інших факторів, а також види пільг визначає Уряд України, а перелік цих населених пунктів — місцеві ради.

Державна програма розвитку соціальної сфери села до 2005 року передбачає, що житлове будівництво на селі в 2003—2005 рр. має розвиватися насамперед шляхом спорудження індивідуальних житлових будинків за рахунок коштів забудовників. Чинне законодавство України не регламентує розміри індивідуальних житлових будинків і господарських споруд, що зводяться в сільській місцевості. Це дає можливість удосконалювати нормативи та стандарти у проєктуванні й будівництві житлових будинків різних типів з метою поліпшення архітектурно-планувальних рішень, техніко-економічних та експлуатаційних показників. Існує потреба впроваджувати новітні способи опалення житла та об'єктів соціально-культурного призначення, модернізацію котельень і теплових мереж, встановлювати прилади обліку споживання енергоносіїв та води. Обсяги введення в експлуатацію житла в сільській місцевості, заплановані Програмою, становлять: 2004 р. — 1830 тис. кв. м загальної площі, 2005 р. — 2435 тис. кв. м загальної площі.

Державна підтримка житлового будівництва здійснюватиметься в напрямках надання забудовникам пільгових кредитів згідно з програмою "Власний дім", розширення в сільській місцевості практики молодіжного житлового будівництва, спорудження житла для працівників бюджетних установ та соціально незахищених громадян.

Законом України "Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві" передбачається збереження й розвиток поселенської мережі. Зокрема, ст. 10 Закону зазначає, що держава захищає сільську поселенську мережу незалежно від категорії, розміру й місця розташування сільських населених пунктів. Будь-які перетворення сільських поселень (об'єднання, роз'єднання, перейменування в іншу категорію тощо) можуть здійснюватись за рішенням сесій районних рад лише за волею жителів цих поселень. В Україні запроваджуються постійне обстеження та паспортизація сільської поселенської мережі (моніторинг). Порядок здійснення моніторингу встановлює Уряд.

Розвиток соціальної інфраструктури сільських населених пунктів передбачає також будівництво й реконструкцію, розширення мереж шляхів із твердим покриттям. Тому за Державною програмою розвитку соціальної сфери села до 2005 року має бути споруджено 35 під'їздів з твердим покриттям до сільських населених пунктів довжиною 71 км та прокладено 524 км вуличної мережі. Для цього буде використано 41 млн грн. із централізованих дорожніх фондів та 82,1 млн — з місцевих бюджетів. У 2003—2005 рр. передбачається будівництво 626 км сільських доріг загального користування, для чого потрібні додаткові капітальні вкладення в обсязі 196,2 млн грн.

Відповідно до ч. 5 ст. 6 Закону України "Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві" всі шляхи, що зв'язують сільські населені пункти (в тому числі в межах цих населених пунктів) з мережею шляхів загального користування, належать до категорії шляхів загаль-

ного користування і разом з усіма під'їзними шляхами до сільських населених пунктів передаються на баланс корпорації Укрводдор.

У рамках розвитку житлово-комунального господарства на селі в період до 2005 р. Державною програмою розвитку соціальної сфери заплановано: забезпечення централізованим водопостачанням 283 сільських населених пункти, жителі яких користуються привізною водою; будівництво систем водопостачання в сільських населених пунктах, у яких склалася незадовільна ситуація з постачанням питної води і щодо яких не передбачені першочергові заходи із забезпечення привізною питною водою, загальною вартістю 106 млн грн., у тому числі 53 млн — за рахунок коштів Державного бюджету України; реконструкцію, капітальний ремонт та надання робочого стану існуючим водопровідним мережам у регіонах; моніторинг якості питної води, що забирається з централізованих та нецентралізованих джерел водопостачання, відповідно до Закону України від 10 січня 2002 р. “Про питну воду та питне водопостачання”.

Програма передбачає також розвиток мережі газопостачання, в межах якого планується завершити будівництво розвідних мереж та збільшити кількість підключених до них житлових будинків і закладів соціально-культурного призначення з метою досягнення проектної завантаженості газопроводів. На 2003—2005 рр. заплановано будівництво газопроводів-відводів довжиною 1600 км.

§ 5. Правове забезпечення культурно-побутового та спортивно-оздоровчого обслуговування жителів сільського населення

Потреби соціальної сфери села не обмежуються лише будівництвом житла, шляхів сполучення, мереж газо-, водо- та електропостачання. Належний розвиток соціальної інфраструктури потребує створення для селян комплексу культурно-побутових, спортивно-оздоровчих та інших суттєво важливих умов.

У межах реалізації Державної програми розвитку соціальної сфери села до 2005 р. передбачаються такі шляхи розвитку відповідної інфраструктури:

1) у сфері освіти: відновлення, добудова і спорудження шкіл та дошкільних навчальних закладів у селах, де налічується понад 50 дітей відповідного віку, насамперед у тих, які розташовані на відстані понад 3 км від населених пунктів, де є такі заклади; створення комплексів “загальноосвітній навчальний заклад — дошкільний навчальний заклад”, “загальноосвітній навчальний заклад — соціально-культурний центр села”, організація навчання учнів у початковій школі за місцем їх проживання (за наявності не менш як 5

¹ Відомості Верховної Ради України. — 2002. — № 16. — Ст. 112.

учнів у населеному пункті); забезпечення виконання Програми інформатизації та комп'ютеризації сільських шкіл; забезпечення регулярного підвезення до місця навчання і додому дітей дошкільного віку, учнів і педагогічних працівників у сільській місцевості; застосування нових форм навчання й виховання дітей з урахуванням специфіки розселення та змін вікової структури жителів села; відкриття 450 шкіл, у тому числі 353 новозбудованих (фінансування зазначених витрат має здійснюватися за рахунок коштів місцевих бюджетів у сумі 115,1 млн грн. та Державного бюджету України — 229,1 млн грн.);

2) у сфері охорони здоров'я: відкриття закладів охорони здоров'я з надання первинної медико-санітарної допомоги в селах із чисельністю жителів понад 500 осіб; створення в сільських населених пунктах із чисельністю жителів понад 1 тис. чоловік амбулаторій загальної практики — сімейної медицини та реорганізація сільських лікарських амбулаторій, фельдшерсько-акушерських пунктів в амбулаторії загальної практики — сімейної медицини; розширення мережі аптек та аптечних кіосків; створення на базі сільських закладів охорони здоров'я денних (стаціонарів, а також стаціонарів удома; оснащення сільських закладів охорони здоров'я сучасною ультразвуковою, ендоскопічною, рентгенологічною, наркозною апаратурою, пересувними стоматологічними кабінетами, іншим сучасним обладнанням, а також спеціальними автомобілями; надання лікувально-консультативної та організаційно-методичної допомоги і вжиття санітарно-протиепідемічних заходів силами спеціальних бригад обласних і районних закладів охорони здоров'я; зміцнення лікувально-оздоровчої бази санаторіїв та інших закладів, призначених для лікування й оздоровлення працівників агропромислового комплексу та їхніх дітей. На зміцнення матеріальної бази закладів охорони здоров'я у 2003—2005 рр. планується спрямувати 75,4 млн грн. За рахунок цих коштів має бути відкрито та оснащено 382 сільські лікарські амбулаторії, у тому числі 63 — у добудованих та новозбудованих приміщеннях, а також 280 фельдшерсько-акушерських пунктів;

3) у сфері культури: збереження та забезпечення повноцінного функціонування існуючої мережі закладів культури (клубів, бібліотек, музеїв, шкіл естетичного виховання); переобладнання під заклади культури приміщень, якими не користуються, створення закладів культури малих форм (вітлень, світлиць, читалень та ін.) у придатних для цього приміщеннях, насамперед у селах, де немає стаціонарних закладів культури; організації охорони музеїв та заповдників за допомогою оснащення їх засобами охоронно-пожежної сигналізації або запровадження посад сторожів; розвиток мобільних форм культурного обслуговування сільського населення; комп'ютеризація сільських публічних бібліотек згідно з Національною програмою інформатизації. За пропозиціями регіонів у 2003—2005 рр. планується введення в експлуатацію 190 сільських клубів і будинків культури, в тому числі 76 — новозбудованих. На

це передбачається витратити 60,8 млн грн. з місцевих і державного бюджетів;

4) у сфері фізичної культури й спорту: реконструкція існуючих та будівництво нових сільських фізкультурно-оздоровчих закладів, споруд, дитячих оздоровчих таборів, баз відпочинку, пансіонатів для оздоровлення дітей та підлітків; реформування організаційних основ фізкультурно-спортивного руху на селі, створення територіальних (при органах місцевого самоврядування) фізкультурно-спортивних клубів та відділень дитячо-юнацьких спортивних шкіл; впровадження ефективних форм, методів і засобів фізкультурно-оздоровчої діяльності та видів спорту з урахуванням місцевих особливостей, традицій, умов праці та відпочинку жителів села; спорудження та обладнання ігрових майданчиків, спортивних залів, плавальних басейнів при школах, дошкільних навчальних, культурно-освітніх закладах; поліпшення матеріально-технічного оснащення навчально-спортивних баз підготовки кандидатів до збірних команд України. У 2003—2005 рр. на зміцнення матеріально-технічної бази наявних та будівництво нових спортивних споруд планується надати 66 млн грн., з місцевих та державного бюджетів, а також відновити роботу і ввести в дію 1748 фізкультурно-спортивних закладів та споруд;

5) у сфері торгівлі та побутового обслуговування: наближення закладів торгівлі та побутового обслуговування до місць проживання населення, розширення їх мережі; запровадження нових форм обслуговування з урахуванням особливостей сільського розселення в різних регіонах; широке використання пересувних форм надання послуг із застосуванням транспортних засобів, поштового, телефонного зв'язку, інших комунікацій; збільшення кількості приймально-заготівельних пунктів сільськогосподарської продукції; відновлення підприємств, які надають санітарно-гігієнічні послуги (лазні, перукарні, пральні), послуги з ремонту одягу й взуття, побутової техніки тощо;

6) у сфері соціального обслуговування населення: збереження мережі інтернатних установ для людей похилого віку та інвалідів, зміцнення їх матеріально-технічної бази, виділення земельних ділянок і надання допомоги для ведення підсобних господарств; перепрофілювання, в разі потреби, ліжкового фонду сільських закладів охорони здоров'я в ліжковий фонд медико-соціального призначення з передачею його органам соціального захисту населення; поширення практики організації сезонних (на зимовий період) інтернатних установ для людей похилого віку, які мають можливість проживати влітку у власних житлових будинках; підвищення якості обслуговування сільського населення соціальними службами, забезпечення їх приміщеннями, транспортними засобами та ін.

Відповідно до ч. 1 ст. 6 Закону України "Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві", будівництво об'єктів освіти, охорони здоров'я, культури та спорту, служби побуту, благоустрій територій здійсню-

ється за рахунок державного й місцевого бюджетів. Ці об'єкти споруджуються як підприємним, так і господарським способами. Однак це не означає, що господарства, маючи власні кошти, не можуть здійснювати аналогічну діяльність. Збудовані сільськогосподарськими товаровиробниками за рахунок їхніх власних коштів об'єкти культурно-побутового призначення та спортивно-оздоровчого характеру належать останнім на праві власності, якщо інше не передбачене законом чи договором.

Крім названих способів і форм забезпечення сільського населення об'єктами культурно-побутового чи спортивно-оздоровчого призначення, слід назвати також і участь у реалізації цих заходів підприємств промисловості та інших галузей народного господарства, що безпосередньо не пов'язані з сільськогосподарським та агропромисловим виробництвом.

З метою залучення таких підприємств до участі в розвитку соціальної сфери села чинне законодавство застосовує відповідні економічні стимули. Так, відповідно до ст. 7 Закону України "Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві", непрофільні промислові підприємства, що виконують державне замовлення на проектування та виготовлення машин, обладнання й запчастин для агропромислового комплексу, зокрема об'єкти соціально-культурного призначення, забезпечуються матеріалами централізовано.

Доходи будівельних, монтажних, проектних та інших підприємств і організацій, одержані внаслідок спорудження в сільській місцевості житла, об'єктів побуту, культури, торгівлі, охорони здоров'я, фізкультури й спорту, освіти, зв'язку, шляхів, енергетичних, газових і водорозподільних систем, тваринницьких приміщень, інженерно-технічних комплексів машинно-тракторного парку та інших об'єктів, які впливають на поліпшення соціального становища села, не оподатковуються.

Не оподатковується і частина доходу підприємств, організацій, що витрачається на розвиток та утримання соціальної сфери села, об'єктів торгівлі й побутового обслуговування, фізичної культури та спорту в сільській місцевості.

Пріоритетність соціального розвитку села означає також надання сільським жителям і працівникам сільськогосподарських підприємств переваг щодо водо- і електропостачання, телефонізації та зв'язку, забезпечення однакових з містом умов постачання промисловими і продовольчими товарами, медичного, культурного, побутового, транспортного та інших видів обслуговування. Законодавство України передбачає пільги щодо плати за електроенергію. Зокрема, сільські

жителі та працівники агропромислового комплексу, які проживають у селищах міського типу, користуються електроенергією за пільговими тарифами. Кількість електроенергії, яка оплачується за такими тарифами, встановлює Уряд. Відповідно до ст. 12 Закону України "Про пріоритетність соціального розвитку села та агро-

ромислового комплексу в народному господарстві”, названі пільги поширюються також на пенсіонерів, які до виходу на пенсію працювали в сільськогосподарському виробництві та соціальній сфері села не менш як 15 років і мають особовий рахунок на користування житлом, а також на працівників фермерських господарств, державних підприємств та інших сільськогосподарських підприємств, які проживають у містах обласного й районного підпорядкування.

Чинне законодавство України передбачає відповідальність підприємств Мінпаливенерго України за неналежне забезпечення споживачів електроенергією. Збитки, завдані сільським споживачам позаплановим чи аварійним відключенням електроенергії, компенсуються у півторакратному розмірі за рахунок винних у цьому підприємств і організацій Міністерства палива та енергетики України.

Відповідно до ч. 3 ст. 13 Закону України “Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві”, обґрунтована потреба сільських жителів у паливі забезпечується в повному обсязі. Закон також закріплює переваги щодо забезпечення жителів села товарами масового вжитку, автотранспортом і будівельними матеріалами. Зокрема, товари масового споживання для села й міста реалізуються за єдиними цінами. Забезпечення цими товарами пенсіонерів, ветеранів та інвалідів, вдів, дітей-сиріт і багатодітних сімей здійснюється за однаковими для міста й села нормативами. Сільським жителям, які працюють в агропромисловому комплексі та соціальній сфері села, виділяється половина державних ринкових лімітів на автотранспорт і 90% — на будівельні матеріали. При цьому їм гарантується першочерговий продаж сільськогосподарської техніки, інвентарю та інших товарів.

З метою поліпшення торговельного обслуговування сільського населення, наближення підприємств торгівлі до місць проживання Державна програма розвитку соціальної сфери села до 2005 року передбачає: відновити роботу й розширити мережу стаціонарних об’єктів торгівлі та громадського харчування в системі споживчої кооперації, розвивати пересувні форми обслуговування для постачання населенню потрібних продовольчих і промислових товарів, надання інших послуг; відновити роботу заготівельних пунктів-магазинів та розширити їх мережу, збільшити кількість заготівельних організацій, залучати до заготівлі сільськогосподарської продукції сільські споживчі товариства, підприємства торгівлі, громадського харчування та переробної промисловості; активізувати роботу щодо створення підприємствами споживчої кооперації та сільськогосподарськими товаровиробниками інтеграційних господарських систем із заготівлі, переробки та реалізації продукції; започаткувати діяльність агропромислових торговельних комбінатів, об’єднань та інших формувань на кооперативних засадах; залучати як асоційованих членів споживчі товариства та їхні спілки до створення сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів.

На розвиток електрозв'язку в сільській місцевості щороку планується виділяти понад 100 млн грн., що дасть змогу внести в експлуатацію близько 60 тис. номерів сільських АТС в основному на базі сучасного цифрового комунікаційного обладнання вітчизняного виробництва. Планується подальша реконструкція лінійних споруд шляхом заміни повітряних ліній зв'язку на кабельні та ущільнення їх за допомогою цифрового обладнання, що підвищить надійність та якість зв'язку. Особлива увага приділяється телефонізації об'єктів, які потребують цього в першу чергу (шкіл, фельдшерсько-акушерських пунктів та ін).

Має бути забезпечена доступність універсальних послуг поштового зв'язку шляхом оптимізації мережі сільських стаціонарних та пересувних відділень, організації обслуговування сільських жителів листонашома вдома та встановлення поштових скриньок у населених пунктах, що розташовані на відстані понад 3 км від стаціонарних відділень зв'язку, з чисельністю жителів менш як 300 осіб. В усіх сільських відділеннях поштового зв'язку здійснюватиметься надання таких видів послуг, як реалізація товарів першої потреби, ліків на замовлення. У стаціонарних відділеннях поштового зв'язку буде організовано надання послуг з виплати за поштовими переказами заробітної плати, пенсії, допомоги, інших виплат з державного бюджету України, впровадження за дорученням користувачів пересилання зазначеної ними суми грошей.

Слід також зазначити, що згідно з Указом Президента України від 12 квітня 2000 р. № 584/2000 "Про забезпечення економічних інтересів і соціального захисту працівників соціальної сфери села та вирішення окремих питань, що виникли в процесі проведення земельної реформи"¹ працівники соціальної сфери села та пенсіонери з їх числа можуть одержати в користування земельні ділянки із земель запасу та резервного фонду для індивідуального або спільного ведення особистого селянського господарства.

Надання земельних ділянок громадянам для зазначених цілей здійснюється згідно зі ст. ст. 33, 121 ЗК. Статтею 121 Кодексу передбачено, що для ведення особистого селянського господарства із земель державної або комунальної власності передаються безоплатно у власність земельні ділянки в розмірі не більше 2 га. За бажанням громадян їм додатково будуть надавати земельні ділянки в користування на умовах оренди. Розміри земельних ділянок можуть збільшуватись у разі отримання в натурі (на місцевості) земельної частки (паю).

¹ Урядовий кур'єр. — 2000. — 25 квітня.

Розділ 10

Відповідальність за порушення аграрного законодавства

§ 1. Поняття відповідальності за порушення аграрного законодавства

Під юридичною відповідальністю розуміється державний примус до виконання вимог, передбачених законодавством, охоронне правовідношення, в якому порушник зобов'язаний відповідати за свої винні вчинки. Найчастіше вона настає через негативні наслідки вчинених правопорушень. В аграрному праві відповідальність являє собою комплексний правовий інститут, який охоплює сукупність юридичних норм, що закріплюють види, засоби й порядок застосування заходів за порушення в сільськогосподарському виробництві. Види й засоби відповідальності порушників норм аграрного законодавства склалися в традиційних галузях права. Вони мають міжгалузеву або загальноправову сферу дії, тому їх активно застосовують з метою охорони правопорядку в аграрному секторі економіки.

Об'єктом відповідальності є винне порушення юридичних принципів, що регулюють здійснення виробничо-господарської й іншої діяльності сільськогосподарських підприємств та їхніх об'єднань. Визначаючи види й заходи відповідальності, законодавство бере до уваги специфіку функціонування сільськогосподарського виробництва, умови життя й побуту працівників села.

Результати виробничо-господарської діяльності сільськогосподарських товаровиробників багато в чому залежать від правильного врахування кліматичних, погодних, природних та біологічних факторів, раціонального використання природних ресурсів, їх ошадження й забезпечення вітворення. Вплив зазначених факторів на результати та обсяг виробництва сільськогосподарських продуктів важливо мати на увазі під час визначення характеру правопорушення, встановленні ступеня вини працівника сільського господарства в правопорушенні, визначенні розмірів збитків, заподіяних сільськогосподарському підприємству, з'ясування конкретних умов, за яких вчинено правопорушення. Наприклад, на працівника сільськогосподарського підприємства, як і будь-якого іншого, не можна покладати відповідальність за збитки, які можуть бути віднесені до категорії нормального виробничо-господарського ризику. За ст. 130 КЗпП, на працівника не можна покласти відповідальність також за не одержані підприємством доходи і за шкоду, заподіяну працівником, який діяв у стані крайньої необхідності.

Органи сільськогосподарських підприємств не мають права самостійно визначати заходи юридичної відповідальності, але в установленому законом порядку застосовують їх як засіб змищення законності в сільському господарстві.

Найчастіше порушення в сільськогосподарському виробництві виникають внаслідок порушення передбачених заборон. У чинному законодавстві встановлено такі види юридичної відповідальності за вчинені правопорушення: дисциплінарна, матеріальна, майнова, адміністративна, кримінальна. Ця класифікація характеризує в основному юридичний метод, заходи і процесуальний порядок дії на порушників законодавства. Можна погодитися з думкою деяких учених, що вона, незважаючи на свою поширеність, не має під собою наукової основи, тому що побудована із врахуванням різних ознак: міжгалузевих, галузевих та внутрішньогалузевих¹.

У літературі зустрічаються пропозиції про поділ відповідальності на економічну, еколого-правову, земельно-правову та інші види (В. В. Петров, Б. В. Єрофеев, Є. П. Губін). Слушною є думка, що кожній галузі права має відповідати притаманна їй юридична відповідальність. Але це навряд чи можливо. Адже в більшості галузей права, як правило, відсутні властиві тільки одній із них санкції або заходи впливу на правопорушника. Ці заходи і санкції мають уніфікований характер (штраф, відшкодування шкоди) і застосовуються як в одній, так і в інших галузях права.

Види юридичної відповідальності можна розглядати не тільки за галузевою ознакою. З несправдірних діянь, що суперечать нормам аграрного законодавства, найбільш важливими і характерними є: екологічні правопорушення (порушення приписів про поліпшення сільськогосподарських земель, охорону ґрунтів та інших природних ресурсів, що використовуються в сільському господарстві); порушення організаційних основ і правил ведення сільськогосподарського виробництва (неодержання правил внутрішнього розпорядку, ветеринарних правил обслуговування тварин, правил і норм техніки безпеки та виробничої санітарії, охорони здоров'я працівників сільськогосподарських підприємств); заподіяння збитків майну сільськогосподарських підприємств.

За суб'єктами відповідальності можна розрізнити індивідуальну й колективну відповідальність, за органами застосування — судову й адміністративну. Суб'єктами відповідальності за порушення аграрного законодавства є: громадяни, що ведуть фермерське господарство, власники особистих селянських господарств, інші працівники сільськогосподарського виробництва, а також сільськогосподарські організації (підприємства, кооперативи, товариства тощо), основним видом діяльності яких є виробництво і реалізація сільськогосподарської продукції.

Правопорушення, що їх вчиняють ці суб'єкти, є неоднорідними. Одні з них мають яскраво виражений аграрно-правовий, інші

¹ Дзя : Сыроватская Л. А. Ответственность по трудовому праву. — М., 1992. — С. 15.

складніший характер, зокрема можуть бути одночасно порушенням правопорядку, передбаченого нормами різних галузей права. Отже, зміцнення правопорядку в сільськогосподарському виробництві (господарське використання земельних ділянок, захист майнових та інших прав сільськогосподарських товаровиробників, охорона соціальних прав сільських мешканців) забезпечується не тільки нормами аграрного законодавства, але й заходами, що містяться в нормах цивільного, трудового, фінансового, адміністративного, кримінального законодавства. Втім, застосування відповідних заходів та санкцій відбувається за вчинення аграрних правопорушень, тобто проступків, що порушують вимоги аграрного законодавства, яке бере до уваги особливості розвитку агропромислового комплексу взагалі й сільського господарства зокрема. Врахування цих особливостей додає заходам кримінальної, адміністративної, майнової, матеріальної та іншим видам відповідальності аграрного аспекту, що спричиняє втрату ними свого галузевого характеру та зумовлює набуття міжгалузевого, загальноправового значення.

§ 2. Дисциплінарна відповідальність осіб, зайнятих у сільськогосподарському виробництві

Дисциплінарна відповідальність членів сільськогосподарських організацій і осіб, що працюють за трудовими договорами, установлена чинним законодавством про працю й аграрним законодавством за ті або інші порушення організації праці, правил внутрішнього розпорядку й безпечної роботи. За порушення трудової дисципліни в ст. 147 КЗпП заходами дисциплінарного стягнення визначено догану та звільнення.

Накладаючи дисциплінарні стягнення, потрібно зважати на тяжкість вчиненого проступку, обставини, за яких його вчинено, оцінку попередньої роботи та поведінки працівника. Щоб накладати стягнення, треба витребувати пояснення від порушника трудової дисципліни. Дисциплінарне стягнення накладається безпосередньо за виявленням проступку, але не пізніше одного місяця з дня виявлення, не враховуючи часу хвороби працівника або перебування його у відпустці. Стягнення не може бути накладене пізніше 6 місяців із дня вчинення проступку. За кожне порушення трудової дисципліни може бути накладене одне дисциплінарне стягнення. Воно може бути оскаржене в установленому порядку. Такими є загальні правила накладання дисциплінарних стягнень за порушення трудової дисципліни, передбачені КЗпП, що застосовуються однаково в різних галузях економіки і для всіх, хто працює за трудовими договорами, в тому числі й в сільськогосподарських організаціях. Втім, існують і певні особливості дисциплінарної відповідальності працівників сільськогосподарських підприємств.

Наприклад, у фермерському господарстві трудова діяльність здійснюється на основі саморегулювання. У Законі від 19 червня 2003 р. "Про фермерське господарство" містяться лише принципові положення про працю в селянському господарстві, а члени цього господарства самостійно визначають і регламентують свої трудові відносини, розробляючи правила внутрішнього трудового розпорядку свого господарства, в яких можуть визначати також заходи дисциплінарної відповідальності для порушників. Орієнтиром для цих господарств можуть слугувати приписи про дисциплінарну відповідальність, що діють у державних сільськогосподарських підприємствах або сільськогосподарських кооперативах. За принципами саморегулювання здійснюється трудова діяльність у особистому селянському господарстві відповідно до Закону від 15 травня 2003 р. "Про особисте селянське господарство", оскільки члени особистих селянських господарств належать до категорії зайнятого населення, якщо робота в цьому господарстві для них є основною. При цьому слід враховувати, що особисте селянське господарство не користується правами юридичної особи, а ведення такого господарства не є підприємницькою діяльністю.

У сільськогосподарських кооперативах дисциплінарні відносини регламентуються насамперед статутними нормами. Член такого кооперативу зобов'язаний дотримуватися статуту, виконувати свої обов'язки перед господарством, сумлінно працювати, дотримуватися трудової, виробничої, технологічної, санітарної дисципліни і правил техніки безпеки. У разі невиконання чи неналежного виконання обов'язків, покладених на нього, а також в інших випадках, встановлених статутом кооперативу й законом, відповідно до ч. 2 ст. 166 ЦК, член виробничого кооперативу може бути виключений із кооперативу за рішенням загальних зборів. Цим правилом охоплюються випадки порушення дисципліни, статуту кооперативу, правил внутрішнього розпорядку тощо. Виключення з кооперативу, за загальним правилом, провадиться після застосування до порушників інших заходів стягнення.

Особи, що працюють у фермерських господарствах, сільськогосподарських кооперативах, інших сільськогосподарських об'єднаннях за трудовими договорами, притягуються до дисциплінарної відповідальності за правилами КЗпП, які поширюється на всіх працівників. Спори про підстави та законність застосування заходів дисциплінарної відповідальності в сільськогосподарських організаціях вирішуються в порядку, встановленому законодавством для вирішення трудових спорів.

§ 3. Матеріальна відповідальність працівників сільськогосподарських підприємств

Матеріальна відповідальність працівника за шкоду, заподіяну ним підприємству, установі, організації при виконанні ним тру-

дових обов'язків, є самостійним видом юридичної відповідальності, що регулюється нормами трудового законодавства й іншими нормативними актами. Підставами її застосування є шкода, заподіяна винним суб'єктом, який зобов'язаний компенсувати її в розмірах, установлених законодавством. Суб'єктами матеріальної відповідальності є особи, що перебувають в трудових або членських відносинах з потерпілою стороною, господарством, роботодавцем.

Матеріальна відповідальність осіб, що працюють в аграрному секторі економіки, визначається різними законами й іншими нормативно-правовими актами. Так, за Законом України "Про фермерське господарство", трудові відносини у фермерському господарстві визначаються і регулюються членами господарства. Порядок відшкодування шкоди, заподіяної їхніми діями своєму господарству, Закон не містить.

Особи, що працюють у сільськогосподарських комерційних і некомерційних організаціях (підприємствах) і фермерських господарствах за трудовим договором, відповідають за заподіяну шкоду згідно з чинним законодавством про працю. У ст. 130 КЗпП зазначається, що матеріальна відповідальність за шкоду, заподіяну працівником підприємству, установі, організації при виконанні трудових обов'язків, покладається на працівника за умови, якщо шкода заподіяна з його вини.

Матеріальна відповідальність, передбачена трудовим законодавством, як правило, обмежена певною частиною заробітку працівника, тоді як майнова відповідальність, регульована нормами цивільного права, звичайно покладається на відповідну особу в повному обсязі, включаючи упущену вигоду. Крім того, у ст. ст. 130, 131 КЗпП зазначається, що у визначенні шкоди, заподіяної працівником під час виконання ним своїх трудових обов'язків, враховується тільки прямий дійсний збиток, а не неотримані доходи. Неприпустимим є покладання на працівника відповідальності за таку шкоду, яку можна віднести до категорії нормального виробничо-господарського ризику. При цьому на адміністрацію підприємства покладається обов'язок створити працівникам умови, необхідні для нормальної роботи і забезпечення повної схоронності довіреного їм майна.

Працівник, котрий заподіяв шкоду підприємству, установі, організації, може добровільно відшкодувати її цілком або частково. За згодою адміністрації він має право передати для відшкодування збитків рівноцінне майно або виправити пошкодження. Зазначена матеріальна відповідальність є основною або обмеженою.

В аграрному праві існує також повна й підвищена матеріальна відповідальність, що застосовується у випадках, передбачених у законі. Випадки повного відшкодування шкоди передбачені ст. 134 КЗпП: коли між працівником і підприємством, установою, організацією відповідно до ст. 135-ї КЗпП укладено письмовий договір про взяття на себе працівником повної матеріальної від-

повідальності за незабезпечення цілості майна та інших цінностей, переданих йому на зберігання або для інших цілей; майно та інші цінності були одержані працівником під звіт за разовою довіреністю або за іншими разовими документами; шкоди завдано діями працівника, які мають ознаки діянь, переслідуваних у кримінальному чотирядку; шкоду завдано працівником, який був у цетверезому стані; шкоду завдано недостатчею, умисним знищенням або умисним зіпсуттям матеріалів, напівфабрикатів, виробів (продукції), в тому числі під час їх виготовлення, а також інструментів, вимірювальних приладів, спеціального одягу та інших предметів, виданих працівникові підприємством, установою, організацією в користування; відповідно до законодавства на працівника покладено повну матеріальну відповідальність за шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації під час виконання трудових обов'язків; шкоди завдані не під час виконання трудових обов'язків; службовча особа винна в незаконному звільненні або переведенні працівника на іншу роботу; керівник підприємства, установи, організації всіх форм власності винний у несвоєчасній виплаті заробітної плати понад один місяць, що призвело до виплати компенсацій за порушення строків її виплати, і за умови, що Державний бюджет України та місцеві бюджети, юридичні особи державної форми власності не мають заборгованості перед цим підприємством.

Повну матеріальну відповідальність працівників сільського господарства встановлено завердженням постановою Кабінету Міністрів України від 22 січня 1996 р. № 116 Порядком визначення розміру збитків від розкрадання, нестачі, знищення (псування) матеріальних цінностей¹. Згідно з п. 5 зазначеної постанови, в разі крадіжки або загибелі тварин сума збитків визначається за зазначеними цінами, що склалися на момент відшкодування збитків, із застосуванням коефіцієнта 1,5, тобто в півторакратному розмірі заподіяної шкоди.

Визначаючи розмір шкоди, суд, відповідно до п. 15 постанови Пленуму Верховного Суду України від 29 грудня 1992 р. № 14 "Про судову практику в справах про відшкодування шкоди, заподіяної підприємствам, установам, організаціям їх працівниками", має виходити з ціни на матеріальні цінності, що діють у даній місцевості на час винищення справи і застосовувати встановлені нормативно-правовими актами для дних випадків кратність, коефіцієнти, індекси, податок на додану вартість, акцизний збір тощо.

Органами управління господарствах може бути дозволено особам, винним у загибелі коней, великої рогатої худоби, свиней, овець і кіз, відшкодувати заподіяні збитки здачею підприємству рівноцінних тварин, а також списати з працівників заборгованість за поданими позовами, якщо вони повернули худобу або виплатили її вартість.

¹ Урядовий кур'єр. — 1996. — 1 лютого.

§ 4. Майнова відповідальність за аграрні правопорушення

Майнова відповідальність є обов'язком суб'єкта, винного в заподіянні шкоди або збитків, відшкодувати або компенсувати збитки, завдані власнику чи законному володільцю майна. Майнова відповідальність за порушення аграрного й іншого законодавства передбачена в основному нормами, що містяться в цивільному, земельному й аграрному законодавствах. Вона полягає в повному відшкодуванні заподіяних збитків, в тому числі упущеної вигоди. Аграрне законодавство закріплює різні форми майнової відповідальності. Їх зручніше розрізняти за характером вчиненого правопорушення.

Оскільки земля виконує в сільському господарстві роль основного засобу виробництва, слушно вести мову насамперед про майнову відповідальність за порушення земельних прав або невиконання земельних обов'язків.

У підпункті "г" п. 3 ст. 152 ЗК передбачено, що захист прав громадян та юридичних осіб на земельні ділянки здійснюється, зокрема, відшкодуванням заподіяних збитків. Зі змісту п. 2 цієї статті випливає, що обов'язок відшкодувати збитки виникає в разі будь-яких порушень прав власників землі та землекористувачів, тобто пов'язується з правопорушенням. Втім, майнова відповідальність за нормами аграрного законодавства може настати й у зв'язку із правомірними діями. Так, власникам землі та землекористувачам у повному обсязі відшкодовуються збитки, заподіяні внаслідок: видобуття (викупу) сільськогосподарських угідь, лісових земель і чагарників для потреб, не пов'язаних із сільськогосподарським і лісогосподарським виробництвом; тимчасового зайняття сільськогосподарських угідь, лісових земель і чагарників для інших видів використання; встановлення обмежень щодо використання земельних ділянок згідно з підпунктом "в" ст. 156 ЗК.

Відшкодуванню підлягає вартість: житлових будинків, виробничих та інших будівель і споруд, зокрема об'єктів незавершеного будівництва; плодючідних та інших багаторічних насаджень; лісових і дерево-чагарникових насаджень; водних джерел (колодязів, ставків, водоймищ, свердловин та ін.), зрошувальних і осушувальних систем, протизерозійних і протиселевих споруд; витрати на поліпшення якості земель за період використання земельних ділянок з урахуванням економічних показників, на незавершене сільськогосподарське виробництво (оранка, внесення добрив, посів, інші види робіт), на розвідувальні та проектні роботи; інші збитки власників землі й землекористувачів, у тому числі орендарів, зокрема й не одержані доходи, якщо вони обґрунтовані¹. У цій ситуації не отриманим слід вважати такий дохід, який міг би одержати власник

¹ Постанова Кабінету Міністрів України від 19 квітня 1993 р. № 284 "Про Порядок визначення та відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам" // Урядовий кур'єр. — 1993. — 6 травня.

землі, землекористувач, у тому числі орендар, із земельної ділянки і який він не одержав внаслідок її вилучення (викупу) або тимчасового зайняття, обмеження його прав, погіршення якості землі або приведення її у непридатність для використання за цільовим призначенням внаслідок негативного впливу, спричиненого діяльністю підприємств, установ, організацій та громадян. Такий не отриманий дохід, або упущена вигода, відповідно до п. 2 ст. 22 ЦК, особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушено.

Розміри збитків визначаються в повному обсязі відповідно до реальної вартості майна на момент заподіяння збитків, понесених витрат на поліпшення якості земель (із врахуванням ринкової або відновлювальної вартості).

Майнова відповідальність у вигляді відшкодування втрат сільськогосподарського та лісогосподарського виробництва є особливим видом відшкодування збитків, завданих сільськогосподарському та лісогосподарському виробництву. Такі втрати, згідно зі ст. 207 ЗК, становлять втрати сільськогосподарських угідь, лісових земель та чагарників, а також ті, що завдані обмеженням у землекористуванні та погіршенням якості земель. Відшкодуванню підлягають також втрати, завдані обмеженням прав власників землі і землекористувачів, у тому числі орендарів, або погіршенням якості угідь внаслідок негативного впливу, спричиненого діяльністю громадян, юридичних осіб, органів місцевого самоврядування або держави, а також з виключенням сільськогосподарських угідь, лісових земель і чагарників із господарського обігу внаслідок встановлення охоронних, санітарних та інших захисних зон.

Ці втрати виражаються в скороченні (безповоротній втраті) площ використовуваних сільськогосподарських угідь або погіршенні їх якості (зниження родючості ґрунтів) під впливом діяльності підприємств, установ та організацій. Вони відшкодовуються з метою збереження рівня сільськогосподарського виробництва відновленням площ сільськогосподарських угідь.

Відшкодування втрат сільськогосподарського і лісогосподарського виробництва здійснюється незалежно від того, в якій власності перебувають зазначенні угіддя: важливим є те, що рілля, багаторічні насадження, перелоги, сінокоси, пасовища, лісові землі та землі під чагарниками втрачають свою функцію головного засобу виробництва в сільському й лісовому господарстві та вибувають із господарського обігу, чи погіршується їх якість або встановлюється обмежений режим їх використання за цільовим призначенням¹.

Втрати відшкодовують особи, яким надаються сільськогосподарські угіддя для несільськогосподарського використання або ті, чия діяльність призводить до обмеження прав власників землі й землекористувачів, зокрема орендарів, або до погіршення якості

¹ Див.: Земельний кодекс України: Науково-практичний коментар / За ред. В. І. Семчики. — К., 2003. — С. 630.

земель внаслідок негативного впливу, заподіяного діяльністю підприємств, установ і організацій, а також підприємствами, установами й організаціями, навколо об'єктів яких встановлюються охоронні, санітарні й захисні зони з виключенням з обороту сільськогосподарських угідь або переведенням їх до менш цінних угідь. Цими особами є ті громадяни і організації, на користь яких встановлюються обмеження землекористування, охоронні й захисні зони. Підприємства, установи та організації, навколо об'єктів яких встановлені охоронні, санітарні й захисні зони, відшкодовують також втрати сільськогосподарського виробництва в разі погіршення якості земель внаслідок їхньої діяльності за межами цих зон.

Законодавство визначає випадки звільнення юридичних і фізичних осіб від відшкодування втрат сільськогосподарського й лісогосподарського виробництва. Від такого відшкодування звільняються громадяни та юридичні особи в разі використання земельних ділянок: для будівництва шкіл, дошкільних закладів, державних об'єктів охорони здоров'я, культури, фізкультури та спорту, для соціального забезпечення, державних об'єктів дорожнього будівництва, культових споруд релігійних організацій, кладовищ, меліоративних систем, протиерозійних, протизсувних і протиселевих споруд, під будівництво та обслуговування житлових будинків і господарських будівель, для розміщення внутрішньогосподарських об'єктів сільськогосподарських, рибогосподарських і лісогосподарських підприємств, організацій та установ, видобування торфу за умови повернення земельних ділянок у стаї, придатному для попереднього використання, під об'єкти й території природно-заповідного фонду. Не підлягають відшкодуванню також втрати сільськогосподарського та лісогосподарського виробництва, якщо названі особи здійснюють внутрішньогосподарське будівництво.

У разі повернення сільськогосподарських і лісових угідь, наданих у тимчасове користування, в тому числі на умовах оренди, із меншою цінністю розмір втрат сільськогосподарського і лісогосподарського виробництва визначається як різниця між розмірами втрат цих угідь. Якщо сільськогосподарські й лісові угіддя надаються на умовах освоєння нових земель або поділення існуючих угідь, відшкодування втрат сільськогосподарського виробництва провадиться з урахуванням витрат на виконання цих робіт. Втрати сільськогосподарського і лісогосподарського виробництва, спричинені вилученням сільськогосподарських і лісових угідь для цілей, не пов'язаних із веденням сільського й лісового господарства, юридичні і фізичні особи відшкодовують у 2-місячний термін після затвердження в установленому порядку проекту проєкту відведення їм земельних ділянок, а в разі поетапного освоєння введених угідь для добування корисних копалин відкритим способом — мірою їх фактичного надання¹.

¹ Див.: Постанова Кабінету Міністрів України від 17 листопада 1997 р. № 1279 "Про розміри та Порядок визначення втрат сільськогосподарського і лісогосподарського виробництва, які підлягають відшкодуванню" // Офіційний вісник України. — 1997. — № 47. — С.40.

Втрати сільськогосподарського і лісогосподарського виробництва підлягають відшкодуванню і зараховуються на спеціальні рахунки відповідних місцевих рад — Автономної Республіки Крим, обласних рад, районних рад, міських, сільських, селищних рад у розмірах, визначених ст. 209 ЗК.

Кошти, які надходять у порядку відшкодування втрат сільськогосподарського й лісогосподарського виробництва, використовуються виключно на освоєння земель для сільськогосподарських і лісогосподарських потреб, поліпшення відповідних угідь, охорону земель згідно з розробленими програмами та проектами землеустрою. Втрачати ці кошти на інші цілі не дозволяється.

Майнова відповідальність за збитки, заподіяні виробничим і матеріальним ресурсам сільськогосподарських товаровиробників, має місце тоді, коли майну заподіють збиток правопорушеннями, відповідальність за які не передбачено в нормах аграрного законодавства. У цьому разі винні особи повинні відшкодувати шкоду за нормами цивільного законодавства. При цьому шкода, заподіяна особі або її майну, а також та, що заподіяна організації, підлягає відшкодуванню в повному обсязі тією особою, яка її заподіяла. Шкода, заподіяна правомірними діями, підлягає відшкодуванню згідно з ч. 4 ст. 1166 ЦК лише у випадках, передбачених Кодексом й іншими законами. Організації і громадяни, діяльність яких пов'язана з підвищеною небезпечкою (транспортні організації, промислові підприємства, будівництва, власники автомобілів та ін.), відповідно до п. 5 ст. 1187 ЦК зобов'язані відшкодувати шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки, якщо не доведуть, що шкода виникла внаслідок непереборної сили або умислу потерпілої особи.

За невиконання або неналежне виконання договірних зобов'язань, тобто за порушення договірної дисципліни, сторони несуть майнову відповідальність, яка визначається умовами конкретного договору. За загальним правилом, сторона, яка порушила зобов'язання за договором, повинна відшкодувати іншій стороні завдані збитки відповідно до правил, що містяться в самому договорі, про відповідальність за порушення його умов. Відсутність таких положень у договорі не звільняє винну сторону від відповідальності.

Порушенням зобов'язання є його невиконання або виконання з порушенням умов, визначених змістом зобов'язання (неналежне виконання) (ст. 610 ЦК). За ч. 1 ст. 623 ЦК, боржник, який порушив зобов'язання, має відшкодувати кредиторovi завдані шм збитки. Визначаючи поняття збитків, слід виходити зі змісту ст. 22 ЦК з урахуванням особливостей, встановлених п. 4 ст. 623 ЦК. Зокрема, при визначенні неoderжаних доходів (упущеної вигоди) враховуються заходи, вжиті кредитором щодо їх одержання.

няттям земельної ділянки, несвоєчасним поверненням тимчасово займаних земель або не приведенням їх у стан, придатний для використання за призначенням, та подавати ці протоколи адміністративним комісіям органів виконавчої влади або виконавчим органам місцевого самоврядування; порушувати перед радами, які прийняли рішення, а також перед вищестоящими радами питання про припинення тих рішень рад, які суперечать чинному земельному законодавству; одержувати безплатно від органів виконавчої влади, власників землі й землекористувачів дані про наявність, стан і використання земельних угідь, а також інформацію про наявність земель запасу; залучати на умовах договору за погодженням з керівниками підприємств, установ, організацій, науково-дослідних і проектних інститутів спеціалістів для участі в обстеженні земель.

Державні інспектори з використання та охорони земель мають право вносити до органів виконавчої влади або виконавчих органів місцевого самоврядування питання про: припинення розробки корисних копалин і торфу, геологорозвідувальних, пошукових та інших робіт, якщо вони провадяться з порушенням земельного законодавства і можуть призвести до знищення, забруднення, псування родючого шару ґрунту, ерозії, засолення, заболочення та інших процесів, що знижують продуктивність земель; припинення промислового, шквільного та інших видів будівництва, експлуатації об'єктів, агротехнічних, культуротехнічних лісомеліоративних робіт, які ведуться з порушенням вимог земельного законодавства; вилучення або тимчасову консервацію деградованих або забруднених земель, подальше використання яких може спричинити негативні наслідки (або якщо іншими способами неможливо відновити родючість ґрунтів); а також брати участь у роботі комісій з приймання в експлуатацію меліорованих і рекультивованих земель, захисних лісонасаджень, протиерозійних гідротехнічних споруд та інших об'єктів, побудованих з метою підвищення родючості й охорони земель.

Розділ 11

Правовий режим земель сільськогосподарського призначення

§ 1. Поняття і склад земель сільськогосподарського призначення

У структурі земельного фонду особливе місце посідають землі сільськогосподарського призначення, які пов'язані зі сферою сільськогосподарського виробництва, і які на сьогоднішній день є основною категорією земель, що забезпечують проведення земельної реформи. До земель сільськогосподарського призначення належать усі землі, основним цільовим призначенням яких є їх використання в сільському господарстві. За ст. 22 ЗК землями сільськогосподарського призначення є землі, надані для виробництва сільськогосподарської продукції, здійснення сільськогосподарської науково-дослідної та навчальної діяльності, розміщення відповідної виробничої інфраструктури або призначені для таких цілей. Виходячи з цього, можна визначити дві основні правові ознаки земель сільськогосподарського призначення — надання для потреб сільського господарства, а також використання у сфері сільськогосподарського виробництва.

Земля в сільськогосподарському виробництві є незамінним чинником завдяки особливостям, серед яких найчастіше вирізняються: обмеженість (незмінність кількості), неперемішуваність, невідтворюваність, незнищуваність, практична невичерпність її продуктивної сили. Поняття "земля" і "земельна ділянка" не збігаються. У власності й користуванні сільськогосподарських підприємств і громадян можуть перебувати тільки індивідуально визначені, виділені в натурі на місцевості земельні ділянки, що мають точні межі.

Землям сільськогосподарського призначення не випадково належить перше місце серед закріплених у законодавстві 9 категорій земельного фонду. На відміну від інших категорій земель, які використовуються головним чином як просторово-операційний базис, ці землі є основним засобом виробництва продуктів харчування, кормів для тварин і сировини для різних галузей промисловості. Для них встановлено особливий правовий режим, що характеризується таким використанням земель, за якого забезпечується охорона земель, недопущення виведення їх із сільськогосподарського обігу, підвищення родючості ґрунтів.

Однією з головних характеристик земель сільськогосподарського призначення є ґрунтова. Земля як поверхневий шар функціонує за законами природного розвитку, взаємодіє з іншими природними ресурсами. Значну частину земної поверхні займає ґрунт —

природне утворення, що складається з генетично пов'язаних об'єктів, які формуються внаслідок перетворення поверхневих шарів і атмосфери під впливом води, повітря й живих організмів; має родючість¹. У цьому значенні "земля" і "грунт" — поняття ідентичні. Відмінність полягає в тому, що земля є більш загальним поняттям, а *грунт пов'язаний із конкретним уявленням про якість землі та здатністю її використання в сільському господарстві*. Головне, щоб одержуючи максимальну кількість сільськогосподарської продукції, землекористування було раціональним.

Однак не всі автори згодні з такою позицією. Дехто вважає, що ідентичне застосування в юридичному аспекті термінів "земля" і "грунт" неправильне, оскільки вони мають істотні відмінності. Уявлення про ґрунти як про специфічні природні й господарські об'єкти не дістали свого відображення в Конституції України. В юридичній науці ґрунт визначається як самостійний об'єкт екологічних правовідносин, якісною властивістю якого є родючість, та який є основним і незамінним засобом виробництва сільськогосподарської продукції².

Правове поняття земель сільськогосподарського призначення включає характеристику їх юридичної структури або складу. Традиційно прийнято вважати, що в сільському господарстві земля функціонує: як територіальна умова й як основний засіб виробництва. З огляду на це землі сільськогосподарського призначення згідно з юридично усталеними способами їх використання поділяються на два головних види.

По-перше, це — сільськогосподарські угіддя (рілля, багаторічні насадження, сіножаті, пасовища та перелogi), які відповідно до природних властивостей, розташування і господарських потреб використовуються для посівів сільськогосподарських культур і є засобом виробництва в рослинництві.

По-друге, це — несільськогосподарські угіддя (господарські шляхи і прогони, полезахисні лісові смуги та інші захисні насадження, крім віднесених до земель лісового фонду, землі під господарськими будівлями й дворами, землі тимчасової консервації тощо), які є тільки територіальним базисом, і потрібні для організації сільськогосподарського виробництва та пов'язаних з ним видів діяльності. У цьому разі йдеться про площі нерослинницького призначення, які є землями несільськогосподарського використання.

§ 2. Землі сільськогосподарського призначення як об'єкт правового регулювання

Земля не є результатом людської праці. Вона — продукт самої природи. Безпосереднім об'єктом правового регулювання викорис-

¹ Див.: Советский энциклопедический словарь. — М., 1986. — С. 1048.

² Див.: Гавриш Н. С. Відповідальність за забруднення та засмічення ґрунтів в Україні: Автореф. — К., 2001. — С. 4.

тання земель сільськогосподарського призначення виступає певна визначена територія, що є просторовою сферою діяльності суб'єкта, де він може займатися виробництвом сільськогосподарської продукції і зведенням будинків, виробничих споруд та інших об'єктів, потрібних для обслуговування основної діяльності. Отже, для земель сільськогосподарського призначення характерне використання не тільки як засобу виробництва (виращування сільськогосподарської продукції), але й як просторово-операційного базису, що властиве всім категоріям земель.

ЗК вживає і термін "земля", і термін "земельна ділянка", хоча визначення дає лише останньому. Це пояснюється тим, що об'єктом правовідносин з використання землі завжди є індивідуально визначена земельна ділянка, яка являє собою частину земної поверхні з установленими межами, певним місцем розташування, з визначеними щодо неї правами (ст. 79 ЗК).

Специфічними ознаками земельних ділянок сільськогосподарського призначення, які характеризують їх як об'єкт земельних відносин, є: обмеженість площі, локалізованість за місцем розташування; вони є нерухомим об'єктом і основним способом виробництва в сільському господарстві.

Земельні ділянки і права на них, а також міцно пов'язані із земельними ділянками об'єкти (грунт, замкнені водойми, ліс, багаторічні плодові насадження, будинки, будівлі, споруди тощо), переміщення яких без шкоди їх призначенню неможливе, перебувають в обігу неподільно, якщо інше не передбачено законом.

Тенує думка, що землі сільськогосподарського призначення як об'єкт правового регулювання мають потрібну правову характеристику: загальний об'єкт (частина земельного фонду), на який поширюється загальний правовий режим використання землі; родовий об'єкт (категорія земельного фонду), на який поширюються правила особливого правового режиму, призначені для земель сільськогосподарського призначення; а також безпосередній об'єкт (як сільськогосподарське угіддя), на який поширюється дія норм земельного, фінансового, господарського та інших галузей права.

Землі сільськогосподарського призначення регулюються земельним законодавством як єдиний об'єкт, що означає: сільськогосподарському використанню підлягають не будь-які, а лише придатні для цих цілей землі; не всякі придатні для сільськогосподарських потреб землі можна використовувати як землі сільськогосподарського призначення. Так, у заповідних зонах заборонено здійснювати товарну сільськогосподарську діяльність.

Мета використання земельної ділянки визначається органами місцевого державного управління й органами місцевого самоврядування під час надання конкретної земельної ділянки. Про це зазначається в документах, які засвідчують права на землю, а також у документах державного земельного кадастру і державної реєстра-

¹ Див.: Ерофеев Б. В. Земельное право: Учебник для вузов. — М., 1999. — С. 386.

ції. При цьому неприпустимою є самовільна зміна дозволеного використання земельної ділянки. Вимоги щодо дозволеного використання земельної ділянки є частиною інших галузей законодавства, у складі яких вони регламентуються докладніше.

Важливою характеристикою земельної ділянки як об'єкта правового регулювання є площа. Визначаючи розміри земельних ділянок, наданих у власність і користування, органи влади враховують природно-економічні, екологічні та соціальні умови на основі рекомендацій науково-дослідних установ щодо природно-сільськогосподарського районування земель та їх нормування.

У ЗК робиться спроба обмежити площу земельних ділянок сільськогосподарського призначення, які перебувають у власності громадян, певними розмірами. Відповідно до ст. 121 ЗК громадяни України мають право на безкоштовне одержання земельних ділянок у власність за нормами: для ведення особистого селянського господарства в розмірі не більше 2 га; для ведення садівництва — не більше 0,12 га; для ведення фермерського господарства — у розмірі земельної частки (паю), визначеної для членів сільськогосподарських підприємств, розташованих на території сільської, селищної, міської ради, де знаходиться фермерське господарство. Якщо на території сільської, селищної, міської ради розташовано кілька сільськогосподарських підприємств, розмір земельної частки (паю) визначається як середній по цих підприємствах. У разі відсутності сільськогосподарських підприємств на території відповідної ради, розмір земельної частки (паю) визначається як середній по району. Землі фермерського господарства можуть складатися із: земельної ділянки, що належить на праві власності фермерському господарству як юридичній особі; земельних ділянок, що належать громадянам — членам фермерського господарства на праві приватної власності; а також земельної ділянки, що використовується фермерським господарством на праві оренди. Громадяни — члени фермерського господарства мають право на одержання у власність із земель державної і комунальної власності земельних ділянок у розмірі земельної частки (паю). Громадянам — членам фермерських господарств передаються безкоштовно в приватну власність надані їм у користування земельні ділянки в розмірі земельної частки (паю) члена сільськогосподарського підприємства, розташованої на території відповідної ради. Це право не поширюється на громадян, які раніше набули права на земельну частку (пай) (ст. 32 ЗК).

Розмір земельних ділянок, які передаються безоплатно громадянину для ведення особистого селянського господарства, може бути збільшено у разі отримання в натурі (на місцевості) земельної частки (паю) (ч. 2 ст. 121 ЗК). Громадяни мають право додатково одержувати земельні ділянки сільськогосподарського призначення, але не більше 100 га (до 1 січня 2010 р.). При цьому зазначена площа може бути збільшена у разі спадкування земельних ділянок за законом (п. 13 Перехідних положень ЗК).

§ 3. Особливості правового режиму земель сільськогосподарського призначення

Визнання землі нерухомим майном і залучення її до цивільного обігу спричиняє потребу докладно проаналізувати взаємозв'язок правового режиму такої найважливішої категорії земель, як землі сільськогосподарського призначення, і правомочностей громадянина-власника щодо цих земель і, як наслідок, уточнити сфери застосування цивільного і земельного права в регулюванні відносин власності на землі сільськогосподарського призначення.

Поняття "режим" (франц. régime — управління) означає сукупність правил, заходів, норм для досягнення будь-якої мети¹. Під правовим режимом розуміють встановлені законодавством порядок використання об'єкта, припустимі межі та способи розпорядження ним. Правовий режим забезпечується відповідними заходами впливу (заохочення й відповідальності) з боку органів державної влади і місцевого самоврядування.

"Правовий режим" земель сільськогосподарського призначення є теоретичним поняттям, яке узагальнює правову характеристику земель цієї категорії як об'єкта земельних відносин і містить вказівку на коло найважливіших правових відносин, що складаються з приводу земель сільськогосподарського призначення. У радянський період розвитку земельного права й законодавства основним складовим і головним елементом правового режиму земель був примат виключної державної власності на землю, в тому числі і на землі сільськогосподарського призначення. Аналіз чинного земельного законодавства дає змогу дійти висновку, що правовий режим земель сільськогосподарського призначення поширюється на землі цієї категорії і визначається сукупністю правил їх використання, включення до цивільного обігу, охорони, обліку, моніторингу, установлених чинним законодавством.

Безпосереднім об'єктом правового режиму є конкретне земельне угіддя — земельна ділянка, незалежно від її площі, яка надана й використовується за безпосереднім цільовим призначенням. Це — перший елемент правового режиму.

Правовий режим різних ділянок земель сільськогосподарського призначення неоднорідний. Така неоднорідність зумовлена: видами земель сільськогосподарського призначення, їх економічними й екологічними властивостями; юридичним статусом суб'єктів, які використовують ці землі; іншими об'єктивними обставинами. Тому зазвичай розрізняють загальний, особливий і спеціальний правові режими земель сільськогосподарського призначення².

Об'єктом загального правового режиму є вся площа земель, придатних для потреб сільського господарства. Основне цільове призначення цих земель — бути засобом виробництва продуктів харчу-

¹ Див.: Советский энциклопедический словарь. — М., 1984. — С. 1109.

² Див.: Ерофьев Б. В. — Згад. праця — С. 340.

вання і кормів для тварин, а також сировини для промисловості. Для будівництва промислових підприємств, об'єктів житлово-комунального господарства, залізничних і автомобільних шляхів, ліній електропередачі та зв'язку, магістральних трубопроводів, а також для інших потреб, не пов'язаних із веденням сільськогосподарського виробництва, згідно зі ст. 23 ЗК, надаються переважно несільськогосподарські угіддя або сільськогосподарські угіддя гіршої якості.

Особливий правовий режим встановлюється законодавством для сільськогосподарських угідь із кадастровою оцінкою вище середньорайонного рівня. До сільськогосподарських угідь у такому правовому значенні належать рілля, багаторічні насадження, сіножаті, пасовища й перелоги (ст. 22 ЗК). Правовий режим цих земель полягає в пріоритетному використанні їх для сільськогосподарських цілей.

Спеціальний правовий режим встановлюється для особливо цінних сільськогосподарських угідь. До таких земель, відповідно до ст. 150 ЗК, належать землі дослідних полів науково-дослідних установ і навчальних закладів, землі природно-заповідного фонду, землі історико-культурного призначення та ін. Вилучення (випук) особливо цінних земель для несільськогосподарських потреб допускається тільки у виняткових випадках, а саме: під час будівництва об'єктів загальнодержавного значення, доріг, ліній електропередачі та зв'язку, трубопроводів, осушувальних і зрошувальних каналів, геодезичних пунктів, житла, об'єктів соціально-культурного призначення, нафтових і газових свердловин та виробничих споруд, пов'язаних з їх експлуатацією. Причому таке вилучення (випук) здійснюється за постановою Кабінету Міністрів України або за рішенням відповідної місцевої ради, які, в свою чергу, повинні попередньо погодити його з Верховною Радою України.

У літературі зазначається, що правовий режим земель сільськогосподарського призначення спрямований на виконання двох головних завдань: забезпечення ґрунтової родючості земель, тобто охорони якості сільськогосподарських угідь (якісний аспект), і збереження кількості цих земель, запобігання зменшенню площ сільськогосподарських угідь (кількісний аспект)¹.

Перше завдання вирішується здійсненням заходів: щодо збереження і підвищення родючості ґрунтів; щодо захисту земель від водної і вітрової ерозії, селів, підтоплення, заболочування, вторинного засолення, висушування, ущільнення та інших процесів, що призводять до деградації земель (меліорація)²; щодо захисту від зараження сільськогосподарських угідь бактеріально-паразитичними та карантинними шкідниками й хворобами рослин, заростання бур'янистими рослинами, чагарником і дрібноліссям, від інших ви-

¹ Див.: Красов О. Н. Земельное право: Учебник. — М., 2000. — С. 270.

² Див.: Закон України від 14 січня 2000 р. "Про меліорацію земель" // Відомості Верховної Ради України. — 2000. — № 11. — Ст. 90.

дів погіршення стану земель; щодо рекультивації порушених земель, відновлення їх родючості, своєчасного залучення до господарського обігу (ст. 166 ЗК); щодо збереження і використання родючого шару ґрунту та консервації земель (ст. ст. 171, 172 ЗК).

Розв'язання другого завдання забезпечується регулюванням надання й вилучення земель, встановленням обмежень для їх переведення в несільськогосподарські. Забезпеченню виконання цього завдання сприяють основні принципи, закріплені в ЗК: пріоритет використання земель сільськогосподарського призначення (ст. 23), планування використання земель (гл. 30) і відшкодування втрат сільськогосподарського виробництва (глави 23, 24). Безперечно, виконання зазначених завдань здійснюється в основному державою, яка встановлює стандарти, норми, нормативи, правила, регламенти в галузі забезпечення родючості земель.

Проблема збереження й підвищення родючості земель вирішується здебільшого на рівні управління використанням і охороною земель. Це управління здійснюється спеціально уповноваженими державними органами, основними функціями яких є: облік; планування; розподіл і перерозподіл земель; регулювання порядку експлуатації земель; контроль і правове забезпечення правового режиму використання земель; охорона земель. Наявність системи спеціально уповноважених державних органів, які здійснюють функції управління в галузі охорони й використання земель, є другим елементом правового режиму земель сільськогосподарського призначення.

Однак усе це не зменшує значущості таких обов'язків громадян — власників земельних ділянок сільськогосподарського призначення, як використання цих ділянок за цільовим призначенням, підвищення родючості ґрунтів і збереження інших корисних властивостей землі (ст. 91 ЗК). Громадяни України входять у коло суб'єктів правовідносин з використання земель сільськогосподарського призначення. Суб'єкти, які здійснюють господарську діяльність на сільськогосподарських угіддях, є третім елементом правового режиму цієї категорії земель.

Слід зауважити, що права та обов'язки суб'єктів правовідносин із використання земель залежать як від правового статусу цих суб'єктів, так і від особливостей конкретної земельної ділянки. Отже, четвертим елементом правового режиму земель сільськогосподарського призначення є наявність прав і обов'язків суб'єктів правовідносин.

П'ятим елементом правового режиму земель учені вважають наявність ефективного правового механізму, який забезпечує належний правовий режим використання земель. До елементів такого механізму належать:

— наявність правових норм, виконання яких запобігає порушенню правового режиму земель і забезпечує пріоритет земель сільськогосподарського призначення перед землями несільськогосподарського призначення, а також норм, що не дозволяють вилучення цінних сільськогосподарських земель;

— наявність правових норм, застосування яких усуває умови, що спричинюють порушення правового режиму земель. Наприклад, заборона фінансування проектно-дослідницьких робіт до прийняття місцевою адміністрацією рішення про попереднє узгодження місця розміщення об'єкта або рішення суду в разі виникнення спору;

— наявність покарань за порушення правового режиму земель. Так, відповідальність у вигляді штрафів передбачена за знищення межових знаків земельних ділянок, за самовільне зайняття землі, за псування і знищення родючого шару землі тощо;

— наявність правових норм, виконання яких дозволить відновити порушення режиму використання земель. Наприклад, самовільно зайняті земельні ділянки мають бути повернуті за належністю без відшкодування витрат, які виникли за час незаконного користування.

Отже, *під правовим режимом земель сільськогосподарського призначення розуміється спеціальний порядок використання земель, встановлений законодавством для найбільш цінної категорії земельного фонду України.*

Усі землі, придатні для сільськогосподарського виробництва, мають пріоритетний режим використання. Це означає, що:

По-перше, вони надаються, насамперед, для сільськогосподарського використання (ст. 23 ЗК). Визначення земель, придатних для потреб сільського господарства, здійснюється на підставі даних державного земельного кадастру.

По-друге, земельним законодавством встановлені певні обмеження на угоди із земельними ділянками, призначеними для сільськогосподарських цілей. Вимоги полягають передусім у встановленні земельним законодавством переліку видів земель сільськогосподарського призначення, цілком вилучених із цивільного обігу, тобто тих, котрі не можуть бути об'єктами права приватної власності. До них належать, зокрема, техногенно забруднені землі сільськогосподарського призначення, на яких не забезпечується одержання продукції, що відповідає установленим вимогам (нормам, правилам, нормативам), а також деградовані й малопродуктивні землі, які вилучаються з цивільного обігу (ст. ст. 170, 172 ЗК). Крім того, стосовно земель, які перебувають у приватній власності, земельне законодавство може встановлювати особливі правила здійснення угод. Так, покупцями земельних ділянок сільськогосподарського призначення для ведення товарного сільськогосподарського виробництва можуть бути громадяни України, які мають сільськогосподарську освіту або досвід роботи в сільському господарстві, або які займаються веденням товарного сільськогосподарського виробництва, а також юридичні особи України, установчими документами яких передбачене ведення сільськогосподарського виробництва, а переважне право купівлі земельних ділянок сільськогосподарського призначення мають ті громадяни України, які постійно проживають на території відповідної місцевої ради, де здійснюється продаж земельної ділянки (ст. 130 ЗК).

Крім того, за п. 15 Перехідних положень ЗК громадяни та юридичні особи, які мають у власності земельні ділянки для ведення фермерського господарства та іншого товарного сільськогосподарського виробництва, а також громадяни України — власники земельних часток (паїв) не вправі до 1 січня 2005 р. продавати чи іншим способом відчужувати належні їм земельні ділянки та земельні частки (паї), крім міни, передачі їх у спадщину та при вилученні земель для суспільних потреб. Отже, право розпорядження землями сільськогосподарського призначення підлягає певним обмеженням, які встановлюються державою з метою мінімізації негативних наслідків, пов'язаних з функціонуванням ринку землі.

По-третє, господарське використання земель сільськогосподарського призначення має не тільки не погіршувати стан земель внаслідок виробничої діяльності, але й сприяти відновленню та поліпшенню родючості ґрунтів, їх корисних властивостей. У цьому зв'язку власники земельних ділянок і землекористувачі повинні виконувати заходи щодо захисту земель від водної і вітрової ерозії, селів, підтоплення, заболочування, вторинного засмічення, висушування, ушкодження, забруднення відходами виробництва, хімічними й радіоактивними речовинами та від інших несприятливих природних і техногенних процесів. Вони зобов'язані також провадити рекультивацию порушених земель, вживати заходів щодо підвищення їх родючості та поліпшення інших корисних властивостей землі. Всі організації, які здійснюють діяльність, пов'язану з порушенням поверхневого шару ґрунту, повинні здійснювати зняття, складування, збереження поверхневого шару ґрунту і напесення його на ділянку, з якої він був знятий, чи на іншу земельну ділянку для підвищення її продуктивності й інших властивостей.

По-четверте, при вилученні (викупі) земель сільськогосподарського призначення для потреб, не пов'язаних із сільськогосподарським виробництвом, при тимчасовому зайнятті сільськогосподарських угідь для інших видів використання, при обмеженні використання або погіршенні якості сільськогосподарських угідь тощо власникам землі й землекористувачам відшкодовуються збитки і втрати сільськогосподарського виробництва.

§ 4. Права та обов'язки сільськогосподарських землекористувачів

Землі сільськогосподарського призначення надаються як громадянам, так і юридичним особам. Громадяни одержують їх для задоволення своїх особистих потреб у виробництві продуктів харчування, для відпочинку, дозвілля, задоволення інших соціальних, культурних, оздоровчих потреб (для ведення особистого селянського господарства, садівництва, городництва, сінокосіння та випасання худоби, здійснення товарного сільськогосподарського виробництва). Щоб досягти названих цілей, громадяни можуть об'єднувати-

ся в садівничі чи городницькі некомерційні об'єднання, які можуть бути створені у формі товариства, споживчого кооперативу.

З метою товарного сільськогосподарського виробництва земельні ділянки надаються сільськогосподарським підприємствам (юридичним особам): фермерським господарствам, приватним (приватно-орендним) підприємствам, сільськогосподарським виробничим кооперативам, господарським товариствам, державним сільськогосподарським підприємствам. Зазначені суб'єкти здійснюють товарне виробництво з метою реалізації продукції та одержання прибутку.

Для дослідних і навчальних цілей, пропаганди передового досвіду землі сільськогосподарського призначення надаються сільськогосподарським науково-дослідним установам та навчальним закладам, сільським професійно-технічним училищам і загальноосвітнім школам. Певні ділянки одержують і деякі несільськогосподарські підприємства й організації, промислові підприємства, які мають підсобні сільські господарства, що виробляють продукцію в основному для своїх працівників. Такі підсобні господарства можуть бути складовою частиною підприємства, організації, не маючи прав юридичної особи, або самостійним суб'єктом (юридичною особою). У другому випадку земельні ділянки надаються безпосередньо цим господарствам із врахуванням їхніх організаційно-правових форм.

Певну кількість земель сільськогосподарського призначення мають релігійні організації та об'єднання, які також провадять підсобне сільське господарство.

Отже, землі сільськогосподарського призначення можуть бути надані для сільськогосподарського виробництва і тим юридичним особам, для яких ведення сільського господарства не є основним видом діяльності.

Основну площу земель сільськогосподарського призначення займають підприємства та організації, які безпосередньо провадять сільськогосподарське виробництво — сільськогосподарські товаровиробники. Згідно зі ст. 1 Закону України від 17 липня 1997 р. "Про сільськогосподарську кооперацію"¹, сільськогосподарським товаровиробником є фізична або юридична особа незалежно від форми власності та господарювання, валовий дохід якої від операцій з реалізації сільськогосподарської продукції власного виробництва та продуктів її переробки, за винятком сільськогосподарських угідь (ріллі, сіножатей, пасовищ і багаторічних насаджень тощо) та/або поголів'я сільськогосподарських тварин у власності, користуванні, в тому числі й на умовах оренди за попередній звітний (податковий) рік, перевищує 50% загальної суми валового доходу.

У сільському господарстві найпоширенішими є: сільськогосподарські кооперативи, господарські товариства, приватні (приватно-орендні) підприємства, державні сільськогосподарські підприємства.

¹ Вісник Верховної Ради України. — 1997. — № 39. — Ст. 261.

Порядок створення, діяльності, реорганізації та ліквідації окремих організаційно-правових форм суб'єктів сільськогосподарського виробництва визначаються законодавством України. Підприємств має право вибору організаційно-правової форми свого підприємства.

Виходячи з особливостей тих функцій, які виконують суб'єкти сільськогосподарського виробництва, останні можуть бути поділені на такі групи:

— засновані на різних формах власності сільськогосподарські формування, головною метою діяльності яких є виробництво товарної маси продуктів харчування і сировини;

— підприємств, чия діяльність заснована на різних формах власності й організаційно-правових формах господарювання і чия правосуб'єктність та статутна діяльність спрямована на забезпечення сучасної виробничо-господарської діяльності аграрних підприємств-товаровиробників;

— установи, чия правосуб'єктність і статутна діяльність спрямована на надання різноманітних фінансово-кредитних, страхових, комерційних, посередницьких та інших послуг для забезпечення підприємницької діяльності аграрних товаровиробників¹.

Більшість суб'єктів, які використовують землі сільськогосподарського призначення, було створено завдяки паюванню земель і реструктуризації колективних сільськогосподарських підприємств. Цей процес здійснювався шляхом надання кожному члену колективного сільськогосподарського підприємства сертифіката на право приватної власності на земельну частку (пай) з визначенням у ньому розміру частки (паю) в умовних (кадастрових) гектарах, а також у вартісному вираженні. При цьому земельні ділянки на місцевості не виділялися й існували в документальному вираженні до того моменту, поки у визначених законом випадках і порядку не було здійснено виділення в натурі земельної ділянки відповідно до земельного сертифікату із видачею Державного акта на право приватної власності на землю.

Зміст правового режиму земель сільськогосподарського призначення, які є власністю громадян, визначають залежно від характеру сільськогосподарського виробництва. Так, відповідно до ст. 22 ЗК громадяни одержують землі сільськогосподарського призначення у власність для ведення особистого селянського господарства, садівництва й товарного сільськогосподарського виробництва.

Правовий режим земель особистих селянських господарств регулюється ст. 33 ЗК. Відповідно до її положень громадяни України можуть мати на праві власності й орендувати земельні ділянки для провадження особистого селянського господарства. За ст. ст. 12 — 16 Закону України від 20 квітня 2000 р. "Про планування і забудову територій"², надання земельної ділянки громадянам для ведення особистого селянського господарства здійснюється з урахуванням

¹ Див.: Аграрне право України / За ред. В. З. Янчука. — К., 1996. — С. 54 — 55.

² Див.: Відомості Верховної Ради України. — 2000. — № 31. — Ст. 250.

вимог генерального плану населеного пункту, докладного плану території та плану її забудови. Ці акти є основними правовими й архітектурно-технічними документами, в яких питання організації території присадибних ділянок вирішуються у взаємодії із проблемами соціальної перебудови села: спеціалізації й територіальної організації сільськогосподарського виробництва, формування інженерно-технічної інфраструктури, охорони навколишнього середовища. Відповідно до цього земельне законодавство формує загальне правило про надання громадянам земельних ділянок для ведення особистого селянського господарства у двох місцях: біля житлового будинку і за межами населеного пункту. Причому земельна ділянка біля будинку може бути меншого розміру.

Правовий режим земель для ведення садівництва спрямований передусім на задоволення потреб громадян у земельних ділянках для зазначених цілей. Земельні ділянки, призначені для садівництва, можна використовувати для закладення багаторічних плодових насаджень, вирощування сільськогосподарських культур, а також для зведення потрібних будівель, господарських споруд тощо.

Громадянин — член садівничого товариства — може приватизувати земельну ділянку без згоди на те інших членів цього товариства. Розмір земельної ділянки для ведення садівництва, яку можна приватизувати безкоштовно, становить не більше 0,12 га (ст. 121 ЗК). Громадянин — власник садових ділянок можуть вільно розпоряджатися ними, якщо вони (ділянки) не обмежені в обігу і не вилучені з нього.

Громадяни мають право одержувати сільськогосподарські землі у власність не тільки для задоволення власних потреб, але й для здійснення товарного сільськогосподарського виробництва.

Громадянин можуть займатися виробництвом товарної сільськогосподарської продукції шляхом ведення особистого селянського і фермерського господарств. Селянське господарство не має статусу юридичної особи, а товарне виробництво сільськогосподарської продукції розглядається як підприємницька діяльність і обкладається прибутковим податком. Тому громадянин — власник земельної ділянки, який має намір займатися товарним сільськогосподарським виробництвом, — повинен зареєструватися як підприємець.

На відміну від особистого селянського господарства, яке не має статусу юридичної особи, фермерське господарство має такий статус. Сьогодні, згідно зі ст. 31 ЗК, до земель фермерського господарства належать земельні ділянки, які є власністю фермерського господарства як юридичної особи, а також громадян — членів фермерського господарства на праві приватної власності. Фермерське господарство може орендувати земельні ділянки. Зазначається, що у власності громадянина-фермера можуть бути тільки сільськогосподарські угіддя, на яких немає виробничих будівель чи споруд (такі будівлі та споруди разом з ділянкою, на якому вони розташовані становлять єдиний об'єкт нерухомості й

мають перебувати на балансі фермерського господарства як юридичної особи¹).

Ще однією особливістю правового режиму земель для ведення товарного сільськогосподарського виробництва є те, що звернення стягнення на них допускається тільки тоді, коли у їх власників відсутнє інше майно, на яке може бути звернене стягнення (ч. 2 ст. 139 ЗК).

Набуваючи права власності на земельну ділянку, громадянин водночас набуває комплексу земельних прав та обов'язків, що становить зміст його права власності.

Правомочності земельного власника вичерпно зафіксовані в ст. 90 ЗК. Вони включають право: продавати або іншим шляхом відчужувати земельну ділянку, передавати її в оренду, заставу, спадщину; самостійно господарювати на землі; право власності на посіви, насадження сільськогосподарських та інших культур, на вироблену сільськогосподарську продукцію; використовувати у встановленому порядку для власних потреб наявні на земельній ділянці загальнопоширені корисні копалини, торф, лісові насадження, водні об'єкти, а також інші корисні властивості землі; на відшкодування збитків у випадках, передбачених законом; споруджувати житлові будинки, виробничі та інші будівлі й споруди. Як видно зі змісту зазначених правомочностей, більшість із них безпосередньо стосуються власників земельних ділянок сільськогосподарського призначення.

Як відомо, право власності на майно, в тому числі й на землю, передбачає наявність у його суб'єкта 3 груп правомочностей, а саме: володіння, користування й розпорядження майном чи землею. Аналіз правомочностей власників земельних ділянок згідно зі ст. 90 ЗК дає підстави стверджувати, що практично всі ці правомочності стосуються володіння та користування і за змістом збігаються з колом правомочностей, наданих землекористувачам (ст. 95 ЗК). І тільки одна з них передбачена п. "а" ч. 1. ст. 90, є правомочністю власників розпоряджатися земельними ділянками: продавати або іншим шляхом відчужувати їх, передавати в оренду, заставу, спадщину. Однак на сьогодні не кожного з наданих законом правомочностей власник земельної ділянки сільськогосподарського призначення може скористатися через наявність певних обмежень, встановлених перехідними положеннями ЗК.

Правомочності власників земельних ділянок не підлягають розширеному тлумаченню, водночас це не стосується їхніх обов'язків, зафіксованих ст. 91 ЗК, а саме: забезпечувати використання земельних ділянок за їх цільовим призначенням; дотримуватися вимог законодавства про охорону довкілля; своєчасно сплачувати земельний податок; не порушувати прав власників суміжних земель-

¹ Див.: Кудлич П. Ф. Тенденції розвитку права власності на землю в сільському господарстві // Проблеми права власності та господарювання у сільському господарстві / За ред. В. І. Семчики. — К., 2001. — С. 97.

них ділянок і землекористувачів; підвищувати родючість ґрунтів і зберігати інші їх корисні властивості; своєчасно подавати відповідним органам виконавчої влади й органам місцевого самоврядування дані про стан і використання земель та інших природних ресурсів у порядку, встановленому законом; дотримуватися правил добросусідства та обмежень, пов'язаних із встановленням земельних сервітутів та охоронних зон; зберігати геодезичні знаки, протиерозійні споруди, мережі зрошувальних і осушувальних систем. Законом також можуть бути встановлені інші обов'язки власників земельних ділянок.

Специфіка використання сільськогосподарських угідь полягає у втручанні їх користувача в механізм екозв'язків земель з іншими природними об'єктами, у перетворенні екосистем через зміни режиму їх функціонування. Це зумовлено тим, що сільськогосподарські угіддя поділяються на біоценози (природні угіддя) — не піддані окультуренню пасовища, сіножаті, луки тощо й агроценози (окультурені люською працею) — рілля, багаторічні насадження, окультурені (меліоровані) пасовища, сіножаті й інші сільськогосподарські угіддя. Розорювання природних угідь перетворює їх на сільськогосподарські угіддя, які здійснюють свою природну функцію тільки під впливом людської праці.

З урахуванням специфіки земель сільськогосподарського призначення закон установлює такі основні обов'язки громадян-власників та інших осіб щодо використання сільськогосподарських угідь:

а) забезпечення оптимального водного режиму ґрунтів. Власники земельних ділянок і землекористувачі повинні здійснювати захист земель від підтоплення, заболочування, висушування; мають право в установленому порядку провадити зрошувальні й осушувальні заходи, не допускаючи безгосподарного вливу води, засолення й заболочування земель, створюючи найбільш сприятливий режим ґрунтової вологи. Наприклад, використання земель затоплення в сільськогосподарському виробництві здійснюється відповідно до проектів землевпорядження, розроблених у визначеному законодавством порядку з урахуванням можливої причини затоплення (повінь, паводок), типу річки (чи окремих її ділянок) по нахилу дна й частоті можливого затоплення¹;

б) забезпечення належного содового режиму ґрунтів, для чого необхідно здійснювати захист земель від вторинного засолення. Кожна особа, яка використовує сільськогосподарські угіддя, зобов'язана боротися з підвищеною кислотністю ґрунтів, здійснюючи вапнування й інші землеробські заходи;

в) забезпечення такого живильного режиму ґрунтів, за якого родючість не тільки не зменшувалася б, незважаючи на винесення

¹ Див.: Постанова Кабінету Міністрів України від 31 січня 2001 р. № 87 "Про порядок використання земель у зонах їх можливого затоплення внаслідок повеней і паводків" // Офіційний вісник України. — 2001. — № 5. — С. 63.

живильних речовин із врожаєм, а збільшувалася б. Підвищення родючості ґрунтів є одним із головних обов'язків кожного власника та землекористувача, який стимулюється державою;

г) забезпечення належного культурно-технічного стану ґрунтів, ведення боротьби із заростанням земель чагарником, дрібноліссям, бур'янистою рослинністю, для чого кожен землекористувач наділений правами провадити у встановленому порядку культурно-технічні роботи на своїй ділянці;

д) забезпечення належної екологічної обстановки на земельній ділянці, не допускаючи її погіршення.

Отже, правовий режим земель нерозривно пов'язаний з повноваженнями їх власників, зумовлює їх і залежить від характеру сільськогосподарського виробництва, яке здійснюється власником. Усі повноваження власників землі та землекористувачів спрямовані не тільки на забезпечення їхніх інтересів і потреб, але й більшою мірою на підтримання і додержання правового режиму земель сільськогосподарського призначення, що знаходяться в їхньому веденні.

Розділ 12

Правове регулювання використання природних ресурсів у сільському господарстві

§ 1. Правові форми використання природних ресурсів у сільському господарстві

Ведення сільського господарства є неможливим без використання ґрунтів та інших природних ресурсів — у цьому полягає специфіка галузі. Стаття 1 Закону України від 17 жовтня 1990 р. “Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві” (в редакції Закону від 15 травня 1992 р.) проголошує, що пріоритетність соціального розвитку села та АПК забезпечується створенням необхідної природно-ресурсної бази для всебічного задоволення виробничих потреб сільського господарства. Використовувати природні багатства країни потрібно раціонально. Тому ці питання регулюються природно-ресурсовим правом.

Разом з тим, беручи до уваги комплексний характер аграрного права як галузі права, можна сказати, що окремі інститути природно-ресурсового права є водночас і інститутами аграрного права. Адже сільськогосподарська діяльність має своєю передумовою використання природних ресурсів. Суб’єкти аграрного права повинні знати, які вони мають права та обов’язки щодо природокористування, як належним чином оформити права на використання природних ресурсів. Правове регулювання в сільському господарстві має певну специфіку, оскільки в українському природно-ресурсовому праві діє засада цільового характеру природокористування, тобто правові режими використання природних ресурсів різняться залежно від того, для яких цілей вони застосовуються. Відтак йтиметься про інститути сільськогосподарського використання природних ресурсів як інститути аграрного права.

Оскільки правовий інститут використання земель сільськогосподарського призначення розглянуто в попередньому розділі пропонуємо лідручника, в цьому розділі ми обмежимося лише правовими інститутами сільськогосподарського водокористування, надкористування, лісокористування, використання тваринного й рослинного світу. Хоча до ЗК ми звертатимемося неодноразово, позаяк він має особливе значення для регулювання природно-ресурсових відносин. Згідно з ч. 2 ст. 3 ЗК, він має переважну юридичну силу перед іншими актами природно-ресурсового законодавства. Інакше кажучи, є своєрідною природно-ресурсовою “кон-

ституцією" і посідає чільне місце в системі спеціального природно-ресурсового законодавства. Якщо якийсь акт природноресурсового законодавства суперечить ЗК — застосовуються положення останнього. Це важливо знати для правильного розуміння правових приписів про використання окремих видів природних ресурсів, які часто суперечать ЗК. Оскільки, характеризуючи зазначені інститути сільськогосподарського використання природних ресурсів, ми послугуваватимемося понятійним апаратом теорії природноресурсового права, коротко нагадаємо його ключові категорії.

Усі форми залучення природних ресурсів до сільськогосподарського виробництва можна назвати сільськогосподарським використанням природи. Використання природних ресурсів, відповідно до ст. 38 Закону України від 25 червня 1991 р. "Про охорону навколишнього природного середовища", буває загальним і спеціальним. *Загальне використання природних ресурсів*, згідно з ч. 2 ст. 38 Закону, полягає в безперешкодному використанні природних ресурсів громадянами для задоволення своїх життєвих потреб (естетичних, оздоровчих, рекреаційних, матеріальних та ін.) і має певні правові ознаки. Воно здійснюється: а) безоплатно; б) без отримання будь-яких дозволів; в) без закріплення окремих природних об'єктів за певними суб'єктами (без права володіння). Щоправда інколи право загального використання природних ресурсів може бути обмежене власниками природних ресурсів.

Спеціальне використання природних ресурсів, згідно з ч. 3 ст. 38 — це такий вид використання природних ресурсів, який відзначається тим, що: а) природні об'єкти цілком або частково закріплюються за певними суб'єктами на різних правових підставах (здійснюється право володіння ними); б) на його здійснення треба отримати спеціальний дозвіл; в) воно є платним.

Фактичне розмежування загального і спеціального використання природних ресурсів провадиться за ступенем екологічного ризику використання природних ресурсів. Критерії такого розмежування містяться в окремих актах природноресурсового законодавства.

Правова форма використання природних ресурсів — певний правовий режим або закріплений у нормативних актах порядок використання природних ресурсів. Законодавство України розрізняє такі правові форми (титули) спеціального використання природних ресурсів: а) право власності; б) право природокористування (безоплатне і орендне); в) сервітутне право; г) угода про розподіл продукції; ґ) право господарського відання; д) право оперативного управління. Разом з тим, оскільки відповідно до ч. 1 ст. 4 Закону України від 7 лютого 1991 р. "Про власність" і ст. 319 ЦК, власник природного об'єкта на свій розсуд володіє, користується і розпоряджається належним йому майном; він може надати його іншій особі на інших правових підставах, не передбачених законодавством. Таке право власника передбачене ст. 6 ЦК і ст. 134 ГК від 16 січня 2003 р.

Право природокористування як форму спеціального використання природних ресурсів слід відрізнити від права користування як

елемента права власності, позаяк право природокористування — це не повноваження, а окремий правовий режим, який може охоплювати і володіння, і користування, і розпорядження природними ресурсами в межах, визначених власником. Право природокористування відрізняється і від права власності. Хоча це право може включати в себе і володіння, і користування, і розпорядження; воно завжди є похідним від права власності — саме власник встановлює межі природокористування, і право розпорядження природокористувача не може приписати права власності власника. Природокористування слід відрізнити і від використання природних ресурсів, позаяк воно є лише однією з правових форм спеціального використання природних ресурсів разом з правом власності, сервітутним правом, угодою про розподіл продукції, правом господарського відання, оперативного управління та ін.

§ 2. Правове регулювання водокористування в сільському господарстві

Водні об'єкти широко використовуються в сільському господарстві: для рибництва, водопоя, меліорації, скидання стічних вод та інших сільськогосподарських потреб. Важливим законодавчим актом, який регулює порядок використання водних ресурсів, є Водний кодекс (ВК) України.

Стаття 1 ВК визначає водний об'єкт як природний або створений штучно елемент довкілля, в якому зосереджуються води. Поняття "води" охоплює всі води (підземні, поверхневі, морські), що входять до складу природних ланок кругообігу води. Слід мати на увазі, що водний об'єкт як природний комплекс включає в себе не лише води, але й земельну ділянку, об'єкти рослинного й тваринного світу, інші природні ресурси у їх взаємодії, використання яких регулюється відповідними актами природноресурсового законодавства. Водне законодавство регулює лише використання вод як природних ресурсів.

Всі водні об'єкти поділяються ст. 5 ВК на 2 види, кожен із яких має відповідний правовий режим: водні об'єкти загальнодержавного і місцевого значення. До водних об'єктів *загальнодержавного значення* належать: внутрішні морські води та територіальне море; підземні води, які є джерелом централізованого водопостачання; поверхневі води, що розташовані на території більш як однієї області, а також їх різні притоки; водні об'єкти в межах територій природно-заповідного фонду загальнодержавного значення, а також віднесені до категорії лікувальних. Інші водні об'єкти належать до водних об'єктів *місцевого значення*.

ВК у ст. ст. 47 і 48 визначає фактичні ознаки розмежування загального і спеціального використання водних ресурсів. Загальне використання водних ресурсів характеризується незначним навантаженням на екосистему: забір води здійснюється без спеціальних

технічних пристроїв, а забруднюючі речовини у водні об'єкти не скидаються. Прикладами загального використання водних ресурсів є купання, плавання на човнах, любительське і спортивне рибальство, водопій сільськогосподарських тварин тощо. До спеціального використання водних ресурсів належать забір води із застосуванням спеціальних технічних пристроїв і скидання забруднюючих речовин у водні об'єкти. На такі види використання водних ресурсів потрібно оформити відповідний дозвіл. У сільському господарстві часто здійснюють полив полів та городів із водних об'єктів із застосуванням спеціальних pomp та насосів. При цьому селяни не завжди мають дозвіл на спеціальне використання водних ресурсів. Це є порушенням водного законодавства і може тягнути за собою юридичну відповідальність.

Загальне використання водних ресурсів може здійснюватися і на водних об'єктах приватної власності чи наданих у користування. За ст. 47 ВК, якщо власник чи користувач водного об'єкта не встановив видимих знаків, що забороняють чи обмежують загальне використання цього об'єкта, останнє вважається дозволеним без обмежень. Якщо ж власник чи користувач водного об'єкта встановив зазначені знаки обмежень, загальне використання водних ресурсів на таких водних об'єктах обмежується волею власника.

Багато фермерських господарств або інші сільськогосподарські підприємства бажали б мати у своїй власності водні об'єкти, щоб провадити сільськогосподарську діяльність, зокрема рибництво. ВК у ст. 6 проголошує виключну державну власність на води (водні об'єкти). Але відповідно до ч. 2 ст. 79 ЗК право власності на земельну ділянку поширюється в її межах на водні об'єкти, що на ній розміщені. За ст. 59 ЗК існує право безоплатної приватизації замкнених природних водойм загальною площею до 3 га. Власником земельних ділянок дозволяється створювати у відповідних межах рибогосподарські, протиерозійні та інші штучні водойми. Купівля-продаж і кількість водних об'єктів, які можуть перебувати у приватній власності, не обмежується. Отже, оскільки ЗК, як ми вже зазначали, має переважну юридичну силу перед ВК, тому діють саме положення ЗК. Це означає, що водні об'єкти можуть перебувати у приватній власності у будь-яких розмірах, що їх можна купувати й продавати, укладати інші правочини щодо них. Оскільки право спеціального використання водного об'єкта приватної власності посвідчується державним актом про право приватної власності на землю, власник водного об'єкта не зобов'язаний отримувати будь-які інші дозволи на спеціальне використання водних ресурсів, навіть якщо він здійснює забір води із використанням спеціальних технічних пристроїв чи скидає у свій водний об'єкт забруднюючі речовини.

Стаття 42 ВК поділяє водокористувачів на первинних і вторинних. *Первинними* водокористувачами є особи, що мають власні водозабірні споруди і відповідне обладнання для забору води. *Вторинні* водокористувачі (абоненти) — це ті, що не мають власних во-

дозабірних споруд і отримують воду із водозабірних споруд первинних водокористувачів та скидають стічні води в їхні системи на умовах, визначених між ними. Права та обов'язки водокористувачів цілком поширюються і на суб'єктів аграрного права. Так, водокористувачі мають право на загальне і спеціальне використання водних ресурсів, вимагати від власника водного об'єкта або водопровідної системи підтримання належної якості води, споруджувати гідротехнічні та інші водогосподарські об'єкти, робити їх реконструкцію і ремонт, передавати воду іншим водокористувачам. Права останніх щодо використання водних ресурсів можуть бути обмежені, а умови водокористування змінені власниками водних об'єктів, місцевими радами, державними екологічними, санітарними та іншими органами в разі маловоддя, загрози виникнення епідемій та епізоотій, в інших, передбачених законодавством, випадках. При цьому в разі припинення чи обмеження права спеціального використання водних ресурсів власникам водних об'єктів і водокористувачам мають бути відшкодовані заподіяні ним збитки, за винятком випадку, якщо таке припинення чи обмеження сталося внаслідок порушення ними водного законодавства чи умов договору.

ВК покладає на водокористувачів такі обов'язки: бути ошадливими щодо водних ресурсів, дбати про їх відтворення і поліпшення якості води, користуватися водою відповідно до цілей та умов її надання, дотримуватися встановлених екологічних нормативів водокористування, застосовувати ефективні сучасні технічні засоби й технології для утримання своєї території в належному стані, а також вживати заходів щодо запобігання забрудненню водних об'єктів стічними (дошовими) водами, не допускати порушення прав інших водокористувачів, а також запобігання шкоди господарським об'єктам і довкіллю, здійснювати спеціальне використання водних ресурсів лише за наявності дозволу, безперешкодно допускати на водні об'єкти, що перебувають у їхній власності, державних екологічних інспекторів, а також громадських інспекторів з охорони довкілля, своєчасно інформувати місцеві ради, державні екологічні та санітарні органи про виникнення аварійних забруднень, вживати невідкладних заходів щодо ліквідації наслідків аварій, які можуть спричинити погіршення якості води.

Спеціальне використання водних ресурсів на праві водокористування може бути короткостроковим (до 3 років) або довгостроковим (від 3 до 25 років). У разі потреби строки водокористування можуть бути подовжені. Щоб оформити спеціальне використання природних ресурсів на праві водокористування, слід отримати дозвіл. Його видають, згідно зі ст. 49 ВК, місцеві органи Мінприроди, в разі використання водних об'єктів загальнодержавного значення, або місцеві ради за погодженням з місцевими органами Мінприроди — в разі використання водних об'єктів місцевого значення. Видача дозволу здійснюється за клопотанням водокористувача з обґрунтуванням потреби у воді, погодженням з місцевими органами Державного комітету водного господарства (в разі використання

поверхневих вод), з Державною геологічною службою (в разі використання підземних вод) і МОЗ (у разі використання водних об'єктів, що є лікувальними). Порядок погодження та видачі дозволів на спеціальне водокористування затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 13 березня 2002 р. № 321. У дозволі на спеціальне водокористування встановлюються ліміт забору води, ліміт її використання та ліміт скидання забруднюючих речовин. У разі настання маловоддя ці ліміти можуть бути зменшені державними органами без коригування дозволу на спеціальне водокористування.

Спеціальні водокористувачі зобов'язані сплачувати державний збір за спеціальне використання водних ресурсів. Згідно з Порядком справляння збору за спеціальне використання водних ресурсів та збору за користування водами для потреб гідроенергетики і водного транспорту, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 16 серпня 1999 р. № 1494, збір за спеціальне використання водних ресурсів зобов'язані сплачувати лише юридичні особи та фізичні особи, які є суб'єктами підприємництва. Селяни, котрі не є суб'єктами підприємництва, звільнені від сплати цього збору. Це означає, що сільськогосподарським підприємствам для оптимізації оподаткування вигідніше оформляти дозвіл на спеціальне використання водних ресурсів на одного зі своїх членів, а не на саме господарство.

Стаття 51 ВК передбачає можливість здійснення спеціального водокористування шляхом оформлення договору оренди. Відмінність між спеціальним використанням водних ресурсів на праві водокористування і на праві оренди полягає в тому, що за водокористування власник не повинен сплачувати, крім державного збору за спеціальне використання водних ресурсів. Права та обов'язки водокористувачів визначені законодавством, а орендарів — у договорі оренди, в якому встановлюється орендна плата за домовленістю сторін. ВК забороняє суборенду водних об'єктів, але орендар може передати водний об'єкт іншому водокористувачеві на праві спеціального безоплатного водокористування. Це право визначене ст. 51 і п. 6 ст. 43 ВК.

§ 3. Правове регулювання надрокористування в сільському господарстві

Надра дедалі активніше використовують для ведення сільськогосподарської діяльності. Зокрема, в недючих шахтах вирощують гриби, квіти, овочі та інші ірослини. Надрами послуговуються для витримування виноматеріалів, зберігання харчової продукції тощо. Корисні копалини місцевого значення і прісні підземні води застосовують для ведення сільськогосподарської діяльності.

¹ Перелік водних об'єктів, що відносяться до категорії лікувальних, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 11 грудня 1996 р. № 1499.

Використання надр у веденні сільськогосподарської діяльності регулюється Кодексом України про надра від 27 липня 1994 р., та іншими актами законодавства про надра. За ст. 1 Кодексу, надра — це та частина земної кори, що розташована під поверхнею ґрунту та дном водоймищ і простягається до глибин, доступних для геологічного вивчення та освоєння. Законодавство не встановлює чіткої межі поверхні землі для розмежування земель і надр як природних об'єктів і визначення режиму правового регулювання. Надра від землі відмежовуються за юридичними ознаками, а саме — за способом використання цих об'єктів. Якщо поверхня землі слугує просторово-операційним базисом для розміщення різних об'єктів або для вирощування сільськогосподарської продукції, ми маємо справу з землекористуванням. Якщо ж видобуваємо корисні копалини, вивчаємо геологію землі або здійснюємо підземну діяльність — маємо справу з надрами і повинні керуватися законодавством про надра.

Надра треба відмежовувати і від підземних вод. Згідно з ВК підземні води належать до державного водного фонду України, а згідно з Кодексом України про надра, вони є частиною надр. Виходить, що це — природний ресурс з подвійним правовим режимом і, тому, використовуючи підземні води для сільського господарства, слід керуватися і водним законодавством, і законодавством про надра. Труднощі виникають тоді, коли треба оформити дозвіл на спеціальне використання підземних вод: яким законодавством керуватися, щоб отримати дозвіл і для сплати збору за спеціальне використання?

Ретельний аналіз законодавства України показує, що слід розрізнити правовий режим прісних підземних вод і правовий режим мінеральних, термальних, промислових вод. Згідно з п. 1.5 Інструкції про порядок обчислення і справляння плати за користування надрами для видобування корисних копалин в редакції наказу Мінекоресурсів, Мінфіну, ДПА, Мінпраці від 13 червня 2000 р. № 51/128/307/128, збір за спеціальне використання надр не справляється за видобуті прісні підземні води, позаяк при цьому справляється збір за спеціальне використання водних ресурсів. Отже, під час видобування прісних підземних вод треба керуватися водним законодавством для отримання дозволу і сплати збору за спеціальне використання водних ресурсів, а під час видобування мінеральних, термальних, промислових вод — законодавством про надра, щоб оформити відповідні правові документи і сплатити збір за спеціальне використання надр.

Корисні копалини, згідно зі ст. 5 Кодексу про надра — це природні мінеральні утворення органічного і неорганічного походження в надрах, на поверхні землі, в джерелах вод і газів, на дні водоймищ, а також техногенні мінеральні утворення в місцях розміщення відходів виробництва та лишків продуктів переробки мінеральної сировини, придатні для промислового використання. За ст. 6 цього Кодексу, корисні копалини за своїм господарським

значенням поділяються на копалини загальнодержавного й місцевого значення. Віднесення їх до загальнодержавного та місцевого значення здійснюється Кабінетом Міністрів України. Разом з тим ЗК у ст. ст. 90, 95 закріплює поділ корисних копалин на загальнопоширені і незагальнопоширені. Аналіз правового режиму загальнопоширених корисних копалин і корисних копалин місцевого значення за Кодексом про надра, а також за ст. 39 Закону України від 25 червня 1991 р. “Про охорону навколишнього природного середовища” показує, що правовий режим загальнопоширених корисних копалин тотожний правовому режиму корисних копалин місцевого значення.

Переліки корисних копалин загальнодержавного й місцевого значення затверджені постановою Кабінету Міністрів України від 12 грудня 1994 р. № 827. Визначення корисних копалин як загальнодержавного чи місцевого значення поширює на них відповідний режим правового регулювання. Суб’єктів аграрного права більше цікавлять корисні копалини місцевого значення, які вони можуть використовувати на праві загального використання надр. До них належать, зокрема, сировина для хімічних меліорантів ґрунтів (вапняк, гіпс, сапропель, галжа), крейда, граніт, пісковик, галька, гравій, пісок, ракуша, лес, глина легкоплавка, суглинок, супісок тощо. Води, в тому числі прісні підземні, належать до корисних копалин загальнодержавного значення.

Фактичні ознаки розмежування загального і спеціального використання надр наводяться у ст. 23 Кодексу про надра, яка надає власникам земельних ділянок і землекористувачам право без отримання спеціальних дозволів (ліцензій) та без гірничих відводів видобувати для сільськогосподарських потреб корисні копалини місцевого значення і торф загальною глибиною розробки до 2 м і прісні підземні води — до 20 м та використовувати надра для господарських і побутових потреб. Однак закон не роз’яснює, що розуміти під господарськими і побутовими потребами. На нашу думку, суб’єкти аграрного права мають право використовувати надра для будь-яких сільськогосподарських потреб на праві загального використання надр, крім промислового видобування корисних копалин і будівництва підземних споруд.

Щодо спеціального використання надр на праві власності, то, згідно зі ст. 4 Кодексу про надра, надра є виключно державною власністю. Але це положення суперечить ч. 3 ст. 79 ЗК від 25 жовтня 2001 р., згідно з якою право власності на земельну ділянку поширюється і на підземний простір, тобто на надра. Як ми вже зазначали, ЗК має переважну правову силу перед Кодексом про надра. Отже, всі суб’єкти права приватної власності на земельні ділянки є водночас суб’єктами права приватної власності на надра під цими земельними ділянками. Це означає, що всі суб’єкти права приватної власності на земельні ділянки мають право укладати різні угоди щодо надр, які перебувають у їхній власності, а також будувати підземні споруди для здійснення сільськогосподарської діяльності без отримання гірничих відводів.

Разом з тим аналіз гірничого законодавства показує, що право приватної власності на надра не дозволяє здійснювати промисловий видобуток корисних копалин на своїй земельній ділянці. Такий різновид діяльності потребує дотримуватися вимог до гірничих підприємств, викладених у Гірничому законі України від 6 жовтня 1999 р. Проте в разі виявлення на приватній земельній ділянці покладів корисних копалин, її власник може укласти угоду щодо використання належних йому на праві приватної власності надр з гірничим підприємством, яке відповідає вимогам Гірничого закону.

Спеціальне використання надр на праві надрокористування передбачає, відповідно до ст. 19 Кодексу про надра, отримання спеціального дозволу (ліцензії) на використання надр і акту гірничого відводу. Ліцензування надрокористування регулюється ст. 16 Кодексу. Разом з тим ці положення суперечать положенням Закону України від 1 червня 2000 р. "Про ліцензування певних видів господарської діяльності", ст. 2 якого визначає, що види господарської діяльності, не передбачені ст. 9 цього Закону, ліцензуванню не підлягають. А ст. 9 Закону передбачає в царині надрокористування ліцензування тільки пошуку (розвідки) корисних копалин, видобутку уранових руд, коштовних металів і каміння. Видобування інших корисних копалин ліцензування не потребує. За правилами розв'язання правових колізій, переважну юридичну силу в цьому разі матиме саме Закон "Про ліцензування певних видів господарської діяльності" — він містить спеціальну норму щодо ліцензування. Не випадково у прийнятому 12 липня 2001 р. Законі України "Про нафту і газ" вже йдеться не про ліцензування видобутку нафти і газу, а лише про спеціальні дозволи.

Цей правовий припис викликає численні суперечки між надрокористувачами і державними органами. Але закон в даному разі — на боці скасування ліцензування видобутку корисних копалин. Отже, єдиним дозволом на спеціальне використання надр тепер є акт гірничого відводу, за винятком уранових руд, коштовностей і нафти й газу, щодо яких діють особливі правила. За ст. 17 Кодексу про надра, *гірничим відводом* є частина надр, надана користувачам для промислової розробки родовищ корисних копалин та з метою, не пов'язаною з видобуванням корисних копалин. Користування надрами за межами гірничого відводу забороняється. Гірничі відводи надаються, згідно з Положенням про порядок надання гірничих відводів, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 27 січня 1995 р. № 59. На розробку корисних копалин загальнодержавного значення і ведення сільськогосподарської діяльності в надрах гірничі відводи надаються Держнаглядохоронпраці. На розробку корисних копалин місцевого значення гірничі відводи надаються радами обласного рівня і підлягають реєстрації в органах державного гірничого нагляду.

Стаття 21 Кодексу про надра стверджує, що видобування прісних підземних вод і розробки родовищ торфу здійснюються без гірничих відводів, але за умови отримання спеціального дозволу (ліцензії). Зважаючи на скасування існуючого порядку ліцензування надрокористування

ристування, можна говорити про те, що торф і прісні підземні води можуть добуватися на праві загального використання надр. При цьому суб'єкти аграрного права вже не зобов'язані обмежувати глибину свердловини, позаяк вони мають право для видобутку прісних підземних вод копати криниці глибиною й понад 20 м.

Спеціальне використання надр на праві надрокористування може бути постійним або тимчасовим. Постійне не має заздалегідь встановленого строку, тимчасове може бути короткостроковим (до 5 років) і довгостроковим (від 5 до 20 років). У разі потреби строки тимчасового надрокористування можуть бути подовжені.

Спеціальне використання надр передбачає необхідність сплати збору. Базові нормативи плати за користування надрами для видобування корисних копалин і Порядок справляння плати за користування надрами для видобування корисних копалин, затверджені постановою Кабінету Міністрів України від 12 вересня 1997 р. № 1014. Щодо підземної сільськогосподарської діяльності, зокрема вирощування сільськогосподарської продукції під землею, збір справляється згідно з Порядком справляння плати за користування надрами в цілях, не пов'язаних з видобуванням корисних копалин, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 8 листопада 2000 р. № 1682.

Зауважимо, що згідно з гірничим законодавством, збір за видобуток корисних копалин можна справляти тільки з суб'єктів підприємницької діяльності. Тому селяни, які мають гірничий відвід на видобуток корисних копалин, але не зареєстровані як суб'єкти підприємництва, звільнені від сплати збору за спеціальне використання надр. Це правило не поширюється на ведення сільськогосподарської діяльності під землею, зокрема на витримування вино-матеріалів, вирощування сільськогосподарської продукції, зберігання продуктів харчування — при здійсненні таких видів діяльності всі суб'єкти спеціального використання надр зобов'язані сплачувати збір за спеціальне використання надр.

Відповідно до ст. 55 Кодексу про надра, спеціальне використання надр для сільськогосподарської діяльності здійснюється за відповідними проектами, в яких мають передбачатися заходи, що забезпечують знешкодження стічних вод, шкідливих речовин і відходів сільського господарства або локалізацію їх у певних межах, а також запобігають їх проникненню в інші природні об'єкти. Невиконання цих обов'язків може спричинити позбавлення права надрокористування чи обмеження сільськогосподарської діяльності в надрах.

§ 4. Правове регулювання використання тваринного світу в сільському господарстві

Дикі тварини стають об'єктами аграрного права через використання їх у сільськогосподарській діяльності, добування їх суб'єктами аграрного права і через знищення їх як шкідників сільського

господарства. Важливими законодавчими актами щодо цього є закони України від 13 грудня 2001 р. “Про тваринний світ”, від 22 лютого 2000 р. “Про мисливське господарство та полювання” та від 6 лютого 2000 р. “Про рибу, інші водні живі ресурси та харчову продукцію з них”.

Згідно зі ст. 3 Закону України “Про тваринний світ”, об’єктами тваринного світу є дикі тварини (хордові й безхребетні) в усьому їх видовому і популяційному розмаїтті та на всіх стадіях розвитку (ембріони, яйця, лялечки тощо), частини диких тварин (роги, шкіра, ратиці, копита тощо), продукти їхньої життєдіяльності (мед, віск тощо). Слід мати на увазі, що до диких належать види тварин, що виникли шляхом природного добору і здатні самостійно жити в умовах екосистеми. Сюди не належать тварини, породи яких виведені людиною селекційно, а також ті, що стали такими свійськими, що втратили здатність прожити в екосистемі самостійно. Правовий режим сільськогосподарських і свійських тварин визначається відповідно аграрним чи цивільним законодавством, але не природноресурсовим, тобто на них не поширюється дія Закону “Про тваринний світ”.

Разом з тим можливий перехід тварини від одного правового режиму до іншого. Наприклад, собаки і коти, які є наразі свійськими тваринами, в давнину були дикими тваринами, але одомашнені людиною, втратили здатність самостійно жити в умовах довкілля. Юридичним фактом, що зумовлює перехід будь-якої дикої тварини до свійської, є втрата нею здатності самостійно жити в екосистемі — в цьому разі вона стає свійською чи сільськогосподарською і на неї поширюються норми аграрного права. Цей юридичний факт може бути підтверджений експертним висновком у разі виникнення суперечки щодо правового режиму тварини.

Можливий і зворотний процес: свійські тварини, які внаслідок тих чи інших обставин опинилися в диких умовах і набули здатності самостійно жити в екосистемі, можуть бути визнані дикими — на них поширюватиметься природноресурсове право, але не аграрне. Щоправда, це право поширюється тільки на тварин, яких за зовнішніми ознаками неможливо відрізнити від диких. Наприклад, риба, яка внаслідок повені потрапила з сільськогосподарського ставку до річки, відразу перестає бути об’єктом аграрного права і стає об’єктом природноресурсового права. Але, якщо йдеться про корову, вівцю чи інших сільськогосподарських тварин, яких легко можна відрізнити від диких тварин за зовнішніми ознаками, то тут діє ст. 340 ЦК, згідно з якою особа, що затримала бездоглядну домашню тварину, зобов’язана негайно повідомити про це власника і повернути її. Тобто на такі тварини поширюється і надалі дія аграрного чи цивільного законодавства.

Відповідно до ст. 4 Закону “Про тваринний світ” встановлюються 2 правових режими диких тварин: загальнодержавного й місцевого значення. До об’єктів тваринного світу *загальнодержав-*

ного значення належать ті тварини, що перебувають у державній власності, а також ті, які перебувають у комунальній чи приватній власності, але визнані об'єктами тваринного світу загальнодержавного значення¹. До об'єктів тваринного світу місцевого значення належать ті тварини комунальної та приватної власності, які не визнані об'єктами тваринного світу загальнодержавного значення.

Статті 16 та 17 Закону “Про тваринний світ” визначають фактичні ознаки розмежування загального та спеціального використання тваринного світу. Згідно з Законом, *загальне використання* об'єктів тваринного світу здійснюється без вилучення їх із природного середовища (за винятком любительського і спортивного рибальства у водних об'єктах загального користування в межах, установлених законодавством обсягів безоплатного вилову — цей вид використання тваринного світу належить до загального), а також без знищення тварин, руйнування їхнього житла та інших споруд (вір, хаток, гнізд, лігв, мурашників, бобрових загат тощо), порушення середовища існування тварин і погіршення умов їх розмноження.

До *спеціального використання* об'єктів тваринного світу належать усі види використання (за винятком любительського і спортивного рибальства у водоймах загального користування), що здійснюються з їх вилученням (добуванням, збиранням) із природного середовища, зокрема знищення диких тварин. На спеціальне використання об'єктів тваринного світу потрібно отримати дозвіл і внести збір. Суб'єкти аграрного права можуть у порядку загального використання тваринного світу послуговуватися корисними властивостями життєдіяльності тварин (природних санітарів середовища, запилювачів рослин тощо), ловити рибу у водоймах загального користування, тобто в усіх водоймах, що перебувають у державній власності і не закріплені на праві спеціального використання іншим особам, здійснювати інші види використання об'єктів тваринного світу без вилучення їх з природної волі чи знищення. Для охорони тварин і підтримання екологічної рівноваги право спеціального використання об'єктів тваринного світу може бути обмежене чи заборонене на певних територіях та в певні строки органи Мінприроди.

З точки зору аграрного права, цікавим є співвідношення приписів законодавства про тваринний світ і про захист рослин. Річ у тому, що відповідно до Закону України від 14 жовтня 1998 р. “Про захист рослин”, суб'єкти аграрного права зобов'язані своєчасно провадити комплекс профілактичних і винищувальних заходів щодо боротьби із дикими тваринами, що є шкідниками сільського господарства. А згідно із Законом “Про тваринний світ”, знищен-

¹ Наприклад, згідно зі ст. 5 Закону України від 7 лютого 2002 р. “Про Червону книгу України”, всі об'єкти тваринного світу, занесені до Червоної Книги України, є об'єктами загальнодержавного значення.

господарства. Важливими законодавчими актами щодо цього є закони України від 13 грудня 2001 р. “Про тваринний світ”, від 22 лютого 2000 р. “Про мисливське господарство та полювання” та від 6 лютого 2000 р. “Про рибу, інші водні живі ресурси та харчову продукцію з них”.

Згідно зі ст. 3 Закону України “Про тваринний світ”, об’єктами тваринного світу є дикі тварини (хордові й безхребетні) в усьому їх видовому і популяційному розмаїтті та на всіх стадях розвитку (ембріони, яйця, лялечки тощо), частини диких тварин (роги, шкіра, ратиці, копита тощо), продукти їхньої життєдіяльності (мед, віск тощо). Слід мати на увазі, що до диких належать види тварин, що виникли шляхом природного добору і здатні самостійно жити в умовах екосистеми. Сюди не належать тварини, породи яких виведені людиною селекційно, а також ті, що стали такими свійськими, що втратили здатність прожити в екосистемі самостійно. Правовий режим сільськогосподарських і свійських тварин визначається відповідно аграрним чи цивільним законодавством, але не природноресурсовим, тобто на них не поширюється дія Закону “Про тваринний світ”.

Разом з тим можливий перехід тварини від одного правового режиму до іншого. Наприклад, собаки і коти, які є наразі свійськими тваринами, в давнину були дикими тваринами, але одомашнені людиною, втратили здатність самостійно жити в умовах дикілля. Юридичним фактом, що зумовлює перехід будь-якої дикої тварини до свійської, є втрата нею здатності самостійно жити в екосистемі — в цьому разі вона стає свійською чи сільськогосподарською і на неї поширюються норми аграрного права. Цей юридичний факт може бути підтверджений експертним висновком у разі виникнення суперечки щодо правового режиму тварини.

Можливий і зворотний процес: свійські тварини, які внаслідок тих чи інших обставин опинилися в диких умовах і набули здатності самостійно жити в екосистемі, можуть бути визнані дикими — на них поширюватиметься природноресурсове право, але не аграрне. Щоправда, це право поширюється тільки на тварин, яких за зовнішніми ознаками неможливо відрізнити від диких. Наприклад, риба, яка внаслідок повені потрапила з сільськогосподарського ставку до річки, відразу перестає бути об’єктом аграрного права і стає об’єктом природноресурсового права. Але, якщо йдеться про корову, вівцю чи інших сільськогосподарських тварин, яких легко можна відрізнити від диких тварин за зовнішніми ознаками, то тут діє ст. 340 ЦК, згідно з якою особа, що затримала бездоглядну домашню тварину, зобов’язана негайно повідомити про це власника і повернути її. Тобто на такі тварини поширюється і надалі дія аграрного чи цивільного законодавства.

Відповідно до ст. 4 Закону “Про тваринний світ” встановлюються 2 правових режими диких тварин: загальнодержавного й місцевого значення. До об’єктів тваринного світу *загальнодержав-*

ного значення належать ті тварини, що перебувають у державній власності, а також ті, які перебувають у комунальній чи приватній власності, але визнані об'єктами тваринного світу загальнодержавного значення¹. До об'єктів тваринного світу місцевого значення належать ті тварини комунальної та приватної власності, які не визнані об'єктами тваринного світу загальнодержавного значення.

Статті 16 та 17 Закону "Про тваринний світ" визначають фактичні ознаки розмежування загального та спеціального використання тваринного світу. Згідно з Законом, *загальне використання* об'єктів тваринного світу здійснюється без вилучення їх із природного середовища (за винятком любительського і спортивного рибальства у водних об'єктах загального користування в межах, установлених законодавством обсягів безоплатного вилову — цей вид використання тваринного світу належить до загального), а також без знищення тварин, руйнування їхнього житла та інших споруд (нір, хаток, гнізд, лігв, мурашників, бобрових загат тощо), порушення середовища існування тварин і погіршення умов їх розмноження.

До *спеціального використання* об'єктів тваринного світу належать усі види використання (за винятком любительського і спортивного рибальства у водоймах загального користування), що здійснюються з їх вилученням (добуванням, збиранням) із природного середовища, зокрема знищення диких тварин. На спеціальне використання об'єктів тваринного світу потрібно отримати дозвіл і вистежити збір. Суб'єкти аграрного права можуть у порядку загального використання тваринного світу послуговуватися корисними властивостями життєдіяльності тварин (природних санітарів середовища, запилювачів рослин тощо), ловити рибу у водоймах загального користування, тобто в усіх водоймах, що перебувають у державній власності і не закріплені на праві спеціального використання іншим особам, здійснювати інші види використання об'єктів тваринного світу без вилучення їх з природної волі чи знищення. Для охорони тварин і підтримування екологічної рівноваги право спеціального використання об'єктів тваринного світу може бути обмежене чи заборонене на певних територіях та в певні строки органами Мінприроди.

З точки зору аграрного права, цікавим є співвідношення приписів законодавства про тваринний світ і про захист рослин. Річ у тому, що відповідно до Закону України від 14 жовтня 1998 р. "Про захист рослин", суб'єкти аграрного права зобов'язані своєчасно провадити комплекс профілактичних і винищувальних заходів щодо боротьби із дикими тваринами, що є шкідниками сільського господарства. А згідно із Законом "Про тваринний світ", знищен-

¹ Наприклад, згідно зі ст. 5 Закону України від 7 лютого 2002 р. "Про Червону книгу України", всі об'єкти тваринного світу, занесені до Червоної книги України, є об'єктами загальнодержавного значення.

ця диких тварин, хай навіть і шкідників сільського господарства, належить до спеціального використання тваринного світу і потребує отримання спеціального дозволу й внесення збору. Відповідно до цього Закону і ховрахи, і миші та пацюки, навіть павуки та комарі є об'єктами тваринного світу загальнодержавного значення і на їх знищення треба оформляти спеціальний дозвіл. Зрозуміло, що цю вимогу ніде не виконують. Більше того, якби раптом десь це питання порушилось, будь-який державний орган виправдав би знищення таких тварин без отримання дозволу на їх спеціальне використання. Виникає питання: на яких правових підставах? Ця проблема регулюється аграрно-правовим звичаєм, неписаним правилом поведінки, яке також є джерелом аграрного права. Можливість застосування правових звичаїв у вітчизняній правовій системі прямо закріплене у ст. 7 ЦК. І хоча за загальним правилом звичай не може суперечити правовим актам, для аграрного і природноресурсового права робиться виняток у ст. 333 ЦК: добування тварин може регулюватися не законом, а місцевим правовим звичаєм. Правовий звичай, який дозволяє знищувати шкідників сільського господарства без оформлення дозволу на спеціальне використання об'єктів тваринного світу, суперечить положенням Закону "Про тваринний світ", але має переважну юридичну силу перед ним, позаяк він реально виконується на практиці і забезпечується юридичним примусом державного апарату. Положення писаного права про заборону нищення шкідників сільського господарства без оформлення відповідного дозволу фактично не виконуються, позаяк суперечать закріпленому в аграрному праві України правовому звичаю.

Спеціальне використання тваринного світу на праві власності передбачає можливість перебування об'єктів тваринного світу в державній, комунальній та приватній власності. За ст. 7 Закону України "Про тваринний світ" можливе перебування об'єктів тваринного світу в приватній власності суб'єктів аграрного права. Але право власності має бути підтверджене відповідними документами. Ця вимога не стосується риби, виловленої за правом загального використання об'єктів тваринного світу. Право приватної власності на об'єкти тваринного світу може бути обмежене в інтересах охорони цих тварин органами Мінприроди. У разі жорстокого поводження з тваринами право приватної власності на них може бути припинене.

Законодавство знає кілька правових режимів видачі дозволів на спеціальне використання тваринного світу. Такі дозволи видаються на підставі затверджених Мінприроди лімітів на спеціальне використання об'єктів тваринного світу. Положення про порядок видачі дозволів на спеціальне використання природних ресурсів та Положення про встановлення лімітів використання ресурсів загальнодержавного значення, затверджені постановою Кабінету Міністрів України від 10 серпня 1992 р. № 459. Видача дозволів на спеціальне використання рибних ресурсів здійснюється органами

Державного департаменту рибного господарства Міннарополітики України згідно з правилами рибальства¹. Дозволи на добування ведмеда, кабана, лані, оленя, лося та деяких інших тварин видають органи Держкомлісгоспу, а на вовка, лисницю, бродячих собак і котів, граків, сорок та деяких інших тварин — органи Мінприроди. Полювати на пернату дичину, кроля, зайця, вовка та лисницю, бродячих собак і котів, сорок, граків можна також за дозволами, які видають користувачі мисливських угідь. Процедура видачі дозволів на спеціальне використання об'єктів тваринного світу регулюється також Правилами видачі дозволів на спеціальне використання диких тварин та інших об'єктів тваринного світу, віднесених до природних ресурсів загальнодержавного значення, затвердженими наказом Мінкобезпеки від 26 травня 1999 р. № 115. Інколи процедура вимагає погодження видачі дозволу з органами ветеринарної медицини, МОЗ, Держкомлісгоспу. Дозволи на спеціальне використання тварин, занесених до Червоної книги, видаються Мінприроди згідно з Інструкцією про порядок видачі дозволів на добування (збирання) видів тварин і рослин, занесених до Червоної книги України, затвердженою наказом Мінприроди від 1 лютого 1993 р. № 3.

Справляння збору за спеціальне використання об'єктів тваринного світу диференціюється за видами тварин. Щодо спеціального використання рибних ресурсів збір справляється згідно з Порядком справляння плати за спеціальне використання рибних та інших водних живих ресурсів, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 6 квітня 1998 р. № 449. Збір за спеціальне використання інших тварин справляється згідно з Тимчасовим порядком справляння плати за спеціальне використання диких тварин, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 25 січня 1996 р. № 123.

§ 5. Правове регулювання використання рослинного світу в сільському господарстві

Дикорослих рослин використовують у сільському господарстві для випасання худоби, сінокосіння, збирання дикорослих рослин. Дикі рослини можуть бути також бур'янами, з якими провадиться боротьба згідно із Законом України від 14 жовтня 1998 р. "Про захист рослин".

Важливим законодавчим актом у царині регулювання використання рослинного світу є Закон України від 9 квітня 1999 р. "Про

¹ Див.: Тимчасовий порядок ведення рибного господарства і здійснення рибальства, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 28 вересня 1996 р. № 1192, Правила промислового рибальства в рибогосподарських водних об'єктах України, затверджені наказом Держкомрибгоспу від 18 березня 1999 р. № 33, Правила промислового рибальства в басейні Чорного моря, затверджені наказом Держкомрибгоспу від 8 грудня 1998 р. № 164.

рослинний світ". Згідно зі ст. 3 зазначеного Закону рослинний світ становить собою сукупність усіх видів рослин, а також грибів та утворених ними угруповань на певній території, тобто вони мають бути частиною екосистеми, а не вилучені з природного середовища. Об'єктами рослинного світу Закон визнає дикорослі та інші несільськогосподарського призначення судинні рослини, мохоподібні, водорості, лишайники, а також гриби на всіх стадіях розвитку та утворені ними природні угруповання.

Слід відрізнити правовий режим рослин як об'єктів природно-ресурсового права і правовий режим рослин як об'єктів аграрного права. Річ у тому, що Закон України "Про рослинний світ" регулює використання тільки несільськогосподарських рослин, які є природними об'єктами і частиною екосистеми. Винятком є рослини, занесені до Червоної чи Зеленої книг, — вони лишаються об'єктами природно-ресурсового права навіть тоді, коли вилучені з екосистеми. Зірвана чи пересаджена в горщик для квітів дикоросла рослина стає об'єктом цивільного права, а дикоросла рослина, що вилучена з екосистеми і слугує сільськогосподарським потребам, перестає бути об'єктом природно-ресурсового права і стає об'єктом аграрного права. Юридичним фактом зміни правового режиму такої рослини є вилучення її з екосистеми. Можлива й зворотня ситуація: самосіяння сільськогосподарських рослин, потрапляння їх до екосистеми. Якщо це відбулося не на полі чи іншому агроландшафті, а в екосистемі, то така рослина росте і розвивається за законами екосистеми, відтак — стає об'єктом природно-ресурсового права і перестає бути об'єктом аграрного права.

Стаття 4 Закону "Про рослинний світ" визначає правовий режим рослинних ресурсів загальнодержавного і місцевого значення. До природних рослинних ресурсів загальнодержавного значення належать об'єкти рослинного світу в межах природних комплексів загальнодержавного значення, а також занесені до Червоної чи Зеленої книг. Інші рослинні ресурси належать до рослинних ресурсів місцевого значення.

Статті 9 і 10 Закону "Про рослинний світ" визначають фактичні ознаки розмежування загального і спеціального використання рослин. Такою ознакою є збирання рослинних ресурсів для підприємницької діяльності. Суб'єкти аграрного права можуть у порядку загального використання об'єктів рослинного світу збирати лікарську й технічну сировину, квіти, ягоди, плоди, гриби та інші харчові продукти, застосовувати об'єкти рослинного світу для потреб бджільництва. Вони мають право навіть продавати зібрані в порядку загального використання рослини, за винятком лікарської й технічної сировини. Забороняється в порядку загального використання збирати наркотиковмісні рослини та їх частини. Місцеві ради чи органи Мінприроди можуть обмежувати використання рослинних ресурсів у разі виснаження природних ресурсів, різкого зменшення популяційної і генетичної різноманітності.

Спеціальне використання рослинного світу суб'єкти аграрного права здійснюють у підприємницькій діяльності шляхом збирання лікарських рослин, заготівлі деревини під час рубок головного користування, заготівлі живиці, кори, дубу, деревної зелені, деревних соків, квітів, ягід, інших плодів, лісової підстилки, очерету, сіна, випасання худоби. Воно потребує дозволу, який видається згідно з Положенням про порядок видачі дозволів на спеціальне використання природних ресурсів, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 10 серпня 1992 р. № 459. Такі дозволи видаються в межах лімітів, які встановлюються Мінприроди для рослинних ресурсів загальнодержавного значення і місцевими радами — для рослинних ресурсів місцевого значення. Положення про порядок установа лімітів на спеціальне використання природних ресурсів загальнодержавного значення затверджене вищезазначеною постановою Кабінету Міністрів. Ліміти визначаються на підставі нормативів спеціального використання рослинних ресурсів, які встановлюються органами Мінприроди згідно з Інструкцією про порядок установа лімітів спеціального використання природних рослинних ресурсів, затвердженою наказом Мінкорресурсів від 12 лютого 2002 р. № 61. Дозвіл на спеціальне використання рослинних ресурсів загальнодержавного значення видають органи Мінприроди, рослинних ресурсів місцевого значення — місцеві ради за погодженням з органами Мінприроди на місцях. Дозвіл на спеціальне використання рослинних ресурсів, занесених до Червоної книги України, видає Мінприроди згідно з Інструкцією про порядок видачі дозволів на добування (збирання) видів тварин і рослин, занесених до Червоної книги України, затвердженою наказом Мінприроди від 1 лютого 1993 р. № 3.

За спеціальне використання природних рослинних ресурсів справляється збір. Але наразі збір справляється тільки за спеціальне використання лісових рослинних ресурсів згідно з Порядком справляння збору за спеціальне використання лісових ресурсів та користування земельними ділянками лісового фонду, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 6 липня 1998 р. № 1012.

Спеціальне використання природних рослинних ресурсів на праві власності не регулюється Законом "Про рослинний світ", але, згідно з ч. 2 ст. 79 ЗК, право власності на земельну ділянку поширюється і на об'єкти рослинного світу, що на ній знаходяться. Тобто суб'єкти аграрного права — власники земельних ділянок — є водночас власниками об'єктів рослинного світу в межах своїх земельних ділянок. Закон "Про рослинний світ" передбачає, що власники земельних ділянок не сплачують збір за спеціальне використання рослинних ресурсів, позаяк сплачують плату за землю. Дозволом на спеціальне використання рослинних ресурсів у цьому разі буде державний акт про право власності на землю.

§ 6. Правове регулювання лісокористування в сільському господарстві

Досі йшлося про використання окремих видів природних ресурсів у сільському господарстві. Далі розглянемо використання природних комплексів, тобто екосистем. Природноресурсове право знає правове регулювання використання різних природних комплексів: природно-заповідного фонду, водно-болотних угідь, рекреаційних і курортних зон тощо. Але зазначені природні комплекси мають здебільшого природоохоронний характер і їх правовий режим передбачає обмеження сільськогосподарської діяльності. Окремим видом природних комплексів є ліс, оскільки лісове законодавство регулює сільськогосподарську діяльність у лісах. Важливим актом у цій царині є Лісовий кодекс (ЛК) України.

Стаття 3 ЛК так визначає поняття лісу: це — *сукупність землі, рослинності, в якій домінують дерева та чагарники, тварин, мікроорганізмів та інших природних компонентів, що в своєму розвитку біологічно взаємопов'язані, впливають один на одного і на довкілля*. Як бачимо, ліс є природним комплексом, який охоплює землі, надра, води, атмосферне повітря, об'єкти рослинного й тваринного світу, інші природні компоненти у їх екологічних взаємозв'язках. Специфіка правового регулювання природних комплексів полягає в тому, що використання природних ресурсів у їх межах окрім відповідно земельного, гірничого, водного, атмосфероохоронного законодавства, законодавства про тваринний і рослинний світ регулюється також спеціальним законодавством про цей природний комплекс: у нашому випадку — лісовим. Ресурси лісу, будучи об'єктом регулювання відповідних галузей природноресурсового законодавства.

Стаття 36 ЛК поділяє ліси України за екологічним і господарським значенням на 2 групи. До першої належать ліси, що виконують переважно природоохоронні функції, зокрема сільськогосподарські прогієрозійні, приполюсінні, захисні лісосмуги. До другої — ліси, котрі поряд з екологічним мають експлуатаційне значення і для збереження захисних функцій, безперервності та невиснажливості використання яких встановлюється режим обмеженого лісокористування. Правовий режим лісів першої групи суворіший і вимагає обмеження в їх межах господарської діяльності.

Статті 49 і 50 ЛК вирізняють фактичні ознаки розмежування загального і спеціального використання лісових ресурсів. Критерієм такого розмежування є обсяги використання лісових ресурсів. У порядку загального використання лісових ресурсів, суб'єкти аграрного права мають право вільно перебувати в лісах, безкоштовно збирати для власного споживання дикорослі трав'яні рослини, квіти, ягоди, горіхи, інші плоди, гриби. Оскільки ліс є природним комплексом, в розмежуванні загального і спеціального використання лісових ресурсів користуються також положенням законодавчих актів про окремі види природних ресурсів, що входять до лісової екосистеми.

Умовою спеціального використання лісових ресурсів є отримання земельної ділянки лісового фонду в користування чи у власність. Така ділянка лісового фонду може надаватися одночасно кільком лісокористувачам. На праві спеціального використання лісових ресурсів можна: заготовляти деревину під час рубок головного лісокористування, заготовляти живицю, другорядні лісові матеріали (пень, луб, кора, деревна зелень тощо). Правовий режим спеціального лісокористування є похідним від правового режиму спеціального землекористування.

Щодо спеціального використання лісу на праві власності, то ЛК у ст. 6 проголосив всі ліси виключно власністю держави. Водночас, положення ЛК суперечить положенням ст. ст. 56 і 79 ЗК, за якими земельні ділянки лісового фонду загальною площею до 5 га держава може передавати у приватну власність фізичним та юридичним особам у складі угідь селянських, фермерських та інших господарств. Оскільки право власності на земельну ділянку поширюється і на ліси, що на ній розташовані, суб'єкти аграрного права, які отримали від держави у приватну власність ділянку лісу площею 5 га, можуть докупити у суб'єктів права приватної власності необмежену кількість земель лісового фонду. Це положення хоч і суперечить ЛК, але діє, тому що ЗК має переважну правову силу. Отже, ліси в необмеженій кількості можуть перебувати у приватній власності суб'єктів аграрного права. Власність на ліси дає цим суб'єктам можливість здійснювати лісокористування, не отримуючи спеціальних дозволів за ЛК.

Якщо земельні ділянки лісового фонду передаються не у власність, а на праві постійного чи тимчасового землекористування (в тому числі оренди), то, окрім документів, що посвідчують право спеціального використання земельної ділянки лісового фонду (державний акт чи договір), треба отримати також і дозвіл на спеціальне використання лісових ресурсів. Відповідно до ст. 51 ЛК розрізняються 2 види таких дозволів: лісорубний квиток (ордер) і лісовий квиток. На відведених земельних ділянках лісового фонду можна використовувати лише ті ресурси, на які видано спеціальний дозвіл.

Згідно з Правилами відпуску деревини на пні в лісах України, затвердженими постановою Кабінету Міністрів України від 29 липня 1999 р. № 1378, лісорубний квиток видається на рубку деревини і заготовлю живиці. Лісорубний квиток на рубки головного користування та заготовлю живиці видається на підставі встановлених лімітів лісокористування органами Державного комітету лісового господарства України. На інші рубки лісові квитки видаються державними лісогосподарськими підприємствами, що є постійними лісокористувачами. Населення одержує від зазначених органів ордер на дрібний (до 10 куб. м) відпуск деревини на пні. Лісовий квиток видають державні лісогосподарські підприємства за рішенням місцевих рад для здійснення інших видів лісокористування.

На сільськогосподарські угіддя, передані для потреб лісового господарства, не поширюється дія лісового законодавства — вони

використовуються відповідно до загальних норм аграрного права. Побічна сільськогосподарська діяльність у лісах регулюється Порядком заготівлі дрогоградних лісових матеріалів і здійснення побічних лісових користувань в лісах України, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 23 квітня 1996 р. № 449. Зокрема, місця розміщення вуликів і пасік для бджільництва визначаються для суб'єктів аграрного права постійними лісокористувачами з урахуванням умов ведення лісового господарства та спеціального використання лісових ресурсів. На ділянках для розміщення вуликів і пасік дозволяється спорудження тимчасових (не капітальних) будівель без права вирубування дерев і чагарників, розчищення та розорювання земельних ділянок лісового фонду. Розміщення пасік у місцях масового відпочинку людей забороняється.

Для сінокошення можна використовувати незалісені зруби, галявини та інші не вкриті лісовою рослинністю землі, на яких не очікується природне лісовідновлення. В окремих випадках для заготівлі сіна можна користуватися міжряддями лісових культур, плантацій, зрідженими лісонасадженнями. Початком заготівлі сіна на природних злакових травостоях є фаза колосіння, а бобових трав — фаза бутонізації — початок цвітіння. У разі наявності у травостой видів рослин, занесених до Червоної книги України, термін заготівлі сіна визначається за погодженням з органом Мінприроди; термін сінокошення — в лісовому квитку.

Випасання худоби, за винятком кіз, дозволяється на вкритих і не вкритих лісовою рослинністю землях лісового фонду, якщо це не завдає цим землям шкоди. Місця та термін випасання худоби визначаються в лісовому квитку. Випасання худоби в лісах з використанням собак або без пастуха (крім огорожених ділянок чи на прив'язі) забороняється. Власники худоби зобов'язані дотримуватися вказівок постійних лісокористувачів щодо порядку її випасання.

Збирання лісової підстилки допускається в окремих випадках у лісах другої групи, при чому на одній і тій самій площі — не частіше одного разу на 5 років. Збирання лісової підстилки забороняється на лісових ділянках, розташованих у бідних лісорослинних умовах, на ділянках, де ґрунти піддаються ерозії, та в місцях масового розмноження грибів. Терміни збирання лісової підстилки і заготівлі очерету визначаються в лісовому квитку.

Спеціальне використання лісових ресурсів для сільськогосподарської діяльності, крім розміщення пасік, передбачає сплату збору за спеціальне використання лісових ресурсів. Розмір збору визначається відповідно до встановлених лімітів і такс на деревині. Порядок його сплати регулюється Порядком справляння збору за спеціальне використання лісових ресурсів та користування земельними ділянками лісового фонду, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 6 липня 1998 р. № 1012.

Розділ 13

Правове становище господарських товариств в АПК

§ 1. Поняття та загальна характеристика правового становища господарських товариств в АПК

Господарські товариства в аграрному секторі економіки діють на підставі ГК¹ та Закону України від 19 вересня 1991 р. "Про господарські товариства"². Цими законодавчими актами визначаються поняття, види, правила створення і діяльності господарських товариств, а також права і обов'язки їхніх засновників і учасників. Крім того, господарські товариства є різновидом суб'єктів господарювання і діють на підставі ЦК³ та інших нормативно-правових актів, якими регулюються відносини у сфері підприємництва.

Відповідно до ст. 79 ГК *господарськими товариствами* є підприємства або інші суб'єкти господарювання, створені юридичними особами та/або громадянами шляхом об'єднання їхнього майна і участі в підприємницькій діяльності товариства з метою одержання прибутку. У випадках, передбачених ГК, господарське товариство може діяти у складі одного учасника.

Засновниками і учасниками товариства можуть бути суб'єкти господарювання, споживачі, органи державної влади та органи місцевого самоврядування, наділені господарською компетенцією, а також громадяни, громадські та інші організації, які є суб'єктами господарювання але виступають засновниками таких суб'єктів чи здійснюють щодо них організаційно-господарські повноваження на основі відносин власності.

Суб'єктами господарювання у сфері сільськогосподарського товарного виробництва є учасники господарських відносин, які здійснюють господарську діяльність, реалізуючи господарську компетенцію (сукупність господарських прав та обов'язків), мають відокремлене майно і несуть відповідальність за своїми зобов'язаннями в межах цього майна, крім випадків, передбачених чинним законодавством. Обмеження щодо заснування та участі в господарських товариствах суб'єктів господарювання або інших осіб встановлюються ГК та іншими законами.

¹ Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 18. — Ст. 144.

² Там само. — 1991. — № 49. — Ст. 682.

³ Там само. — 2003. — № 40-44. — Ст. 356.

Стаття 55 ГК наводить перелік суб'єктів господарювання в аграрному секторі економіки, до яких належать: господарські організації — юридичні особи, створені відповідно до ЦК, державні, комунальні та інші підприємства, створені відповідно до ГК, а також інші юридичні особи, які здійснюють господарську діяльність та зареєстровані в установленому законом порядку; громадяни України, іноземці та особи без громадянства, які господарюють та зареєстровані відповідно до закону як підприємці; філії, представництва, інші відокремлені підрозділи господарських організацій (структурні одиниці), утворені ними для здійснення господарської діяльності.

Суб'єкти господарювання реалізують свою господарську компетенцію на основі права власності, права господарського відання, права оперативного управління та права оперативно-господарського використання майна. Ті господарські організації, які діють на основі права власності, права господарського відання чи оперативного управління, мають статус юридичної особи. Відокремлені підрозділи (структурні одиниці) господарських організацій можуть діяти лише на основі права оперативно-господарського використання майна, не маючи статусу юридичної особи.

Традиційно класифікація господарських товариств здійснюється за способами формування, функціонування статутного капіталу і обсягами відповідальності учасників за зобов'язаннями товариства. На основі першої підстави законодавство розрізняє акціонерні й неакціонерні товариства. Згідно з другим критерієм, розрізняють товариства з обмеженою відповідальністю, додатковою відповідальністю, повні і командитні товариства. У сільському господарстві завдяки здійсненню аграрної реформи значну частину всіх сільськогосподарських підприємств складають акціонерні товариства відкритого і закритого типів, а також товариства з обмеженою відповідальністю. Це зумовлено двома основними причинами: по-перше, специфікою реформування державних та колективних сільськогосподарських підприємств; по-друге, особливостями здійснення господарської діяльності в аграрному секторі економіки України.

За даними Мінагрополітики станом на кінець 2003 р. в ході реформування колективних сільськогосподарських підприємств діяло 7,8 тис. аграрних господарських товариств, що становить 48,1% від загальної кількості недержавних сільськогосподарських товаровиробників в Україні.

§ 2. Правовий статус сільськогосподарських акціонерних товариств

Сільськогосподарські акціонерні товариства є заснованими на засновницькому договорі і статуті організаціями з виробництва, переробки і реалізації сільськогосподарської продукції, виконання

робіт і надання послуг, статутний капітал яких формується шляхом реалізації, насамперед, певної кількості акцій однакової номінальної вартості, і несуть відповідальність за зобов'язаннями тільки майном товариства. Учасники (акціонери) не відповідають за зобов'язаннями товариства, а лише несуть ризик збитків, пов'язаних із його діяльністю, в межах вартості належних їм акцій.

Більшість сільськогосподарських акціонерних товариств створювалася шляхом реорганізації колгоспів і радгоспів і сьогодні утворюється у зв'язку з реструктуризацією колективних сільськогосподарських підприємств. Такі акціонерні сільськогосподарські товариства сформували свої статутні капітали за рахунок об'єднання майнових і земельних часток (паїв) своїх засновників — колишніх працівників і пенсіонерів реорганізованих господарств, які вони отримали внаслідок реорганізації останніх.

Засновниками сільськогосподарського акціонерного товариства можуть бути всі власники майнових і земельних сертифікатів, що лишилися в реорганізованому господарстві, а також інші громадяни і юридичні особи. Вони повинні зробити повідомлення про намір створити сільськогосподарське акціонерне товариство, здійснити підписку на акції, провести установчі збори і державну реєстрацію цього товариства. За ст. 81 ГК загальна номінальна вартість випущених акцій повинна дорівнювати розміру статутного фонду акціонерного товариства, який не може бути меншим суми еквівалентної 1250 мінімальним заробітним платам, виходячи зі ставки мінімальної заробітної плати, що діє на момент створення акціонерного товариства.

Засновники сільськогосподарського акціонерного товариства укладають між собою договір, який визначає порядок здійснення ними спільної діяльності щодо створення товариства, відповідальність перед особами, що підписалися на акції, і третіми особами. Якщо в створенні товариства беруть участь громадяни, договір має бути посвідченим нотаріально. Засновники несуть солідарну відповідальність за зобов'язаннями, що виникли згідно з установчим договором.

Відкрита підписка на акції при створенні сільськогосподарського акціонерного товариства організовується засновниками. Вони в будь-якому випадку зобов'язані бути держателями акцій на суму не менш як 25% статутного фонду і строком не менше 2 років.

За способом функціонування акцій законодавство розрізняє відкриті й закриті акціонерні товариства. Акції відкритих товариств, згідно зі ст. 81 ГК, ст. ст. 6-8 Закону України від 18 червня 1991 р. "Про цінні папери і фондову біржу" і ст. 30 Закону "Про господарські товариства" можуть розповсюджуватися як шляхом відкритої підписки, так і шляхом купівлі-продажу на біржі. Акціонери відкритого товариства можуть відчужувати належні їм акції без згоди інших акціонерів та товариства. У закритому акціонерно-

¹ Відомості Верховної Ради України. — 1991 — № 38. — Ст. 508.

му товаристві акції розподіляються між засновниками або серед заздальгідь визначеного кола осіб і не можуть розповсюджуватися шляхом підписки або купівлі-продажу на біржі. Акціонери закритого товариства мають переважне право на придбання акцій, що продаються іншими акціонерами товариства.

Установчим документом сільськогосподарського акціонерного товариства є статут. Він повинен містити відомості про: найменування і місцезнаходження товариства; предмет і цілі його діяльності; розмір і порядок утворення статутного та інших фондів; склад засновників та учасників; склад і компетенцію органів товариства та порядок прийняття ними рішень, зокрема перелік питань, з яких необхідна однотайність або кваліфікована більшість голосів; види акцій, що випускаються, їх номінальну вартість, співвідношення акцій різних видів, кількість акцій, що купуються засновниками, наслідки невиконання зобов'язань з викупу акцій; порядок розподілу прибутків і збитків; умови реорганізації та ліквідації суб'єкта господарювання, а також інші відомості, що не суперечать чинному законодавству.

Державна реєстрація сільськогосподарських акціонерних товариств провадиться у виконавчому комітеті міської, районної у місті ради або в районній державній адміністрації за місцезнаходженням або місцем проживання засновника (засновників) даного товариства. За правилами і в порядку, встановленому Законом України від 15 травня 2003 р. "Про державну реєстрацію юридичних та осіб — підприємців".

Відмову в державній реєстрації сільськогосподарського акціонерного товариства може бути оскаржено в судовому порядку.

Акціонерне товариство є власником: майна, переданого йому у власність засновниками і учасниками як внески; продукції, виробленої або переробленої внаслідок господарської діяльності товариства; доходів, одержаних завдяки такій діяльності; іншого майна, придбаного товариством на законних підставах. Вкладами учасників та засновників господарського товариства можуть бути: будинки, споруди, обладнання та інші матеріальні цінності, цінні папери, права користування землею, водою та іншими природними ресурсами, будинками, спорудами, а також інші майнові права (в тому числі майнові права на об'єкти інтелектуальної власності), кошти, зокрема в іноземній валюті. Вклад, оцінений у гривнях, становить частку учасника та засновника у статутному фонді товариства. Порядок оцінювання вкладів визначається в установчих документах акціонерного товариства, якщо інше не передбачено чинним законодавством.

Стаття 86 ГК забороняє використовувати для формування статутного фонду акціонерного товариства бюджетні кошти, кошти, одержані в кредит та під заставу. Фінансовий стан засновників — юридичних осіб щодо їх спроможності здійснити відповідні внески до статутного фонду господарського товариства у випадках, передбачених законом, повинен бути перевірений належним аудитором (аудиторською організацією) у встановленому порядку, а майновий

стан засновників — громадян має бути підтверджений декларацією про їх доходи і майно, завірною відповідним податковим органом.

Акціонерне товариство має право змінювати (збільшувати або зменшувати) розмір статутного фонду в порядку, встановленому ГК та іншими законодавчими актами. Рішення товариства про зміни розміру статутного фонду набирає чинності з дня внесення цих змін до державного реєстру.

Сільськогосподарське акціонерне товариство може створювати резервний (страховий) фонд у розмірі, встановленому установчими документами, але не менш як 25% статутного фонду, а також інші фонди, передбачені законодавством України або установчими документами товариства. Розмір щорічних відрахувань до резервного (страхового) фонду передбачається установчими документами, але не може бути меншим 5% суми прибутку товариства. Особливістю сільськогосподарських акціонерних товариств, як і інших суб'єктів товарного сільськогосподарського виробництва, є наявність натуральних фондів. Наприклад, в таких суб'єктах господарювання створюються насіннєвий і фуражний фонди, натуральний фонд зерна та іншої продукції тощо.

Сільськогосподарські акціонерні товариства мають певну специфіку. На думку М. А. Палладіної, можна вирізнити певні специфічні ознаки, властиві сільськогосподарським акціонерним товариствам¹.

По-перше, це — правові властивості руху статутного капіталу. В господарстві може бути як збільшення статутного капіталу і відповідно внеску кожного засновника або учасника при систематичному розширеному відтворенні господарства, так і зменшення статутного капіталу і частки майнових внесків за наявності об'єктивних чинників зниження урожаїв і виходу продукції тваринництва й відсутності резервних фондів. До цих об'єктивних чинників належить нестабільність сільськогосподарського виробництва, коливання прибутковості підприємств, що викликає необхідність створення резервних фондів, які залежать від спеціалізації і природно-кліматичних умов кожного конкретного господарства.

По-друге, у складі сільськогосподарських акціонерних товариств серед їх засновників є багато пенсіонерів, а у зв'язку з впровадженням нової техніки і технологій кількісний склад працівників зменшується, що зобов'язує товариство повертати засновникам і учасникам, що виходять з його складу, вартість їхніх внесків.

По-третє, визначені законодавством критерії розмежування видів акціонерних товариств дають змогу дійти такого висновку: оскільки сільськогосподарські акціонерні товариства є об'єднаннями фізичних осіб, які зайняті в трудовому процесі та утворюють прибуток, їх засновники більше зацікавлені в створенні моделі акціонерних товариств закритого типу, за якої якій не відбувається вилучення частини прибутку на користь сторонніх інвесторів.

¹ Див.: Аграрное право: Учебник для вузов / Под ред. Г. Е. Быстрова и М. И. Козыря. 2-е изд., испр. и доп. — М., 1998. — С. 164-165.

По-четверте, працівники сільськогосподарських акціонерних товариств мають подвійний правовий статус: вони — акціонери, вони — особи, трудові відносини яких з товариством засновані на трудовому договорі й регулюються трудовим законодавством.

Купуючи акції, акціонер відчужує своє майно до статутного фонду товариства. За це майно він одержує специфічне право — брати участь в акціонерному товаристві, яке за змістом є комплексним. Воно охоплює як майнові, так і членські (управлінські) права та обов'язки. Майновими правами акціонера є: брати участь у розподілі прибутку товариства; одержувати частину прибутку товариства у вигляді дивідендів; одержувати частину вартості майна у разі його ліквідації, яка має бути пропорційною вартості акцій, що належать акціонеру; розпоряджатися акціями: продавати, передавати, відчужувати іншим способом у порядку, визначеному чинним законодавством і статутом товариства; заповідати акції; придбавати акції товариства додатково.

Акціонер має майнові обов'язки щодо товариства: оплачувати основні й додаткові акції у розмірі, порядку, способами і в терміни, передбаченими документами товариства. Акціонери несуть відповідальність за зобов'язаннями товариства у межах вартості акцій, що їм належать.

Членськими (управлінськими) та іншими правами і обов'язками акціонерів є: входити в товариство і виходити з нього; брати участь в загальних зборах акціонерів; обирати і бути обраними до органів товариства, зокрема до наглядової ради, правління, ревізійної комісії; брати участь в управлінні товариством згідно із законодавством і його статутом; одержувати інформацію про діяльність товариства. На вимогу акціонера товариство зобов'язане надати йому річні баланси, звіти про свою фінансово-господарську діяльність, протоколи ревізійної комісії, протоколи зборів органів управління товариством тощо.

Акціонери зобов'язані дотримуватися вимог засновницьких документів товариства і виконувати рішення загальних зборів та інших органів його управління, не розголошувати комерційну таємницю й конфіденційну інформацію про діяльність товариства, виконувати обов'язки, передбачені законодавством і засновницькими документами.

Господарські функції і права акціонерного товариства як суб'єкта права у правовідносинах реалізують його органи управління.

Сільськогосподарське акціонерне товариство — підприємство з дуже складною управлінською структурою. Вищим його органом є загальні збори, в яких можуть брати участь всі акціонери, незалежно від кількості і класу акцій, власниками яких вони є. До компетенції загальних зборів належать головні, стратегічні питання діяльності товариства, передбачені ст. 41 Закону "Про господарські товариства".

В акціонерному товаристві може створюватися рада акціонерів товариства (наглядова рада), яка здійснює контроль за діяльністю

його виконавчого органу і інколи відповідно до рішень загальних зборів або положень статуту, виконує окремі функції, віднесені до компетенції загальних зборів. Виконавчим органом акціонерного товариства, який здійснює керує його поточною діяльністю, є правління або інший орган, передбачений статутом. Роботою правління керує голова правління. У всіх сільськогосподарських акціонерних товариствах загальні збори обирають ревізійну комісію, яка належить до системи органів управління.

Специфічні функції в аграрному секторі економіки України виконують державні акціонерні компанії. Головною метою створення таких компаній є сприяння здійсненню державної аграрної політики шляхом створення економічних механізмів державного регулювання аграрного ринку. Такою компанією, зокрема, є Державна акціонерна компанія "Хліб України"¹, яка діє у формі відкритого акціонерного товариства. Її утворено з метою задоволення потреб населення, установ і підприємств будь-якої форми власності у продовольчому й фуражному зерні, продуктах його переробки, незерновій сировині, слітному й сортовому насінні, наданні послуг із зберігання, переробки та реалізації сільськогосподарської продукції і отримання прибутку шляхом провадження підприємницької діяльності.

Особливості правового статусу цього суб'єкта аграрного підприємництва визначають спеціальні функції, якими наділена дана компанія. Вони полягають у тому, щоб: виконувати роль державного агента із забезпечення державної заставиної закупівлі зерна; формувати ресурси зерна та продуктів його первинної переробки на регіональному й загальнодержавному рівнях; надавати послуги зі зберігання зерна, його обробки та технологічної переробки; виробляти борошно, крупи, хлібобулочні і макаронні вироби, інші харчові продукти; виробляти однорідні корми та комбікорми, кормові добавки та інші кормові продукти; здійснювати товарне сільськогосподарське виробництво; вирощувати, переробляти, зберігати, закуповувати (в тому числі у населення), реалізовувати сільськогосподарську продукцію; організовувати поставку мінеральних добрив, засобів захисту рослин і насіння, агрохімічних продуктів; брати участь у розробленні довготермінових прогнозів і цільових комплексних науково-технічних, економічних та екологічних програм розвитку сільського господарства тощо.

§ 3. Правовий статус сільськогосподарських товариств з обмеженою відповідальністю

Наслідком результату аграрної реформи в Україні є створення значної кількості сільськогосподарських підприємств із правовим

¹ Дил.: Постанова Кабінету Міністрів України від 22 серпня 1996 р. №1000 "Про утворення Державної акціонерної компанії "Хліб України"; Постанова Кабінету Міністрів України від 14 березня 2001 р. №240 "Про затвердження Статуту Державної акціонерної компанії "Хліб України"; <http://www.ukrainskibread.com>

статусом товариства з обмеженою відповідальністю. Сільськогосподарські товариства з обмеженою відповідальністю є суб'єктами господарювання, які здійснюють виробництво, переробку та реалізацію сільськогосподарської продукції, виконання робіт і надання послуг. Статутний фонд таких товариств, поділений на частки, утворюється шляхом об'єднання майнових і земельних внесків громадян, що не відповідають за зобов'язаннями товариства й несуть ризик збитків, пов'язаних з його діяльністю в межах вартості своїх вкладів. Товариство відповідає за своїми зобов'язаннями тільки своїм майном.

Слід мати на увазі, що назва товариства не має на меті обмеження його відповідальності як юридичної особи, а передбачає обмеження відповідальності учасників товариства, які несуть ризик такої відповідальності в розмірах своїх внесків до статутного фонду. Що ж до учасників товариства, котрі зробили свої внески не цілком, то вони несуть солідарну відповідальність за його зобов'язаннями в межах вартості неоплаченої частини внеску.

Установчим документом сільськогосподарського товариства з обмеженою відповідальністю є статут. Він повинен містити відомості про вид товариства, предмет і цілі його діяльності, склад засновників та учасників, склад і компетенцію його органів та порядок прийняття ними рішень, зокрема перелік питань, вирішення яких потребує одностайності або кваліфікованої більшості голосів, розмір часток кожного з учасників, розмір, склад і порядок внесення ними вкладів, інші відомості, передбачені ст. 57 ГК. Статутом може бути встановлений порядок визначення розміру часток учасників залежно від зміни вартості майна, внесеного як вклад, та додаткових внесків учасників.

Порядок і строки державної реєстрації сільськогосподарського товариства з обмеженою відповідальністю, встановлені Законом України "Про державну реєстрацію юридичних та фізичних осіб — підприємців". З дня її здійснення сільськогосподарське товариство з обмеженою відповідальністю набуває статусу юридичної особи. Воно має право здійснювати всі види господарської діяльності, не заборонені законом, а також на повну господарську самостійність у зовнішньоекономічних і внутрішньогосподарських відносинах.

До складу майна сільськогосподарських товариств з обмеженою відповідальністю належать: внески учасників, що утворюють його статутний капітал; продукція, вироблена товариством внаслідок господарської діяльності; одержані доходи, а також інше майно, придбане ними на інших підставах. Внеском визнаються: будівлі, споруди, інші матеріальні цінності, цінні папери, права власності або користування землею, водами й іншими природними ресурсами, будівлями, спорудами, устаткуванням, а також інші майнові права, грошові кошти.

Учасники сільськогосподарських товариств з обмеженою відповідальністю не вільні розпоряджатися своїм внеском (земельним або майновим паям). Вони мають право продати або іншим чином

уступити його одному або кільком учасникам товариства. Відчуження внеску третім особам дозволяється, але може бути встановлено статутом конкретного товариства. Проте навіть у разі відчуження внеску третім особам за учасниками товариства зберігається переважне право купівлі внеску, що відчувається.

Учасник товариства має право вийти з нього незалежно від того чи інших його учасників. При цьому йому виплачується частини майна, відповідно до його частки в статутному капіталі товариства. У зв'язку із специфікою сільськогосподарського виробництва й регулювання трудових відносин у цій галузі часом інші умови вибуття із сільськогосподарського товариства з певною відповідальністю можуть бути додатково враховані в статуті товариства.

Вищим органом сільськогосподарського товариства з обмеженою відповідальністю є збори учасників. До їх складу входять усі учасники товариства або призначені ними представники. Збори обирають голову товариства.

У товаристві з обмеженою відповідальністю створюється виконавчий орган: колегіальний — дирекція або одноосібний — директор. Дирекцію очолює генеральний директор. Дирекція або директор вирішує всі питання діяльності товариства, за винятком тих, що належать виключно до виняткової компетенції зборів учасників. Контроль за діяльністю дирекції або директора здійснюється ревізійною комісією.

§ 4. Особливості правового статусу найманих працівників у сільськогосподарських акціонерних товариствах і товариствах з обмеженою відповідальністю

Важливе значення для характеристики правового статусу найманих працівників* господарських товариств має ст. 1 КЗпП, яка визначає основні трудові права найманих працівників. У цій статті, як і в інших, конкретизується конституційне право громадян на працю, тобто на одержання роботи з оплатою праці, встановленої державою мінімального розміру, в тому числі на вільний вибір професії, роду занять і роботи, що забезпечується державою.

Працівники мають право на відпочинок, відповідно до обмеження робочого дня та робочого тижня, на щорічні відпустки, право на здорові та безпечні умови праці, на об'єднання у професійні спілки та на вирішення трудових конфліктів

* Учасники (акціонери) господарських товариств, які працюють у них за трудовою угодою (контрактом), мають подвійний соціально-економічний статус. Вони є співласниками майна таких підприємств; по-друге — сільськогосподарськими працівниками, тобто їх наймають ці підприємства.

(спорів) у встановленому законом порядку. Стаття 2 КЗпП гарантує також працівникам право на матеріальне забезпечення в порядку соціального страхування в старості, а також у разі хвороби, повної або часткової втрати працездатності, на матеріальну допомогу в разі безробіття, право на звернення до суду за вирішенням трудових спорів незалежно від характеру виконуваної роботи або займаної посади, крім випадків, передбачених законодавством, та інші права, встановлені законодавством.

Ці трудові права становлять основу спеціального правового статусу всіх найманих працівників. Однак особливості сільськогосподарського виробництва, зумовлені об'єктивними факторами, дають підставу говорити про специфіку умов праці найманих працівників у сільському господарстві. На сільськогосподарське виробництво суттєво впливають природні чинники — сезонність, розбіжність робочого періоду (наприклад, оранка, сіяння) з періодом виробництва (наприклад, досягання врожаю). У рослинництві й тваринництві діють біологічні фактори; рілництво має свої особливості, зумовлені якістю земель, родючістю ґрунтів тощо. Названа специфіка сільськогосподарського виробництва суттєво впливає на особливості правового регулювання праці найманих сільськогосподарських працівників¹.

Стаття 7 КЗпП визначає, що законодавством можуть встановлюватися особливості регулювання робочого часу й часу відпочинку на підприємствах і в організаціях сільського господарства.

Перелік обов'язків (робіт), що виконуються кожним працівником господарського товариства за своєю спеціальністю, кваліфікацією або посадою, визначається тарифно-кваліфікаційним довідником робіт і професій робітників, кваліфікаційним довідником посад службовців.

Особливості правового статусу найманих працівників господарських товариств найбільш суттєво виявляються в регулюванні робочого часу й часу відпочинку. Згідно зі ст. 50 КЗпП, нормальна тривалість робочого часу для працівників не може перевищувати 40 год. на тиждень. За умови збереження загальної тривалості робочого часу, встановленого чинним законодавством про працю для всіх працівників, режим роботи в сільськогосподарських підприємствах встановлюється з урахуванням сезонності сільськогосподарського виробництва, напруженості роботи в періоди року.

З метою раціонального використання робочого часу дирекція сільськогосподарських товариств з обмеженою відповідальністю та правління сільськогосподарських акціонерних товариств мають право за погодженням з виборним органом первинної профспілкової організації (профспілковим представником) у період напружених польових робіт (посів, догляд за посівами, заготівля кормів, збирання врожаю, оранка тощо), в разі виробничої потреби, збіль-

¹ Див.: *Аграрне право України: Підручник* / За ред. В. З. Янчука. — 2-е вид., перероб. та допов. — К., 2000. — С. 144-145.

шувати тривалість робочого дня для працівників, зайнятих у рослинництві, але не більше, ніж на 10 год. У менш напружені періоди польових робіт робочий день відповідно скорочується до 5 год., а за бажанням працівників — не обмежувати цими годинами. Для обліку відпрацьованого працівниками часу, згідно зі ст. 61 КЗпП, запроваджується підсумований облік робочого часу з тим, щоб тривалість його за поточний період не перевищувала нормальної кількості робочих годин.

Дирекція сільськогосподарського товариства з обмеженою відповідальністю та правління сільськогосподарського акціонерного товариства за погодженням із виборним органом первинної профспілкової організації (профспілковим представником) господарства мають право у період напружених польових робіт, у разі виробничої потреби, залучати працівників до роботи у встановлені дні відпочинку з наданням натомість інших днів відпочинку по закінченні кожного періоду напружених польових робіт. При цьому підрахунок днів відпочинку може проводитись за період, що не перевищує 2 місяців.

У рамках локальної нормотворчості кожне господарське товариство розробляє правила внутрішнього трудового розпорядку, положення про оплату праці, про преміювання, матеріальне й моральне заохочення працівників, соціальний захист працівників, укладає колективний договір та інші локальні нормативні акти, якими регулюються трудові відносини в господарському товаристві.

Зміст правового статусу сільськогосподарських працівників, які є співвласниками майна господарських товариств, становлять, окрім трудових прав і обов'язків, управлінські, майнові й земельні права та обов'язки. Незалежно від форми власності товариства, наймані працівники користуються правом на житло, комунально-побутові послуги, соціально-культурне обслуговування тощо.

Неодмінною передумовою правового статусу сільськогосподарського працівника є його правосуб'єктність. Відповідно до ст. 188 КЗпП, трудова правосуб'єктність встановлюється по досягненні громадянами 16-річного віку. За згодою одного з батьків або особи, що його замінює, можуть, як виняток, прийматись на роботу особи, які досягли 15 років.

Для підготовки молоді до продуктивної праці допускається залучати до роботи учнів загальноосвітніх шкіл, професійно-технічних і середніх спеціальних навчальних закладів для виконання легкої роботи, що не завдає шкоди здоров'ю і не порушує процесу навчання, у вільний від навчання час по досягненні ними 14-річного віку за згодою одного з батьків або особи, що його замінює.

Влаштування працівника на роботу оформляється трудовим договором (контрактом). При цьому, визначаючи його трудової функції може бути врахована сезонність роботи, необхідність переведення його на іншу роботу, потреба у працівникові, який володіє, крім основної, також і додатковими трудовими функціями тощо.

Контрактна форма трудового договору застосовується у випадках, передбачених чинними законами. Контракт оформляється у

двох примірників — між власником або уповноваженим органом і працівником — та набуває чинності з моменту його підписання або з дати, визначеної сторонами в контракті, і може бути змінений лише за письмовою угодою сторін.

§ 5. Особливості ліквідації сільськогосподарських акціонерних товариств і товариств з обмеженою відповідальністю

Діяльність сільськогосподарських акціонерних товариств і товариств з обмеженою відповідальністю припиняється внаслідок їх реорганізації (злиття, приєднання, поділу, перетворення) або ліквідації.

Господарське товариство ліквідується за ініціативою власника (власників) або уповноважених ним органів, за рішенням інших осіб (засновників господарського товариства чи їх правонаступників), за рішенням суду (у випадках, передбачених чинним законодавством); у зв'язку із закінченням строку, на який воно створювалося чи в разі досягнення мети, заради якої його було створено; у разі визнання його в установленому порядку банкрутом; у разі скасування його державної реєстрації.

Ліквідація господарського товариства здійснюється ліквідаційною комісією, яка створюється власником (власниками) майна товариства чи його (їх) представниками (органами), або за рішенням суду (в разі припинення діяльності товариства за рішенням суду). Ліквідацію суб'єкта господарювання може бути також покладено на орган управління суб'єкта, що ліквідується. Орган (особа), який прийняв рішення про ліквідацію, встановлює порядок та визначає строки її проведення, а також строк для заяви претензій кредиторами (він може бути меншим, ніж 2 місяці з дня оголошення про ліквідацію).

З дня утворення ліквідаційної комісії до неї переходять повноваження щодо управління справами господарського товариства. Ліквідаційна комісія насамперед вміщує в спеціальному виданні оголошення про ліквідацію товариства та про порядок і строки заяви кредиторами претензій; явних (відомих) кредиторів повідомляє персонально в письмовій формі у строки, встановлені чинним законодавством. Одночасно ліквідаційна комісія вживає відповідних заходів щодо стягнення дебіторської заборгованості господарського товариства, яке ліквідується, та виявлення вимог кредиторів, письмово повідомляючи кожного з них про ліквідацію товариства. Вона оцінює наявне майно господарського товариства, яке ліквідується, і розраховується з кредиторами, складає ліквідаційний баланс та подає його власнику або органу, який призначив ліквідаційну комісію.

Претензії кредиторів задовольняються з майна суб'єкта, що ліквідується. Слід зауважити, що кошти, належні господарському то-

вариству, в тому числі від продажу його майна в разі ліквідації, після розрахунків по оплаті праці осіб, які працюють на умовах найму, виконання зобов'язань перед бюджетом, банками, власниками облигацій, випущених товариством, та іншими кредиторами розподіляються між учасниками товариства в порядку і на умовах, передбачених ГК, Законом України "Про господарські товариства" та установчими документами товариства, 6-місячний строк після опублікування інформації про його ліквідацію. Майно, передане товариству його засновниками або учасниками в користування, повертається в натуральній формі без винагороди. У разі виникнення спорів щодо виплати заборгованості товариства його кошти не підлягають розподілу між учасниками товариства до вирішення цього спору або до одержання кредиторами відповідних гарантій погашення заборгованості.

Претензії, не задоволені через відсутність майна господарського товариства, а також які не визнані ліквідаційною комісією (якщо їх заявники протягом місяця після одержання повідомлення про повне або часткове відхилення претензії не звернуться до суду з відповідним позовом), і ті претензії, в задоволенні яких за рішенням суду кредитором відмовлено, вважаються погашеними. Майно, що залишилося після задоволення претензій кредиторів, використовується за вказівкою власника.

Скасування державної реєстрації позбавляє сільськогосподарське акціонерне товариство (товариство з обмеженою відповідальністю) статусу юридичної особи, що є підставою для вилучення його з державного реєстру. Товариство вважається ліквідованим з дня внесення до державного реєстру запису про припинення його діяльності. Такий запис вноситься після затвердження ліквідаційного балансу.

Відповідно до положень Закону України від 14 травня 1992 р. "Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом" (в редакції Закону від 30 червня 1999 р.) процедури санації та ліквідації акціонерного товариства або товариства з обмеженою відповідальністю, які є сільськогосподарськими товаровиробниками, мають ряд особливостей. За ст. 1 Закону України від 17 липня 1997 р. "Про сільськогосподарську кооперацію"¹ та ст. 44 Закону України "Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом" сільськогосподарськими товаровиробниками вважаються ті фізичні або юридичні особи незалежно від форми власності та господарювання, в яких валовий доход, отриманий від операцій з реалізації сільськогосподарської продукції власного виробництва та продуктів її переробки (виловлених водних біологічних ресурсів), за наявності сільськогосподарських угідь (ріллі, сіножатей, пасовищ і багаторічних насаджень тощо) та/або поголів'я сільськогосподарських тварин у власності, користуванні, в тому числі й на умовах оренди за попередній звітний (податковий) рік, перевищує 50% загальної суми валового доходу.

¹ Відомості Верховної Ради України. — 1997. — № 39. — Ст. 261.

Якщо акціонерне товариство або товариство з обмеженою відповідальністю відповідає вимогам законодавства до сільськогосподарських товаровиробників, його санація та/або ліквідація за процедурою банкрутства матимуть такі специфічні особливості.

По-перше, під час введення процедури розпорядження майном боржника аналіз фінансового становища сільськогосподарського товаровиробника повинен здійснюватися з урахуванням сезонності сільськогосподарського виробництва та його залежності від природно-кліматичних умов, а також можливості задоволення вимог кредиторів за рахунок доходів, які господарське товариство може одержати після закінчення відповідного періоду сільськогосподарських робіт.

Рішення про звернення з клопотанням до господарського суду про санацію сільськогосподарських товаровиробників приймає комітет кредиторів за участю представника органу місцевого самоврядування відповідної територіальної громади. Санація таких господарських товариств вводиться на строк до закінчення відповідного періоду сільськогосподарських робіт з урахуванням часу, потрібного для реалізації вирощеної (виробленої, виробленої та переробленої) сільськогосподарської продукції. Однак зазначений строк не може перевищувати 15 місяців. У разі, якщо протягом строку санації погіршилося фінансове становище сільськогосподарського товаровиробника через стихійне лихо, з епізоотіями та іншими несприятливими умовами, вищенаведений строк санації можна продовжити на 1 рік.

По-друге, у разі продажу об'єктів нерухомості, які використовуються для цілей сільськогосподарського виробництва та є у власності господарського товариства, що визнано банкрутом, за інших рівних умов переважне право на придбання зазначених об'єктів належить сільськогосподарським підприємствам і фермерським господарствам, розташованим у цій місцевості.

По-третє, рішення щодо земельних ділянок, які є у власності такого господарського товариства і надані йому в постійне чи тимчасове (на умовах оренди) користування, приймається за ЗК. Зокрема, згідно зі ст. 139 ЗК, звернення стягнення на земельні ділянки, призначені для ведення товарного сільськогосподарського виробництва, допускається у випадках, коли у власників таких ділянок відсутнє інше майно, на яке може бути звернене стягнення, якщо інше не запропоновано власником земельної ділянки. Такі земельні ділянки підлягають продажу на земельних торгах, що проводяться у формі аукціону відповідно до норм гл. 21 ЗК.

Розділ 14

Правовий статус сільськогосподарського кооперативу

§ 1. Поняття та види сільськогосподарських кооперативів

Розвиток ринкових відносин зумовлює необхідність широкого використання кооперативної форми організації праці в аграрному секторі економіки.

Історичний досвід розвитку сільськогосподарської кооперації в Україні, економічно розвинутих країнах, засвідчує, що саме кооператив, — основна мета якого — обслуговувати основну діяльність членів сільськогосподарських кооперативів, може забезпечити їм реальний доступ до фінансових і матеріальних засобів. Він може й повинен стати зв'язуючою ланкою між приватним товаровиробником і ринком, допомагаючи йому у сфері збуту продукції, в матеріально-технічному забезпеченні, кредитуванні, агрономічному та зоотехнічному обслуговуванні тощо.

Кооперативна форма організації праці в сільському господарстві є найефективнішою в зовнішніх відносинах виробників сільськогосподарської продукції — із збуту продукції, із придбання знарядь і засобів сільськогосподарського виробництва, використання складної техніки, організації взаємного кредитування селянських господарств тощо. Такі обслуговуючі кооперативи є досить дієвими за умови високого розвитку індивідуальних фермерських господарств, об'єднуючи їхні зусилля в окремій фазі виробничого процесу. Оскільки сільськогосподарське виробництво є сукупністю багатьох різноманітних процесів, то і фермер може бути членом одночасно кількох кооперативів, обслуговуючих його виробництво.

Правовою основою функціонування сільськогосподарських кооперативів в Україні є закони України від 17 липня 1997 р. "Про сільськогосподарську кооперацію"¹ та від 10 липня 2003 р. "Про кооперацію"².

Закон "Про сільськогосподарську кооперацію", на відміну від загального кооперативного закону, регулює діяльність тільки одного виду кооперативів — сільськогосподарських. Він є комплексним нормативно-правовим актом, що регулює взаємозв'язані між собою земельні, майнові, трудові, організаційно-управлінські та інші відносини, які мають місце в сільськогосподарському кооперативі.

¹ Відомості Верховної Ради України. — 1997. — № 39. — Ст. 261

² Там само. — 2004. — № 5. — Ст. 35.

Надзвичайно важливим є повне і правильне визначення поняття кооперативу взагалі і сільськогосподарського зокрема, чітке з'ясування його ознак, що відрізняють кооператив від інших форм господарювання в сільському господарстві. Для цього потрібно розрізнити загальні (родові) ознаки кооперативу (характерні для всіх видів кооперативів) та специфічні (видові), які характеризують саме сільськогосподарські кооперативи.

Визначення кооперативу дається в кількох нормативних документах. Так, згідно із визначенням XXXI конгресу Міжнародного Кооперативного Альянсу, кооператив — це автономна асоціація осіб, які добровільно об'єдналися з метою задоволення своїх економічних, соціальних і культурних потреб за допомогою підприємства, що знаходиться у спільному володінні й управляється демократично¹.

Закон України "Про кооперацію" визначає кооператив як юридичну особу, утворену фізичними та/або юридичними особами, які добровільно об'єдналися на основі членства для ведення спільної господарської та іншої діяльності з метою задоволення своїх економічних, соціальних та інших потреб на засадах самоврядування.

На основі запропонованих дефініцій поняття кооперативу, інших положень кооперативного законодавства можна назвати такі загальні ознаки кооперативу:

1. Кооператив — це, насамперед, добровільне об'єднання.

Лише шляхом об'єднання окремі особи можуть досягти поставленої спільної мети, отримати прибуток, належно організувати працю, захистити свої інтереси. Проте не будь-яке об'єднання можна назвати кооперативом (громадське об'єднання є теж добровільним об'єднанням громадян): кооператив відрізняється від інших об'єднань своєю персоналізованістю. Це означає, що кооператив — об'єднання людей, осіб, а не капіталів, на відміну від акціонерних та деяких інших господарських товариств, якими визнаються "підприємства, організації, установи, створені на засадах угоди юридичними особами і громадянами шляхом об'єднання їх майна та підприємницької діяльності з метою одержання прибутку"². До кооперативу приймають осіб незалежно від їх матеріального становища. Крім того, успіх діяльності кооперативу дуже часто залежить від кількості його членів (чим їх більше, тим міцніший кооператив). В акціонерному товаристві не має значення, скільки є акціонерів. Важливо лише те, щоб був внесений потрібний капітал. У кооперативі капітал, на відміну від акціонерного товариства, відіграє другорядну роль.

2. Членський характер об'єднання.

Членами кооперативу можуть стати особи, котрі засновують його або ті, що вступають до нього вже після створення. Питання

¹ Концепція розвитку національного кооперативного руху. — К., 2001. — С. 16.

² Закон України від 19 вересня 1991 р. "Про господарські товариства" // Відомості Верховної Ради України. — 1991. — № 49. — Ст. 682.

прийому в члени кооперативу вирішується загальними зборами. Акціонера не потрібно приймати товариства за тими вимогами, що стосуються членів кооперативу. Цією ознакою кооператив також відрізняється і від товариства з обмеженою відповідальністю, що має наперед визначений у договорі особовий склад. Зміна кількісного складу членів кооперативу ніяк не впливає на юридичне існування кооперативу (крім випадків, коли кількість членів стане меншою від встановленого законом мінімуму). Зміна ж особового складу товариства з обмеженою відповідальністю вимагає внесення відповідних змін до статуту.

3. Рівноправність членів, що означає не лише рівність прав, але й рівність обов'язків, однакову відповідальність, а головне — що кожен член кооперативу має лише один голос, незалежно від кількості внесених паїв. У акціонерному товаристві кожен акціонер має кількість голосів, відповідно до кількості акцій, які йому належать. У кооперативі розмір паю не впливає на права члена кооперативу: всі мають однакові права і в управлінні кооперативом, і в користванні тими вигодами, які він дає своїм членам.

4. Пайовий характер майна кооперативу; обмеження виплат часток доходу на пай.

Кожен член кооперативу має право на пай у майні кооперативу, який є його власністю. Право розпоряджатися своїм паєм на власний розсуд член кооперативу здобуває після припинення членства в кооперативі. У разі виходу з кооперативу громадянин має право на пай натурою, грошми або цінними паперами.

5. Розподіл прибутків кооперативу відбувається незалежно від паю, який вніс член кооперативу, а залежно від наслідків тих господарських операцій, які провів кооператив.

6. Головною метою діяльності кооперативу є не одержання високого прибутку на вкладений капітал, як у акціонерному товаристві, а збільшення доходів і добробуту своїх членів, зменшення їхніх витрат на споживання. Це означає, в основному, безприбутковий характер кооперативу, тобто, що "прибуток, створюваний внаслідок кооперативної діяльності, не акумулюватиметься на рахунку кооперативу безпосередньо, а розподілятиметься між його членами пропорційно ступеню використання своєї організації (обсягам реалізації, постачання, вартості отриманих послуг), що є принциповою ознакою будь-якої комерційної кооперативної організації"¹.

Мета кооперативу в організації праці — її полегшення шляхом об'єднання узгоджених зусиль (здебільшого — трудових).

7. Досягнення мети кооперативу за допомогою ведення спільної діяльності.

8. Обов'язкова участь членів кооперативу в його діяльності (трудова участь — у виробничих кооперативах, участь в господарських операціях — в обслуговуючих кооперативах).

¹ Сучасна аграрна політика України: проблеми становлення / За ред. П. Т. Саблука і В. В. Юрчишина. — К., 1996. — С. 370.

Встановивши родові ознаки кооперативу, можна визначити його як таке добровільне, засноване на членстві об'єднання осіб для організації спільної діяльності на основі їх власної трудової участі чи участі в господарських операціях кооперативу, на базі належного йому на праві власності майна, і створене об'єднанням пайових внесків, метою якого є задоволення матеріальних та інших потреб його членів.

Головними ознаками, які визначають належність кооперативу до сільськогосподарського, вважають, по-перше, розташування його в сільській місцевості; по-друге, ведення сільського господарства, обслуговування його потреб або потреб сільського населення.

Визначення поняття сільського господарства (сільськогосподарського виробництва) дається в Законі України "Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001-2004 років"¹ як такий вид господарської діяльності, що пов'язана з біологічними процесами вирощування продукції, призначеної для споживання в сирому й переробленому вигляді та для використання на нехарчові цілі.

Головним критерієм для відмежування сільськогосподарської діяльності від інших видів діяльності є використання земель сільськогосподарського призначення як основного засобу виробництва. Практично жодна галузь сільського господарства не може обходитися без землі. Всі біологічні процеси, які є основними в сільському господарстві, так чи інакше пов'язані з нею.

Використання земельної ділянки сільськогосподарського призначення є головною, але недостатньою умовою для заняття сільськогосподарською діяльністю. Крім земельної ділянки, виробнику сільськогосподарської продукції потрібна певна техніка, приміщення, їх обслуговування, наявність певних можливостей для забезпечення господарства потрібними матеріалами, збуту продукції тощо. Отже, без багатьох видів діяльності з обслуговування, забезпечення основного виробництва ефективна сільськогосподарська діяльність є такою неможливою. Тому сільськогосподарською діяльністю слід визначати не лише виробництво продукції, пов'язаної з використанням земель сільськогосподарського призначення з метою біологічних перетворень під впливом кліматичних умов, а й обслуговування потреб цього виробництва: ремонт техніки, матеріально-технічне забезпечення, агрохімічне, зооветеринарне обслуговування тощо.

Дане в Законі України "Про сільськогосподарську кооперацію" визначення поняття сільськогосподарського кооперативу як юридичної особи, утвореної фізичними та/або юридичними особами, що є сільськогосподарськими товаровиробниками на засадах добровільного членства та об'єднання майнових пайових внесків для спільної виробничої діяльності в сільському господарстві та обслуговування переважно членів кооперативу, не вповні вказує на специфіку саме сільськогосподарського кооперативу.

¹ Відомості Верховної Ради України. — 2001 — № 11. — Ст. 52.

До специфічних ознак (критеріїв) сільськогосподарських кооперативів належать:

1) ведення сільськогосподарської діяльності (з використанням земельної ділянки сільськогосподарського призначення як основного засобу виробництва) або обслуговування її потреб;

2) розташування, як правило, у сільській місцевості.

Ці ознаки мають бути головними ознаками сільськогосподарських кооперативів.

Беручи до уваги з'ясоване нами родове поняття кооперативу і родові ознаки сільськогосподарського кооперативу, можна дати таке визначення: сільськогосподарський кооператив — це таке добровільне, засноване на членстві об'єднання осіб для спільної сільськогосподарської діяльності чи обслуговування її потреб на основі трудової участі цих осіб, або участі в господарських операціях на основі належного йому на праві власності майна на базі пайових внесків, метою якого є задоволення матеріальних та інших потреб його членів і яке розміщується, як правило, в сільській місцевості.

За мірою концентрації сільськогосподарського виробництва кооперативи можна поділити на універсальні й спеціалізовані. Універсальні кооперативи в сільському господарстві історично були першими і об'єднували як функції постачально-збутові, так і кредитні та виробничі, тобто весь спектр завдань щодо здійснення і обслуговування сільськогосподарського виробництва.

Дещо інакше сільськогосподарські кооперативи класифікує Закон України “Про сільськогосподарську кооперацію”, поділяючи їх, залежно від цілей, завдань та характеру діяльності, на виробничі та обслуговуючі.

Визначення загальних понять виробничого та обслуговуючого кооперативів дає Закон України “Про кооперацію”. Закон “Про сільськогосподарську кооперацію” визначає поняття сільськогосподарського виробничого та сільськогосподарського обслуговуючого кооперативів. На основі наведених дефініцій можна вирізнити основні правові ознаки названих видів сільськогосподарських кооперативів. До основних ознак виробничого сільськогосподарського кооперативу належать такі:

1) засновниками і членами виробничого сільськогосподарського кооперативу можуть бути тільки фізичні особи;

2) обов'язковою є трудова участь членів у діяльності виробничого кооперативу;

3) змістом його діяльності є спільне виробництво продукції сільського, а також рибного й лісового господарства;

4) це — одна із організаційних форм підприємництва, метою якого є отримання доходу.

Обслуговуючим сільськогосподарським кооперативам властиві такі ознаки:

1) їх членами можуть бути як фізичні, так і юридичні особи;

2) основним змістом їх діяльності є обслуговування потреб сільськогосподарського виробництва, переважно — членів кооперативу;

3) обов'язковою є участь членів у господарській діяльності кооперативу;

4) вони не ставлять за мету отримання прибутку.

Залежно від виду діяльності кооперативи поділяються на: переробні, заготівельно-збутові, постачальницькі, сервісні та ін.

До переробних належать кооперативи, які займаються переробкою сільськогосподарської сировини (виробництво хлібобулочних, макаронних виробів, овочевих, плодово-ягідних, м'ясних, молочних, рибних продуктів, виробів і напівфабрикатів із льону, коноплі, лісо- й пиломатеріалів та ін.).

Заготівельно-збутові кооперативи здійснюють заготівлю, зберігання, передпродажну обробку, продаж продукції, надають маркетингові послуги тощо.

Постачальницькі кооперативи створюються з метою закупівлі та постачання засобів виробництва, матеріально-технічних ресурсів, потрібних для виготовлення сільськогосподарської продукції та продуктів її переробки; підготовки сировини і матеріалів та постачання їх сільськогосподарським товаровиробникам.

Сервісні кооперативи здійснюють технологічні, транспортні, меліоративні, ремонтні, будівельні, еколого-відновні роботи, ветеринарне обслуговування тварин і племінну роботу; займаються телефонізацією, газифікацією, електрифікацією в сільській місцевості; надають медичні, побутові, санаторно-курортні, науково-консультаційні послуги, послуги з ведення бухгалтерського обліку, аудиту та ін.

Запропонований в Законі перелік обслуговуючих сільськогосподарських кооперативів не є вичерпним. Залежно від потреб сільськогосподарських товаровиробників можуть створюватися й інші види таких кооперативів.

Законодавство містить чіткі критерії співвідношення обсягів роботи і операцій кооперативу, які виконуються його членами і для його членів. Закон "Про сільськогосподарську кооперацію" встановлює, що обслуговуючі кооперативи надають послуги відповідно до статуту іншим особам в обсягах, що не перевищують 20% загального обороту кооперативу. Такі положення обов'язкові для того, щоб обслуговуючий кооператив не перетворився в підприємницьку структуру, котра використовує в основному найману працю.

§ 2. Правові умови та порядок створення сільськогосподарських кооперативів

Сільськогосподарський кооператив є юридичною особою, користується правами та виконує обов'язки, пов'язані з його діяльністю, має самостійний баланс. Його функціонування потребує дотримання всіх правових вимог і порядку створення, які передбачено законодавством щодо юридичних осіб.

Процедури створення сільськогосподарського кооперативу присвячено спеціальний розділ II Закону України "Про сільсько-

господарську кооперацію", в якому зазначаються загальні умови створення сільськогосподарських кооперативів, порядок їх державної реєстрації, основний зміст статуту кооперативу, порядок його прийняття.

Загальними умовами створення сільськогосподарського кооперативу є такі:

- 1) створення його засновниками на добровільних засадах;
- 2) засновниками сільськогосподарського кооперативу можуть бути тільки громадяни України та юридичні особи, зареєстровані в Україні;
- 3) проведення установчих зборів та прийняття ними рішення про створення кооперативу;
- 4) державна реєстрація сільськогосподарського кооперативу.

Обмеження кола засновників лише громадянами України зумовлено тим, що, відповідно до ЗК, суб'єктами права приватної власності на землі сільськогосподарського призначення можуть бути тільки громадяни України та юридичні особи, засновані громадянами України або юридичними особами України. Тільки вони можуть об'єднувати належні їм земельні ділянки під час створення кооперативу.

Відповідно до Закону "Про сільськогосподарську кооперацію" кількість членів кооперативу не може бути меншою 3. Якщо вона стане меншою, діяльність кооперативу припиняється внаслідок його ліквідації.

Процес утворення кооперативу поділяється на 2 основні етапи:

- 1) організаційний етап; 2) етап реєстрації кооперативу.

Перший має такі основні стадії:

а) встановлення ініціатором (або ініціативною групою) на добровільній основі тих, хто бажає створити сільськогосподарський кооператив;

б) вивчення кооперативного та іншого законодавства, яке регулює діяльність кооперативів, підготовка проектів потрібних для реєстрації документів (зокрема, статуту);

в) проведення зборів тих, хто бажає створити кооператив (установчих зборів); на них слід прийняти статут кооперативу.

Кооператив як юридична особа повинен мати своє найменування, яке затверджується на установчих зборах кооперативу. Право кооперативу на найменування (фірму) належить до немайнових прав і означає можливість використовувати найменування на ввісках, рахунках, документах, на самому товарі. Найменування потрібне ще й тому, що кооператив як юридична особа виступає в цивільних та інших правовідносинах від свого імені. Воно є засобом його індивідуалізації як серед інших кооперативів, так і серед інших організацій. Найменування кооперативу обов'язково повинне мати додаток — "кооператив" або прикметник "кооперативний".

Другим етапом є державна реєстрація кооперативу, який після цього вважається створеним.

Громадяни, які є засновниками кооперативу, інколи можуть вчиняти певні дії від його імені ще до державної реєстрації кооперативу. У такому разі кооператив ще не є юридичною особою і не може нести самостійної відповідальності. За дії кооперативу, вчинені особами від його імені до моменту його державної реєстрації, вони солідарно відповідають своїм майном.

Кооператив підлягає державній реєстрації у порядку, передбаченому для державної реєстрації суб'єктів підприємницької діяльності (п. 1 ст. 6 Закону України "Про сільськогосподарську кооперацію"). Що ж до підприємницької діяльності, то цей порядок встановлено ГК і конкретизовано у Законі України від 15 травня 2003 р. "Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб—підприємців".

Державна реєстрація кооперативу має для нього важливі юридичні наслідки:

— по-перше, він отримує статус юридичної особи і стає повноправним суб'єктом цивільно-правових та інших відносин;

— по-друге, ця реєстрація дає змогу зробити перші кроки в організації його діяльності: відкрити рахунок в банку, взяти в разі потреби приміщення чи земельну ділянку в оренду, виробити за дозволом міліції печатку, штампи тощо.

На сучасному етапі сільськогосподарські кооперативи можуть створюватися внаслідок реформування сільськогосподарських підприємств. Їх формування можливе на основі виходу з колективних сільськогосподарських підприємств окремих громадян або працівників цілого виробничого підрозділу з їхніми майновими та земельними паями. У такому порядку можуть створюватися в основному виробничі сільськогосподарські кооперативи, а іноді — споживчі. Можливість створення кооперативів таким шляхом виникла завдяки здійсненню паювання землі та майна колективних агроформувань та приватизації державних сільськогосподарських підприємств в ході проведення аграрної реформи.

Рішення про перетворення колективного сільськогосподарського підприємства в сільськогосподарський кооператив доцільно приймати після паювання землі та майна цього підприємства. У такому разі земельні та майнові паї членів підприємства можуть бути передані кооперативу як вступний пайовий внесок.

§ 3. Статуті сільськогосподарських кооперативів

З огляду на специфіку кооперативної організації праці та особливостей сільськогосподарського виробництва, локальні правові акти відіграють провідну роль у врегулюванні внутрішнькооперативних відносин у сільськогосподарських кооперативах. Виконуючи роль власника й господарюючого суб'єкта, кооператив самостійно розробляє правові акти, що регулюють внутрішнькооперативні відносини.

За допомогою таких актів локальної правотворчості є можливість враховувати певні специфічні особливості кожного конкрет-

ного сільськогосподарського кооперативу. Це викликано тим, що сільськогосподарська праця характеризується надзвичайною видовою різноманітністю, наявністю великої кількості професій та спеціальностей¹.

Відмінність статуту від інших локальних внутрішньокооперативних актів (правил внутрішнього розпорядку, положення про оплату праці тощо) полягає в тому, що він набирає чинності з моменту державної реєстрації кооперативу, а всі інші акти — з моменту їх прийняття.

Статут є основним правовим документом, який регулює діяльність сільськогосподарського кооперативу (і не тільки сільськогосподарського).

Статут сільськогосподарського кооперативу є специфічною формою правового регулювання суспільних відносин, що зумовлено особливостями таких кооперативів. Ця специфіка виявляється в тому, що, по-перше, статут є внутрішньокооперативним нормативним актом, тобто сфера його правового впливу поширюється, в основному, на внутрішні відносини у кооперативі (внутрішньокооперативні відносини).

Внутрішньокооперативні відносини виникають і вдосконалюються у зв'язку зі здійсненням кооперативом своєї виробничо-господарської та іншої діяльності. Внутрішньокооперативні відносини мають місце тільки між членами цього кооперативу. Зрозуміло, що ті відносини, в які вступають ті самі особи як громадяни, здійснюючи свої конституційні права і обов'язки, не підпадають під дію статуту кооперативу. Що ж до зовнішніх відносин, то статут встановлює лише можливість вступу кооперативу в такі відносини, визначає їх основні принципи (право вступати в договірні відносини, бути суб'єктом зовнішньоекономічної діяльності тощо).

Статут приймається засновниками на установчих зборах. Зміни й доповнення до нього вносять загальні збори членів кооперативу як його найвищий орган управління. Факт його ухвалення є вираженням волі осіб, які бажають створити кооператив, і фіксується в протоколі зборів.

Статут сільськогосподарського кооперативу є не стільки правотворюючим, скільки праворегулюючим актом. Саме в цьому виявляється така його специфічна ознака, як універсальність — регулювання ним не якогось певного виду відносин, а всього спектру внутрішньокооперативних відносин: земельних, трудових, майнових, організаційно-господарських, встановлення основних принципів зовнішніх відносин. У цьому полягає також істотна відмінність статуту від інших нормативних актів, як державних, так і кооперативних.

Будучи основним правовим документом, який регулює діяльність кооперативу, статут водночас не має на меті врегулювання

¹ Див.: Титова Н. И. Продовольственная проблема: земля, труд (правовые аспекты). — Львов., 1989. — С. 99-101.

всіх відносин, які є предметом його правової регламентації. Для цього можуть прийматися й інші внутрішньокооперативні акти, наприклад, Правила внутрішнього розпорядку, Положення про оплату праці тощо. Статут у цьому разі повинен служити правовою базою для прийняття зазначених локальних актів. Положення прийнятих внутрішньокооперативних актів повинні відповідати статуту і не суперечити йому. Таке явище можна назвати принципом "статутної правотворчості" кооперативу.

Усі зазначені специфічні ознаки статуту сільськогосподарського кооперативу характеризують його як основний нормативно-правовий акт, який регламентує діяльність кооперативу. Беручи це до уваги, можна зробити висновок, що статут конкретних кооперативів (зокрема й сільськогосподарських) є одним з основних джерел кооперативного та аграрного законодавства.

Основні вимоги щодо статутів сільськогосподарських кооперативів встановлює ст. 7 Закону України "Про сільськогосподарську кооперацію", в якій вказано, що статут кооперативу є основним правовим документом, що регулює його діяльність, визначено перелік основних положень, які повинні мати місце в статуті, регламентовано (в досить загальних рисах) порядок прийняття статуту та внесення до нього змін і доповнень.

Згідно зі ст. 7 Закону "Про сільськогосподарську кооперацію" у статуті визначаються: найменування кооперативу та його місцезнаходження; предмет і мета діяльності; порядок вступу до кооперативу і виходу з нього; розміри та порядок внесення вступного внеску і паю; склад засновників кооперативу; права і обов'язки членів кооперативу; органи управління, порядок їх формування і компетенція; формування неподільного та інших фондів; форми трудової участі та оплати праці членів кооперативу; розподіл доходів кооперативу; співвідношення між кооперативними виплатами й виплатами на паї; умови реорганізації та ліквідації кооперативу. До статуту можуть включатися й інші положення, пов'язані з особливостями діяльності кооперативу, що не суперечать законодавству України.

Норма закону, яка має перелік вищеназваних положень, обов'язкових для статуту кожного сільськогосподарського кооперативу, є імперативною за своїм характером, і її вимоги повинні виконуватися. Інші положення, які не суперечать чинному законодавству, можуть включатися до статуту на розсуд засновників.

До таких положень належать основні засади земельних відносин, принципи господарської діяльності, регулювання праці та її оплати, основи зовнішньоекономічної діяльності кооперативу тощо.

У процесі діяльності кооперативу до статуту можуть бути внесені зміни й доповнення, зумовлені як змінами в діяльності самого кооперативу (наприклад, включення додаткових видів діяльності, введення правління та ін.), так і змінами чинного законодавства, які впливають на діяльність кооперативу.

Зміни й доповнення до статуту вносять у порядку, встановленому для його прийняття, тобто більшістю голосів членів кооперативу, присутніх на загальних зборах.

§ 4. Членство в сільськогосподарських кооперативах

Правові засади членства сільськогосподарських кооперативах встановлені Законом України "Про сільськогосподарську кооперацію". Підкреслюючи важливість правового інституту членства у кооперативі, законодавці присвятили йому окремий розділ — III.

Членом сільськогосподарського кооперативу може бути фізична або юридична особа, яка:

1) зробила вступний і пайовий внески в розмірах, визначених статутом кооперативу;

2) визнає принципи й цілі кооперативу;

3) визнає статут кооперативу і дотримується його вимог;

4) має право ухвального голосу;

5) користується послугами кооперативу.

Членами виробничого кооперативу можуть бути тільки фізичні особи, а членами обслуговуючого кооперативу — як фізичні, так і юридичні особи.

Новим у кооперативному законодавстві є запровадження інституту асоційованого членства в сільськогосподарському кооперативі, в який може вступати фізична чи юридична особа, що зробила пайовий внесок і користується правом дорадчого голосу.

Членство в сільськогосподарському кооперативі, особливо у виробничому, є тією відмітною ознакою, яка відрізняє його від інших форм господарювання в сільському господарстві. Воно організаційно пов'язує громадян, які добровільно об'єдналися в кооператив для виконання певних спільних завдань. Членство є характерною ознакою й фермерських господарств, однак членами останніх можуть бути тільки родичі, що вказує на сімейно-трудоий характер такого об'єднання.

Вступ у члени кооперативу ґрунтується на принципі добровільності, юридично закріпленому в п.1 ст. 9 Закону "Про сільськогосподарську кооперацію": він означає відсутність будь-якого примусу під час вступу в члени кооперативу. Членом кооперативу може стати тільки той, хто має таке бажання і висловить його.

Законом встановлено вимоги, яким повинні відповідати особи, що бажають організувати або стати членами вже діючого кооперативу. Їх можна поділити на об'єктивні (досягнення встановленого законом віку (для фізичних осіб), необхідного для вступу у члени кооперативу; здатність брати участь у здійсненні цілей і завдань кооперативу) і суб'єктивні (бажання брати особисту участь у діяльності кооперативу, користування його послугами, формування його фондів).

Волевиявлення громадянином бажання стати членом кооперативу оформляється письмово (подачею заяви). Має місце й волевиявлення кооперативу — на його загальних зборах ухвалюють письмове рішення про прийняття громадянина в члени кооперативу. Отже, членство в кооперативі виникає як наслідок волевиявлення двох сторін — кооперативу та громадянина. Причому прийняття громадянина в члени кооперативу як юридичний факт має для кооперативу не менш важливе значення, ніж для самого громадянина: адже так формується склад кооперативу.

Закон “Про сільськогосподарську кооперацію”, визначаючи основні вимоги до фізичних осіб — членів сільськогосподарського кооперативу (досягнення 16-річного віку, бажання брати участь у діяльності кооперативу), разом з тим не встановлює жодних обмежень на вступ до сільськогосподарську кооперативу.

До статутів окремих сільськогосподарських кооперативів можуть бути внесені обмеження на вступ до кооперативу осіб лише певної професії. Якщо кооператив є фаховим (наприклад, з агрохімічного чи зооветеринарного обслуговування господарств), то цілком логічно, що до нього можуть вступати тільки особи певного фаху (агрономи чи ветеринари). Звичайно, членами фахових кооперативів можуть бути й представники інших професій (наприклад, бухгалтери), проте їх кількість має бути обмежена.

Фізичні або юридичні особи можуть бути членами кількох обслуговуючих кооперативів, різних за напрямками діяльності. Обслуговуючі сільськогосподарські кооперативи можуть обслуговувати різні сфери діяльності товаровиробника. Жодного обмеження на членство в кількох кооперативах одночасно законодавство не має.

Щоб вступити до кооперативу, фізична чи юридична особа повинна подати заяву чи клопотання в його правління, рішення якого підлягає затвердженню загальними зборами. І лише з моменту позитивного вирішення цього питання загальними зборами кандидат у члени кооперативу вважається прийнятим. Порядок прийняття рішень загальними зборами в такому разі має бути закріплений у статуті кооперативу. Член кооперативу робить вступний і пайовий внески в порядку, визначеному статутом кооперативу.

Обов'язковою умовою членства у виробничому сільськогосподарському кооперативі є участь у його діяльності особистою працею, оскільки кооператив є насамперед об'єднанням осіб, а не капіталів. Членство в кооперативі не переходить до спадкоємців. Щоб стати членами кооперативу, особи повинні в установленому порядку бути прийнятими до його членів.

Членство в сільськогосподарському кооперативі є підставою для набуття статутних прав та обов'язків.

Закон України “Про сільськогосподарську кооперацію” значно розширив обсяг прав членів кооперативів: покладав на них додаткові обов'язки, які випливають із специфіки кооперативної організації праці.

Крім того, члени сільськогосподарських виробничих кооперативів мають додатково окремі права та обов'язки, пов'язані зі специфікою сільськогосподарського виробництва (право на земельну частку в разі виходу із сільськогосподарського кооперативу для створення фермерського господарства, обов'язок ефективно використовувати та охороняти землі тощо).

Права та обов'язки членів сільськогосподарських кооперативів поділяються на:

1) конституційні й інші загальні права та обов'язки, які поширюються на всіх громадян України;

2) ті, що зумовлені специфікою кооперативної організації праці;

3) ті, що зумовлені специфікою сільськогосподарського виробництва (в основному — використанням земель сільськогосподарського призначення).

Статутні права та обов'язки членів кооперативу також класифікують за об'єктом: земельні, трудові, майнові, управлінські.

Їх також поділяють на особисті та майнові права та обов'язки. Особистими є ті, які невіддільні від особи конкретного члена кооперативу. Їх реалізація не може бути передана іншій особі. Особисті права та обов'язки випливають із самої природи кооперативу. До них слід віднести право брати участь у діяльності кооперативу та управлінні його справами, обирати й бути обраним до органів управління кооперативу, ревізійної комісії, вносити пропозиції щодо поліпшення діяльності кооперативу, усунення недоліків у роботі його органів і службових осіб.

До майнових прав належить право одержувати частку доходу на пай (додатковий пай); одержувати кооперативні виплати; користуватися майном кооперативу, пільгами й перевагами, передбачених для його членів; право на одержання пайового внеску у випадках і порядку, передбачених законодавством і статутом кооперативу тощо. Усі ці права випливають із кооперативної природи суспільних відносин.

У Законі України "Про сільськогосподарську кооперацію" права та обов'язки членів кооперативу поділяються на основні та додаткові. Основними є ті з них, які встановлені Законом. До них належать: право на участь в управлінні справами кооперативу; право голосу на загальних зборах кооперативу; право обирати та бути обраним до органів управління кооперативом; право користування послугами кооперативу; право на одержання кооперативних виплат; на одержання частки доходу на пай (додатковий пай); на одержання паю в разі виходу з кооперативу в порядку і термін, визначені його статутом. Основними обов'язками членів кооперативу є дотримання статуту та виконання рішень загальних зборів і правління об'єднання.

Додаткові права та обов'язки можуть бути передбачені статутом кооперативу. До них належать передусім ті, що пов'язані з трудовою діяльністю в цій організації.

Крім уже згаданих прав, якими користуються члени всіх видів кооперативів, окремими специфічними правами наділені члени ви-

робничих кооперативів. Вони пов'язані із трудовою діяльністю у виробничих кооперативах, і їх надання має на меті забезпечити членам кооперативів певний рівень соціального захисту. Це — право на одержання роботи в кооперативі, в тому числі право на вибір професії і роду занять відповідно до покликання, здібностей, професійної підготовки, освіти з урахуванням потреб кооперативу; право на відпочинок; на соціальне страхування й соціальне забезпечення; право на культурно-побутове обслуговування й задоволення інших потреб у порядку, встановленому загальними зборами членів кооперативу.

Рівність прав тягне за собою і рівність обов'язків членів кооперативу. Як і права, обов'язки є особисті й майнові. До особистих належать обов'язок брати участь в управлінні справами кооперативу, додержуватись статуту кооперативу й виконувати рішення загальних зборів і виборних органів управління й контролю кооперативу. Особисті обов'язки, як і особисті права, випливають із принципу самоуправління кооперативом і однакові для членів усіх видів сільськогосподарських кооперативів.

Однаковими є й майнові обов'язки членів кооперативу. Насамперед, член кооперативу зобов'язаний особистою працею брати участь у діяльності виробничого кооперативу, а члени обслуговуючих кооперативів — виконувати зобов'язання, пов'язані з участю в операціях кооперативу. Саме цим кооператив відрізняється від господарських товариств. Член кооперативу не має права передоручати будь-кому особисту участь у діяльності кооперативу. Членство не переходить у спадщину.

Члени кооперативу зобов'язані брати участь у господарській діяльності обслуговуючого кооперативу в обсязі, що становить більшу частину від річного обороту його діяльності.

До майнових належить також обов'язок виконувати свої зобов'язання перед кооперативом, пов'язані з трудовою і майновою участю в його діяльності, берегти і зміцнювати кооперативну власність.

Важливим нововведенням Закону України "Про сільськогосподарську кооперацію" є допущення у кооперативах усіх видів асоційованого членства. Відповідно до п. 1 ст. 12 цього Закону, асоційованими членами можуть бути фізичні та юридичні особи, які визнають статут кооперативу та зробили пайовий внесок у його створення та розвиток. Вони мають право дорадчого голосу, а також на отримання частки доходу на свій пай.

Асоційоване членство дає змогу кооперативу збільшувати свої фонди, без зростання його кількісного складу. Особливо важливим є положення п. 5 ст. 12 Закону положення, згідно з яким у разі ліквідації кооперативу його асоційовані члени мають першочергове право на отримання свого майнового внеску та відповідних часток доходу і повернення своїх земельних ділянок у натурі (на місцевості).

Асоційоване членство в кооперативі є взаємовигідним: кооператив, не збільшуючись кількісно, має змогу залучати додаткові кош-

ти; асоційовані члени можуть користуватися послугами кооперативу за невисокими цінами.

Членство в сільськогосподарському кооперативі може бути припинено внаслідок добровільного виходу з кооперативу або виключення з його членів. І в першому, і в другому випадках припиняються членські відносини особи з кооперативом. Крім того, такі відносини в кооперативах припиняються в разі припинення існування суб'єкта членських відносин. Це може бути смерть громадянина або ліквідація юридичної особи, яка була членом кооперативу, чи самого кооперативу.

Членські відносини можуть бути припинені з ініціативи кожного окремого члена кооперативу. Поряд із правом добровільного вступу до кооперативу закон гарантує і право добровільного виходу з кооперативу. Член кооперативу, який вирішив вийти з нього, не зобов'язаний мотивувати свого вчинку. Закон не регламентує процедури добровільного виходу з кооперативу. Водночас вона має бути докладно викладена в статуті кожного кооперативу: строк попередження про вихід, порядок розрахунків тощо. Особливо слід врегулювати порядок розрахунків, вирішення інших питань майнового характеру. Звичайно, провадити розрахунки треба відразу ж після припинення членських відносин. Проте в сільськогосподарських кооперативах, особливо у виробничих, не завжди є така можливість. Це пов'язано в основному із сезонним характером сільськогосподарського виробництва. Інколи вимога тієї чи іншої особи про негайний розрахунок може негативно позначитися на майновому стані кооперативу (наприклад, напередодні посівної кампанії). Тому визначення у статутах кооперативів строків розрахунків, зокрема повернення пайових внесків особам, які виходять з кооперативу, є обов'язковим.

Своє волевиявлення про вихід з кооперативу член кооперативу повинен засвідчити поданням заяви до правління кооперативу (або його голові). Якщо заяви немає, а має місце фактичне припинення членських відносин, наприклад, переїзд в іншу місцевість без подачі заяви про вихід із членів кооперативу, то в статуті також потрібно зазначити строк, коли саме членські відносини з таким членом кооперативу, що фактично вибув, припиняються.

Членські відносини можуть бути припинені також виключенням із кооперативу. Таке виключення може бути лише крайнім заходом відповідно до умов та порядку, визначених статутом кооперативу. Прийняття такого рішення є виключно компетенцією загальних зборів (хоча очевидно, що готує його правління, а загальні збори, по суті, лише затверджують його чи ні). Закон "Про сільськогосподарську кооперацію", сучасне законодавство України не містить переліку підстав, за якими члена кооперативу може бути виключено з нього. Такі підстави мають бути передбачені в статуті кожного конкретного кооперативу.

Виключення з членів кооперативу може бути оскаржене до суду.

Членство в сільськогосподарському кооперативі припиняється також у разі припинення трудової участі в діяльності виробничого

кооперативу, реорганізації та ліквідації кооперативу, втрати членом кооперативу — юридичною особою — свого статусу.

§ 5. Правовий режим майна та землі сільськогосподарського кооперативу

За Законом України від 7 лютого 1991 р. "Про власність" і ГК кооперативи є суб'єктами права колективної власності, що дає можливість розвиватися різним формам господарювання, основою яких є власність колективу на засоби виробництва, вироблену продукцію, одержані прибутки тощо.

Особливість колективної власності полягає в тому, що вона належить кожному кооперативу як окремому власнику. Суб'єктом права власності є не кожен член кооперативу зокрема, а кооператив в цілому як юридична особа. Сьогодні, коли в основному завершено паювання майна колективних агроформувань, колективна власність значною мірою набуває характеру спільної сумісної чи спільної часткової.

Кооперативна майна відзначається тим, що її об'єктом можуть бути грошові та майнові внески членів кооперативу.

Закон України "Про сільськогосподарську кооперацію", законно мірно визнаючи майнові відносини одними з центральних у сільськогосподарському кооперативі, для їх регулювання відвів окремий розділ V.

Кооператив є власником будівель, споруд, грошей, майнових внесків його членів, виготовленої ним продукції, доходів, одержаних від її реалізації та іншої діяльності, передбаченої статутом кооперативу, а також майна, придбаного на підставах, не заборонених законом.

Володіння, користування та розпорядження майном кооперативу здійснюють органи управління кооперативу відповідно до своєї компетенції, визначеної статутом кооперативу.

Кошти і майно кооперативу потрібні кооперативу для того, щоб:

- 1) покривати витрати щодо організації кооперативу;
- 2) забезпечувати основні фонди;
- 3) покривати поточні витрати;
- 4) створювати резервний фонд;
- 5) оплачувати працю, кооперативні виплати, виплати на паї;
- 6) задовольняти інші потреби.

Перша необхідність в коштах виникає ще до того, як кооператив почне реально функціонувати, тобто на організаційному етапі, наприклад, для оплати послуг економістів та юристів при розробленні техніко-економічного обґрунтування діяльності кооперативу, проектів юридичних документів.

Джерелами формування власних коштів кооперативу є:

- 1) пайові внески членів кооперативу (грошові та майнові);

2) доходи, які кооператив отримує від власної діяльності (реалізації продукції, надання послуг та ін.);

3) доходи, які кооператив отримує від розміщення своїх коштів у банках;

4) доходи від продажу акцій, інших цінних паперів.

5) кошти, що надходять від створених кооперативом підприємств, організацій;

6) майно, добровільно передане кооперативу його членами;

7) інші надходження, не заборонені законом.

Названі джерела формування власних коштів, а також банківські кредити, які є основним і практично єдиним джерелом формування позичкових коштів, у сукупності становлять джерела формування майна кооперативу.

Важливим джерелом формування майна кооперативу є внески його членів; вони можуть бути як грошовими, так і майновими. Наявність пайових внесків членів кооперативу значною мірою визначає специфіку кооперативної власності загалом.

Закон України "Про кооперацію" поділяє всі внески членів кооперативу на поворотні і неповоротні. До перших належить пай і додатковий пай, до других — вступний та членський внески.

Як правило, певну частку обов'язкового внеску, яку член кооперативу зобов'язаний внести до моменту державної реєстрації кооперативу або в разі вступу до нього, називають вступним внеском. Розмір вступного внеску, як і пайового, визначається загальними зборами членів кооперативу і має бути зафіксований у статуті кооперативу.

Щоб забезпечувати поточну діяльність кооперативу, його члени періодично сплачують членські внески.

Основним видом внесків членів кооперативу у створення та розвиток кооперативу є пай, який здійснюється шляхом передачі кооперативу майна, в тому числі грошей, майнових прав, а також земельної ділянки.

Розміри пайових внесків до кооперативу встановлюються в рівних частинах і/або пропорційно очікуваній участі члена кооперативу в його господарській діяльності.

У разі виходу з кооперативу фізична чи юридична особа має право на одержання своєї частки (паю) натурою, грошми або (за бажанням) цінними паперами відповідно до їх вартості на момент виходу, а земельної ділянки — в натурі. Термін та інші умови одержання членом кооперативу свого паю встановлюються статутом кооперативу, при цьому термін отримання паю не може перевищувати 2 років, а відлік його починається з 1 січня того року, що настає після моменту виходу (виключення) з кооперативу (ст. 25 Закону "Про сільськогосподарську кооперацію").

Право власності членів кооперативу — фізичних осіб на пай може бути передане у спадщину.

Сплата відсотків на внесені членами кооперативу пайові внески в принципі можлива у вигляді дивідендів, хоча одержання прибут-

ків не є основним завданням кооперативу. Якщо значна частина прибутку спрямовується на виплату дивідендів, то це може призвести до втрати кооперативом кооперативної природи.

Тому відсотки на пай повинні бути невисокими. У статуті кооперативу обов'язково треба визначати межі виплати на пай у відсотках. Закон "Про сільськогосподарську кооперацію" встановлює, що виплаті часток доходу на пай підлягає до 20%, визначених до розподілу.

Розмір обов'язкового пайового внеску кожного члена кооперативу встановлюють організаційні збори бажаних створити кооператив (згодом його закріплюють у статуті кооперативу).

Принципи встановлення розмірів обов'язкових паїв є різними, залежно від типу кооперативу: у виробничих кооперативах паї є однакового розміру, а в споживчому кооперативі — пропорційно передбачуваному обсягу участі члена кооперативу в його господарській діяльності.

Крім обов'язкових паїв, які можна назвати основними, члени кооперативу можуть вносити й додаткові, розмір і порядок внесення яких також закріплюються в статуті.

Обов'язковий пай може бути такий, який не в змозі внести відразу більшість членів кооперативу. Тому сплачувати його можна частинами протягом певного періоду (не враховуючи розмір вступного внеску, який сплачується до державної реєстрації кооперативу). Якщо термін внесення паю не встановлений законом, його слід визначити в статуті кооперативу. Це сприятиме швидшому розпочинанню кооперативом ефективної діяльності.

Важливим джерелом формування майна кооперативу є доходи від його господарської діяльності, які формуються з виручки від реалізації продукції (робіт, послуг), сум, отриманих від участі у спільних підприємствах, дивідендів по акціях та з інших надходжень.

Для здійснення своєї статутної діяльності кооператив формує відповідні майнові фонди:

1) пайовий, який формується із пайових внесків членів кооперативу;

2) неподільний — із вступних внесків і відрахувань доходу кооперативу. Цей фонд не може бути розподілений між членами кооперативу, крім випадків, зазначених у законі;

3) резервний — утворюється із різних джерел і призначений для покриття можливих втрат (збитків);

4) спеціальний — складається з цільових внесків членів кооперативу та інших надходжень.

Відповідно до свого статуту кооператив самостійно визначає основні напрями господарської діяльності, здійснює її планування й реалізацію. Він реалізує свою продукцію, майно, надає послуги за цінами і тарифами, які встановлюються ним самостійно або на договірній основі.

Відносини кооперативу з іншими підприємствами, установами та організаціями, а також з громадянами в усіх сферах господарської діяльності обумовлюються договором.

Однак у власність кооперативу переходить не весь отриманий ним дохід. Порядок використання отриманого кооперативом доходу визначено в Законі "Про сільськогосподарську кооперацію" (ст. 29). Доход використовується на: податки і збори (обов'язкові платежі) до відповідних бюджетів; погашення кредитів, покриття збитків; проведення відрахувань у фонди кооперативу, кооперативні виплати; виплату часток доходу на паї.

У Законі "Про сільськогосподарську кооперацію" врегульована й майнова відповідальність кооперативу. Згідно зі ст. 23 Закону, кооператив відповідає за своїми зобов'язаннями всім належним йому майном. Члени кооперативу відповідають за зобов'язання кооперативу тільки в межах пайового майнового внеску.

Здійснення виробничої діяльності в сільському господарстві неможливе без використання земель як основного засобу виробництва, що є істотною особливістю сільськогосподарського виробництва. Йдеться про використання насамперед не будь-яких земель, а земель сільськогосподарського призначення. Це стосується передусім виробничих сільськогосподарських кооперативів, оскільки обслуговуючі кооперативи, як правило, не працюють на землі. Без отримання згідно із законом земельної ділянки кооператив не зможе розпочати своєї виробничо-господарської діяльності.

Чинне законодавство України передбачає кілька можливих способів отримання сільськогосподарським кооперативом землі для ведення виробничо-господарської діяльності, а саме, через:

- 1) передачу йому земельної ділянки у власність місцевими радами відповідно до їхньої компетенції;
- 2) придбання кооперативом земельних ділянок у власність;
- 3) оренду земельних ділянок.

Земельні ділянки передають у власність сільськогосподарським кооперативам відповідні місцеві ради, на території яких вони (ділянки) розташовані. Для цього потрібне рішення загальних зборів кооперативу. У власність названі кооперативи одержують лише ті ділянки, які знаходилися в їхньому користуванні.

Земельна ділянка сільськогосподарського кооперативу може також бути сформована внаслідок об'єднання в один масив приватних земельних ділянок громадян, які створюють кооператив. Особи, які вступатимуть до членів кооперативу після його створення, можуть вносити свою земельну ділянку чи передавати право користування нею як обов'язковий пайовий внесок.

Правовий режим земельних ділянок, які громадяни — засновники кооперативу передають до його пайового фонду, визначається в договорі між громадянином і кооперативом. У такому разі може бути встановлено спільну часткову чи сумісну власність. У разі виходу з кооперативу при частковій власності його член має право одержати "свою" земельну ділянку, за спільної сумісної власності при виході з кооперативу його член може претендувати на рівну з іншими частку.

Якщо громадянин передає право користування кооперативу як пайовий внесок, як це передбачено п. 2 ст. 20 Закону України "Про сільськогосподарську кооперацію", відносини між ним і кооперативом оформляються договором, в якому може бути вказано відповідний розмір плати, визначений загальними зборами. Такий договір може бути укладений і на умовах оренди.

Сільськогосподарські кооперативи можуть повністю базуватися на орендованій землі, хоч на практиці оренда землі має допоміжний характер.

Оренда землі є доцільною, оскільки вона, по-перше, дає змогу сільськогосподарському кооперативу забезпечити себе земельною ділянкою, якщо кооператив (або його члени) не мають землі у власності чи не можуть придбати її;

по-друге, якщо орендодавцем виступає держава в особі уповноважених органів (щодо земель сільськогосподарського призначення така ситуація є оптимальною), то вона може належним чином контролювати використання земель у сільському господарстві.

§ 6. Органи управління та контролю сільськогосподарського кооперативу та їх компетенція

Основними правовими засадами, на яких здійснюється управління кооперативом, є самоврядування, гласність, участь його членів у вирішенні питань діяльності кооперативів.

Органами управління кооперативу є загальні збори та правління кооперативу. Крім того, в разі потреби кооператив може наймати виконавчого директора, утворювати спостережну раду.

Відповідно до ст. 13 Закону України "Про сільськогосподарську кооперацію", вищим органом управління сільськогосподарського кооперативу є загальні збори його членів, які правомочні розглядати й вирішувати будь-які питання його діяльності. Крім того, Закон визначає цілий ряд питань, які становлять виключну компетенцію загальних зборів. Будь-який інший орган управління кооперативу не має права приймати рішення у цих питаннях. Зокрема, виключними повноваженнями загальних зборів сільськогосподарського кооперативу є:

внесення змін і доповнень до статуту, прийняття нормативних документів кооперативу;

обрання прямим таємним голосуванням голови кооперативу та членів його правління, членів ревізійної комісії (ревізора), членів спостережної ради та ін.;

заслуховування звітів органів управління кооперативу про їх діяльність;

визначення видів і розмірів фондів кооперативу, порядку їх формування та використання;

затвердження правил внутрішнього розпорядку, річного звіту й балансу кооперативу, порядку формування й розподілу його доходів, рішень правління про прийняття нових членів;

вирішення питань про входження кооперативу до об'єднання кооперативів, створення підприємств різних видів; про реорганізацію або ліквідацію кооперативу.

Загальні збори мають право приймати будь-які інші рішення, пов'язані зі статутною діяльністю кооперативу.

Передбачена Законом також процедура скликання загальних зборів та прийняття ними рішень. Загальні збори проводяться щорічно після закінчення фінансового року. Вони можуть скликатися поза чергово за рішенням правління кооперативу або з ініціативи не менш як третини членів кооперативу. Правління кооперативу зобов'язане прийняти рішення про скликання загальних зборів і повідомити членів кооперативу про час і місце їх проведення та порядок денний не пізніше, ніж за 10 днів. Загальні збори правомочні приймати рішення, якщо на них присутні більше половини членів кооперативу.

У здійсненні самоврядування кооперативу важливу роль відіграє правління — колегіальний виконавчо-розпорядчий орган, який у своїй діяльності відповідальний перед загальними зборами. Воно обирається загальними зборами членів кооперативу, до складу якого входить не менш як 10 членів на термін, що не перевищує 3 років. Якщо ж кількість членів сільськогосподарського кооперативу є меншою від зазначеної, то загальні збори обирають голову, який виконує функції правління.

Правління кооперативу:

розробляє і вносить на затвердження загальних зборів напрями розвитку кооперативу;

скликає загальні збори членів кооперативу і контролює виконання прийнятих ними рішень;

вирішує найсуттєвіші питання господарської діяльності згідно зі статутом;

вносить на затвердження загальних зборів рішення про прийняття до кооперативу нових членів і припинення членства;

укладає трудові договори (контракти) у разі найму на роботу виконавчої дирекції та оцінює її діяльність;

делегує виконавчій дирекції кооперативу право на прийняття поточних рішень;

забезпечує збереження майна кооперативу;

організує в разі потреби незалежні аудиторські перевірки;

вирішує питання навчання членів кооперативу, співробітництва з вітчизняними та іноземними організаціями.

Члени правління кооперативу можуть обирати зі свого складу голову кооперативу, заступника голови та секретаря правління відповідно до статуту кооперативу.

Члени правління кооперативу працюють переважно на громадських засадах. У статуті кооперативу може передбачатися виплата винагороди за роботу членів правління.

Періодичність проведення засідань правління кооперативу визначається його статутом. Рішення приймається більшістю голосів за наявності не менш як 2/3 складу членів правління кооперативу.

Очолює правління голова кооперативу. Він обирається загальними зборами кооперативу або його правлінням на термін, що не перевищує 3 років. Функції голови кооперативу та порядок його обрання (відкликання) визначаються статутом кооперативу. Голова правління є керівною службовою особою, яка керує діяльністю сільськогосподарського кооперативу. У своїй роботі він підпорядковується загальним зборам.

Закон України "Про сільськогосподарську кооперацію" передбачає можливість найму правлінням кооперативу виконавчого директора, основною функцією якого є оперативне управління діяльністю кооперативу. Виконавчий директор не може бути членом кооперативу. За своїм юридичним статусом він є фактично найманим працівником і на нього поширюється дія законодавства України про працю.

З виконавчим директором правління кооперативу укладає контракт, яким визначаються його трудові права та обов'язки, режим його робочого часу та часу відпочинку, умови настання матеріальної відповідальності тощо. Правління кооперативу може делегувати виконавчому директору свої окремі функції.

Виконавчий директор наділений повноваженнями із формування виконавчої дирекції.

Для ведення контрольної-ревізійної роботи в кооперативі обирають спостережну раду та ревізійну комісію.

Для контролю за діяльністю виконавчого органу кооперативу обирають спостережну раду. Вона утворюється за умови, якщо кількість членів кооперативу становить не менш як 50 осіб.

Спостережну раду обирають із членів кооперативу на загальних зборах у кількості 3-5 чоловік, якщо інше не передбачено статутом кооперативу. Порядок обрання спостережної ради та її голови і прийняття рішень спостережною радою встановлюється статутом кооперативу.

Член спостережної ради не може бути членом правління чи ревізійної комісії.

Для контролю за фінансово-господарською діяльністю кооперативу обирається ревізійна комісія (ревізор). У кооперативі, до складу якого входить менш як 10 членів, функції ревізійної комісії виконує ревізор. Ревізійна комісія (ревізор) підзвітна загальним зборам кооперативу. Ревізійна комісія (ревізор) обирається загальними зборами з числа членів кооперативу відповідно до порядку голосування, встановленого статутом кооперативу. Членами ревізійної комісії (ревізором) не можуть бути члени правління чи спостережної ради.

§ 7. Правові засади реорганізації та ліквідації сільськогосподарських кооперативів

З точки зору наслідків, викликаних припиненням юридичної особи, розрізняють дві форми цього припинення: 1) реорганізацію; 2) ліквідацію.

Реорганізація кооперативу — це форма його припинення як юридичної особи з переходом його справ (прав і обов'язків) та майна в порядку правонаступництва до інших осіб. Реорганізація кооперативу не означає припинення тієї діяльності, для здійснення якої він був створений. Не ліквідується і його майно. Але суб'єктом прав на майно і суб'єктом відповідної діяльності, а також пов'язаних з нею обов'язків стає правонаступник — інший кооператив як юридична особа.

Організаційними формами реорганізації можуть бути: злиття, приєднання, поділ, виділення, перетворення. Останні можна поділити на 2 групи:

- 1) за яких кооператив припиняється як юридична особа (злиття, поділ, перетворення);
- 2) за яких кооператив як юридична особа зберігається (приєднання, виділення).

Реорганізація кооперативу здійснюється за рішенням загальних зборів його членів. Інколи реорганізація кооперативу у формі його поділу або виділення з його складу однієї або кількох юридичних осіб провадиться за рішенням суду.

Злиття як форма реорганізації має місце тоді, коли два або більше кооперативів об'єднуються в один новий, вони припиняють своє існування. При цьому до новоствореного кооперативу переходять усі права та обов'язки кооперативів, які злилися. Кооператив може бути утворений таким шляхом тільки тоді, коли зливаються 2 чи більше кооперативів. Не треба плутати злиття зі вступом у члени іншого кооперативу. Наприклад, виробничий кооператив стає членом обслуговуючого кооперативу. Але він продовжує існувати як самостійна юридична особа, користуючись певними правами та виконуючи обов'язки як член обслуговуючого кооперативу.

Злиття кооперативів провадиться на основі рішення загальних зборів кожного з кооперативів, які зливаються. На загальних зборах (або зборах уповноважених) треба затвердити правочин, на основі якого має відбутися злиття. Правочин повинен бути затверджений спочатку загальними зборами (зборами уповноважених) кооперативів, що зливаються.

Правочин про злиття кооперативів є підставою для розробки та затвердження статуту новоствореного кооперативу, в якому обов'язково повинно бути зазначено, що він є правонаступником кооперативів, що злилися, і вказано його нову назву.

Дуже близькою за змістом до злиття є така форма реорганізації, як приєднання, за якої один кооператив входить до складу іншого, що продовжує існувати й далі, але вже в більшому масштабі. Пра-

ва та обов'язки приєднуваного кооперативу переходять до того кооперативу, що припиняє своє існування. Кооператив, що приєднався, припиняє своє існування.

Злиття та приєднання — схожі форми реорганізації. Рішення про це має бути повідомлено в певний строк всім кредиторам кооперативів, що реорганізуються, щоб вони знали, до кого тепер мають право звертати вимоги щодо повернення боргу, а також кооперативним спілкам або тим об'єднанням, членами яких були ці кооперативи. Однак такі повідомлення доцільніше замінити публікацією в пресі, як це робиться в разі ліквідації юридичної особи.

З дня реєстрації статуту всі кооперативи, які злилися або увійшли до складу іншого кооперативу, вважаються такими, що припинили свою діяльність, і всі їх права та обов'язки переходять у разі злиття — до новоствореного внаслідок злиття кооперативу, а у разі приєднання — до існуючого кооперативу, до якого увійшли інші кооперативи.

Поділ означає, що на базі одного кооперативу виникає 2 або більше нових, а цей перший — припиняє своє існування. Майно поділеного і припиненого кооперативу розподіляється між новоствореними.

З дня реєстрації статутів новостворених кооперативів, які виникли внаслідок поділу певного кооперативу, до них переходять від розділеного кооперативу права та обов'язки згідно з постановою загальних зборів. Розподілений кооператив вважається припиненим з моменту державної реєстрації всіх новостворених кооперативів.

Виробничі кооперативи можуть перетворюватися на господарські товариства різних видів. Головна відмінність кооперативів від господарських товариств полягає в тому, що в перших обов'язково є трудова участь (виробничі кооперативи) або участь у господарських операціях (обслуговуючі кооперативи) їхніх членів, а в господарських товариствах — ні. Виробничі кооперативи — це об'єднання осіб, а господарські товариства — коштів (капіталів) різних осіб. Проте, визначивши частку кожного члена кооперативу у вартісному вираженні його майна, можна перетворити його у товариство з обмеженою відповідальністю, акціонерне товариство чи інший вид господарського товариства.

Надзвичайно важливе значення має документальне (юридичне) закріплення реорганізації. Обов'язково повинен бути правочин (якщо має місце злиття чи приєднання), рішення загальних зборів, статуту новостворених внаслідок реорганізації кооперативів. Ці документи можна вважати установчими, які необхідно представити для державної реєстрації.

Питання ліквідації сільськогосподарського кооперативу врегульовано в Законі "Про сільськогосподарську кооперацію" лише в загальних рисах.

Ліквідація кооперативу зачіпає інтереси не тільки самого кооперативу та його членів, але й його партнерів у господарських відносинах, їх кредиторів та ін., а сільськогосподарських кооперативах

ще й інтереси багатьох приватних товаровиробників. Тому підстави й процедура припинення діяльності кооперативів мають особливе значення.

Ліквідація кооперативу спричинює припинення його діяльності без переходу прав та обов'язків до інших осіб у порядку правонаступництва. Оскільки кооператив є добровільним об'єднанням, то і діяльність його, за загальним правилом, може бути припинена в добровільному порядку за рішенням загальних зборів.

У випадках, передбачених законом, кооператив може бути ліквідовано за рішенням суду.

Єдиною підставою для ліквідації кооперативу за рішенням загальних зборів є воля більшості членів кооперативу. Жоден державний орган не має права примусити кооператив до самоліквідації або заборонити йому це зробити. Добровільний порядок створення кооперативу передбачає і добровільний порядок його ліквідації.

Можна вирізнити такі підстави ліквідації кооперативів:

1) за рішенням загальних зборів членів кооперативу, зокрема у зв'язку з досягненням мети, заради якої він був створений; за впливом строку, на який було створено кооператив, та ін.;

2) за рішенням суду, якщо діяльність здійснювалась без ліцензії, була заборонена законом, або супроводжувалась іншими грубими чи неодноразовими порушеннями законодавства;

3) у разі визнання кооперативу банкрутом у судовому порядку;

4) якщо припинено право власності чи право користування земельною ділянкою (для виробничих кооперативів);

5) в інших випадках, встановлених чинним законодавством.

Важливе значення має також правова регламентація процедури ліквідації сільськогосподарських кооперативів та її наслідки. Сьогодні вона не достатньою мірою врегульована законодавством. Закон України "Про сільськогосподарську кооперацію" лише в досить загальних рисах визначає порядок проведення ліквідації кооперативу.

Рішення про ліквідацію можуть прийняти загальні збори членів кооперативу або суд.

Ліквідаційна комісія обирається загальними зборами членів кооперативу або призначається судом (якщо рішення про ліквідацію кооперативу ухвалив суд).

Обов'язками ліквідаційної комісії є: точне встановлення пасиву й активу кооперативу, розшук, оцінювання та реалізація майна, стягнення боргів, складання ліквідаційного балансу, вироблення плану ліквідації майна і задоволення вимог кредиторів, виконання цього плану й складання ліквідаційного звіту.

З моменту призначення ліквідаційної комісії вона одержує від правління правомочності з управління справами цього кооперативу. Комісія користується всіма правами правління відповідно до статуту і може укладати всі правочини, якщо вони потрібні для ліквідації кооперативу, представляти кооператив, що ліквідується, в інших випадках. Правління припиняє свою діяльність.

Ліквідаційна комісія, обрана загальними зборами членів кооперативу, підлягає контролю з боку ревізійної комісії кооперативу до завершення ліквідації.

Для вирішення окремих питань, що стосуються процесу ліквідації, затвердження звіту про проведену ліквідацію, ліквідаційна комісія має право скликати загальні збори. Від імені кооперативу ліквідаційна комісія виступає в суді.

Надзвичайно важливим у процесі ліквідації кооперативу є встановлення черговості задоволення претензій, яка повинна бути визначена в законодавстві. За ст. 38 Закону "Про сільськогосподарську кооперацію", майно кооперативу, яке залишилося після розрахунків із бюджетом, банками та іншими кредиторами, розподіляється між членами кооперативу пропорційно вартості їх паю. Разом з тим, у зазначеному положенні не передбачено розрахунки із найманими працівниками та ін. Найперше треба розраховатися з найманими працівниками, ліквідувати борги перед бюджетами, установами банку, компенсувати витрати на відновлення природного середовища, якому завдана шкода ліквідованим кооперативом.

Ліквідація вважається завершеною, а кооператив таким, що припинив свою діяльність, з моменту внесення органом державної реєстрації запису про це до державного реєстру.

Розділ 15

Правове становище фермерських господарств

§ 1. Поняття та загальна характеристика правового статусу фермерських господарств

Фермерське господарство — одна з перспективних організаційно-правових форм ведення сільського господарства, яка сприяє самостійності й зацікавленості виробника в кінцевих результатах роботи. Існування фермерства в Україні пов'язане передусім із виникненням інституту приватної власності на землю, а відповідно — зі зміною юридичної природи майнових відносин на селі. Тобто воно стосується найважливіших положень аграрної реформи в Україні й формує нового та перспективного суб'єкта аграрно-правових відносин.

За даними Державного комітету статистики України, загальна кількість зареєстрованих фермерських господарств на 1 липня 2003 р. становила 43042 юридичні особи (на 1 липня 2002 р. — 42774 юридичні особи).

Незважаючи на це практика засвідчує, що процес становлення й розвитку фермерських господарств в Україні здійснюється повільно. Більшість із них господарює неефективно, деякі — низькорентабельні. Приблизно 2 тис. фермерських господарств щороку припиняють свою діяльність. За даними Міністерства аграрної політики це, ймовірно, пов'язано також і з тим, що для ефективного товарного господарювання фермерам треба мати не менше 350-400 га земельних угідь. Але такі розміри площ потребують і належного комплексного технічного забезпечення, якого більшість фермерських господарств не має.

Закон України від 19 червня 2003 р. "Про фермерське господарство"¹ дає визначення поняття "фермерське господарство". Згідно зі ст. 1 цього закону, *фермерське господарство* є формою підприємницької діяльності громадян, які виявили бажання виробляти товарну сільськогосподарську продукцію, здійснювати її переробку та реалізацію з метою отримання прибутку на земельних ділянках, наданих їм для ведення фермерського господарства. Фермерське господарство є юридичною особою. Воно може бути створене одним або кількома громадянами України, які є родичами або членами сім'ї.

Фермерське господарство має своє найменування, печатку та штамп і діє на основі Статуту. У Статуті зазначаються найменування господарства, його місцезнаходження, адреса, предмет і мета ді-

¹ Відомості Верховної Ради України. — 2003. — №45. — Ст. 363.

альності, порядок формування майна (складеного капіталу), органи управління, порядок прийняття ними рішень, порядок вступу до господарства та виходу з нього та інші положення, що не суперечать чинному законодавству.

Відповідно до ст. 3 Закону України "Про фермерське господарство" членами фермерського господарства можуть бути подружжя, їхні батьки, діти, які досягли 14-річного віку, інші члени сім'ї, родичі, які об'єдналися для спільного ведення фермерського господарства, визнають і дотримуються положень Статуту фермерського господарства. Членами фермерського господарства не можуть бути особи, які працюють у ньому за трудовим договором (контрактом). Якшо фермерське господарство створене одноособово, тобто одним із членів сім'ї, інші члени сім'ї, а також родичі можуть стати членами цього фермерського господарства після внесення змін до його Статуту. Склад членів фермерського господарства не має кількісних обмежень. Нові родичі можуть вступати до цього господарства за згодою всіх його членів. Кожний член господарства самостійно вирішує питання про вихід із нього. Дозволу інших членів для цього не потрібно. Зміст правового інституту членства у фермерському господарстві полягає в обов'язковості особистої трудової участі всіх його членів у процесі господарювання, в їхньому праві на участь в управлінні справами даного господарства, на оплату праці, укладання угоди про спільну діяльність всіх його членів тощо.

Головою фермерського господарства є його засновник або інша визначена в Статуті особа. Голова фермерського господарства репрезентує його у відносинах з органами державної влади, підприємствами, установами, організаціями та окремими громадянами чи їх об'єднаннями, а також укладає від імені господарства угоди та вчиняє інші юридично значимі дії. Він може письмово доручити виконання своїх обов'язків одному з членів господарства або особі, яка працює за контрактом.

Виробничо-економічні відносини фермерського господарства з підприємствами і організаціями всіх форм власності, господарськими товариствами та фізичними особами будуються на основі договорів.

Держава гарантує додержання і захист майнових та інших прав і законних інтересів фермерського господарства, забезпечує пільгові умови для кредитування, оподаткування, страхування, матеріально-технічного забезпечення останнього в період його становлення. Втручання в господарську або іншу діяльність господарства з боку державних або інших органів, а також посадових осіб не допускається. Збитки, завдані господарству неправомірним втручанням в його діяльність, підлягають відшкодування за рахунок винних. Спори про відшкодування збитків вирішуються судами загальної компетенції, господарськими та третейськими судами.

Фермерське господарство є рівноправним учасником аграрного ринку. Воно має право бути засновником або членом асоціацій,

консорціумів, корпорацій, акціонерних товариств, інших об'єднань, кооперативів, спільних підприємств з виробництва, переробки і реалізації сільськогосподарської продукції, які обслуговують агропромисловий комплекс, а також несільськогосподарських підприємств та організацій, в тому числі за участю іноземних партнерів, брати участь у створенні комерційних банків або бути їх членом.

На основі аналізу правового статусу фермерського господарства можна виокремити такі притаманні йому ознаки: фермерське господарство складається з трьох компонентів — майнового комплексу, земельної ділянки та громадян, які об'єдналися для здійснення товарного сільськогосподарського виробництва; воно є юридичною особою з наявністю всіх притаманних юридичній особі ознак; воно є суб'єктом підприємницької діяльності у сфері товарного сільськогосподарського виробництва, тобто діє на аграрному ринку з метою отримання прибутку.

§ 2. Умови і порядок створення фермерського господарства та припинення його діяльності

Право на створення фермерського господарства має кожний дієздатний громадянин України, який досяг 18-річного віку, виявив відповідне бажання, має документи, що підтверджують його здатність займатися сільським господарством, і витривав професійний відбір. Першочергове право на створення такого господарства надається громадянам, які проживають в сільській місцевості, мають відповідну кваліфікацію або досвід роботи в сільському господарстві.

Фермерське господарство створюється виключно на добровільних засадах. Конкурсний відбір осіб, які виявили бажання створити таке господарство, здійснює районна (міська) професійна комісія з питань створення фермерських господарств, склад якої формує і затверджує районна (міська). До складу професійної комісії входять представники органів державної влади, органів місцевого самоврядування території, на якій передбачається відведення земельної ділянки для створення фермерських господарств, представники Асоціації фермерів та приватних землевласників і громадських організацій.

Висновок професійної комісії з питань створення фермерських господарств про наявність у громадянина достатнього досвіду роботи у сільському господарстві або потрібної сільськогосподарської кваліфікації є умовою для державної реєстрації фермерського господарства і надання (передачі) громадянину у власність або оренду земельних ділянок для ведення фермерського господарства із земель державної і комунальної власності відповідно до чинного ЗК.

Земельні ділянки для ведення фермерських господарств передаються в приватну власність і надаються в користування на умовах

оренди із земель державної або комунальної власності, а також земель, вилучених (викуплених) в установленому порядку. Щоб одержати таку ділянку, громадяни подають заяву до відповідної районної державної адміністрації або місцевої ради. У заяві зазначаються: бажаний розмір і місце розташування ділянки, кількість членів фермерського господарства та наявність у них права на безоплатне одержання земельних ділянок у власність, обґрунтування розмірів земельної ділянки з урахуванням перспектив діяльності фермерського господарства. До заяви додається рішення професійної комісії з питань створення фермерських господарств про наявність у громадянина достатнього досвіду роботи у сільському господарстві або відповідної сільськогосподарської кваліфікації. Районна або міська державна адміністрація або орган місцевого самоврядування розглядають заяву у місячний строк і в разі її задоволення дають згоду на підготовку землевлпорядною організацією проекту відведення земельної ділянки. Проект відведення земельної ділянки розробляється за рахунок Українського державного фонду підтримки фермерських господарств.

У разі відмови органів державної влади та органів місцевого самоврядування надати земельну ділянку для ведення фермерського господарства, а також у інших спірних випадках, відповідно до ст. 118 ЗК і ст. 7 Закону України "Про фермерське господарство", справа розв'язується в судовому порядку. Оскільки рішення суду про задоволення позову є підставою для відведення ділянки в натурі (на місцевості), видачі документа, що засвідчує право власності на землю, а також для укладення договору оренди земельної ділянки, в резолютивній частині рішення повинне бути вказано місце розташування ділянки, її розмір і межі¹. Відведення земельної ділянки в натурі (на місцевості) провадиться після збирання врожаю на цій ділянці попереднім землекористувачем.

Відповідно до ст. 121 ЗК, безоплатно у приватну власність фермерського господарства передаються земельні ділянки в розмірі земельної частки (паю), визначеної для членів сільськогосподарських підприємств, розташованих на території сільської, селищної, міської ради, де знаходиться фермерське господарство. Якщо на території сільської, селищної, міської ради розташовано декілька сільськогосподарських підприємств, розмір земельної частки (паю) визначається як середній у цих підприємствах. У разі відсутності сільськогосподарських підприємств на території відповідної ради розмір земельної частки (паю) визначається як середній по району. Така передача здійснюється один раз, про що рада, котра передає земельну ділянку, робить відмітку в паспорті або документі, який його заміняє. Земельні ділянки, розмір яких перевищує розмір, встановлений у ч. 1 ст. 121 ЗК, передаються громадянам у приват-

¹ Див.: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 25 грудня 1996 р. № 13 "Про практику застосування судами земельного законодавства при розгляді цивільних справ" // Постанови Пленуму Верховного Суду України (1995-1998). — К., 1998.

ну власність для ведення фермерського господарства на підставі цивільно-правових угод.

Земельні ділянки виділяються, як правило, єдиним масивом з розташованими на них водними джерелами та лісовими угіддями, якомога можливості наближеними до існуючих шляхів, електричних і радіотелефонних мереж, газових і водопостачальних систем та інших видів інженерної інфраструктури. Відповідно до ст. ст. 56, 59 ЗК та ст. 7 Закону України "Про фермерське господарство", землі лісового і водного фондів, що належать до угідь фермерського господарства, не можуть передаватися в приватну власність, за винятком невеликих — до 5 га ділянок лісів і невеликих — до 3 га ділянок під замкненими природними водоймами. Фермерське господарство має право здійснювати записення частини земель та будувати замкнену водойму на земельній ділянці, що належить цьому господарству чи його членові на праві приватної власності.

Фермерське господарство підлягає державній реєстрації у виконавчому комітеті міської, районної у місті ради або в районній, районних міст Києва і Севастополя державних адміністраціях за місцем проживання особи або місцезнаходженням земельної ділянки. Спеціальний порядок державної реєстрації фермерських господарств визначається ст. 8 Закону України "Про фермерське господарство".

Для реєстрації фермерського господарства до органу державної реєстрації подаються: установчі документи (засновницький договір про створення господарства та його Статут. Підписи громадян на установчих документах про створення фермерського господарства посвідчуються нотаріусом); реєстраційна картка встановленого зразка, яка є заявою про державну реєстрацію фермерського господарства; копія документа, що засвідчує наявність у громадянина на праві власності чи оренди земельної ділянки сільськогосподарського призначення; документ, що посвідчує внесення плати за державну реєстрацію фермерського господарства.

Державна реєстрація фермерського господарства здійснюється за наявності всіх потрібних документів протягом не більше 5 робочих днів. Органи державної реєстрації зобов'язані в межах цього терміну внести дані з реєстраційної картки до Реєстру суб'єктів підприємницької діяльності та видати Свідоцтво про державну реєстрацію фермерського господарства. Це свідоцтво та копія документа, що підтверджує взяття господарства на облік у державному податковому органі, є підставою для відкриття рахунків у будь-яких банках України та інших держав за вибором суб'єкта підприємницької діяльності і за згодою цих банків у порядку, що встановлюється Національним банком України.

Після відведення земельної ділянки в натурі (на місцевості), отримання Державного акту на право власності на землю або укладення договору оренди земельної ділянки й державної реєстрації фермерське господарство одержує печатку зі своїм найменуванням і адресою, відкриває поточні та вкладні (депозитні) рахунки в установах банку і вступає у відносини з підприємствами, установами та

організаціями, визнається органами державної влади та органами місцевого самоврядування як самостійний товаровиробник, плануючи економічний і соціальний розвиток регіону.

Відповідно до ст. 35 Закону України "Про фермерське господарство" діяльність фермерського господарства припиняється в разі: реорганізації; ліквідації; визнання фермерського господарства неплатоспроможним (банкрутом); якщо не залишається жодного члена фермерського господарства або спадкоємця, який бажає продовжити діяльність господарства.

Рішення про припинення діяльності фермерського господарства приймається:

— власником — у разі реорганізації або ліквідації фермерського господарства;

— якщо не лишається жодного члена фермерського господарства або спадкоємця, який бажає продовжити діяльність господарства, — виконавчим комітетом міської, районної у місті ради або районною, районними міст Києва і Севастополя державними адміністраціями за місцем проживання особи або місцезнаходженням земельної ділянки;

— у разі банкрутства фермерського господарства — господарським судом.

Спори про припинення діяльності фермерського господарства та розподілу його майна вирішуються судом.

Процедура банкрутства фермерського господарства має певні особливості. Відповідно до ст. 50 Закону України від 14 травня 1992 р. "Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом" (в редакції Закону від 30 червня 1999 р.) підставою для визнання фермерського господарства банкрутом є його неспроможність задовольнити протягом шести місяців після закінчення відповідного періоду сільськогосподарських робіт вимоги кредиторів за грошовими зобов'язаннями та (або) виконати зобов'язання щодо сплати податків і зборів.

Голова фермерського господарства, за наявності письмової згоди всіх його членів, подає до господарського суду заяву про порушення справи про банкрутство. Заява має містити: найменування господарського суду, до якого подається заява; найменування (прізвище, ім'я та по батькові голови господарства) господарства, його поштову адресу; найменування кредитора, його поштову адресу, якщо кредитором є юридична особа, якщо кредитор — фізична особа, в заяві зазначаються прізвище, ім'я та по батькові, а також місце його проживання; номер (код), що ідентифікує кредитора як платника податків і зборів; виклад обставин, які підтверджують неплатоспроможність господарства, з зазначенням суми боргових вимог кредиторів, а також строку їх виконання, розміру неустойки (штрафів, пені), реквізитів розрахункового документа про списання коштів з банківського або кореспондентського рахунку

¹ Відомості Верховної Ради України. — 1999. — № 42-43. — Ст. 378.

господарства та дату його прийняття банківською установою боржника до виконання; перелік документів, що додаються до заяви.

До заяви додаються документи, які містять відомості: про склад і вартість майна фермерського господарства, про склад і вартість майна, яке належить членам господарства на праві власності; про розмір доходів, які можуть бути одержані господарством по завершенню відповідного періоду сільськогосподарських робіт. Зазначені документи додаються також головою фермерського господарства до відзиву на заяву про порушення справи про банкрутство, подану кредитором.

Голова фермерського господарства у 2-місячний строк з дня прийняття господарським судом заяви про порушення справи про банкрутство господарства може подати до господарського суду план відновлення платоспроможності фермерського господарства. У разі, якщо здійснення заходів, передбачених цим планом, дасть змогу фермерському господарству, зокрема за рахунок доходів, які можуть бути одержані після закінчення відповідного періоду сільськогосподарських робіт, погасити вимоги за грошовими зобов'язаннями та зобов'язаннями щодо сплати податків і зборів, господарський суд затверджує процедуру розпорядження майном господарства.

Процедура розпорядження майном фермерського господарства запроваджується на строк закінчення відповідного періоду сільськогосподарських робіт із врахуванням часу, потрібного для реалізації вирощеної (виробленої, виробленої та переробленої) сільськогосподарської продукції. Зазначений строк не може перевищувати 15 місяців. У разі, якщо після застосування процедури розпорядження майном погіршилося фінансове становище фермерського господарства у зв'язку зі стихійним лихом, епізоотіями та іншими несприятливими умовами, строк процедури розпорядження майном може бути продовжено на 1 рік.

Процедура розпорядження майном фермерського господарства може бути достроково припинена господарським судом за заявою розпорядника майна чи будь-кого з кредиторів у разі: невиконання заходів, передбачених планом відновлення платоспроможності господарства; наявності інших обставин, які засвідчують неможливість відновлення платоспроможності господарства. Після дострокового припинення процедури розпорядження його майном фермерське господарство визнається господарським судом банкрутом і відкривається ліквідаційна процедура.

Для здійснення процедури розпорядження майном фермерського господарства господарським судом призначається розпорядник майна. Його повноваження можуть здійснюватися і головою фермерського господарства за погодженням з призначеним розпорядником майна.

У разі визнання господарським судом фермерського господарства банкрутом і відкриття ліквідаційної процедури до складу ліквідаційної маси господарства включаються: нерухоме майно, яке знаходиться у спільній власності членів господарства, в тому числі — насадження, господарські та інші будівлі, меліоративні та інші спо-

руди, продуктивна й робоча худоба, птиця, сільськогосподарська та інша техніка і обладнання, транспортні засоби, інвентар та інше майно, придбані для фермерського господарства на спільні кошти його членів, а також право оренди земельної ділянки та інші майнові права, які належать господарству і мають грошову оцінку.

Звернення стягнення за вимогами кредиторів на земельні ділянки, надані у власність фермерському господарству, допускається тоді, коли у господарства відсутнє інше майно, на яке може бути звернено стягнення.

Майно, що належить голові та членам фермерського господарства на праві приватної власності, а також інше майно, стосовно якого доведено, що воно було придбане на доходи, які не є в спільній власності членів фермерського господарства, не включаються до складу ліквідаційної маси. Нерухоме майно, а також майнові права щодо нерухомого майна, які належать до складу ліквідаційної маси фермерського господарства, можуть бути продані тільки за конкурсом, обов'язковими умовами якого є збереження цільового призначення сільськогосподарських об'єктів, що продаються.

З дня прийняття постанови про визнання фермерського господарства банкрутом і відкриття ліквідаційної процедури його діяльність припиняється. Господарський суд направляє копію постанови про визнання фермерського господарства банкрутом до органу, який здійснив державну реєстрацію господарства, та органу місцевого самоврядування за місцезнаходженням фермерського господарства.

Кошти, одержані від продажу майна фермерського господарства, спрямовуються на задоволення вимог кредиторів у порядку, встановленому Законом України "Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом".

Майно, що залишилося після задоволення вимог кредиторів, розподіляється між членами фермерського господарства відповідно до його Статуту.

У разі припинення діяльності фермерського господарства до закінчення терміну надання господарству податкових пільг господарство сплачує до бюджету за весь період своєї діяльності суму податку, обчислену в розмірі, встановленому для фермерського господарства, крім випадків, коли не лишається жодного члена фермерського господарства або спадкоємця, який бажає продовжити діяльність господарства, а також у разі викупу земельної ділянки для суспільних потреб чи примусового відчуження її з мотивів суспільної необхідності.

§ 3. Земельні правовідносини у фермерському господарстві

Відповідно до ст. 31 ЗК та ч. 1 ст. 12 Закону України "Про фермерське господарство" землі фермерського господарства можуть складатися із:

- земельної ділянки, що належить на праві власності фермерському господарству як юридичній особі;
- земельних ділянок, що належать громадянам — членам фермерського господарства на праві приватної власності;
- земельної ділянки, що використовується фермерським господарством на умовах оренди.

Права володіння та користування земельними ділянками, які перебувають у власності членів фермерського господарства, здійснює фермерське господарство.

Чинне законодавство не обмежує кількості земель, що їх може придбати фермерське господарство та його члени у власність та брати в користування на умовах оренди. Однак слід зауважити, що відповідно до частин 13 та 15 Перехідних положень ЗК було запроваджено мораторії на: відчуження земельних ділянок (крім міни, передачі їх у спадщину та при вилученні для суспільних потреб) для ведення фермерського господарства та іншого товарного сільськогосподарського виробництва на термін до 1 січня 2005 р.; набуття права власності на землі сільськогосподарського призначення загальною площею понад 100 га — до 1 січня 2010 р.

Відповідно до ст. 92 ЗК в постійне користування для ведення фермерського господарства земельні ділянки передаватися не можуть. Фермерські господарства, які мають в постійному користуванні земельні ділянки, повинні до 1 січня 2005 р. переоформити в установленому порядку право власності або право на їх оренду. Якщо право на постійне користування земельними ділянками, наданими для ведення фермерського господарства переоформлюють на довгострокову оренду (не більше 50 років — ст. 93 ЗК), термін оренди визначається самим господарством відповідно до чинного законодавства. При цьому, згідно з ч. 6 Перехідних положень ЗК, розмір орендної плати за земельні ділянки не повинен перевищувати розміру земельного податку.

Фермерське господарство може користуватися земельними ділянками на умовах короткострокової або довгострокової оренди. Еродовані й дефляційно-небезпечні (від пізньолат. *deflatio* — здування, розвіювання, руйнування ґрунтів під дією вітру) землі можуть надаватися фермерському господарству без зміни їх цільового призначення і за умови дотримання вимог ґрунтозахисного землеробства.

Члени фермерського господарства мають право на одержання безоплатно у власність із земель державної і комунальної власності земельних ділянок у розмірі земельної частки (паю) члена сільськогосподарського підприємства, розташованого на території відповідної ради, або в такому самому розмірі із земельних ділянок, раніше наданих їм у користування¹. Земельні ділянки, на яких розташовані житлові будинки, господарські будівлі та споруди фер-

¹ Це право не поширюється на членів фермерського господарства, які раніше вже набули права на земельну частку (пай).

мерського господарства, передаються безоплатно у приватну власність у рахунок земельної частки (паю).

Члени фермерських господарств, які до 1 січня 2002 р. (до моменту набрання чинності ЗК) отримали в постійне користування або в оренду земельні ділянки для ведення фермерського господарства, мають переважне право на придбання (випук) цих земельних ділянок розміром до 100 га сільськогосподарських угідь, у тому числі до 50 га ріллі, у власність з розстрочкою платежу до 20 років.

З метою забезпечення цілісності фермерського господарства встановлено: якщо фермерське господарство успадковується двома або більше спадкоємцями, то земельна ділянка поділу не підлягає, якщо внаслідок її поділу утвориться хоча б одна земельна ділянка, менша мінімального розміру, встановленого для даного регіону. Науково обґрунтовані регіональні мінімальні розміри земельних ділянок визначаються Міністерством аграрної політики України та Українською академією аграрних наук і затверджуються Кабінетом Міністрів України.

Фермерське господарство та його члени мають право: продавати або іншим способом відчужувати земельну ділянку, передавати її в оренду, заставу, спадщину, самостійно господарювати на землі; право власності на посіви й насадження сільськогосподарських та інших культур, на вироблену сільськогосподарську продукцію; на відшкодування збитків; споруджувати житлові будинки, господарські будівлі та споруди; реалізовувати вироблену сільськогосподарську продукцію на вітчизняних ринках і поставляти на експорт; інші права.

Обов'язками фермерського господарства та його членів є: забезпечення використання земельних ділянок за їх цільовим призначенням; додержання вимог законодавства про охорону довкілля; сплата податків та зборів; непорушення прав власників суміжних земельних ділянок та землекористувачів; недопущення зниження родючості ґрунтів та зберігання інших корисних властивостей землі; надання відповідним органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування інформації про стан і використання земель та інших природних ресурсів; дотримання санітарних, екологічних та інших вимог щодо якості продукції; дотримання правил добросусідства та встановлених обмежень у використанні земель і земельних сервітутів; збереження геодезичних знаків, протиерозійних споруд, мереж зрошувальних і осушувальних систем.

Громадяни, що створили фермерське господарство, мають право облаштувати постійне місце проживання в тій частині наданої їм для ведення фермерського господарства земельної ділянки, з якої забезпечується зручний доступ до всіх виробничих об'єктів господарства. Якщо постійне місце проживання членів фермерського господарства розташоване за межами населених пунктів, ці громадяни мають право на створення відокремленої фермерської садиби, якій надається поштова адреса.

На землях фермерських господарств особи мають право вільно проходити, проїжджати всіма видами транспорту по дорогах, пере-

суватися на човнах, купатися у водоймах на належних фермерським господарствам на праві власності або на праві оренди земельних ділянках, розміщувати намети і проживати в них, розводити багаття та вчиняти інші дії, що дозволяються за згодою їх власників, крім випадків встановлення за рішенням суду земельних сервітутів, за умови збереження природних компонентів в екологічно чистому вигляді.

Юричні особи — власники об'єктів (газо-, нафтопроводів, ліній електропередач, зв'язку та ін.), що проходять через земельні ділянки фермерських господарств, мають право доступу до таких об'єктів на підставі угоди, укладеної з відповідним фермерським господарством, відповідно до затвердженої документації із землеустрою або встановленого земельного сервітуту.

Фермерське господарство, відповідно до вимог чинного природноресурсового законодавства, має право використовувати для потреб господарства загальнопоширені корисні копалини (пісок, глина, гравій, торф тощо), лісові угіддя, водні об'єкти та прісні підземні води, що знаходяться на земельній ділянці.

§ 4. Майнові правовідносини у фермерському господарстві

До майна фермерського господарства (складеного капіталу) можуть належати: будівлі, споруди, облаштування, матеріальні цінності, цінні папери, продукція, вироблена господарством внаслідок господарської діяльності, одержані доходи, інше майно, право користуватися землею, водою та іншими природними ресурсами, будівлями, спорудами, обладнанням, а також інші майнові права (в тому числі на інтелектуальну власність), грошові кошти, які члени господарства передають до його складеного капіталу.

Майно фермерського господарства належить йому на праві власності. Водночас, як зауважує Н. І. Титова, це майно належить на праві спільної сумісної власності всім членам господарства, якщо інше не передбачено угодою між ними. Спільна сумісна власність є переважним різновидом власності у таких господарствах¹. Майнові права, що входять до складеного капіталу фермерського господарства, передаються йому на визначений у Статуті термін.

У власності фермерського господарства може перебувати будь-яке майно, зокрема земельні ділянки, житлові будинки, господарські будівлі й споруди, засоби виробництва тощо, яке необхідне для ведення товарного сільськогосподарського виробництва і набуття якого у власність не заборонене законом.

Фермерське господарство має право здійснювати відчуження та набуття майна на підставі цивільно-правових угод. Порядок воло-

¹ Див.: Титова Н. І. Фермерство в Україні: основні правові засади. — Львів, 1998. — С. 65.

діння, користування і розпорядження майном фермерського господарства здійснюється відповідно до його Статуту, якщо інше не передбачене угодою між членами господарства та законом.

Член фермерського господарства має право на отримання частки майна фермерського господарства в разі ліквідації або припинення членства в господарстві. Розмір частки та порядок її отримання визначається Статутом господарства.

Майнові спори між фермерським господарством та його членами вирішуються судом.

Фермерське господарство несе відповідальність за своїми зобов'язаннями в межах майна, яке є власністю фермерського господарства. Голова фермерського господарства відповідає за порушення господарством кредитно-розрахункової і податкової дисципліни, санітарних і ветеринарних норм, правил, вимог щодо якості продукції та інших нормативно-правових актів, котрі регулюють здійснення господарської діяльності.

Фермерському господарству як цілісному майновому комплексу належать майно, передане до складеного капіталу, не розподілений прибуток, майнові та інші зобов'язання. За рішенням членів господарства відповідно до закону фермерське господарство як цілісний майновий комплекс може бути відчужене на підставі цивільно-правових угод громадянам України, які мають право на створення фермерського господарства, або юридичним особам України для здійснення товарного сільськогосподарського виробництва. Громадяни, які придбали майно фермерського господарства як цілісного майнового комплексу на підставі цивільно-правової угоди, подають у встановленому порядку Статут фермерського господарства на державну реєстрацію.

Успадкування фермерського господарства (цілісного майнового комплексу або його частини) здійснюється відповідно до вимог Книги VI Цивільного кодексу України¹.

§ 5. Правове регулювання господарської діяльності фермерського господарства

Фермерське господарство діє на умовах самоокупності. Всі витрати господарство покриває за рахунок власних доходів та інших джерел, не заборонених законодавством. Воно самостійно визначає напрями своєї діяльності, спеціалізацію, організує виробництво сільськогосподарської продукції, її переробку та реалізацію, на власний розсуд та ризик підбирає партнерів, у тому числі іноземних. Господарство має право вступати в договірні відносини з будь-якими юридичними або фізичними особами, органами державної влади та органами місцевого самоврядування.

¹ Відомості Верховної Ради України. — 2003 — № 40-44. — Ст. 356.

Фермерське господарство веде бухгалтерський облік результатів своєї роботи і подає відповідним органам фінансову звітність, статистичну інформацію та інші дані.

Господарство зобов'язане дотримуватися встановлених екологічних, ветеринарно-санітарних правил і норм щодо якості виробленої продукції та інших вимог. Реалізація сільськогосподарської продукції, що виробляється фермерським господарством, на вітчизняному ринку та її поставки на експорт, а також розрахунки з українськими та іноземними партнерами здійснюються відповідно до чинного законодавства.

Разом з іншими сільськогосподарськими товаровиробниками фермерські господарства мають право створювати обслуговуючі сільськогосподарські кооперативи, спілки, інші об'єднання, а також бути засновниками (учасниками) господарських товариств. Створені за участю фермерських господарств обслуговуючі сільськогосподарські кооперативи не мають на меті отримання прибутку.

Трудові відносини у фермерському господарстві базуються на основі праці його членів. У разі виробничої потреби таке господарство має право залучати до роботи в ньому інших громадян за трудовим договором. Трудові відносини його членів регулюються Статутом, а відносини осіб, залучених до роботи за трудовим договором, — законодавством про працю. Трудові спори у фермерському господарстві вирішуються судом. З особами, залученими до роботи у фермерському господарстві, укладається трудовий договір у письмовій формі. Видача трудових книжок членам фермерського господарства і громадянам, які працюють у ньому за трудовим договором, та їх ведення здійснюються відповідно до вимог законодавства про працю.

Розмір оплати праці й тривалість щорічної відпустки осіб, які працюють у фермерському господарстві за трудовим договором, не повинні бути меншими за встановлений державою розмір мінімальної заробітної плати і передбачену законом тривалість щорічної відпустки.

Обов'язком голови фермерського господарства є створення безпечних умов праці для членів господарства і громадян, які уклали трудовий договір. Він забезпечує дотримання вимог техніки безпеки, виробничої гігієни та санітарії, пожежної безпеки.

Члени фермерського господарства і особи, котрі працюють у ньому за трудовим договором, підлягають загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню й пенсійному забезпеченню в порядку, встановленому законами України від 5 листопада 1991 р. "Про пенсійне забезпечення"¹, від 26 червня 1997 р. "Про збір на обов'язкове державне пенсійне страхування"², від 23 вересня 1999 р. "Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від не-

¹ Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 3. — Ст. 10.

² Там само. — 1997. — № 37. — Ст. 237.

щасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності”¹, від 2 березня 2000 р. “Про загальнообов’язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття”² та від 18 січня 2001 р. “Про загальнообов’язкове державне соціальне страхування у зв’язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням та похованням”³. Господарство реєструється як платник внесків на загальнообов’язкове державне соціальне страхування в органах Пенсійного фонду України і Фонду соціального страхування з тимчасової втрати працездатності, Фонду загальнообов’язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття, Фонду загальнообов’язкового державного соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань України.

Час роботи у фермерському господарстві членів господарства та осіб, які працюють у ньому за трудовим договором, зараховується до загального і безперервного стажу роботи на підставі записів у трудовій книжці і документів, що підтверджують сплату внесків на соціальне страхування. Крім того, призначені пенсії виплачуються їм у повному розмірі без урахування одержуваного заробітку (доходу).

Фермерське господарство несе матеріальну відповідальність за шкоду, заподіяну його членам і особам, які працюють у ньому за трудовим договором, каліцтвом або іншим ушкодженням здоров’я, пов’язаним з виконанням ними своїх трудових обов’язків.

Держава гарантує дотримання і захист майнових та інших прав і законних інтересів фермерського господарства. Органи державної влади та органи місцевого самоврядування здійснюють контроль за діяльністю фермерського господарства відповідно до вимог чинного законодавства. Незаконне втручання в господарську діяльність фермерського господарства органів державної влади або органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб забороняється. Збитки, заподіяні фермерському господарству неправомірним втручанням в його діяльність, підлягають відшкодуванню відповідно до чинного законодавства.

§ 6. Відносини фермерського господарства з бюджетом, банківськими установами та страховими організаціями

Фермерське господарство має право відкривати на свій вибір у будь-якій установі банку поточні та вкладні (депозитні) рахунки, розпоряджатися власними коштами. Воно самостійно визначає розмір ліміту залишку готівки, що постійно знаходиться в його ка-

¹ Відомості Верховної Ради України. — 1999. — № 46-47. — Ст. 403.

² Там само. — 2000. — № 22. — Ст. 171.

³ Там само. — 2001. — № 14. — Ст. 71.

сі, на поточні витрати. Списання коштів із поточних та вкладних (депозитних) рахунків господарства, крім платежів до бюджету, може провадитися лише за його згодою або за рішенням суду та у випадках, зазначених чинним законодавством.

Фермерське господарство має право одержувати у фінансово-кредитних установах довгострокові та короткострокові кредити на підставі укладеного договору. Кредит може бути отриманий під заставу майна, зокрема земельних ділянок господарства (іпотека)¹, поручительство (гарантію) та інші види забезпечення зобов'язань. Під заставу майна може прийматися саме фермерське господарство як цілісний майновий комплекс, окремі товарно-матеріальні цінності або інші речі, щодо яких можуть виникати цивільні права та обов'язки. Відсотки за використання кредитів, що надані фермерському господарству, можуть сплачуватися із коштів Українського державного фонду підтримки фермерських господарств, якщо на їх поповнення в Державному бюджеті України передбачено відповідні фінансові ресурси. Фермерське господарство несе повну відповідальність за дотримання умов кредитних договорів і розрахункової дисципліни.

Страховання майна фермерського господарства здійснюється відповідно до Закону України від 7 березня 1996 р. "Про страхування"² (в редакції Закону від 4 жовтня 2001 р.

Оподаткування фермерського господарства має низку особливостей. Так, згідно з п. 7. 13 ст. 7 Закону України від 28 грудня 1994 р. "Про оподаткування прибутку підприємств"³ (в редакції Закону від 22 травня 1997 р.) звільняється від оподаткування прибуток новостворених фермерських господарств, отриманий від їхньої господарської діяльності, строком на 3 роки, а у трудонедостатніх населених пунктах — 5 років.

Сплата земельного податку фермерським господарством здійснюється відповідно до положень Закону України від 3 липня 1992 р. "Про плату за землю"⁴ (в редакції Закону від 19 вересня 1996 р.). За ст. 12 цього закону, новостворені фермерські господарства звільняються від плати за землю протягом 3 років, а в трудонедостатніх населених пунктах — 5 років з часу передачі їм земельної ділянки у власність. Крім того, згідно з ч. 2 даної статті не справляється плата за землі фермерських господарств, зайнятих молодими садами, ягідниками та виноградниками, до вступу їх у пору плодоношення, а також гібридними насадженнями, генофондовими колекціями та розсадниками багаторічних плодкових насаджень.

Відповідно до положень Закону України від 17 грудня 1998 р. "Про фіксований сільськогосподарський податок"⁵ фермерське

¹ Див.: Закон України від 5 червня 2003 р. "Про іпотеку" // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 38. — Ст. 313. Іпотека земельних ділянок сільськогосподарського призначення допускається з 1 січня 2005 р.

² Відомості Верховної Ради України. — 2002. — № 7. — Ст. 50.

³ Там само. — 1997. — № 27. — Ст. 181.

⁴ Там само. — 1996. — № 45. — Ст. 238.

⁵ Там само. — 1999. — № 5-6. — Ст. 39.

господарство може бути платником фіксованого сільськогосподарського податку з моменту свого створення або перейти на сплату цього податку. Для цього сума, одержана від реалізації сільськогосподарської продукції власного виробництва та продуктів її переробки за попередній звітний (податковий) рік, в такому господарстві має перевищувати 75% загальної суми валового доходу підприємства. Фіксований сільськогосподарський податок є незмінним до 31 грудня 2009 р. і справляється з одиниці земельної площі. Він сплачується за рахунок цілої низки податків і зборів, перелік яких закріплено у ст. 1 Закону України “Про фіксований сільськогосподарський податок”.

Новоствореним фермерським господарствам у період становлення (перші 3 роки після його створення, а в трудонедостатніх населених пунктах — 5 років) та фермерським господарствам з відокремленими садибами надається допомога за рахунок державного і місцевого бюджетів, у тому числі через Український державний фонд підтримки фермерських господарств. Кабінет Міністрів України в проєкті Державного бюджету України та органи виконавчої влади і органи місцевого самоврядування в проєктах місцевих бюджетів щорічно передбачають кошти на підтримку фермерських господарств.

Кошти Державного бюджету України спрямовуються на меліорацію земель, у тому числі їх зрошення та осушення, а також на консервацію та рекультивацию малопродуктивних сільськогосподарських угідь, на придбання сільськогосподарської техніки (комбайнів, тракторів, автомашин, бульдозерів, сівалок та ін.). За рахунок місцевих бюджетів фермерським господарствам може надаватися допомога на будівництво об'єктів виробничого і невиробничого призначення, житла, здійснення заходів щодо землеустрою.

Порядок використання коштів Державного бюджету України для надання підтримки новоствореним фермерським господарствам та фермерським господарствам з відокремленими садибами встановлює Кабінет Міністрів України¹.

Український державний фонд підтримки фермерських господарств є державною бюджетною установою, яка виконує функції з реалізації державної політики щодо фінансової підтримки становлення й розвитку фермерських господарств.

Його кошти надаються фермерським господарствам на безповоротній основі та на конкурсних засадах на поворотній основі. На безповоротній основі кошти надаються на такі цілі: відшкодування вартості розробки проєктів відведення земельних ділянок для ведення фермерського господарства; відшкодування частини витрат,

¹ Див.: Постанова Кабінету Міністрів України від 31 травня 1995 р. № 38. “Про додаткові заходи щодо підтримки розвитку особистих підсобних господарств громадян і селянських (фермерських) господарств” // Урядовий кур'єр. — 1995. — 8 червня.; Постанова Кабінету Міністрів України від 13 квітня 2001 р. № 357. “Про використання коштів державної підтримки селянських (фермерських) господарств” // Урядовий кур'єр. — 2001. — 25 квітня.

пов'язаних із сплатою відсотків за користування кредитами банків, та часткову компенсацію витрат на придбання першого трактора, комбайна, вантажного автомобіля, будівництво тваринницьких приміщень, у тому числі вартість проектно-кошторисних документів, пільгові умови кредитування, страхування фермерських господарств тощо.

Поворотна допомога надається для виробництва, переробки і збуту виробленої продукції, на здійснення виробничої діяльності та інші передбачені Статутом Українського державного фонду підтримки фермерських господарств цілі під гарантію повернення строком від 3 до 5 років.

Для облаштування окремої садиби фермерському господарству надається за рахунок бюджету допомога на будівництво під'їзних шляхів до господарства, електро- і радіотелефонних мереж, газо- і водопостачальних систем. Переселенці, які створюють фермерське господарство в трудонедостатніх населених пунктах, перелік яких визначається Кабінетом Міністрів України, одержують одноразову грошову допомогу за рахунок державного бюджету у розмірі, що його встановлює Кабінет Міністрів України.

Розділ 16

Правове регулювання ведення особистих селянських господарств

§ 1. Поняття та основні ознаки особистого селянського господарства

У сучасних умовах реформування аграрного сектора економіки України існує й буде зростати потреба в загальних (у масштабах країни) нормах, якими забезпечуються формування середовища, сприятливого для створення та ефективного функціонування сільськогосподарських товаровиробників, системи сільського розселення, яка б відповідала новим виробничим відносинам, а також відновлення, розвиток та утримання на цій основі соціальної та інженерної інфраструктури села. Особисте селянське господарство як первинна форма організації виробництва сільськогосподарської продукції особистою працею членів сільської сім'ї і як форма її реалізації, є в цьому процесі джерелом додаткових (а подекуди й єдиних) доходів, котрі забезпечують повне задоволення матеріальних, житлових, культурно-побутових потреб громадян.

Згідно з інформацією Мінагрополітики наприкінці 2002 р. в Україні налічувалось 12,9 млн сімей (дворів), які мали земельні ділянки загальною площею 4,9 млн га, в тому числі 4,1 млн га ріллі (12% загальної площі держави). Середній розмір особистого селянського господарства в країні становить 0,38 га. 2002 р. селянські господарства виробили 1835 тис. т м'яса, 10674 тис. т молока, 6326 млн шт. яєць, 2362 т вовни, 16390 тис. т картоплі, 5120 тис. т овочів, 1035 тис. т фруктів і ягід, що становить відповідно 73, 75, 86, 70, 99, 88 і 72% від загальних обсягів виробництва цієї продукції в Україні. Вало́ва сільськогосподарська продукція, вироблена в таких господарствах, становить на сьогодні 60% загального обсягу її виробництва в Україні, а в особистих селянських господарствах Чернігівської, Житомирської, Тернопільської, Рівненської, Волинської, Чернівецької, Львівської, Івано-Франківської та Закарпатської областей питома вага виробництва валової сільськогосподарської продукції становить від 63 до 94%.

Згідно зі ст. 1 Закону України від 15 травня 2003 р. "Про особисте селянське господарство"¹, *особисте селянське господарство* являє собою господарську діяльність, здійснювану без створення юридичної особи фізичною особою індивідуально (або тими особами, які перебувають у сімейних або родинних стосунках і спільно проживають), з метою задоволення особистих потреб шляхом ви-

¹ Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 29. — Ст. 232.

робництва, перероблювання й споживання сільськогосподарської продукції, реалізації її надлишків та надання послуг із використанням майна особистого селянського господарства, зокрема й у сфері сільського зеленого туризму*.

Як зазначає професор В. В. Янчук, сучасному особистому селянському господарству притаманні такі ознаки: по-перше, це — форма виробництва, яка ґрунтується на рівноправних формах власності на землю, на приватній власності громадян, а також на їхній особистій праці та праці членів їхніх сімей, тобто має виключно трудовий характер; по-друге, це — сукупність майна, що має вартісне вираження, ціну й належить громадянам на праві спільної сумісної власності; по-третє, особисте селянське господарство доповнює суспільне виробництво, має щодо нього підсобний характер, є додатковим (а не основним) джерелом прибутків; по-четверте, воно має, в основному, споживчий характер; по-п'яте, його можна на взаємовигідних засадах використовувати для збільшення виробництва товарної маси продуктів харчування та сировини рослинного й тваринного походження¹.

Аналіз змісту даного Законом визначення особистого селянського господарства дає підстави стверджувати, що законодавець відхилився від розуміння певної форми ведення сільськогосподарського виробництва як діяльності, спрямованої на задоволення виключно особистих потреб, і доходи від якої не є основними для членів певного господарства.

Цей висновок випливає зі змісту самої назви розглядуваного нами господарства. Нагадаємо, що відповідно до ст. 56 ЗК (в редакції від 13 березня 1992 р.) такі господарства мали назву “особисте підсобне господарство”. До речі, Державний комітет України із земельних ресурсів висловив офіційну позицію щодо тотожності термінів “особисте підсобне господарство” та “особисте селянське господарство”. Так, у листі Держкомзему від 5 квітня 2002 р.² зазначається, що поняття “особисте підсобне господарство” та “особисте селянське господарство” за змістом тотожні. Земельна ділянка надається для ведення особистого селянського господарства, тобто для вирощування сільськогосподарської продукції та забезпечення кормами власної худоби й птиці. Таке господарювання здійснюється без створення юридичної особи і спрямоване передусім на забезпечення власних потреб членів особистого селянського господарства в сільськогосподарській продукції. Тому розмір земельної ділянки для ведення особистого підсобного господарства та особистого селянського господарства має становити 2 га. Згідно

* Надання особистим селянським господарствам послуг у сфері сільського зеленого туризму (як і будь-яка господарська діяльність у сфері туризму) підлягає ліцензуванню, що, в свою чергу, потребує спеціального правового регулювання.

¹ Див.: Аграрне право України: Підручник / За ред. В. З. Янчука. — К., 1999. — С. 171.

² Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 25. — Ст. 354. Кодекс втратив чинність з 1 січня 2002 р. у зв'язку з набранням чинності ЗК від 25 жовтня 2001 р.

³ Баланс-Агро. — 2002. — № 5-2. — Травень.

із ч. 2 ст. 121 Закону України від 3 липня 1992 р. “Про плату за землю”¹, (в редакції Закону від 19 серпня 1996 р.) особисті селянські господарства, які мають у власності земельні ділянки не більше 2 га, звільняються від сплати земельного податку. Земельні ділянки придбані у власність громадянами, що провадять особисте селянське господарство понад норми безоплатної передачі, визначені ст. 121 ЗК, у тому числі і в порядку, зазначеному в ч. 2 цієї статті (у разі отримання в натурі (на місцевості) земельної частки (паю), мають оподатковуватися на загальних підставах згідно із Законом України “Про плату за землю”.

Члени особистих селянських господарств можуть належати до категорії зайнятого населення в тому разі, якщо робота в господарстві є для його членів основною і розрахунковий місячний дохід на кожного із них дорівнює розміру мінімальної заробітної плати або перевищує його. Порядок визначення розрахункового місячного доходу на одного члена особистого селянського господарства встановлює Кабінет Міністрів України². Рада Міністрів Автономної Республіки Крим та облдержадміністрації один раз на 3 роки до 20 грудня встановлюють розрахунковий місячний дохід особистого селянського господарства в середньому по регіону й доводять до районних, Київської та Севастопольської міських держадміністрацій, які в місячний строк встановлюють розрахунковий місячний дохід на одного члена особистого селянського господарства та не пізніше 1 лютого того року, що настає за звітним, доводять його до районних, міських та районних у містах центрів зайнятості, управлінь праці та соціального захисту населення районних держадміністрацій, структурних підрозділів з питань праці та соціального захисту населення виконавчих органів міських і районних у містах рад та органів державної статистики.

Члени особистого селянського господарства діють на свій розсуд і ризик у межах встановленого правового господарського порядку. Діяльність, пов'язана з веденням особистого селянського господарства, не належить до підприємницької діяльності.

Особисті селянські господарства підлягають обліку, який здійснюється сільськими, селищними, міськими радами за місцем розташування земельної ділянки в порядку, визначеному центральним органом виконавчої влади з питань статистики.

Відповідно до ст. 7 Закону України “Про особисте селянське господарство”, члени особистого селянського господарства мають право: самостійно господарювати на землі; укладати особисто або через уповноважену особу будь-які угоди, що не суперечать законодавству; реалізовувати надлишки виробленої продукції на ринках, а також заготівельним, переробним підприємствам та організаціям, іншим юридичним і фізичним особам; самостійно забезпе-

¹ Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 45. — Ст. 238.

² Див.: Постанова Кабінету Міністрів України від 26 грудня 2003 р. № 031, “Про затвердження Порядку визначення розрахункового місячного доходу на одного члена особистого селянського господарства”.

чувати власне виробництво матеріально-технічними засобами; відкривати рахунки в установах банків та отримувати кредити в установленому законодавством порядку; бути членами кредитної спілки та користуватися її послугами; отримувати трудову пенсію, а також інші види соціальної державної допомоги та субсидії; надавати послуги з використанням майна особистого селянського господарства; використовувати для власних потреб наявні на земельній ділянці загальнопоширені корисні копалини, торф, лісові насадження, водні об'єкти, а також інші корисні властивості землі; на відшкодування збитків у випадках, передбачених законом; вільно розпоряджатися належним майном, виробленою сільськогосподарською продукцією та результатами її переробки; отримувати дорадчі послуги; брати участь у конкурсах сільськогосподарських виробників для отримання бюджетної підтримки відповідно до загальнодержавних і регіональних програм; об'єднуватися на добровільних засадах у виробничі товариства, асоціації, спілки з метою координації своєї діяльності, надання взаємодопомоги та захисту спільних інтересів тощо; провадити зовнішньоекономічну діяльність.

Вчені зазначають, що право членів особистого селянського господарства на зовнішньоекономічну діяльність, закріплене в ст. 7 Закону України "Про особисте селянське господарство", суперечить нормам Закону України від 16 квітня 1991 р. "Про зовнішньоекономічну діяльність"¹. Згідно зі ст. 3, 5 цього Закону, фізичні особи можуть бути суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності тільки за умов набуття ними цивільної дієздатності, відповідно до законів України, а також до умов реєстрації (якщо вони мають постійне місце проживання на території України) як суб'єктів підприємницької діяльності. Оскільки ведення особистого селянського господарства відбувається без створення юридичної особи, то громадяни, які ведуть таке господарство, не можуть виступати суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності². Отже, якщо член особистого селянського господарства зареєструється як суб'єкт підприємництва, він не зможе на законних підставах займатися зовнішньоекономічною діяльністю як член такого господарства.

Основними обов'язками членів особистого селянського господарства є: дотримання вимог земельного законодавства та законодавства про охорону довкілля; забезпечення використання земельної ділянки за цільовим призначенням; підвищення родючості ґрунтів та зберігання інших корисних властивостей землі; не порушення прав власників суміжних земельних ділянок та землекористувачів; дотримання правил добросусідства та обмежень, пов'язаних із встановленням земельних сервітутів та охоронних зон; своєчасна сплата земельного податку або орендної плати; дотримання чинних нормативів щодо якості продукції, санітарних, екологічних

¹ Відомості Верховної Ради України. — 1991. — № 29. — Ст. 377.

² Див.: Науково-практичний коментар до Закону України "Про особисте селянське господарство" / За ред. В. В. Носіка. — К., 2004. — С. 14.

та інших вимог законодавства; надання сільським, селищним, міським радам відповідних даних щодо його обліку. Закон не містить вичерпного переліку прав і обов'язків членів особистого селянського господарства.

Члени особистих селянських господарств підлягають загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню та пенсійному забезпеченню. Загальнообов'язкове державне соціальне страхування, пенсійне забезпечення та сплата збору до Пенсійного фонду України, а також надання соціальної допомоги членам особистого селянського господарства здійснюється в порядку, встановленому чинним законодавством.

Ведення особистого селянського господарства припиняється в разі:

— рішення членів особистого селянського господарства про припинення його діяльності;

— якщо не лишилось жодного члена господарства або спадкоємця, який бажає продовжити його ведення;

— припинення прав на земельну ділянку згідно із ЗК.

У разі припинення ведення особистого селянського господарства сільська, селищна, міська рада за місцем розташування земельної ділянки, наданої для цих цілей, вилучає його з обліку особистих селянських господарств.

Спори щодо ведення особистого селянського господарства можуть вирішуватись судом або органами місцевого самоврядування та органами виконавчої влади в межах їхніх повноважень.

§ 2. Правовий режим майна особистого селянського господарства

До майна, яке використовується для ведення особистого селянського господарства, належать житлові будинки, господарські будівлі та споруди, сільськогосподарська техніка, інвентар та обладнання, транспортні засоби, сільськогосподарські та свійські тварини й птиця, бджолосім'я, багаторічні насадження, вироблена сільськогосподарська продукція, продукти її переробки та інше майно, набуте у власність членами господарства.

Своєрідною основою майна особистого селянського господарства є садиба. Відповідно до ст. 381 ЦК вона являє собою земельну ділянку разом із розташованими на ній житловим будинком, господарсько-побутовими будівлями, наземними й підземними комунікаціями, багаторічними насадженнями. Специфіка правового статусу садиби полягає в тому, що в разі відчуження житлового будинку відчужується і вся садиба, якщо інше не встановлено договором або чинним законодавством.

Можливість будівництва житлового будинку та необхідних господарських будівель є принциповим моментом у процесі створення і діяльності особистого селянського господарства. Тому чинне

законодавство містить низку положень, якими закріплюються пільги у сфері житлового будівництва на селі. Так, відповідно до ст. 9 Закону України від 17 жовтня 1990 р. "Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві"¹ (в редакції Закону від 15 травня 1992 р.), особи, які переселяються в трудонедостатні сільські населені пункти, і місцеве населення віком до 40 років, зайняте в сільському господарстві, переробних та обслуговуючих галузях агропромислового комплексу або соціальній сфері цих сіл, забезпечуються житлом і господарськими будівлями за рахунок державного бюджету. Житло, збудоване в сільській місцевості за рахунок бюджетних коштів, через 10 років передається в приватну власність цим громадянам, якщо вони працюють у зазначених галузях. Крім того, цей Закон встановлює переваги села порівняно з містом (у розрахунку на душу населення) у спорудженні житла, об'єктів освіти, культури й спорту, охорони здоров'я, побуту, торгівлі, газифікації, водо- та електропостачання, телефонізації, зв'язку, комунальних об'єктів, у послугах радіо й телебачення, забезпечуються рівні з містом умови постачання промисловими та продовольчими товарами, а також рівень медичного, культурного, спортивного, комунально-побутового, транспортного й торговельного обслуговування за науково обґрунтованими нормативами. Однак на практиці всі ці положення виявились декларативними. У сільській місцевості не тільки не існує переваг порівняно з містом, а, скоріше, — навпаки.

Сільськогосподарські тварини та птиця використовуються для ведення особистого селянського господарства в межах правового режиму, встановленого для них ст. 180 ЦК. У ній передбачається, що тварини є особливим об'єктом цивільних прав і на них поширюється правовий режим речі, крім випадків, зазначених чинним законодавством.

Закон не дає вичерпного переліку майна, яке може використовуватись в особистому селянському господарстві. Тому, відповідно до ст. 325 ЦК, у власності такого господарства може бути будь-яке майно, за винятком окремих видів майна, які, за чинним законодавством, можуть йому належати. Крім того, особисте селянське господарство може мати будь-яке майно на праві користування, придбане шляхом укладання договорів оренди, прокату, позички тощо.

Майно особистого селянського господарства може бути власністю однієї особи, спільною частковою або спільною сумісною власністю членів господарства, які разом володіють і користуються ним. Розпорядження майном особистого селянського господарства здійснюється за згодою всіх співвласників.

Відповідно до положень ст. 346 ЦК право власності на майно для ведення особистого селянського господарства може припинятися в разі: відчуження власником свого майна; відмови власника

¹ Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 32. — Ст. 453.

від права власності; припинення права власності на майно, яке за законом не може належати певній особі; знищення майна; викупу земельної ділянки через суспільну потребу; викупу нерухомого майна у зв'язку із викупом земельної ділянки, на якій воно розміщене; звернення стягнення на майно за зобов'язаннями власника; реквізиції; конфіскації; смерті власника. Право власності може бути припинено в інших випадках, встановлених чинним законодавством.

Звернення стягнення на майно члена особистого селянського господарства допускається лише на підставі рішення суду. Тобто підставою для цього можуть бути рішення та постанови судів у цивільних справах, вироки та постанови судів у кримінальних справах у частині майнових стягнень, постанови судів у частині майнових стягнень у справах про адміністративні правопорушення, рішення третейських судів, а також рішення іноземних судів і арбітражів у передбачених законом випадках¹.

§ 3. Правовий режим земель особистого селянського господарства

Особистому селянському господарству належать земельні ділянки не більше 2 га, передані фізичним особам у власність або оренду чи придбані на підставі цивільно-правових угод. Розмір земельної ділянки особистого селянського господарства може бути збільшено у разі виділення в натурі (на місцевості) земельної частки (паю) та її спадкування членами такого господарства. Земельні ділянки особистого селянського господарства можуть бути власністю однієї особи, спільною сумісною власністю подружжя та спільною частковою власністю членів господарства.

Правовий режим земель особистого селянського господарства не можна отожднювати з правовим режимом земель для сінокошіння й випасання худоби, для садівництва та городництва. Землі для сінокошіння й випасання худоби знаходяться тільки в державній або комунальній власності і використовуються виключно як сіножаті та пасовища. Їх можуть орендувати громадяни або користуватися ними як громадськими сіножатями та пасовищами. Земельні ділянки для городництва також є об'єктами виключно державної або комунальної власності й надаються в користування громадян на умовах оренди. Господарська діяльність на цих землях обмежується можливістю зведення лише тимчасових споруд для зберігання інвентарю та захисту від непогоди. Цільове призначення земельних ділянок для садівництва полягає в закладанні багаторічних плодових насаджень, вирощуванні сільськогосподарських культур, а також зведенні відповідних будинків, господарських спо-

¹ Див.: *Науково-практичний коментар до Закону України "Про особисте селянське господарство"* / За ред. В. В. Носіка. — К., 2004. — С. 52.

руд тощо. Порівнюючи зміст правового режиму земель для сінокошіння й випасання худоби, для садівництва та городництва зі змістом правового режиму земель особистого селянського господарства можна зробити висновки:

1) правовий режим земель особистих селянських господарств є більш універсальним. Такі земельні ділянки можуть використовуватися для будь-якої сільськогосподарської діяльності, в тому числі для сінокошіння й випасання худоби, садівництва та городництва;

2) члени особистих селянських господарств мають більший обсяг повноважень щодо здійснення господарської діяльності на землях таких господарств, ніж власники (користувачі) земель для сінокошіння й випасання худоби, а також для садівництва та городництва.

Громадяни України можуть мати на праві власності та орендувати земельні ділянки для ведення особистого селянського господарства. Іноземні громадяни та особи без громадянства також можуть мати такі ділянки, призначені для цієї мети, але, на відміну від громадян України, тільки на умовах оренди.

Особисте селянське господарство може набувати права власності на земельні ділянки на підставі: цивільно-правових угод; безоплатної передачі із земель державної або комунальної власності; приватизації земельних ділянок, які раніше були надані його членам у користування; прийняття спадщини; виділення в натурі (на місцевості) належних членам господарства земельних часток (паїв).

Членам особистого селянського господарства земельні частки (паї) виділяються в натурі (на місцевості) єдиним масивом у спільну часткову та спільну сумісну власність (подружжя). Відповідно до ст. 12 Закону України від 5 червня 2003 р. "Про порядок виділення в натурі (на місцевості) земельних ділянок власникам земельних часток (паїв)"¹ право спільної часткової власності чи спільної сумісної власності на земельні ділянки, виділені в натурі (на місцевості) єдиним масивом, посвідчується одним державним актом на право власності на земельну ділянку. Власнику однієї чи кількох земельних часток (паю) в межах земель, що перебувають у користуванні одного сільськогосподарського підприємства, видається один такий державний акт. Оформлення державних актів на право власності на земельну ділянку власникам земельних часток (паїв) здійснює землевпорядна організація, яка виконала землевпорядні роботи щодо виділення земельних часток (паїв) у натурі (на місцевості). У разі виходу з особистого селянського господарства кожен його член має право на виділення належної йому земельної ділянки в натурі (на місцевості).

Громадяни України, які реалізували своє право на безоплатну приватизацію земельної ділянки для ведення особистого підсобного господарства розміром менше 2 га (на підставі положень ЗК.1992 р.), мають право на збільшення земельної ділянки в межах норм, установлених ст. 121 ЗК для ведення особистого селянського господарства.

¹ Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 38. — Ст. 314.

Особисте селянське господарство має право: продавати або іншим способом відчужувати земельну ділянку, передавати її в оренду, заставу, спадщину; самостійно господарювати на ній; бути власником посівів і насаджень сільськогосподарських та інших культур, виробленої сільськогосподарської продукції; використовувати у встановленому порядку для власних потреб наявні на земельній ділянці загальнопоширені корисні копалини, торф, лісові насадження, водні об'єкти, а також інші корисні властивості землі; відшкодовувати збитки у випадках, передбачених законом; споруджувати житлові будинки, виробничі та інші будівлі й споруди.

Обов'язками особистого селянського господарства щодо належних йому земель є: забезпечення використання їх за цільовим призначенням; додержання вимог законодавства про охорону довкілля; своєчасна сплата земельного податку; непорушення прав власників суміжних земельних ділянок та землекористувачів; підвищення родючості ґрунтів та збереження інших корисних властивостей землі; своєчасне надання відповідним органам виконавчої влади та місцевого самоврядування даних про стан і використання земель та інших природних ресурсів; дотримання правил добросусідства та обмежень, пов'язаних із встановленням земельних сервітутів та охоронних зон; збереження геодезичних знаків, протисировітних споруд, мереж зрошувальних і осушувальних систем.

§ 4. Державна підтримка особистих селянських господарств

Державна підтримка особистих селянських господарств здійснюється відповідно до загальнодержавних і регіональних програм за рахунок державного і місцевих бюджетів. Кабінет Міністрів України відповідно до загальнодержавних програм при підготовці проекту Державного бюджету України, а також органи виконавчої влади, місцевого самоврядування, відповідно до регіональних програм, в проєктах місцевих бюджетів щорічно передбачають відповідні кошти на підтримування таких господарств.

Органи виконавчої влади і місцевого самоврядування в межах своїх повноважень зобов'язані сприяти особистим селянським господарствам: в організації в сільській місцевості кредитних спілок, сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів для надання послуг із заготівлі, зберігання, переробки та збуту сільськогосподарської продукції, спільного використання технічних і транспортних засобів та соціально-побутового обслуговування, забезпечення кормами й молодняком худоби та птиці; в організації діяльності з надання інженерно-технічних, ветеринарних, агрономічних, зоотехнічних та інших послуг, а також послуг із забезпечення сортовим насінням, садивним матеріалом, племінною та продуктивною худобою, гібридами та кросами птиці, сільськогосподарською технікою та обладнанням; у виділенні земельних ділянок єдиним ма-

сивом; в отриманні кредитів для будівництва житла, господарських будівель і споруд, придбанні сільськогосподарської техніки та обладнання; в організації у сільській місцевості фахової підготовки та перепідготовки членів особистого селянського господарства.

Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України 31 травня 1995 р. № 38 “Про додаткові заходи щодо підтримки розвитку особистих підсобних господарств громадян і селянських (фермерських) господарств”¹ на особисті селянські господарства поширено дію п. 2 постанови Кабінету Міністрів України від 20 липня 1991 р. № 96 “Про розвиток селянських (фермерських) господарств і кооперативів по виробництву сільськогосподарської продукції” (в редакції постанови Кабінету Міністрів України від 14 березня 1992 р. № 133) в частині забезпечення їх насінням та племінним молодняком худоби й птиці.

Чинним законодавством закріплюється принцип захисту державою сільської поселенської мережі незалежно від категорії, розміру та місця розташування сільських населених пунктів. Будь-які перетворення сільських поселень (об’єднання, роз’єднання, перейменування, переведення до іншої категорії тощо) можуть здійснюватись за рішенням сесій районних рад лише з волі жителів цих поселень. Запроваджується постійне обстеження та паспортизація сільської поселенської мережі (моніторинг). Порядок здійснення моніторингу встановлює Кабінет Міністрів України.

¹ Урядовий кур’єр. — 1995. — 8 травня.

Правове становище державних сільськогосподарських підприємств

§ 1. Поняття та загальна характеристика правового становища державних і комунальних сільськогосподарських підприємств

Державні та комунальні сільськогосподарські підприємства посідають особливе місце серед сільськогосподарських підприємств. Це зумовлено важливістю їхньої економічної ролі в агропромисловому комплексі та інших галузях народного господарства в цілому.

Державні сільськогосподарські підприємства залежно від способу утворення (заснування) та формування статутного фонду поділяються на унітарні (комерційні й казенні) та корпоративні. Всі комунальні підприємства є унітарними.

За ст. 63 ГК *унітарне підприємство* створюється одним засновником, який надає потрібне для цього майно, формує відповідно до закону статутний фонд, не поділений на частки (паї), затверджує статут, розподіляє доходи, безпосередньо або через керівника, який сам призначає, керує підприємством і формує його трудовий колектив на засадах трудового найму, вирішує питання реорганізації та ліквідації підприємства. *Корпоративне підприємство* утворюється, як правило, двома або більше засновниками за їхнім спільним рішенням (договором), діє на основі об'єднання майна та/або підприємницької чи трудової діяльності засновників (учасників), їхнього спільного управління справами; на основі корпоративних прав, зокрема через органи, що ними створюються, участі засновників (учасників) у розподілі доходів та ризиків підприємства.

Державне (комунальне) унітарне сільськогосподарське підприємство — це заснований на державній (комунальній) власності самостійний статутний суб'єкт господарювання, який має статус юридичної особи публічного права і здійснює виробничу (виробляє продукти харчування, продовольство та сировину рослинного і тваринного походження) та підприємницьку діяльність з метою одержання відповідного прибутку (доходу). Таке підприємство має самостійний баланс, поточний та інші рахунки в установах банків, печатку зі своїм найменуванням. Воно створюється компетентним органом державної влади¹ (органом місцевого самоврядування) в розпорядчому порядку на базі відокремленої частини державної

¹ Як правило, таким органом є Фонд державного майна України.

(комунальної) власності, як правило, без поділу її на частки, і входить до сфери управління цього органу. Воно також може бути створене внаслідок адміністративного поділу іншого підприємства відповідно до антимонопольного законодавства України. Створення державного (комунального) унітарного сільськогосподарського підприємства шляхом відокремлення здійснюється зі збереженням за новими підприємствами взаємозобов'язань та укладених договорів з іншими суб'єктами господарювання.

Важливе значення для визначення правосуб'єктності державного (комунального) унітарного сільськогосподарського підприємства має також його статут, на основі якого воно діє (гл. 8 ГК), який затверджується власником майна суб'єкта господарювання чи його представниками. У статуті містяться відомості про найменування й місцезнаходження підприємства, мету й предмет його діяльності, розмір і порядок утворення статутного та інших фондів, порядок розподілу прибутків і збитків, про органи управління та контролю, їхню компетенцію, про умови реорганізації та ліквідації суб'єкта господарювання, а також про інші особливості організаційної форми суб'єкта господарювання, передбачені законодавством. Державне унітарне комерційне підприємство, згідно з ч. 7 ст. 74 ГК, може бути перетворено у випадках та порядку, передбачених чинним законодавством, у корпоративізоване підприємство (державне акціонерне товариство). Особливості діяльності державних акціонерних товариств визначаються ГК та іншими законами. *Спеціального закону про державні підприємства на сьогодні не прийнято.*

Головні ознаки державних і комунальних сільськогосподарських підприємств такі:

1) ці організації з правами юридичної особи *не є власниками* закріпленого за ними майна. Їхнє майно перебуває в державній або комунальній власності;

2) вони створюються не лише задля виробництва, переробки та реалізації сільськогосподарської продукції. Їхня діяльність спрямована також на реалізацію національних і регіональних виробничих та науково-технічних програм і розвиток аграрного сектора економіки *в цілому.*

Обсяг прав та обов'язків державних і комунальних унітарних сільськогосподарських підприємств залежить передусім від правового режиму майна, закріплено за ними. Так, майно державного унітарного сільськогосподарського підприємства перебуває в державній власності й закріплюється за ним на праві господарського відання (державне комерційне підприємство) чи праві оперативного управління (казенне підприємство). Майно комунального унітарного сільськогосподарського підприємства перебуває в комунальній власності й закріплюється за таким підприємством на праві господарського відання (комунальне комерційне підприємство) або на праві оперативного управління (комунальне некомерційне підприємство).

Слід зазначити, що в зв'язку з проведенням аграрної і земельної реформ істотно змінився державний сегмент сільськогосподарського товарного виробництва¹. Вчені вирізняють 2 категорії державних підприємств, представлених сьогодні в аграрному секторі економіки. Основну їх частину становлять державні підприємства, головним завданням яких є забезпечення науково-технічного прогресу в сільському господарстві та обслуговування всіх сільськогосподарських товаровиробників. До них належать: машино-випробувальні станції, дослідні заводи сільськогосподарського машинобудування, насінницькі та племінні заводи й підприємства, кінні заводи, іподроми, державні заводські конюшні, селекційно-гібридні центри, дослідно-селекційні станції, сортівипробувальні станції, звірорадгоспи, тваринницькі комплекси, птахофабрики, парниково-тепличні комбінати, підприємства з відтворення цінних та анадромних видів риб (рибокомбінати, рибоводно-меліоративні станції, нерестово-виросні господарства), підприємства, які вирощують ефіроолійні та лікарські рослини і культури, що містять наркотичні та отруйні речовини, а також підсобні сільські господарства несільськогосподарських державних (комунальних) підприємств, які мають відокремлене майно і наділені правами юридичної особи. До них належать також радгоспи-заводи, радгоспи-технікуми, радгоспи-коледжі, різноманітні навчально-дослідні або навчально-виробничі господарства, що здійснюють свою діяльність самостійно чи в органічному зв'язку з відповідними навчальними або навчально-дослідницькими закладами. Другу категорію державних підприємств уособлюють сільськогосподарські товаровиробники, які зберегли форму господарювання, тобто не були реорганізовані або приватизовані².

Відповідно до ст. 76 ГК казенні підприємства створюються в галузях народного господарства, в яких: законом дозволено здійснення господарської діяльності лише державним підприємствам; основним (понад 50%) споживачем продукції (робіт, послуг) виступає держава; за умовами господарювання, не можлива вільна конкуренція товаровиробників або споживачів; переважаючим (понад 50%) є виробництво суспільно необхідної продукції (робіт, послуг), яке за своїми умовами і характером потреб, що ним задовольняються, як правило, не може бути рентабельним; приватизацію майнових комплексів державних підприємств заборонено законом. Казенні сільськогосподарські підприємства створюються здебільшого тоді, коли основним (понад 50%) споживачем продукції (робіт, послуг) є держава.

Казенне сільськогосподарське підприємство створюється за рішенням Кабінету Міністрів України, яке визначає обсяг і характер його (підприємства) основної діяльності, а також орган, до сфери

¹ За даними Мінагрополітики на початок 2004 р. із земель державної власності у приватну було передано 28,1 млн га сільськогосподарських угідь (70,5%).

² Див.: Аграрное право: Учебник для вузов / Под ред. Г. В. Быстрова и М. И. Козыря. 2-е изд., испр. и доп. — М., 1998. — С. 142-143.

управління якого воно входить¹. Реорганізація і ліквідація такого підприємства проваляться відповідно до вимог ГК за рішенням органу, до компетенції якого належить створення цього підприємства.

Порядок створення, реорганізації і ліквідації державних і комунальних сільськогосподарських підприємств визначається гл. 6 ГК, Законом України "Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом"² та іншими законодавчими актами.

§ 2. Правовий режим майна та особливості здійснення господарської діяльності державними й комунальними сільськогосподарськими підприємствами

За ст. 139 ГК *майном* є сукупність речей та інших цінностей (зокрема нематеріальні активи), які мають вартісне визначення, виробляються чи використовуються суб'єктами господарювання та відображаються в їхньому балансі або враховуються в інших передбачених законом формах обліку майна цих суб'єктів. *Правовий режим майна* державного (комунального) унітарного сільськогосподарського підприємства визначають встановлені правовими нормами структура цього майна, порядок його придбання, використання й вибуття, а також звернення на нього стягнень кредиторів.

Залежно від тієї економічної форми, якої набуває майно в процесі здійснення господарської діяльності, майнові цінності належать до основних фондів, оборотних засобів, коштів, товарів. *Фонди* — це однорідні за економічними ознаками групи матеріальних цінностей або грошових коштів, які мають загальне цільове призначення й підпорядковуються встановленому для кожної з цих груп особливому правовому режиму.

Головну й визначальну частину державного (комунального) сільськогосподарського підприємства становлять виробничі фонди — майно, призначене для безпосереднього використання у виробничому процесі. Залежно від ролі в цьому процесі й способу перенесення своєї вартості на продукцію виробничі фонди поділяють на основні та оборотні. Належність майна до основних і оборотних засобів визначається відповідно до Закону України від 16 липня 1999 р. "Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні"³ та *Положення про бухгалтерський облік основних засобів (фондів)*

¹ Див.: Постанова Кабінету Міністрів України від 16 червня 1998 р. № 914 "Про Типовий статут казенного підприємства" // Офіційний вісник України. — 1998. — № 24. — С. 303; Постанова Кабінету Міністрів України від 30 червня 1998 р. № 987 "Про перетворення державних підприємств у казенні" // Офіційний вісник України. — 1998. — № 26. — С. 44.

² Відомості Верховної Ради України. — 1999. — № 42-43. — Ст. 378.

³ Там само. — 1999. — № 40. — Ст. 365.

державних, кооперативних (крім колгоспів) і громадських підприємств та організацій, затвердженого листом Міністерства фінансів СРСР від 7 травня 1976 р. № 30.

До основних фондів сільськогосподарських підприємств виробничого і невиробничого призначення належать будинки, споруди, машини та устаткування, обладнання, інструмент, виробничий інвентар і приладдя, господарський інвентар та інші майно тривалого застосування, віднесені законодавством до основних фондів. До основних засобів¹ належать також капітальні вкладення в багаторічні насадження, на поліпшення земель і в орендовані будівлі, споруди, устаткування та інші об'єкти, що є основними засобами. Слід зауважити, що до основних засобів не належать предмети з терміном служби менше 1 року, незалежно від їх вартості, а також предмети вартістю до 15 неоподатковуваних мінімумів за одиницю за ціною придбання незалежно від терміну служби, за винятком сільськогосподарських машин і знарядь, будівельного механізованого інструменту, робочої і продуктивної худоби, які є основними засобами незалежно від їх вартості. Гранична вартість предметів, які не належать до основних засобів, може змінюватися Міністерством фінансів України.

Оборотними засобами є сировина, паливо, матеріали, знаряддя лову, незалежно від вартості й терміну служби, спеціальні інструменти та спеціальні пристосування незалежно від вартості, спеціальний одяг, спеціальне взуття, молодняк тварин і тварини на відгодівлі, птахи, кролики, хугрові звірі, сім'ї бджіл, а також підслідні тварини, багаторічні насадження, вирощувані в розсадниках як посадковий матеріал та інші малоцінні предмети, й ті, що швидко зношуються. Оборотні засоби (сировина, матеріали, паливо та інші предмети праці) кваліфікуються як матеріальні витрати (витрати на обслуговування виробничого процесу), які відносяться на собівартість продукції (робіт, послуг). Вони споживаються впродовж одного виробничого циклу, трансформуючись у вироблену продукцію (роботи, послуги).

Коштами у складі майна суб'єктів господарювання є гроші у національній та іноземній валюті, призначені для здійснення товарних відносин цих суб'єктів з іншими суб'єктами, а також фінансових відносин відповідно до законодавства. Товарами в складі майна суб'єктів аграрного підприємництва визнаються вироблена продукція (товарні запаси), виконані роботи та послуги. Особливим видом майна цих суб'єктів, у тому числі державних та комунальних сільськогосподарських підприємств, є цінні папери.

Крім основних фондів, оборотних засобів і коштів, до виробничих фондів сільськогосподарського підприємства належать нематеріальні активи, у складі яких відображаються здобуті підприємством права користування землею, водами, іншими природними ре-

¹ Основні фонди, виражені в грошовій формі, називаються основними засобами. Отже, термін "основні засоби" не вживається для позначення майна в натурі.

сурсами, промисловими зразками, товарними знаками, об'єктами промислової та інтелектуальної власності та інші аналогічні майнові права. Погашення вартості нематеріальних активів здійснюється щомісячно нарахуванням зносу, виходячи з їх первинної вартості й терміну корисного використання, але не більше 10 років, або терміну діяльності підприємства. Не нараховується знос на ноу-хау, знаки для товарів і послуг, вартість яких не зменшується в процесі їх використання.

Ще одну велику частку майна державного (комунального) сільськогосподарського підприємства становлять спеціальні фонди. Це — грошові кошти, які прямо і безпосередньо не беруть участі в процесі виробництва, а слугують іншим спеціальним цілям, передбаченим чинним законодавством або статутом підприємства. До спеціальних фондів належать:

- статутний фонд, що являє собою сукупність внесків (у грошовому вираженні) учасників у майно при створенні підприємства для забезпечення його діяльності. Законодавство, яке регулює діяльність державних (комунальних) сільськогосподарських підприємств, не встановлює ні мінімального розміру статутного фонду для державного (комунального) сільськогосподарського підприємства, ні обов'язковості його формування для цього виду підприємств;

- резервний фонд, що створюється з прибутку підприємства для покриття непередбачених витрат і збитків;

- фонд охорони праці та ін.

Використання засобів одного фонду для цілей іншого фонду підприємства, як правило, не допускається.

Майно державних та комунальних сільськогосподарських підприємств формується з таких джерел: грошових та матеріальних внесків засновників; доходів від реалізації продукції (робіт, послуг); доходів від цінних паперів; капітальних вкладень і дотацій з бюджетів; надходжень від продажу (здачі в оренду) майнових об'єктів (комплексів), що належать їм, придбання майна інших суб'єктів; кредитів банків та інших кредиторів; безоплатних і благодійних внесків, пожертвувань організацій і громадян; інших джерел, не заборонених законом.

До державного (комунального) майна у сфері сільськогосподарського товарного виробництва належать цілісні майнові комплекси державних (комунальних) підприємств або їх структурних підрозділів, нерухоме майно, інше окреме індивідуально визначене майно державних (комунальних) підприємств, акції (частки, паї) держави (місцевих органів самоврядування) в майні суб'єктів господарювання різних форм власності, а також майно, закріплене за державними (комунальними) установами й організаціями з метою здійснення відповідної господарської діяльності, і те, що його передано в безоплатне користування самоврядним установам і організаціям або в оренду для використання його в господарській діяльності.

Особливість правового режиму державного майна у сфері сільськогосподарського товарного виробництва полягає в тому, що

держава через свої уповноважені органи здійснює права власника також щодо об'єктів права власності Українського народу. Згідно з чинним законодавством до таких об'єктів належать: земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які розміщені в межах України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони¹. Управління об'єктами державної власності у сфері сільськогосподарського товарного виробництва здійснюють Кабінет Міністрів України і, за його уповноваженням, центральні та місцеві органи виконавчої влади, а також інші суб'єкти відповідно до вимог чинного законодавства (наприклад, Фонд держмайна, Мінагрополітики тощо). Кабінет Міністрів України також визначає перелік державного майна, яке безоплатно передається у власність відповідних територіальних громад (комунальну власність).

Оскільки діяльність державного (комунального) сільськогосподарського підприємства пов'язана з використанням земель сільськогосподарського призначення як головного засобу сільськогосподарського виробництва, то йому надаються ці землі відповідно радою на умовах постійного і строкового (за договором оренди) користування, оскільки власником цих земель (як і самого підприємства) є й лишається держава (органи місцевого самоврядування).

Державні сільськогосподарські підприємства, що здійснюють діяльність, провадження якої дозволено виключно державним підприємствам, установам і організаціям, не можуть передаватися у комунальну та приватну власність². Види майна, яке може перебувати виключно в державній власності й відчуження якого недержавним суб'єктам господарювання не допускається, а також додаткові обмеження щодо розпорядження окремими видами майна, що належить до основних фондів державних сільськогосподарських підприємств, установ і організацій, визначаються чинним законодавством.

Відповідно до вищезазначеного, майно державного (комунального) комерційного сільськогосподарського підприємства закріплене за ним на *праві господарського відання*. Це — речове право, за яким суб'єкт аграрного підприємництва, котрий володіє, користується і розпоряджається майном, закріпленням за ним власником (уповноваженим ним органом), має обмежені правомочності розпорядження щодо окремих видів цього майна. Такі обмеження зумовлені волею (згодою) власника майна (відповідних органів державної влади або місцевого самоврядування), який здійснює контроль за використанням та збереженням належного йому майна безпосередньо або через уповноважений ним орган, не втручаю-

¹ Перелік об'єктів права власності Українського народу міститься в ст. 13 Конституції України і дублюється у ст. 324 ЦК та ч. 1 ст. 148 ГК.

² Див.: Закон України від 7 липня 1999 р. "Про перелік об'єктів права державної власності, що не підлягають приватизації" // Відомості Верховної Ради України. — 1999 — № 37. — Ст. 332.

чись в оперативно-господарську діяльність підприємства. Так, державне (комунальне) комерційне сільськогосподарське підприємство не має права безоплатно передавати належне йому майно іншим юридичним особам чи громадянам, крім випадків, передбачених чинним законодавством. Відчужувати, заставляти майнові об'єкти, що належать до основних фондів, здавати в оренду цілісні майнові комплекси структурних одиниць і підрозділів державне (комунальне) комерційне сільськогосподарське підприємство має право лише за попередньою згодою органу, до сфери управління якого воно входить, і, як правило, на конкурентних засадах¹. Кошти, одержані від продажу майнових об'єктів, що належать до основних фондів державного (комунального) комерційного сільськогосподарського підприємства, спрямовуються на інвестування його виробничої діяльності.

Державне (комунальне) комерційне сільськогосподарське підприємство зобов'язане приймати та виконувати доведені до нього в установленому законодавством порядку державні (органів місцевого самоврядування) замовлення і державні (органів місцевого самоврядування) завдання, а також враховувати їх у формуванні виробничої програми, визначенні перспектив свого економічного й соціального розвитку та виборі контрагентів.

Для управління державним (комунальним) сільськогосподарським підприємством і його майном наймається керівник (директор), з яким укладається контракт. У контракті визначаються порядок і умови використання державного майна в процесі виробництва й реалізації продукції, а також повноваження директора в управлінні й розпорядженні майном і засобами виробництва.

Державне (комунальне) комерційне сільськогосподарське підприємство, яке здійснює господарську діяльність на основі права господарського відання, має право на захист своїх майнових прав у разі їх порушення з боку будь-яких суб'єктів правовідносин у тому числі й від власника майна. Такий захист здійснюється відповідно до положень чинного законодавства.

Казенне (комунальне некомерційне) сільськогосподарське підприємство володіє, користується і розпоряджається закріпленим за ними майном *на праві оперативного управління*. Під цим правом визнається речове право суб'єкта аграрного підприємництва, який володіє, користується і розпоряджається майном, закріпленим за ним власником (уповноваженим ним органом) для некомерційної господарської діяльності, в межах, встановлених власником майна, а також чинним законодавством. Власник майна, закріпленого на праві оперативного управління за казенним (комунальним

¹ Див.: Наказ Фонду державного майна України від 30 липня 1999 р. № 1477 "Про затвердження Положення про порядок відчуження основних засобів, що є державною власністю" // Офіційний вісник України. — 1999 — № 34. — С. 142; Наказ Фонду державного майна України від 22 вересня 2000 р. № 1976 "Про затвердження Положення про порядок продажу на аукціоні, за конкурсом основних засобів, що є державною власністю" // Офіційний вісник України. — 2000. — № 41. — С. 176.

некомерційним) сільськогосподарським підприємством, контролює використання і збереження наданого в оперативне управління майна безпосередньо або через уповноважений ним орган і має право вилучати у цього підприємства надлишкове майно, а також те, що не використовується, або використовується ним не за призначенням.

Особливості здійснення господарської діяльності на основі права оперативного управління полягають у тому, що казенне (комунальне некомерційне) сільськогосподарське підприємство не має права відчужувати або іншим способом розпоряджатися закріпленим за ним майном, яке належить до основних фондів, без попередньої згоди органу, до сфери управління якого воно входить.

За ч. 4 ст. 77 ГК, джерелами формування майна казенного підприємства є: державне майно, передане підприємству відповідно до рішення про його створення; кошти та інше майно, одержані від реалізації продукції (робіт, послуг) підприємства; цільові кошти, виділені з Державного бюджету України; кредити банків; передбачена статутом частина доходів підприємства, одержаних ним за наслідками господарської діяльності; інші джерела, не заборонені законом.

Казенне (комунальне некомерційне) сільськогосподарське підприємство одержує кредити для виконання статутних завдань гарантію органу, до сфери управління якого воно належить. За своїми зобов'язаннями казенне (комунальне некомерційне) сільськогосподарське підприємство відповідає лише коштами, що перебувають у його розпорядженні. У разі недостатності зазначених коштів держава (органи місцевого самоврядування) в особі органу, до сфери управління якого входить підприємство, несе цілковиту субсидіарну відповідальність за зобов'язаннями казенного (комунального некомерційного) сільськогосподарського підприємства. Порядок розподілу та використання прибутку казенного (комунального некомерційного) підприємства визначається його статутом відповідно до порядку, встановленого Кабінетом Міністрів України (органом місцевого самоврядування).

Захист прав підприємства, яке господарює на основі права оперативного управління, здійснюється відповідно до положень, встановлених щодо захисту права власності.

Майно єдиного цілісного майнового комплексу державного (комунального) сільськогосподарського підприємства або його окремих підрозділів, що є єдиними (цілісними) майновими комплексами й відокремлюються в самостійні підприємства, а також об'єкти незавершеного будівництва та акції (частини, паї), що належать державі в майні інших суб'єктів господарювання, можуть бути відчужені на користь громадян або недержавних юридичних осіб і приватизовані цими особами. Приватизація державних (комунальних) сільськогосподарських підприємств здійснюється не інакше, як на виконання державної програми приватизації, що визначає цілі, пріоритети та умови приватизації, і в порядку, встановленому

чинним законодавством¹. Вирізняють такі шляхи приватизації державних (комунальних) сільськогосподарських підприємств або їх майна:

— купівля-продаж об'єктів приватизації на аукціоні, за конкурсом або іншими способами, що передбачають конкуренцію покупців;

— викуп цілісного майнового комплексу державного (комунального) сільськогосподарського підприємства, зданого в оренду, у випадках та порядку, передбачених чинним законодавством;

— викуп майна державного (комунального) сільськогосподарського підприємства в інших випадках, передбачених чинним законодавством.

¹ Див.: Закон України від 10 липня 1996 р. "Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі" // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 41. — Ст. 182.; Постанова Верховної Ради України від 10 липня 1996 р. "Про порядок введення в дію Закону України "Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі" // Там само.; Положення про порядок приватизації майна радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств, а також заснованих на їх базі орендних підприємств, затверджене наказом Фонду державного майна України від 17 серпня 2000 р. № 1718 // Офіційний вісник України. — 2000. — № 40. — С. 431.

Розділ 18

Правове регулювання здійснення окремих видів сільськогосподарської діяльності

§ 1. Загальна характеристика законодавства про окремі види сільськогосподарської діяльності

Аграрне право, регулюючи суспільні відносини з виробництва, переробки та реалізації сільськогосподарської продукції, встановлює особливі правила щодо тих чи інших видів сільськогосподарської діяльності. Специфіка такого правового регулювання пов'язана з особливостями ведення сільськогосподарської діяльності в цих галузях з потребою державного регулювання тих чи інших її аспектів, або з доцільністю підтримки розвитку депресивних галузей. Отже, в Особливій частині аграрного права України вирізняють правові інститути, які регулюють той чи інший вид аграрної діяльності.

Слід мати на увазі, що ці правові інститути не вповні збігаються з класифікацією галузей сільського господарства. І це не випадково, адже коли йдеться про право, то мають на увазі тільки сформовані правові інститути, а не галузі матеріальної діяльності. А правові інститути формуються там, де виникає потреба в правовому регулюванні. Ті види сільськогосподарської діяльності, що не потребують окремого правового регулювання, регулюються загальними нормами аграрного права. Через це система правових інститутів особливої частини аграрного права, які регулюють окремі види сільськогосподарської діяльності, не є такою логічно послідовною, як класифікація галузей сільського господарства. Наприклад, в аграрному праві маємо Закон від 22 лютого 2000 р. "Про бджільництво", але не маємо законів про свинарство, скотарство, кролівництво тощо.

У цьому розділі ми розглядатимемо лише ті правові інститути, що регулюють сам процес окремих видів сільськогосподарської діяльності. До них не належать ті правові інститути, які регулюють переважно відносини з формування ринкової системи реалізації того чи іншого виду сільськогосподарської продукції. Наприклад, не розглядатимемо інститути ринку зерна, олій, цукру тощо, позаяк вони регулюють здебільшого не процес сільськогосподарської діяльності, а механізм реалізації окремих продуктів, а відтак належать до більшого правового інституту формування аграрного ринку.

Система правових інститутів, які регулюють порядок здійснення окремих видів сільськогосподарської діяльності, поділяється на

З основні групи. Це — інститути, що регулюють: а) сільськогосподарську діяльність у галузі тваринництва; б) сільськогосподарську діяльність у галузі рослинництва; в) обслуговуючі види сільськогосподарської діяльності. До *першої* групи правових інститутів належать інститути: племінної справи у тваринництві; ветеринарної медицини; бджільництва; рибиництва; птахівництва й молочарства. Друга група охоплює правові інститути: насінництва та охорони прав на сорти рослин; захисту рослин; регулювання вирощування наркотичних рослин; льонарства та коноплярства; садівництва, виноградарства й хмелярства; вирощування сої. До *третьої* групи належать правові інститути з вирощування штамів мікроорганізмів; транспортування сільськогосподарської продукції; фінансування й кредитування сільського господарства; аграрної освіти та ін.

А. Правове регулювання тваринництва

§ 2. Загальна характеристика правового регулювання галузі тваринництва

Тваринництво є провідною галуззю сільського господарства, основним постачальником повноцінного харчового білка й сировини для переробної промисловості АПК. Воно виробляє 45% валової продукції сільського господарства. Однак протягом останнього десятиріччя в цій галузі катастрофічно скоротилося поголів'я великої рогатої худоби — у 2,7 рази, свиней — у 2,6, овець і кіз — у 4,8, птиці — більш як у 2 рази. Виробництво м'яса зменшилося у 2,5 раза, молока і яєць — у 1,9, вовни — у 8 разів. Унаслідок цього споживання м'яса і м'ясопродуктів на душу населення зменшилося з 68 кг у 1990 р. до 32 кг — у 2000 р., молока й молокопродуктів — відповідно з 373 до 198 кг, яєць — з 272 до 163 шт.¹ Під час переходу країни до ринкових методів господарювання криза охопила, насамперед, сільське господарство, найбільшого ж спаду зазнало тваринництво.

Це пов'язано з тим, що в умовах ринку сільськогосподарським товаровиробникам не вигідно займатися тваринництвом. Система ціноутворення й механізми збуту вироблюваної цією галуззю продукції, механізми постачання комбикормів і забезпечення її іншими необхідними ресурсами призвели до того, що собівартість продукції тваринництва удвічі, а подекуди — й тричі, перевищувала її реалізаційну ціну. Внаслідок цього у колективних сільськогосподарських підприємствах почали вирізати поголів'я худоби.

Цікавим є й той факт, що значний спад виробництва продукції тваринництва в колективних господарствах не спричинив дефіциту

¹ Програма стабілізації та розвитку тваринництва і птахівництва на 2001—2004 роки, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 11 липня 2001 р. № 799.

продукції тваринництва на ринку України. Річ у тім, що на відміну від колективних господарств, у яких ще збереглася консервативна радянська система управління, в підсобних господарствах населення, цілком за законами ринкової економіки, відбулося значне зростання виробництва продукції тваринництва. Це явище закономірне: приватна власність і закони ринку стимулюють розвиток тих галузей, які можуть дати реальний прибуток. А потреби ринку в продукції тваринництва зумовили ринкові механізми встановлення цін на ту її частину, яку вирощено в підсобних господарствах громадян, а також ринкові механізми її реалізації. Це виправдовує парадоксальну, на перший погляд, ситуацію: в колективних господарствах тваринництво було збитковим, тоді як у підсобних господарствах населення, навпаки, — воно давало прибуток.

На жаль, із самого початку проведення ринкових реформ в Україні держава взяла помилковий курс на збереження державного регулювання сільського господарства переважно перинковими методами. Хоча це робилося з огляду на стратегічний характер галузі й необхідність забезпечення продовольчої безпеки, така політика відкинула сільське господарство на кілька років назад. Серед методів штучного підтримування тваринництва, що не виправдали себе, можна назвати адміністративне регулювання цін на продукцію тваринництва та механізми її реалізації, адміністративне забезпечення тваринництва потрібними ресурсами, нескінченні дотації у галузь, різного роду доплати та асигнування, а також постійне списання боргів.

Не виправдали себе й заходи щодо штучного створення інтегрованих формувань з виробництва, переробки й реалізації продукції тваринництва за участі сільськогосподарських товаровиробників, комбикормових і переробних підприємств, заготівельних і торговельних організацій усіх форм власності, банків, вітчизняних та іноземних інвесторів, що були започатковані відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 29 грудня 1997 р. “Про подолання кризового стану у тваринництві і птахівництві та стабілізацію розвитку галузі”. Згідно з Указом Президента України від 17 лютого 2001 р. № 100/200 “Про заходи щодо стабілізації ситуації на споживчому ринку та розвитку тваринництва у 2001—2002 роках”, передбачено поступовий перехід до ринкових методів регулювання сільського господарства із збереженням державного регулювання. Важливим є положення про навчання сільськогосподарських товаровиробників ринкових методів господарювання.

2002 р. тривало правове регулювання тваринництва шляхом поступового переходу до ринкових механізмів стимулювання розвитку тваринництва і зменшення застосування адміністративно-командних методів. Можна прогнозувати, що державне регулювання тваринництва зберігатиметься і надалі, але охоплюватиме переважно царини забезпечення публічної безпеки продукції цієї галузі. Держава повинна навчити селян господарювати ефективно і підтримувати для них такі умови їх роботи, за яких виробництво продукції тваринництва було б прибутковим і ефективним.

§ 3. Правове регулювання племінної справи у тваринництві

Згідно зі ст. 1 Закону України від 15 грудня 1993 р. “Про племінну справу у тваринництві” (в редакції Закону від 21 грудня 1999 р.) *племінна справа* — це система зоотехнічних, селекційних та організаційно-господарських заходів, спрямованих на поліпшення племінних і продуктивних якостей тварин. Її правове регулювання зумовлене потребою забезпечення породної чистоти вітчизняного тваринництва і виведення нових високопродуктивних порід тварин. Одержані селекційним шляхом породи сільськогосподарських тварин мають певні сталі якості, що характеризують їх сільськогосподарську цінність і продуктивність. Втрата породної чистоти тваринництва може призвести до втрати цих якостей, що істотно зменшить продуктивність сільського господарства.

Усього в господарствах України розводять порід: великої рогатої худоби — 34, свиней — 10, овець — 10, коней — 9, птахів — понад 51, кролів — 5¹. Тварини кожної породи характеризуються специфічними біологічно-господарськими особливостями. Їх можна розводити в певних геокліматичних та екологічних умовах України. Для забезпечення застосування інтенсивних технологій ведення тваринництва передбачається розвиток селекційної справи у тваринництві, спрямованої на виведення нових високопродуктивних порід тварин із сталими породними ознаками, а також на збереження їх породної чистоти й поліпшення породних ознак. Ця справа регулюється правовим інститутом племінної справи у тваринництві.

Об'єктами племінної справи є велика рогата худоба, свині, вівці, кози, коні, птахи, риба, бджоли, шовкопряди, хутрові звірі, яких розводять задля одержання певної продукції. За ст. 5 Закону до *суб'єктів* цієї справи належать: власники племінних (генетичних) ресурсів, підприємства (об'єднання) з племінної справи, селекційні, селекційно-технологічні та селекційно-гібридні центри, іподроми, станції оцінювання племінних тварин, юридичні та фізичні особи, що надають відповідні послуги та беруть участь у створенні та використанні племінних (генетичних) ресурсів, власники неплемінних тварин — споживачі племінних (генетичних) ресурсів і замовники послуг з племінної справи у тваринництві.

Племінна справа в Україні здійснюється на основі загальнодержавних програм селекції у тваринництві, які розробляються Кабінетом Міністрів України на період 5—10 років. Такі програми є обов'язковими для всіх суб'єктів племінної справи. Їх виконавців добирають згідно з Положенням про умови проведення конкурсу з визначення виконавців державної програми селекції у тваринництві.

¹ Програма збереження та раціонального використання генетичних ресурсів сільськогосподарських тварин України на 2001-2005 роки, затверджена наказом Міннагрополітики і Української академії аграрних наук від 24 жовтня 2001 р. № 319/93.

тві, що фінансується з державного бюджету, затвердженим наказом Мінагрополітики України від 3 березня 2000 р. № 27.

Відповідно до п. 66 ст. 9 Закону України від 1 червня 2000 р. "Про ліцензування певних видів господарської діяльності" господарська діяльність з виробництва, зберігання і реалізації племінних (генетичних) ресурсів, проведення генетичної експертизи походження та аномалій тварин підлягає ліцензуванню. Ліцензії на таку діяльність видає Мінагрополітики. Інші види діяльності з племінної справи у тваринництві ліцензуванню не підлягають.

Суб'єктам племінної справи, які працюють у межах прийнятих загальнодержавних програм селекції у тваринництві, залежно від напрямку їхньої діяльності та якості племінних (генетичних) ресурсів, Мінагрополітики присвоює відповідний статус, характеристика та процедура отримання якого визначені Положенням про присвоєння відповідних статусів суб'єктам племінної справи у тваринництві, затвердженим наказом Мінагрополітики України і Української академії аграрних наук від 17 липня 2001 р. № 215/66.

Мінагрополітики присвоює відповідний статус суб'єктам племінної справи за результатами їх державної атестації. Закон передбачає такі статуси:

— у скотарстві, свинарстві, вівчарстві й козівництві: племінний завод, племінний репродуктор, селекційний центр, підприємство (об'єднання) з племінної справи, контрольно-випробувальна станція, підприємство (лабораторія) генетичного контролю, підприємство (лабораторія) з трансплантації ембріонів, підприємство (лабораторія) з оцінювання якості тваринницької продукції;

— у конярстві: кінний завод, племінний репродуктор, селекційний центр, підприємство (об'єднання) з племінної справи, заводська стайня, іподром, трендепо, підприємство (лабораторія) генетичного контролю, підприємство (лабораторія) з трансплантації ембріонів;

— у звірівництві й кролівництві: племінний завод, племінний репродуктор, селекційний центр, підприємство (лабораторія) з оцінювання якості тваринницької продукції;

— у птахівництві: племінний завод, племінний птахорепродуктор, селекційний центр, контрольно-випробувальна станція з птахівництва;

— у бджільництві: племінний завод, племінна пасіка, племінний бджолорозплідник;

— у риборстві: племінний завод, племінний репродуктор, селекційний центр.

Державна атестація і присвоєння відповідних статусів суб'єктам племінної справи у тваринництві провадяться один раз на 4 роки. Суб'єкти племінної справи всіх форм власності, які бажають набути відповідного статусу, подають заявку до головних управлінь сільськогосподарства і продовольства облдержадміністрацій. Атестаційні комісії, що формуються наказом Мінагрополітики і Української академії аграрних наук, обстежують суб'єкт племінної справи

безпосередньо на місці і встановлюють відповідність його умовам атестації, викладеним у Положенні про відповідність суб'єктів племінної справи у тваринництві статусу племінного заводу, племінного репродуктора і племінного птахорепродуктора, затвердженому наказом Мінагрополітики України і Української академії аграрних наук від 17 липня 2001 р. № 215/66, чи Положенні про відповідність суб'єктів племінної справи в тваринництві статусу селекційного центру, підприємства (об'єднання) з племінної справи у тваринництві, заводської стайні, контрольно-випробувальної станції, контрольно-випробувальної станції з птаживництва, іподрому, трендепо, підприємства (лабораторії) генетичного контролю, підприємства (лабораторії) з трансплантації ембріонів, підприємства (лабораторії) з оцінювання якості тваринницької продукції (це Положення затверджене наказом Мінагрополітики України і Української академії аграрних наук від 29 липня 2002 р. № 211/61).

Матеріали атестації комісії передають через головні управління сільського господарства і продовольства облдержадміністрацій до Мінагрополітики, яке після розгляду матеріалів експертною комісією приймає рішення про присвоєння відповідного статусу. Підтвердженням статусу суб'єкта племінної справи є атестат, який видається за результатами атестації. Присвоєння відповідного статусу дає право суб'єктам племінної справи брати участь у державних програмах селекції у тваринництві.

Породна чистота сільськогосподарських тварин захищається законом шляхом встановлення вимог до племінних (генетичних) ресурсів. До останніх, згідно із Законом належать: тварини, сперма, ембріони, яйцеклітини, інкубаційні яйця, які мають племінну (генетичну) цінність. Показником племінної (генетичної) цінності є усталена здатність тварин передавати нащадкам визначені якісні породні ознаки.

За ст. 10 Закону, племінних тварин¹ треба ідентифікувати, пронумерувати, сфотографувати, присвоїти їм клички, що дасть змогу збирати інформацію про кожну з них окремо та встановлювати відповідність цій інформації. У зв'язку з поширенням в європейських країнах та в Америці захворювань худоби на губчасту енцефалопатію та інших небезпечних хвороб і виникненням загрози для вітчизняного тваринництва, в Україні, згідно з наказом Мінагрополітики від 14 січня 2003 р. № 2 "Про дослідне впровадження ідентифікації великої рогатої худоби", запроваджено особливий порядок ідентифікації великої рогатої худоби. Засоби таврування останньої мають відповідати вимогам ДСТУ 1706-92 "Бирки для таврування худоби. Загальні технічні умови".

Племінні тварини підлягають реєстрації в документах з племінної справи, дані про них треба вносити до документів офіційного

¹ Племінною твариною за ст. 1 Закону "Про племінну справу у тваринництві" визнається чистопородна або одержана за затвердженою програмою породного вдосконалення тварина, що має племінну (генетичну) цінність і може використовуватися в селекційному процесі відповідно до чинних загальнодержавних програм селекції.

обліку продуктивності, які оформляються державними контролерами-асистентами та підтверджуються відповідними організаціями, котрі досліджують якісні показники одержаної продукції. Вони підлягають також офіційній класифікації (оцінюванню типу в балах), яку провадять експерти-бонітери. Щодо правового регулювання офіційної класифікації племінних тварин нині діють інструкції з бонітування окремих видів тварин: Інструкція з бонітування сільськогосподарської птиці, затверджена наказом Мінагрополітики України від 22 червня 2001 р. № 179, Інструкція з бонітування великої рогатої худоби м'ясних порід, затверджена наказом Мінагрополітики України від 6 червня 2002 р. № 154, Інструкція з бонітування свиней, затверджена наказом Мінагрополітики України від 17 грудня 2002 р. № 396.

Племінні тварини мають походити від батьків, зареєстрованих у документах із племінної справи. У разі потреби походження тварин може бути встановлене генетичною експертизою. Сперма, яйцеклітини, ембріони мають бути одержані від племінних тварин, ідентифіковані, заготовлені та оброблені в умовах, передбачених технологічними та ветеринарно-санітарними вимогами до цієї продукції². Дані про них також заносять до документації з племінної справи. Для збереження племінних (генетичних) ресурсів поліпшувючих, існуючих, локальних і зникаючих порід Мінагрополітики забезпечує створення за кошти Державного бюджету України генофондового стада, банків сперми та ембріонів. Стаття 14 Закону "Про племінну справу у тваринництві"³ зазначає, що для ведення офіційного обліку продуктивності тварин, офіційної класифікації (оцінювання) за типом, отримання, ідентифікування, зберігання сперми, ембріонів, яйцеклітин, штучного осіменіння маток та трансплантації ембріонів треба залучати лише атестованих працівників.

Плідники мають походити від племінних тварин вищої племінної (генетичної) цінності, оцінюватися за походженням, продуктивністю та якістю отриманого від них потомства. Бугаї-плідники, жеребці-плідники та плідники інших видів тварин атестуються та допускаються до відтворення у встановленому порядку⁴. Для зручності користувачів Мінагрополітики щороку видає за наслідками атестації каталоги атестованих бугаїв, спермопродукцію яких дозволено застосовувати для відтворення поголів'я великої рогатої худоби. Суб'єкти племінної справи у тваринництві зобов'язані згідно зі ст. 7 Закону "Про племінну справу у тваринництві" застосовува-

¹ Щодо племінного обліку окремих видів тварин діють особливі правила: Інструкція з ведення племінного обліку в птахівництві, затверджена наказом Мінагрополітики України від 22 червня 2001 р. № 179; Інструкція з ведення племінного обліку в м'ясному скотарстві, затверджена наказом Мінагрополітики України від 6 червня 2002 р. № 154; Інструкція з ведення племінного обліку у свинарстві, затверджена наказом Мінагрополітики України від 17 грудня 2002 р. № 396.

² Див.: наприклад: ДСТУ 3535-97 Сперма бугаїв негативна. Технічні умови.

³ Щодо атестації жеребців-плідників див. Положення про атестацію жеребців-плідників для племінного використання, затверджене наказом Мінагрополітики України від 20 серпня 2002 р. № 237.

ти для осіменіння та парування маточного поголів'я тільки атестованих у встановленому порядку та допущених до відтворення плідників вищої племінної (генетичної) якості працівників. Штучне осіменіння племінних тварин регулюється Інструкцією зі штучного осіменіння корів і телиць, затвердженою наказом Мінагрополітики від 1 серпня 2001 р. № 230, Інструкціями зі штучного осіменіння свиней та зі штучного осіменіння овець і кіз, затвердженими наказом Мінагрополітики від 13 грудня 2002 р. № 395.

Племінні тварини та племінні стада¹ підлягають державній реєстрації, яка полягає у внесенні даних про племінних тварин, що мають відповідну генетичну якість та рівень продуктивності, до державних книг племінних тварин. Племінні стада реєструються у Державному племінному реєстрі. Реєстрацію провадить Мінагрополітики. Порядок ведення Державного племінного реєстру визначається Положенням про Державний племінний реєстр, затвердженим наказом Мінагрополітики і Української академії аграрних наук від 20 травня 2002 р. № 134/40. Дані державних книг племінних тварин і Державного племінного реєстру є доступними для всіх зацікавлених осіб і не можуть становити державної чи комерційної таємниці.

Згідно зі ст. 13 Закону "Про племінну справу у тваринництві" власники племінних (генетичних) ресурсів зобов'язані мати *племінні свідоцтва (сертифікати)*, які є документальним підтвердженням якості належних їм племінних тварин, сперми, ембріонів, яйцеклітин. Ці свідоцтва (сертифікати) містять відомості про походження, продуктивність, тип та інші якості генетичних ресурсів, дані імуногенетичного контролю, оцінку типу тварин у балах. Ними послуговуються для підтвердження якості племінних (генетичних) ресурсів і для захисту прав споживачів племінної продукції. Порядок оформлення племінних свідоцтв регулюється Положенням про племінне свідоцтво (сертифікат), затвердженим наказом Мінагрополітики України від 29 грудня 2002 р. № 416.

Наявність племінного свідоцтва є обов'язковою умовою реалізації племінних (генетичних) ресурсів для відтворення на внутрішньому і зовнішньому ринках, а також переміщення коней для їх випробування, участі в змаганнях та парувальній кампанії. Під час ввезення племінних (генетичних) ресурсів з-за кордону племінне свідоцтво заповнюється на основі перекладу закордонних племінних документів українською мовою. Племінні свідоцтва видають на замовлення власника племінних (генетичних) ресурсів держплемінспектором району або відповідальним фахівцем організації, визначеної Мінагрополітики.

Управління й контроль за дотриманням законодавства про племінну справу у тваринництві здійснює підпорядкована Мінагропо-

¹ Згідно із Законом племінне стадо — група чистопородних або одержаних за затвердженою програмою породного вдосконалення тварин однієї породи, що мають племінну (генетичну) цінність і використовуються в селекційному процесі відповідно до діючих загальнодержавних програм селекції.

літики державна племінна служба. Система державної племінної служби охоплює Головну державну племінну інспекцію Мінагрополітики, а також підпорядковані їй племінні інспекції обласного і районного рівнів.

Слід мати на увазі, що Закон України “Про племінну справу у тваринництві” не регулює охорону прав на селекційні досягнення як на інтелектуальну власність. Селекційні досягнення визнаються винаходом, і права на них охороняються згідно із Законом України від 15 грудня 1993 р. “Про охорону прав на винаходи і корисні моделі” (в редакції закону від 1 червня 2000 р.).

§ 4. Правове регулювання бджільництва

Україна належить до провідних держав світу, які мають розвинуте бджільництво, що забезпечує запилення комахозапильних рослин сільськогосподарського призначення, виробництво меду, воску, квіткового пилюку, прополісу, маточного молочка, бджолиної отрути для потреб населення, харчової, медичної, парфюмерно-косметичної та інших галузей і на експорт. Бджільництво — одна з перших галузей нашого агропромислового комплексу, де практично вже завершено процеси роздержавлення і перехід до ринкових умов господарювання. У приватному секторі нині утримується 87% бджолиних сімей, а в Закарпатській та Івано-Франківській областях — 96-97% відповідно.

У приватних і колективних пасіках на 1 січня 2001 р. налічувалося 2,8 млн бджолиних сімей, а 2004 р. їх кількість планується довести до 4,6 млн. Обсяги виробництва меду мають зрости з 55,4 тис. т у 1999 р. до 84,7 тис. т у 2004 р.¹ Найближчими роками передбачається спрямувати розвиток бджільництва на збільшення обсягів виробництва товарної продукції і племінного матеріалу шляхом одночасного зростання кількості бджолиних сімей у господарствах усіх форм власності та підвищення їх продуктивності, ефективності запилення комахозапильних рослин сільськогосподарського призначення, переробки продуктів бджільництва і використання їх у нетрадиційних методах лікування та профілактики хвороб. Сьогодні в Україні працює 2 племінних заводи, де розводять українську степову породу бджіл. Планується створити ще 2 племзаводи (для розведення карпатської породи бджіл) та 8–10 племінних бджолорозплідників.

Правове регулювання бджільництва — відносно новий правовий інститут в українському аграрному праві. Одним із виявів його є прийняття Закону України від 22 лютого 2000 р. “Про бджільництво” і численних підзаконних актів, які об’єднують комплекс норм аграрного права, що регулюють порядок зайняття бджільниц-

¹ Програма стабілізації та розвитку тваринництва і птахівництва на 2001–2004 роки, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 11 липня 2001 р. № 799.

твом в Україні. Потреба в особливому правовому регулюванні цієї галузі виникла у зв'язку із завданням створення сприятливих умов для розвитку бджільництва, посилення державного контролю за якістю і безпекою його продукції, а також у зв'язку з боротьбою з хворобами бджіл.

Згідно із Законом України "Про бджільництво", *бджільництво* — галузь сільськогосподарського виробництва, основою функціонування якої є розведення, утримання та використання бджіл для запилення комахозапильних рослин сільськогосподарського призначення і підвищення їх урожайності, виробництво харчових продуктів і сировини для промисловості. *Об'єктами* бджільництва є робочі бджоли, бджолини матки, трутні, бджолині сім'ї, яких розводять на племінних і товарних пасіках. *Суб'єктами* бджільництва, незалежно від форм власності, є: племінні та товарні пасіки, племінні бджолорозплідники; підприємства з виготовлення обладнання та пасічного реманенту; підприємства, установи й організації із заготівлі, переробки, реалізації продуктів бджільництва та препаратів із них; лабораторії сертифікації продуктів бджільництва; наукові установи, заклади освіти, дослідні господарства, які займаються бджільництвом; спілки, асоціації та інші об'єднання, діяльність яких пов'язана з бджільництвом.

Право на утримання бджіл і зайняття бджільництвом мають фізичні особи, які мають відповідні навички або спеціальну підготовку, а також юридичні особи. Щоб працювати у бджільництві, не потрібно якогось спеціального дозволу. Фізична або юридична особа для зайняття цією справою формує пасіку з бджолиних сімей, має придбати підсобне приміщення, реманент і обладнання на певній земельній ділянці. Кількість бджолиних сімей, що їх можуть утримувати юридичні та фізичні особи, не обмежується.

Правове регулювання бджільництва передбачає збереження порідної чистоти вітчизняного бджільництва. Задля цього створюється запобіжна система схрещування й гібридизації трьох вітчизняних порід бджіл: української степової, поліської і карпатської. Закон передбачає вжиття заходів із збереження генофонду бджіл: на пасіках мають утримуватися бджоли лише районованих у тій чи іншій місцевості порід згідно з планом їх порідного районування в Україні, затвердженим наказом Мінагрополітики і Української академії аграрних наук від 20 вересня 2000 р. № 184/82. Планується районування української степової породи у південних областях, поліської — на Поліссі та карпатської — в гірських районах України. Згідно зі ст. 26 Закону "Про бджільництво", збереження, відтворення та поліпшення місцевих українських бджіл в ареалах їх природного розселення здійснюються на основі збереження та поліпшення цих порід з урахуванням природнокліматичних умов. Навколо племінних бджолорозплідників і племінних пасік утворюються зони радіусом 15—20 км, на території яких дозволяється розводити бджіл лише місцевої селекції.

Стаття 13 Закону “Про бджільництво” визначає, що для обліку пасік та здійснення лікувально-профілактичних заходів на кожну пасіку видається ветеринарно-санітарний паспорт. Пасіка реєструється один раз у рік її заснування за місцем проживання фізичної особи або за місцезнаходженням юридичної особи, яка займається бджільництвом, у місцевих державних адміністраціях або місцевих радах. Порядок реєстрації пасік затверджено наказом Мінагрополітики та Української академії аграрних наук від 20 вересня 2000 р. № 184/82. Під час реєстрації пасік провадиться їх обстеження районними (міськими) управліннями державної ветеринарної медицини. За його результатами заявникові видають ветеринарно-санітарний паспорт пасіки, котрий і є документом, що підтверджує її реєстрацію. Ветеринарно-санітарні вимоги до розміщення пасік і ведення бджільництва визначаються Інструкцією щодо попередження і ліквідації хвороб і отруєнь бджіл, затвердженою наказом Головного державного інспектора ветеринарної медицини від 30 січня 2001 р. № 9. Суб’єкти аграрного права, що вирощують комахоzapильні рослини сільськогосподарського призначення, для підвищення урожайності можуть на договірних засадах використовувати пасіки.

За ст. 19 Закону, вироблені або заготовлені продукти бджільництва підлягають ветеринарно-санітарній експертизі. Виробництво вошини задля її реалізації здійснюється фізичними та юридичними особами у порядку, визначеному Ветеринарно-санітарними вимогами щодо заготівлі й переробки воскосировини, затвердженими наказом Державного департаменту ветеринарної медицини України від 7 червня 2002 р. № 31. Позаяк існує небезпека поширення хвороб бджіл, виробництво вошини контролюють органи державної ветеринарної служби. Виробництво і застосування лікарських засобів із продукції бджільництва, їх доклінічне й клінічне випробування здійснюються відповідно до Закону України від 4 квітня 1996 р. “Про лікарські засоби”. На деякі види продукції бджільництва в Україні затверджено державні стандарти¹.

Ввезення в Україну та вивезення за її межі бджіл і продуктів бджільництва здійснюються згідно з Правилами ввезення в Україну та вивезення за її межі бджіл і продуктів бджільництва, затвердженими наказом Мінагрополітики і Української академії аграрних наук від 20 вересня 2000 р. № 184/82, за наявності ветеринарного і племінного свідоцтва, а також сертифікату відповідності, який видається згідно із Законом України від 17 травня 2001 р. “Про підтвердження відповідності”. Нерайоновані породи бджіл можна ввезити в Україну лише з науковою метою з дозволу Мінагрополітики за погодженням з Українською академією аграрних наук.

¹ Див.: ДСТУ 3127-95 “Обніжжя бджолине (пилкок квітковий) і його суміші. Технічні умови”; ДСТУ 3192-95 “Отрута-сирець бджолина. Технічні умови”; ДСТУ 3283-95 “Мерва заводська. Технічні умови”; ДСТУ 3483-96 “Віск бджолиний екстракційний. Технічні умови”.

Юридичні та фізичні особи, діяльність яких може позначитися на стані бджіл, зобов'язані забезпечити їх охорону. Для цього під час лісгосподарських робіт забороняється вирубувати липи, клени, верби, акації, каштани та інші медоноси і пилконоси у радіусі 3 км від місця розташування стаціонарних пасік і населених пунктів — ареалів природного розселення бджіл, крім випадків поліпшення санітарного стану лісів та умов їх відновлення. Щоб охороняти бджіл у природних умовах їх життєдіяльності, не можна розорювати бджолині сім'ї, які оселилися в дуплах дерев, щілинах і штучних спорудах. Фізичні та юридичні особи, які застосовують засоби захисту рослин для обробки медоносних рослин, зобов'язані не пізніше, ніж за 3 доби до початку обробки, через засоби масової інформації попередити про це пасічників, пасіки яких розташовані на відстані до 10 км від оброблюваних площ. При цьому повідомляються дата обробки, назва препарату, міра його отруйності і строк дії. Органи ДАІ МВС України зобов'язані сприяти перевезенню пасік до медоносних угідь. У разі потреби вони організують супровід пасік до місць призначення.

Особливості селекції в галузі бджільництва визначаються Технологічними вимогами до проведення селекційно-племінної роботи у галузі бджільництва, проведення атестації пасік і видачі племінних свідоцтв (сертифікатів), затвердженими наказом Мінагрополітики і Української академії аграрних наук від 20 вересня 2000 р. № 185/83. Існує спеціальний план такої роботи, який складається вченими та спеціалістами і затверджується Мінагрополітики. Задля збереження, відтворення й поширення українських степових, карпатських і поліських генотипів бджіл в ареалах їх природного розселення створюються племінні бджолорозплідники та племінні пасіки, призначені для селекції і відтворення бджіл та їх реалізації. Вони підлягають атестації один раз на 3 роки і одержують племінні свідоцтва (сертифікати).

У 200
ІТСЕ
6-11
11-11

§ 5. Правове регулювання виробництва рибної продукції

Природнокліматичні умови та значний ресурсний потенціал України сприяють розвитку рибного господарства на внутрішніх прісноводних водоймах. Щоправда, останніми роками відбувся спад вилову риби та обсягів виробництва рибної продукції, що негативно позначилося на споживанні цих продуктів населенням (з 18,5 до 7,2 кг на рік на душу населення). Проте у м'ясо-рибному балансі країни рибна продукція становить близько 40% у білковому розрахунку. Виробництво товарної риби в Україні згідно з обґрунтованими нормами споживання, становить близько 1 млн т, у тому числі з прісноводних водойм — близько 300 тис. т. При цьому лише 20% рибної продукції походить з виключної (морської) економічної зони чи внутрішніх водойм. На 2004 рік планується

доведення обсягів виробництва товарної риби у внутрішніх прісноводних водоймах до 84,5 тис. т¹.

Про важливість розвитку рибної галузі йдеться в Концепції розвитку рибного господарства України, схваленій постановою Верховної Ради України від 13 липня 2000 р. № 1885-III. Зокрема, планується розширення відтворення і розвитку товарного рибництва цінних видів риб і моллюсків у рамках реалізації цільових галузевих програм “Осетер”, “Піленгас”, “Аквакультура” тощо. Потенційні можливості вилову риби у внутрішніх водоймах науково оцінюються в межах 100—130 тис. т на рік, у тому числі 50 тис. т риби — у водосховищах, річках, озерах та 70—80 тис. т у ставкових господарствах.

Аграрне законодавство покликане не тільки створити належні умови для розвитку рибної галузі, але й забезпечити якість та безпеку вітчизняної рибної продукції. Це питання стало особливо нагальним у зв'язку з погіршенням екологічної ситуації в Україні й забрудненням рибогосподарських водойм отруйними речовинами. У цьому контексті правовий інститут рибництва набув істотного розвитку після прийняття Закону України від 6 лютого 2003 р. “Про рибу, інші водні живі ресурси та харчову продукцію з них”. Слід мати на увазі, що в рамках цього розділу ми розглянемо лише власне інститут рибництва і не торкатимемось правових аспектів здійснення рибальства. Останнє регулюється природноресурсовим правом.

Рибництво, згідно з Тимчасовим порядком ведення рибного господарства і здійснення рибальства, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 28 вересня 1996 р. № 1192, являє собою штучне розведення і природне відтворення водних живих ресурсів. Рибницько-меліоративні та біотехнічні заходи, спрямовані на сприяння природному відтворенню водних живих ресурсів у стані природної волі, не належать до рибництва і не розглядатимуться в межах цього розділу. *Об'єктами* рибництва є риба та інші водні живі ресурси, які, згідно із Законом “Про рибу, інші водні живі ресурси та харчову продукцію з них” охоплюють сукупність водних організмів, життя яких не можливе без перебування у воді. До водних живих ресурсів належать: прісноводні, морські, анадромні та катадромні риби на всіх стадіях розвитку, круглороті, водні безхребетні, в тому числі моллюски, ракоподібні, черви, голкошкірі, губки, кишковопорожнинні, наземні безхребетні у водній стадії розвитку, головоногі, водорості та інші водні рослини.

Тимчасовий порядок визначає, що рибництво полягає в штучному розведенні чи вирощуванні водних організмів, які перебувають у неволі в спеціально створених для цього штучних рибницьких або інших спорудах, ізольованих природних або штучних во-

¹ Програма стабілізації та розвитку тваринництва і птахівництва на 2001—2004 роки, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 11 липня 2001 р. № 799.

доймах, а також у вирощуванні організмів “сидячих” видів на спеціально визначених ділянках водойм у стані природної волі. Залежно від цільового призначення може здійснюватися рибицтво, спрямоване на збільшення запасів і поліпшення видового складу водних живих ресурсів у природному середовищі через їх штучне розведення та наступне вселення до природних водойм, а також товарне рибицтво, спрямоване на природне відтворення, штучне розведення й вирощування водних живих ресурсів для одержання товарної продукції.

Під час здійснення рибицтва в режимі спеціального товарного рибиного господарства має бути забезпечене збереження цінних та рідкісних видів водних живих ресурсів, які раніше перебували у виділеній для рибицтва водоймі (її ділянці), додержання встановлених законодавством вимог до охорони і використання водних та інших природних ресурсів, наданих у користування для потреб рибицтва. Водні живі ресурси, одержані в порядку ведення товарного рибицтва, є власністю підприємств, установ, організацій та громадян, які в передбаченому законодавством порядку відтворювали їх. Розведення нових або генетично змінених водних живих організмів без позитивних висновків екологічної експертизи, а також рибицтво за межами ізольованих штучних водойм і споруд без погодження з органами рибохорони Державного департаменту рибиного господарства Мінагрополітики України та Мінприроди забороняється. У рибицтві слід використовувати корми, що відповідають державним стандартам¹.

Згідно із Законом “Про рибу, інші водні живі ресурси та харчову продукцію з них”, вирощування риби, інших водних живих ресурсів у рибогосподарських водних об’єктах (їх ділянках) та континентальному шельфі України дозволяється суб’єктам аграрного права за наявності позитивної ветеринарно-санітарної оцінки стану водних об’єктів, що її провадять державні органи ветеринарної медицини. Закон не конкретизує ні порядку проведення оцінювання, ні те, якими документами потрібно підтвердити це проведення. Але Закон визначає, що якість та безпека живої риби, інших водних живих ресурсів, вирощених у ставках, інших водних об’єктах (їх ділянках), підтверджуються ветеринарним свідоцтвом, яке видають державні органи ветеринарної медицини один раз на рік на всю партію вирощеної живої риби або інших водних живих ресурсів. Щодо правової норми зазначене ветеринарне свідоцтво є водночас і документом, що підтверджує проведення ветеринарно-санітарного оцінювання водного об’єкта.

У разі виявлення державними органами ветеринарної медицини продуктів лову, які містять токсичні речовини, що перевищують встановлені допустимі рівні, чи за наявності паразитів понад встановлені норми такі продукти за рішенням державних органів вете-

¹ Див.: ДСТУ 3526-97. “Комбікорми гранульовані для риб. Метод визначення водостійкості”.

ринарної медицини підлягають утилізації згідно з вимогами Закону України від 14 січня 2000 р. "Про вилучення з обігу, переробку, утилізацію, знищення або подальше використання неякісної та небезпечної продукції". У період ускладнення санітарно-епідемічної або епізоотичної ситуації у рибогосподарських водних об'єктах (водоймах, які використовуються для ведення рибного господарства) спільне рішення щодо реалізації чи утилізації продуктів лову приймають органи державної санітарно-епідеміологічної служби та державні органи ветеринарної медицини.

Порядок відтворення водних живих ресурсів у рибництві визначається Інструкцією про порядок проведення робіт, пов'язаних з відтворенням водних живих ресурсів, затвердженою наказом Держрибгоспу України від 21 вересня 1998 р. № 126. Відтворенням водних живих ресурсів визнається природне або штучне відновлення чисельності популяцій водних живих ресурсів, які скорочуються у процесі їх лову або природної смертності.

Особливими є вимоги законодавства до переробки продукції лову. Її мають право здійснювати суб'єкти аграрного права за наявності у них дозволу на цей вид діяльності, який видається органами державної санітарно-епідеміологічної служби та державною службою ветеринарної медицини. Суб'єкти аграрного права, які переробляють продукти лову, підлягають обліку в державній службі ветеринарної медицини за місцезнаходженням. Суб'єкти господарювання, котрі займаються рибоконсервним та пресервним виробництвом, підлягають обліку в центральному органі виконавчої влади у сфері рибного господарства. Облік суб'єктів господарювання засвідчується номером, який присвоюється їм для маркування продукції їх виробництва. Щоправда, нині законодавство не визначає ні порядку отримання дозволу на переробку рибної продукції, ні порядку обліку суб'єктів такої переробки, що знижує ефективність цієї правової норми.

Переробляти продукти лову можуть суб'єкти аграрного права, які мають атестат на виконання цих робіт. Атестація провадиться на відповідність обов'язковим вимогам, встановленим нормативно-правовими актами та нормативними документами (державними стандартами). Об'єктами атестації переробного виробництва є:

- технічна документація на продукцію та її виробництво;
- технологічне обладнання;
- засоби вимірjuвальної техніки, контролю, випробувальне обладнання та система їх перевірок;
- порядок реєстрації результатів контролю та випробувань, складання, затвердження та зберігання протоколів випробувань;
- порядок формування та позначення партій харчової продукції.

Під час переробки продуктів лову мають забезпечуватися:

- облік надходження продуктів лову, а також облік виготовленої з них продукції;

— постійний контроль за якістю та безпекою продуктів лову, що надходять на переробку, а також супутніх матеріалів та харчової продукції з них;

— реалізація виготовленої харчової продукції та використання продуктів лову для переробки лише за наявності документального підтвердження їх якості та безпеки;

— недопустимість введення в обіг, вилучення з обігу та утилізації неякісної та небезпечної продукції;

— дотримання вимог нормативних документів щодо умов добування, переробки та транспортування і зберігання продуктів лову та харчової продукції з них;

— недопущення негативного впливу неякісної та небезпечної продукції на довкілля та життя й здоров'я населення.

З метою забезпечення якості й безпеки продуктів лову та харчової продукції задля здоров'я населення суб'єкт аграрного права провадить контроль цієї продукції на всіх стадіях її переробки. Для цього Закон "Про рибу, інші водні живі ресурси та харчову продукцію з них" передбачає, що суб'єкти аграрного права, які займаються переробкою рибної продукції, повинні мати акредитовані виробничі лабораторії для контролю за якістю продуктів лову, харчової продукції з них та супутніх матеріалів. Порядок акредитації виробничих лабораторій переробних виробництв має бути встановлений Державним комітетом України з питань технічного регулювання та споживчої політики.

Виробнича лабораторія повинна:

— здійснювати контроль за якістю сировини, напівфабрикатів, супутніх матеріалів, призначених для виробництва;

— контролювати критичні точки виробництва продукції;

— вибірково перевіряти якість дотримання технологічної дисципліни;

— контролювати якість готової продукції за показниками, передбаченими нормативними документами.

Виробнича лабораторія на підставі досліджень продуктів лову, харчової продукції з них та супутніх матеріалів (за умови їх відповідності вимогам нормативних документів) видає свідоцтво про якість. Що є обов'язковим у разі реалізації рибної продукції або направлення на переробку.

Продукти лову реалізуються або використовуються для переробки тільки за наявності: ветеринарного свідоцтва, а якщо продукт лову реалізується або направляється на переробку вперше — також і висновку державної санітарно-епідеміологічної експертизи. Харчова продукція рибництва реалізується тільки за наявності:

— ветеринарного свідоцтва;

— свідоцтва виробника про якість;

— сертифіката відповідності чи свідоцтва про визнання в Україні іноземного сертифіката (для імпортованої продукції);

— маркування згідно з вимогами Закону України від 23 грудня 1997 р. "Про якість та безпеку харчових продуктів і продовольчої сировини".

§ 6. Правове регулювання ветеринарної медицини

В умовах, коли у світі лютують масові захворювання сільськогосподарських тварин: великої рогатої худоби на губчасту енцефалопатію — в Європі та США, курей на грип — в Азії, в Україні утримується сприятлива епізоотична ситуація. Перевагою вітчизняної системи ведення сільського господарства є розгалужена служба ветеринарної медицини і досить розвинутий інститут аграрного права — інститут ветеринарної медицини. Яким важливим є цей інститут, показує досвід закордонних країн. Вітчизняна система ветеринарної медицини тепер особливо ретельно ставиться до введення в Україну закордонних сільськогосподарських тварин чи продукції з них. Ввезення в Україну тваринної продукції з деяких країн заборонено. Відповідно до Указу Президента України від 22 березня 2002 р. № 192/2001 “Про невідкладні заходи щодо забезпечення стабільної епізоотичної ситуації в Україні”, в нашій країні значно посилено режим ветеринарного нагляду та контролю. Зокрема, згідно з Тимчасовим положенням про ідентифікацію великої рогатої худоби, затвердженим наказом Мінагрополітики України від 14 січня 2003 р. № 2, впроваджено режим повсюдної ідентифікації великої рогатої худоби.

Важливим законодавчим актом у системі правового регулювання ветеринарної медицини є Закон України 25 червня 1992 р. “Про ветеринарну медицину” (в редакції Закону від 15 листопада 2001 р.). Взагалі, цей Закон знає 3 редакції: 1992 р., 1996 р. і остання — 2001 р. Така частота його перегляду засвідчує його особливе значення в системі аграрного права. Закон “Про ветеринарну медицину”, визначає останню як галузь науки та практичних знань про хвороби тварин, їх профілактику, діагностику та лікування, ветеринарно-санітарну якість та безпеку продукції тваринного, а на ринках — і рослинного походження, про збереження здоров'я і продуктивності тварин, запобігання хворобам і захисту людей від захворювань, спільних для тварин і людей. Отже, правовий інститут ветеринарної медицини регулює захист сільськогосподарських тварин від хвороб, забезпечення якості та безпеки продукції тваринництва, а також встановлює вимоги до окремих видів сільськогосподарської діяльності.

Для ефективного управління ветеринарною справою утворено спеціальний орган — Державний департамент ветеринарної медицини при Мінагрополітики України. У систему державної ветеринарної служби входять також його територіальні органи і регіональні служби державного ветеринарно-санітарного контролю та нагляду на державному кордоні та транспорті.

Для оперативного контролю, керівництва і координації діяльності органів виконавчої влади, підприємств, установ, організацій щодо запобігання і ліквідації масових захворювань або отруєнь тварин при Кабінеті Міністрів України діє Державна надзвичайна

протиепізоотична комісія. Державні надзвичайні протиепізоотичні комісії є також при обласних, Київській та Севастопольській міських, районних державних адміністраціях. Положення про державні надзвичайні протиепізоотичні комісії затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 20 квітня 1998 р. № 517.

Закон регулює здійснення державного ветеринарно-санітарного контролю та нагляду, права й обов'язки його учасників.

Особливі правила встановлено для контролю виробництва, реалізації і застосування засобів захисту тварин: державний ветеринарно-санітарний контроль за якістю ветеринарних препаратів, речовин, готових кормів, кормових добавок та засобів ветеринарної медицини здійснюється державними установами ветеринарної медицини та лікарями ветеринарної медицини, уповноваженими Державним департаментом ветеринарної медицини. Державний ветеринарно-санітарний контроль за розробкою, впровадженням, виробництвом, якістю ветеринарних препаратів, речовин, готових кормів, кормових добавок та імунобіологічних, діагностичних засобів, пробіотиків, імунобіологічних речовин здійснюють уповноважені Державним департаментом ветеринарної медицини науково-дослідні та науково-контрольні інститути.

Для ефективного управління у галузі виробництва і застосування засобів захисту тварин при Державному департаменті ветеринарної медицини утворено Державну фармакологічну комісію ветеринарної медицини¹. Вона є експертно-дорадчим органом з питань регламентації безпечного та ефективного застосування ветеринарних препаратів, речовин, готових кормів та кормових добавок, їх реєстрації. З урахуванням даних експертизи й випробовувань ветеринарних препаратів, речовин, готових кормів та кормових добавок Державна фармакологічна комісія ветеринарної медицини видає висновки щодо їх застосування. На підставі цих висновків Державний департамент ветеринарної медицини приймає рішення про державну реєстрацію ветеринарних препаратів, речовин, готових кормів та кормових добавок.

Документом, який підтверджує реєстрацію препарату в Україні, є реєстраційне посвідчення, яке видається на кожен ветеринарний препарат, субстанцію, готовий корм, кормову добавку Державним департаментом ветеринарної медицини. До кожного ветеринарного препарату, що реалізується, додається настанова про його застосування. Забороняється реалізація ветеринарних препаратів, що містять отруйні та сильноїдіючі речовини, а також імунобіологічних препаратів проти хвороб, спільних для тварин і людей, без припису спеціаліста ветеринарної медицини. Серії біологічних препаратів, що не підлягали контролю в процесі виробництва або випробуванням у порядку, визначеному Державним департаментом ветеринарної медицини, та визнані неякісними, мають бути знищені з

¹ Положення про Державну фармакологічну комісію ветеринарної медицини затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 11 липня 2002 р. № 988.

оформленням відповідного акта за участю спеціаліста державної ветеринарної медицини та власника цих препаратів або уповноваженого його представника.

Згідно з п. 10 ст. 9 Закону України від 1 червня 2000 р. "Про ліцензування певних видів господарської діяльності", ветеринарні препарати можуть виробляти суб'єкти аграрного права за наявності ліцензії, що видається Державним департаментом ветеринарної медицини. Вони провадять роздрібну та гуртову торгівлю ветеринарними препаратами, готовими кормами, кормовими добавками та засобами ветеринарної медицини також за наявності ліцензії та сертифіката якості. Сертифікат якості видається органами сертифікації згідно із Законом України від 17 травня 2001 р. "Про підтвердження відповідності". Ліцензійні умови зазначених видів діяльності затверджені наказом Держкомпідприємництва і Державного департаменту ветеринарної медицини від 14 жовтня 2002 р. № 108/329. Ліцензуванню підлягає також підлягає ветеринарна практика.

Використання ветеринарних препаратів, речовин, готових кормів та кормових добавок, які не зареєстровані в Україні або не відповідають вимогам щодо їх якості, забороняється. Придбання, реалізація, зберігання, застосування та знешкодження імунобіологічних і діагностичних ветеринарних препаратів, речовин реєструються в спеціальному журналі, форма та порядок ведення якого визначаються Державним департаментом ветеринарної медицини¹. Забороняється застосовувати з метою прискорення росту і збільшення продуктивності (лактації тощо) тварин біологічні стимулятори, антибіотики, гормональні та інші препарати, що пригнічують функцію залоз внутрішньої секреції, зокрема мають тиреостатичну, естрогенну, андрогенну або гестагенну дію. Ці препарати можуть застосовуватися виключно з лікувальною метою.

Українські підприємства, установи, організації, громадяни, іноземні суб'єкти господарської діяльності та особи без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах, мають право ввозити з-за кордону ветеринарні препарати, субстанції, готові корми та кормові добавки, зареєстровані в нашій країні. Державний ветеринарно-санітарний контроль за ввезенням на територію України зареєстрованих ветеринарних препаратів, речовин, готових кормів та кормових добавок здійснюється регіональними службами державного ветеринарно-санітарного контролю та нагляду на державному кордоні та транспорті. Не зареєстровані в Україні ветеринарні препарати, субстанції, готові корми та кормові добавки можуть ввозитися на її територію для реєстрації або для експонування під контролем державних установ ветеринарної медицини на виставках,

¹ Див.: Правила реалізації ветеринарних медикamentів і препаратів, затверджені наказом Державного департаменту ветеринарної медицини від 23 липня 2001 р. № 37 Правила транспортування та зберігання ветеринарних препаратів, субстанцій, готових кормів, кормових добавок, та засобів ветеринарної медицини у ветеринарних аптеках, їх структурних підрозділах, на базах, складах тощо, затверджені наказом Державного департаменту ветеринарної медицини від 13 серпня 2002 р. № 44.

ярмарках і конференціях, для науково-виробничих цілей тощо (без права реалізації). У разі стихійного лиха, катастрофи, епізоотії тощо за окремим рішенням Державного департаменту ветеринарної медицини та у визначеному ним порядку може бути дозволено ввезення не зареєстрованих в Україні ветеринарних препаратів, речовин, готових кормів та кормових добавок за наявності документів, що підтверджують їх реєстрацію і використання в країнах-виробниках.

Державний ветеринарно-санітарний контроль за надходженням і забоем тварин та на всіх стадіях виробництва продукції тваринного походження, її реалізації здійснюють спеціалісти державних установ ветеринарної медицини, проводячи ветеринарно-санітарну експертизу, в тому числі лабораторні дослідження зразків продукції тваринного походження за показниками, що визначені ветеринарно-санітарними вимогами, встановленими законодавством, стандартами, технологічними інструкціями¹. Лабораторне дослідження зразків продукції тваринного походження відбувається в державних лабораторіях ветеринарної медицини.

Державний ветеринарно-санітарний контроль і нагляд на ринках (зоологічних ринках), інших підприємствах торгівлі, де організовано продаж тварин, продукції тваринного й рослинного походження, кормів тваринного й рослинного походження, кормових добавок, є обов'язковими. Їх здійснюють лише спеціалісти ветеринарної медицини державних лабораторій ветеринарно-санітарної експертизи на ринках (зоологічних ринках) або інших державних установ ветеринарної медицини².

На ветеринарно-санітарну експертизу приймається продукція після обов'язкового подання документа, що посвідчує особу її власника або продавця. Кожна м'ясна туша або її частини непромислового виготовлення підлягають ветеринарно-санітарній експертизі. При цьому власник продукції (продавець) пред'являє супровідні ветеринарні документи. Лікарі лабораторій мають право затримувати продукцію, визнану непридатною для реалізації. Така продукція підлягає відправленню її власником на утилізацію відповідно до законодавства. Торгові місця на ринках (зоологічних ринках) надаються лише після одержання висновків лабораторій. Продаж тварин і продукції без відповідних ветеринарних документів, у не відведених для цього місцях або таких, що не пройшли ветеринарно-санітарної експертизи, забороняється. Торгувати готовими харчовими продуктами (м'ясними, рибними, консервними виробами тощо) домашнього виготовлення не допускається. У разі недодержання цих вимог продукція підлягає вилученню та конфіскації у порядку, визначеному законодавством.

¹ Див.: Правила передзабійного ветеринарного огляду тварин і ветеринарно-санітарної експертизи м'яса та м'ясних продуктів, затвержені наказом Державного департаменту ветеринарної медицини від 7 червня 2002 р. № 28.

² Див.: Положення про державну лабораторію ветеринарно-санітарної експертизи на ринку затверджене наказом Державного департаменту ветеринарної медицини від 15 квітня 2002 р. № 16.

Ветеринарно-санітарні правила для ринків затверджені наказом Головного державного інспектора ветеринарної медицини України від 4 червня 1996 р. № 23.

Державний ветеринарно-санітарний контроль та нагляд на державному кордоні та транспорті здійснюються регіональними службами державного ветеринарно-санітарного контролю на державному кордоні та транспорті, їх структурними підрозділами (пунктами). Їх проведення є обов'язковими у разі експортування, імпортування й транзитного перевезення об'єктів державного ветеринарно-санітарного контролю та нагляду усіма видами транспорту. Державний ветеринарно-санітарний контроль на державному кордоні та транспорті здійснюється за наявності оригіналів документів, виданих державною ветеринарною службою країни-відправника, з урахуванням її епізоотичного стану та за умови виконання ветеринарних вимог України щодо імпорту вантажів. Митне оформлення об'єктів державного ветеринарно-санітарного контролю та нагляду, що надійшли за імпортом, здійснюється після проведення їх ветеринарно-санітарної експертизи державною лабораторією ветеринарної медицини за місцем призначення вантажів.

У разі експортування об'єктів державного ветеринарно-санітарного контролю та нагляду ветеринарне свідоцтво підлягає обміну на ветеринарний або санітарний сертифікат встановленого зразка після державного ветеринарно-санітарного контролю. У разі транзиту об'єктів державного ветеринарно-санітарного контролю та нагляду їх оформляють у пунктах пропуску на державному кордоні за наявності ветеринарного сертифіката країни-експортера та інших супровідних документів після огляду транспортних засобів, а в разі потреби — і вантажу та з урахуванням епізоотичного стану країни-експортера. Ввезення громадянами України, іноземцями та особами без громадянства на територію України продукції тваринного походження для власного споживання забороняється.

Законодавство регулює також порядок впровадження *правового режиму карантину тварин*. Закон "Про ветеринарну медицину" визначає його особливий режим на певній території щодо тварин, спрямований на локалізацію і ліквідацію спалахів небезпечних інфекційних захворювань; він полягає також у тимчасових обмеженнях прав фізичних і юридичних осіб з покладанням на них додаткових обов'язків. України.

У разі виникнення на території нашої держави особливо небезпечних інфекційних хвороб тварин, у тому числі таких, яких раніше не реєстрували, за рішенням Державної надзвичайної протиепізоотичної комісії при Кабінеті Міністрів України хворих тварин з підозрою на хворобу враженої ферми, отари, гурту, а в разі потреби — тварин інших ферм, отар, гуртів, що мали прямиий або непрямиий контакт, який може призвести до передачі збудника інфекції, забивають (дорізують), а їхні туші, а також малоцінні ремунанти, транспортні засоби, інші предмети, які можуть бути чинником такої передачі, знищують шляхом спалювання, закопування

або іншим способом, що гарантує припинення поширення зазначених хвороб. Перелік карантинних захворювань, у разі виникнення яких встановлюється карантин тварин затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 6 квітня 1998 р. № 448. До переліку входять ящур, чума, віспа, сибірка, сап, трихінеліоз, губчаста енцефалопатія тощо.

Карантин триває протягом доби після виявлення карантинної хвороби тварин. Попередні карантинні обмеження до прийняття рішення щодо встановлення карантину можуть бути введені приписом головного державного інспектора ветеринарної медицини району, міста, області або його заступника. Орган, що прийняв рішення про встановлення карантину, негайно повідомляє про це підприємства, установи, організації та населення карантинної зони і відповідні органи виконавчої влади суміжних районів, областей.

Обов'язковому профілактичному карантину підлягають також усі тварини, що падають до господарств. Такі тварини утримуються в період карантину окремо, в спеціально відведених, ізольованих місцях (карантинні пункти) і піддаються ветеринарно-санітарному обстеженню, після закінчення якого з дозволу державного інспектора ветеринарної медицини допускаються до загальної отари. Тварини, що їх завозять з-за кордону, підлягають профілактичному карантину в карантинному пункті під наглядом спеціалістів ветеринарної медицини протягом періоду, який визначається згідно із законодавством.

У разі встановлення карантину може запроваджуватися повна або часткова заборона:

- провозити або переганяти тварин через карантинну зону, ввозити (заводити) в неї, вивозити (виводити) з неї тварин;

- вивозити або виносити (в тому числі для пересилання посилками) з карантинної зони продукцію тваринного і рослинного походження, корми;

- перегруповувати, переводити (перевозити) тварин у межах карантинної зони, а також використовувати спільні пасовища, місця водопою для хворих і здорових тварин без дозволу головного державного інспектора ветеринарної медицини району, міста, області;

- доступу сторонніх осіб, тварин (у тому числі домашньої птиці) та транспорту на територію ферми і до тваринницьких приміщень, де запроваджено карантин, крім обслуговуючого персоналу (за умови додержання ним спеціального режиму);

- організувати ярмарки, аукціони, семінари, виставки тварин, масові спортивні заходи, торгівлю на ринках тощо;

- пересуватися на транспортних засобах у карантинній зоні;

- заготовляти, торгувати тваринами, продукцією тваринного й рослинного походження в карантинній зоні.

На дорогах біля в'їзду в населені пункти, на ферми виставляють охорону, сторожові або ветеринарно-міліцейські пости, встановлюють знаки обов'язкового об'їзду карантинної зони. Положення про

карантинний ветеринарно-мідичейський пост затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 29 березня 2002 р. № 394. Вивезення тварин, продукції тваринного і рослинного походження з карантинної зони дозволяється лише за рішенням відповідної державної надзвичайної протиепізоотичної комісії. Тварини, що загнинули від інфекційних хвороб, гній, підстилка, залишки кормів, а також продукція, одержана від хворих тварин та тих, що утримувалися разом з ними, підлягають знешкодженню або утилізації відповідно до законодавства. На залізничних станціях, у морських та річкових портах, на пристанях, в аеропортах, а також у господарствах, розташованих в карантинній або загрозовій зоні, припиняється вантаження та розвантаження тварин, продукції тваринного і рослинного походження, кормів та іншої продукції, яка може бути носієм збудника інфекційної хвороби.

Особам, які постраждали під час карантину або під час ліквідації та профілактики карантинних хвороб тварин, збитки відшкодовуються згідно з Порядком відшкодування матеріальних збитків особам, які постраждали внаслідок введення карантинного режиму для тварин або у зв'язку з проведенням робіт, спрямованих на ліквідацію та профілактику карантинних хвороб тварин, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 11 липня 2001 р. № 798. Методика розрахунку відповідних збитків затверджена наказом Мінагрополітики України від 29 грудня 2001 року № 395.

§ 7. Права охорона прав на штами мікроорганізмів

Особливим видом діяльності, яка регулюється аграрним правом, є виробництво і використання штамів мікроорганізмів. Закон України "Про ветеринарну медицину" визначає штами мікроорганізмів як генетично однорідні популяції мікроорганізмів у межах виду з певними стабільними специфічними морфологічними ознаками і біологічними властивостями. Інакше кажучи, штам — це різновид мікроорганізмів як порода тварин чи сорт рослин. Штами мікроорганізмів використовуються у сільському господарстві для потреб ветеринарної медицини, а також для виробництва окремих продуктів харчування (йогурт, кефір тощо). Аграрне законодавство регулює використання таких штамів і порядок охорони прав на них.

Про охорону прав на штами мікроорганізмів має йтися в контексті законодавства про охорону прав на винаходи й корисні моделі. Річ у тім, що згідно із Законом України від 15 грудня 1993 р. "Про охорону прав на винаходи і корисні моделі" (в редакції Закону від 1 червня 2000 р.) виведення нових штамів мікроорганізмів визнається винахідництвом, а самі нові штами мікроорганізмів — винаходом. Пріоритет, авторство і право власності на штам мікроорганізмів засвідчується патентом або деклараційним патентом. Винахідник штаму сам вирішує, в якому порядку він бажає офор-

мити свої права на штам: у порядку отримання патенту чи деклараційного патенту. Процедура отримання повного патенту більш складна, позаяк передбачає проведення кваліфікаційної експертизи, яка б установила відповідність штаму мікроорганізмів умовам патентоспроможності, але строк його дії — 20 років від дати подання заявки до Державного департаменту інтелектуальної власності Міністерства освіти і науки України¹. Одержання деклараційного патенту відбувається у спрощеному порядку: лише за формальною експертизою заявки та експертизою на локальну новизну, але строк його дії — лише 6 років.

Охороні підлягають лише права на штам мікроорганізмів, які є винаходом, тобто якщо штам є новим, невідомим раніше науці і промислово придатним. Особисте немайнове право авторства на штам охороняється безстроково. Отримання автором патенту на штам мікроорганізмів надає йому право на отримання майнової винагороди від використання цього штаму. Автор може заборонити певним особам використання штаму, може укласти договір на це використання, передбачивши певний розмір винагороди.

Правила складання і подання заявки на винахід і заявки на корисну модель, затверджені постановою Кабінету Міністрів України від № 173. В них зазначаються особливості подання заявки на виведений штам мікроорганізму. Для підтвердження можливості одержання такого штаму застосовується депонування штамів мікроорганізмів у спеціальній колекції — депозитарії. При цьому дата депонування має передувати даті подання заявки на винахід. В Україні діють 3 національні депозитарії, кожен із яких спеціалізується на певних видах штамів мікроорганізмів: непатогенних, патогенних для людини і патогенних для тварин. Процедура депонування штамів мікроорганізмів регулюється Інструкцією про порядок депонування в Україні штамів мікроорганізмів з метою здійснення патентної процедури, затвердженою наказом Держпатенту та Національної академії наук України від 26 червня 1995 р. № 106/115.

Для депонування штамів мікроорганізмів в Україні створено Національний центр штамів мікроорганізмів. У ньому зберігають виробничі та контрольні штам мікроорганізмів, підтримують біотехнологічні показники, здійснюють контроль за станом їх популяцій, підготовка нових штамів. Положення про Національний центр штамів мікроорганізмів і порядок депонування штамів мікроорганізмів затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 7 травня 1998 р. № 637.

На виробництво, зберігання, транспортування, використання чи знищення штамів мікроорганізмів треба мати дозвіл Мінприроди відповідно до Порядку одержання дозволу на виробництво, зберігання, транспортування, використання, захоронення, знищення та утилізацію отруйних речовин, у тому числі токсичних промисло-

¹ Див.: Положення про Державний департамент інтелектуальної власності, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 20 червня 2000 р. № 997.

вих відходів, продуктів біотехнології та інших біологічних агентів, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 20 червня 1995 р. № 440. Здійснення операцій зі штамми мікроорганізмів, що використовуються для потреб ветеринарної медицини, регулюється Інструкцією про порядок зберігання, підтримання, відпуску, завезення в Україну і вивезення з неї штамів мікроорганізмів, токсинів і отрут тваринного та рослинного походження, які використовуються для потреб ветеринарної медицини і науки, затвердженою наказом Державного департаменту ветеринарної медицини від 4 грудня 2002 року № 70.

Б. Правове регулювання рослинництва

§ 8. Правова охорона прав на сорти рослин

Грунтово-кліматичні умови України надзвичайно сприятливі для вирощування основних видів сільськогосподарських культур. Селекція є одним із важливих засобів підвищення продуктивності вітчизняного рослинництва. Підтримці розвитку селекції рослин держава приділяє велику увагу: створено відповідну нормативно-правову базу, наказом Мінагрополітики і Української академії аграрних наук від 5 жовтня 2001 р. № 300/86 затверджено Програму "Селекція і насінництво — 2001—2005". У виконанні Програми задіяно 101 наукову установу УААН. Напрями розвитку селекції на 2001—2005 рр. відображені в 14 науково-технічних програмах, якими визначено завдання з виведення нових сортів і гібридів та розвитку теоретичних і методичних досліджень технологій селекційного процесу. До Реєстру сортів рослин України на 2001 р. занесено 3305 сортів і гібридів, із них української селекції — 2016, або 61%, в тому числі системи Української академії аграрних наук — 1936, або 58,4%. Площі сортів української селекції займають близько 90% посівів сільськогосподарських культур.

Значеність свідчить про нагальність селекційних проблем для сільського господарства України, а відтак — і для аграрного права. Правове регулювання селекційної справи в рослинництві, на відміну від тваринництва, охоплює два різні інститути аграрного права: окремий інститут охорони прав на сорти рослин і окремий інститут правового регулювання насінництва. Якщо в тваринницькій селекції охорона інтелектуальної власності на породи тварин регулюється цивільним законодавством про охорону прав на винаходи й корисні моделі, то в селекції рослин достатньо розвинений власне аграрний інститут охорони права інтелектуальної власності. Цей інститут регулює тільки перебіг оформлення і порядок охорони прав на сорти рослин, а порядок використання сортів рослин, забезпечення якості у насінництві і державне підтримування селек-

ційної справи регулюються інститутом правового регулювання на-
сінництва. Важливим законодавчим актом в системі охорони аграрної інтелектуальної власності є Закон України від 21 квітня 1993 р. "Про охорону прав на сорти рослин" (в редакції Закону від 17 січня 2002 р.).

Згідно зі ст. 1 Закону "Про охорону прав на сорти рослин", *сорт рослин* визначається як окрема група рослин (клон, лінія, гібрид першого покоління, популяція) в рамках нижчого із відомих ботанічних таксонів, яка, незалежно від того, задовольняє вона цілком або ні умовам надання правової охорони:

— може бути визначена ступенем прояву ознак, що є результатом діяльності даного генотипу або комбінації генотипів;

— може бути відрізнена від будь-якої іншої групи рослин ступенем прояву принаймні однієї з цих ознак;

— може розглядатися як єдине ціле з точки зору її придатності для відтворення в незмінному вигляді цілих рослин сорту.

Спеціальним відомством, яке оформляє права на сорти рослин та стежить за їх охороною, є Державна служба з охорони прав на сорти рослин¹. Контроль за дотриманням законодавства про охорону прав на сорти рослин здійснює Державна інспекція з охорони прав на сорти рослин, яка діє на підставі Положення, затвердженого наказом Державної служби з охорони прав на сорти рослин від 16 січня 2003 р. № 17-1. Державна інспекція з охорони прав на сорти рослин є структурним підрозділом Державної служби з охорони прав на сорти рослин.

Закон регулює охорону особистих немайнових і майнових прав на сорт. Особисте немайнове право на сорт підтверджується Державним реєстром сортів рослин, придатних для поширення в Україні, Державним реєстром прав власників сортів рослин, свідоцтвом про авторство на сорт рослин і патентом. Майнове право власника сорту підтверджується Державним реєстром прав власників сортів рослин і патентом. Обсяг правової охорони сорту, на який видано патент, визначається сукупністю ознак, викладених у занесеному до Державного реєстру прав власників сортів рослин описі сорту.

Різновидами сорту, на які можна здобувати права, є клон, лінія, гібрид першого покоління, популяція. Сорт може бути внесеним до Державного реєстру сортів рослин, придатних для поширення в Україні, якщо він є охороноздатним, придатним для поширення в Україні згідно з вимогами Закону і йому присвоєно назву.

Сорт вважається *охороноздатним* — придатним для набуття права на нього як на об'єкт інтелектуальної власності, якщо за проявом ознак, породжених певним генотипом чи певною комбінацією генотипів, він є новим, вирізняльним, однорідним та стабільним. Сорт вважається новим, якщо до дати подачі заявки заявник (се-

¹ Див.: Положення про Державну службу з охорони прав на сорти рослин затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 19 серпня 2002 р. № 1182.

лекціонер) чи інша особа за його дозволом не продавали чи будь-яким іншим способом не передавали матеріал сорту для комерційного використання: а) на території України — за рік до цієї дати; б) на території іншої держави — щодо деревних та чагарникових культур і винограду — за 6 років і щодо рослин інших видів — за 4 роки до цієї дати.

Сорт відповідає умові вирізняльності, якщо за проявом його ознак він чітко відрізняється від будь-якого іншого сорту, загальновідомого до дати, на яку заявка вважається поданою. Сорт, що протиставляється заявленому, вважається загальновідомим, якщо:

- а) поширений на певній території в будь-якій державі;
- б) відомості про прояви його ознак стали загальнодоступними у світі, зокрема шляхом їх опису в будь-якій оприлюдненій публікації;
- в) він представлений зразком у загальнодоступній колекції;
- г) йому надано правову охорону і/або його внесено до офіційного реєстру сортів в будь-якій державі, при цьому його вважають загальновідомим від дати подання заявки на надання права чи внесення до реєстру.

Сорт вважається однорідним, якщо з урахуванням особливостей його розмноження рослини цього сорту лишаються достатньо схожими за своїми основними ознаками, відзначеними в описі сорту. Сорт вважається стабільним, якщо його основні ознаки, відзначені в описі сорту, лишаються незмінними після неодноразового розмноження чи, в разі особливого циклу розмноження наприкінці кожного такого циклу.

Сорт вважають придатним для поширення в Україні, якщо він придатний для правової охорони, може бути використаний для задоволення потреб суспільства і не заборонений для поширення, як такий, що становить загрозу життю і здоров'ю людей, завдає шкоди тваринному і рослинному світу, збереженню довкілля. Критерії заборони поширення сортів в Україні затверджені наказом Мінагрополітики України від 30 серпня 2002 р. № 247.

Сортові присвоюється назва, яка має його однозначно ідентифікувати і відрізнитися від будь-якої іншої назви наявного в Україні і державах-учасниках сорту того самого чи спорідненого виду. Вона включає його родове чи видове позначення і власну назву. Остання може бути виражена будь-яким словом, комбінацією слів, комбінацією слів і цифр або комбінацією літер і цифр. Сорт потрібно поширювати в Україні та в інших державах під однією і тією самою назвою.

Права на сорт в Україні надаються, якщо до Державної служби з охорони прав на сорти рослин подано заявку, експертизу заявки та наявна державна реєстрація прав¹. Від імені селекціонерів (авторів сортів), заявників та власників сортів заявку можуть подавати їх представники, зокрема з питань інтелектуальної власності, зареєс-

¹ Див.: Правила складання та подання заявки на сорт затверджені наказом Мінагрополітики України від 3 вересня 2002 р. № 249.

тровані відповідно до Положення про представників з питань інтелектуальної власності на сорти рослин, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 19 серпня 2002 р. № 1183. У такому разі відносини з представниками вважаються відносинами відповідно з авторами, заявниками та власниками прав. Якщо сорт створили спільно кілька селекціонерів, то всі вони мають однакові права на подання заявки, якщо інше не передбачено угодою між ними. Відмова одного чи кількох з них від прав на сорт не поширюється на інших авторів. Якщо сорт створено селекціонером у зв'язку з виконанням ним службових обов'язків або за дорученням роботодавця, з використанням досвіду, виробничих знань, секретів виробництва, обладнання, матеріальних і фінансових засобів роботодавця, то в тому разі, якщо трудовим договором (контрактом) між роботодавцем і селекціонером не передбачено інше, право на подання заявки на сорт належить роботодавцю.

До заявки додаються зразки посадкового матеріалу. За подання заявки сплачується збір згідно з Порядком сплати збору за дії, пов'язані з набуттям, здійсненням та захистом прав на сорти рослин, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 19 серпня 2002 р. № 1183. Подані заявки реєструються Державною службою з охорони прав на сорти рослин відповідно до Положення про Державний реєстр заявок на сорти рослин, затвердженого наказом Мінагрополітики від 26 лютого 2003 р. № 42.

Експертиза заявки визнається науково-технічною, і на неї поширюються положення Закону України від 10 лютого 1995 р. "Про наукову і науково-технічну експертизу". Вона потрібна для встановлення відповідності заявки і сорту вимогам Закону "Про охорону прав на сорти рослин" та підготовки обґрунтованих експертних висновків і рішень за заявою. Експертиза заявки складається з формальної (експертизи заявки на відповідність формальним ознакам Закону) і кваліфікаційної експертизи. Після формальної експертизи заявнику надсилають експертний висновок про її позитивні висновки і про можливість проведення кваліфікаційної експертизи або негативний експертний висновок. Правила здійснення формальної експертизи документів заявки на сорт затверджені наказом Мінагрополітики України від 13 грудня 2002 р. № 391.

Кваліфікаційна експертиза передбачає проведення комплексу досліджень заявки, потрібних для підготовки експертного висновку за заявою та прийняття рішення щодо державної реєстрації сорту і прав на нього. Її проводять за клопотанням заявника і за умови сплати ним відповідного збору. Заявник може подати зазначене клопотання не пізніше, ніж через 3 роки від дати подання заявки. Якщо це клопотання не надійде до Державної служби з охорони прав на сорти рослин у встановлений строк, заявка вважається відкликаною.

Під час кваліфікаційної експертизи:

а) визначається, чи належить об'єкт, описаний у заявці, та поданий до неї посадковий матеріал до сортів рослин;

- б) провадиться експертиза запропонованої назви сорту;
- в) визначається новизна сорту;
- г) визначається відповідність сорту критеріям вирізняльності, однорідності та стабільності;

г) для визначення придатності сорту для поширення в Україні здійснюється *державне випробування сорту*. При цьому можуть бути враховані результати випробувань сорту, проведених компетентним органом будь-якої держави-учасника;

д) розглядаються можливі заперечення третіх осіб проти надання прав на сорт.

Державне випробування сортів рослин здійснюється лише щодо тих сортів, які входять до Переліку родів і видів рослин, сорти яких підлягають державному випробуванню сорту та визначенню його придатності для поширення в Україні, затвердженого наказом Мінагрополітики України від 27 січня 2003 р. № 13. Перелік містить горох, гречку, овес, жито, пшеницю, кукурудзу, черешню, аличу, рис, ріпак, соняшник, сою, баклажан, буряк, диню, кабачок, кавун, картоплю, капусту, моркву, огірок, редьку, цибулю, абрикос, виноград, вишню, грушу, малину, персик, сливу, чорну смородину, суницю, яблуню та деякі інші види рослин. Види та сорти рослин, не включені до зазначеного Переліку, державному випробуванню не підлягають. Випробування сортів рослин на придатність до господарського використання та правової охорони здійснює єдина служба державного сортовипробування.

На основі випробування сортів рослин за адаптивністю до біотичних і абіотичних стресових чинників середовища, за придатністю до існуючих технологій вирощування та за їх господарсько-цінними ознаками, що визначають рівень врожайності, його стабільність, енергетичну і економічну ефективність вирощування і якість продукції, формується Державний реєстр сортів рослин України.

За результатами кваліфікаційної експертизи формується обґрунтований експертний висновок за заявкою і приймається рішення — про державну реєстрацію сорту і видачу патенту або про відмову в реєстрації сорту і видачі патенту. Під час проведення кваліфікаційної експертизи Державна служба з охорони прав на сорти рослин і її експертний орган мають право зажадати від заявника додаткових матеріалів, інформації, документів, зразків, потрібних для проведення експертизи. У разі позитивного рішення права на сорт реєструються в Державному реєстрі прав власників сортів рослин і Державному реєстрі сортів рослин України. Прийняте рішення надсилається заявнику.

Державний реєстр сортів рослин запроваджено згідно з Положенням про Державний реєстр сортів рослин, придатних для поширення в Україні, затвердженим наказом Мінагрополітики України від 13 грудня 2002 р. № 392. Відомості до цього реєстру заносяться відповідно до Положення про Державний реєстр прав власників сортів рослин та про видачу патентів України на сорти рослин, затвердженого наказом Мінагрополітики України від 13 грудня

2002 р. № 390. У місячний строк від дати реєстрації прав на сорт авторів (авторам) видається свідоцтво про авторство на сорт, а заявникові — патент. Патенти на сорти рослин, що не підлягають державному випробуванню, видаються під відповідальність заявників за відповідність установленим вимогам. У таких патентах зазначається, що вони мають декларативний характер.

Строк чинності патенту і засвідчуваного ним права власності на сорт починається з наступного дня після дати державної реєстрації права та закінчується в останній день:

а) 35 календарного року, що відлічується від року, наступного за роком державної реєстрації сорту, для сортів деревних та чагарникових культур та винограду;

б) 30 календарного року, що відлічується від року, наступного за роком державної реєстрації сорту, для всіх інших сортів.

Після завершення строку чинності патенту і засвідчуваного ним права власності на сорт, а також його дострокового припинення чи відмови від нього цей сорт стає суспільним надбанням і його може вільно вирощувати будь-яка особа.

Автору сорту (селекціонеру) належить право авторства, яке є особистим немайновим правом і охороняється безстроково. Виникає воно від дати реєстрації сорту і є невідчужуваним. Закон не встановлює вичерпного переліку особистих немайнових прав автора на сорт рослин. До таких належать, зокрема, права: перешкоджати іншим особам привласнювати та створювати авторство; вимагати не розголошувати авторство та не згадувати його в публікаціях; вимагати зазначати ім'я автора під час використання сорту, якщо це практично можливо, тощо.

Право на поширення в Україні виникає з дати внесення сорту до Державного реєстру сортів рослин, придатних для поширення в Україні. Сорти, не внесені до зазначеного реєстру, забороняється поширювати в Україні. На підставі п. 2 Прикінцевих положень Закону "Про охорону прав на сорти рослин" постановою Кабінету Міністрів України від 19 серпня 2002 р. № 1183 затверджено Перелік родів і видів рослин, на сорти яких поширюється право власника сорту у період до 2006 року. Патенти видаються до 2006 р. тільки на рослини, що входять до зазначеного Переліку: баклажан, буряк, диня, жито, кавун, капуста, картопля, кукурудза, морква, огірок, перець, помідор, просо, пшениця, рис, соняшник, соя тощо. На види рослин, не вміщених до Переліку, патенти не видаються і майнових прав авторства не існує. Щоправда, це не перешкоджає отримати свідоцтво про авторство на сорт і користуватися немайновими правами на сорт, який не входить до Переліку.

Поширення в Україні сортів рослин, які не патентуються згідно з чинним законодавством, тобто на які не поширюється виключне право власника, регулюється особливими правилами. Правом на поширення в Україні сорту, на який немає виключного права власника, володіє будь-яка особа за умови підтримування нею господарського обігу сорту згідно з Порядком поширення в Украї-

ні сорту, на який не розповсюджується виключне право власника, затвердженим наказом Державної служби з охорони прав на сорти рослин від 12 березня 2003 р. № 3-2/139-43.

Майновим правом власника сорту є його виключне право на використання власного сорту і на дозвіл чи заборону використання сорту іншими особами. Виключне право власника сорту на дозвіл чи заборону використання сорту полягає в тому, що ніхто без його дозволу не може здійснювати щодо матеріалу сорту такі дії:

- а) виробляти або відтворювати (з метою розмноження);
- б) доводити до кондиції з метою розмноження;
- в) пропонувати до продажу;
- г) продавати або залучати до іншого комерційного обігу;
- г) вивозити за межі митної території України;
- д) ввозити на митну територію України;
- е) зберігати для будь-якої із перелічених цілей.

Ці положення поширюються і на сорт, що є похідним від сорту власника. Виключне право власника на сорт не поширюється на використання сорту з некомерційною та науковою метою.

Взаємовідносини під час здійснення майнового права власності на сорт, патент на який належить спільно кільком особам, визначаються угодою між ними, укладеною в письмовій формі і підписаною сторонами. У разі відсутності такої угоди кожний співвласник патенту може реалізувати надане патентом право на свій розсуд, але жоден із них не має права давати дозвіл на використання сорту та передавати право власності на сорт іншій особі без згоди на те решти власників прав. Власник сорту може передати своє майнове право на сорт на підставі договору будь-якій особі, яка стає його правонаступником, а також заповісти своє майнове право на сорт у спадщину. Майнове право на сорт, що належить юридичній особі, яка ліквідується, може бути передане (відчужене) іншій юридичній особі в установленому законом порядку.

Власник сорту (ліцензіар) може видати будь-якій особі дозвіл (ліцензію) на використання сорту на підставі *ліцензійного договору*. За цим договором він передає право на використання сорту іншій особі (ліцензіату), яка бере на себе зобов'язання вносити ліцензіару обумовлені договором платежі й виконувати інші дії, передбачені договором про виключну або невиключну ліцензію. За договором про виключну ліцензію ліцензіар передає право на використання сорту ліцензіату в певному обсязі, на визначеній території і в обумовлений строк, лишаючи за собою право використовувати сорт в частині, що не передається ліцензіату. При цьому ліцензіар не має права видавати ліцензії на використання сорту іншій особі на цій самій території в обсязі наданих ліцензіату прав. За договором про невиключну ліцензію ліцензіар передає право на використання сорту ліцензіату, залишаючи за собою право на використання сорту і надання ліцензій іншим особам.

Впродовж строку чинності патенту власник сорту має право в установленому порядку подати до Державної служби з охорони прав на сорти рослин для офіційної публікації заяву про готовність надати дозвіл будь-якій особі на використання сорту (відкрити ліцензію). Якщо жодна особа не заявила власникові сорту про свої наміри щодо використання сорту і не виявила бажання укласти ліцензійний договір, він може подати письмове клопотання про відкликання своєї заяви.

Ліцензійний договір і договір про передачу виключного права власника сорту вважаються дійсними, якщо вони укладені в письмовій формі і підписані сторонами. Видача ліцензії на використання сорту та передача виключного права власника сорту вважаються дійсними для третіх осіб з дати публікації відомостей про це в офіційному виданні, та підставою для якої є занесення відповідних відомостей до Державного реєстру прав власників на сорти рослин.

Закон передбачає також можливість отримання *примусової ліцензії*. Така ліцензія на використання сорту дає право особі, яка її отримує, вирощувати сорт без дозволу його власника. Видавати примусові ліцензії на використання сортів можуть Кабінет Міністрів України і суд. Примусова ліцензія може бути тільки невиключною, з визначенням обсягу використання сорту, строку дії дозволу, розміру та порядку виплати винагороди власнику сорту. Порядок видачі примусової ліцензії на використання сорту рослин затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 29 січня 2003 р. № 121.

Кабінет Міністрів України може видати на строк до 4 років примусову ліцензію визначеній ним особі з мотивів надзвичайної суспільної потреби та за умови воєнного чи надзвичайного стану з виплатою відповідної компенсації власнику сорту. При цьому Кабінет Міністрів України може вимагати від власника сорту надати на прийнятних фінансових умовах у розпорядження ліцензіата матеріал для розмноження сорту в обсягах, достатніх для належного здійснення прав, наданих примусовою ліцензією. Видача Кабінетом Міністрів України примусової ліцензії може бути оскаржена до суду.

Якщо після 3 років від дати державної реєстрації чи від дати, коли використання сорту було припинено, сорт в Україні не вирощується або вирощується в незначних обсягах і будь-яка особа звертається до власника сорту з пропозицією укладання ліцензійного договору, а власник сорту без поважних причин відмовляє, ця особа може звернутися до суду з позовною заявою про видачу їй примусової ліцензії на даний сорт. Якщо власник сорту не доведе, що факт невикористання сорту чи відмова у видачі ним ліцензії зумовлені поважними причинами, а особа-позивач доведе, що з фінансового і з усякого іншого боку в змозі компетентно та ефективно здійснювати права, надані ліцензією, примусову ліцензію може бути надано за рішенням суду на строк до 4 років.

§ 9. Правове регулювання насінництва

Інститут правового регулювання насінництва логічно продовжує правовий інститут охорони прав на сорти рослин і регулює суспільні відносини, пов'язані з використанням насіння і садивного матеріалу, забезпеченням його належної якості, підтриманням чистоти сорту, створення умов для розвитку вітчизняної системи насінництва. Іншими словами, коли права на сорт рослин оформлені і охороняються відповідно до Закону “Про охорону прав на сорт рослин”, застосування цього сорту в господарській діяльності регулюється правовим інститутом насінництва. Важливе місце в правовому регулюванні насінництва в Україні посідає Закон України від 26 грудня 2002 р. “Про насіння і садивний матеріал”.

Згідно зі ст. 1 цього, *насінництво та розсадництво* — галузь рослинництва, що займається розмноженням відповідно насіння і садивного матеріалу, збереженням і поліпшенням їх сортових, посівних і врожайних якостей (властивостей), а також здійснює сортовий та насінневий контроль. Насінням Закон визнає будь-які органи рослин, які використовуються для розмноження. Садивний (посадковий) матеріал — рослини та їх частини, що придатні для відтворення цілих рослин.

Закон поділяє насіння на три категорії: *оригінальне* — насіння первинних ланок насінництва¹, яке реалізують для подальшого його розмноження і отримання елітного насіння; *елітне* — насіння, отримане від послідовного розмноження оригінального насіння в елітно-насінницьких й інших господарствах, занесених до Державного реєстру виробників насіння і садивного матеріалу; *репродукційне* — насіння першої та наступних репродукцій. До насіння зазначених категорій прирівнюється відповідний садивний матеріал картоплі, винограду, плодових, горіхоплідних, ягідних, декоративних, лікарських, лісових культур з урахуванням особливостей їх розмноження.

До *об'єктів* насінництва та розсадництва за Законом належать: сорт рослин (клон, лінія, гібрид, популяція, сортосуміш); насіння та садивний матеріал; насінницькі посіви та насадження. *Суб'єктами* насінництва і розсадництва визнаються фізичні та юридичні особи, яким надано право займатися виробництвом, реалізацією та використанням насіння та садивного матеріалу згідно з чинним законодавством. Система насінництва та розсадництва складається з ланок оригінального, елітного та репродукційного насінництва і розсадництва, страхових і державного резервного насінневих фондів.

Створення страхового насінневого фонду обов'язкове для всіх виробників насіння. Страхові насінневі фонди оригінального, елітного і репродукційного насіння створюються відповідними суб'єк-

¹ Первинні ланки насінництва і розсадництва — це посіви і насадження розсадників добору і розмноження визнаного сорту.

тами насінництва в обсягах, передбачених Мінагрополітики України. Поновлення страхових насінневих фондів відбувається щорічно. Використання насіння страхових насінневих фондів не за призначенням у межах строків, визначених Мінагрополітики України, забороняється.

Державний резервний насінневий фонд створюється для забезпечення насінням районів, що не виробляють власного насіння або мають обмежені можливості його виробництва, для надання допомоги в разі знищення або пошкодження насінницьких посівів внаслідок стихійного лиха, забезпечення сортівідновлення, сортозаміни та реалізації насіння за міжнародними договорами. Обсяги формування державного резервного насінневого фонду щодо насіння сільськогосподарських рослин визначаються Мінагрополітики України (насіння лісових рослин — Державним комітетом лісового господарства України, насіння квітково-декоративних рослин — Державним комітетом України з питань житлово-комунального господарства) і затверджуються Кабінетом Міністрів України¹. Заготівля насіння в державний резервний насінневий фонд здійснюється на контрактній основі, а також за рахунок імпорту. Формування партій насіння з товарного зерна забороняється. Вищезазначені органи за рахунок коштів Державного бюджету України забезпечують заготівлю насіння до державного резервного насінневого фонду, а також його зберігання.

Суб'єкти насінництва та розсадництва мають право розмножувати, заготовляти, реалізовувати та використовувати насіння і садивний матеріал сортів рослин (клонів, ліній, гібридів), якщо їхні виробничі умови відповідають атестаційним вимогам, встановленим Мінагрополітики України (для лісового насіння — Державним комітетом лісового господарства України, для квітково-декоративного насіння — Державним комітетом з питань житлово-комунального господарства України) відповідно до його компетенції. Порядок проведення атестації суб'єктів господарювання на право виробництва та реалізації насіння і садивного матеріалу затверджений наказом Мінагрополітики України від 29 травня 2003 р. № 152.

Право на виробництво та реалізацію оригінального та елітного насіння надається суб'єктам насінництва та розсадництва за наслідками атестації, проведеної Мінагрополітики України, Держкомлісгоспом України, Держжитлокомунгоспом України за участю Української академії аграрних наук, суб'єктів насінництва та розсадництва. Право на виробництво та реалізацію репродукційного насіння й садивного матеріалу, гібридів першого покоління надається спеціалізованим насінницьким і розсадницьким господарствам, фермерським господарствам та іншим суб'єктам насінництва

¹ Див.: Порядок формування, зберігання та використання державного резервного насінневого фонду, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 27 червня 2003 р. № 977.

і розсадництва за наслідками атестації, здійсненої спеціально уповноваженими органами виконавчої влади з питань аграрної політики обласного рівня за участю суб'єктів насінництва й розсадництва.

Суб'єктів насінництва та розсадництва, що за наслідками атестації одержали паспорт на виробництво та реалізацію насіння і садивного матеріалу відповідних категорій, заносять до Державного реєстру виробників насіння і садивного матеріалу, який веде Мінагрополітики України. Положення про Державний реєстр виробників насіння і садивного матеріалу затверджене наказом Мінагрополітики України від 29 травня 2003 р. № 152. Суб'єкти насінництва і розсадництва, не занесені до Державного реєстру виробників насіння і садивного матеріалу, не мають права виробляти насіння і садивний матеріал для реалізації.

Насіння і садивний матеріал вводять в обіг після їх визнання державними органами управління й контролю в насінництві та розсадництві, що підтверджується відповідними документами. Насіння і садивний матеріал вважаються визнаними, якщо вони: за сортовою чистотою і посівними якістьми відповідають вимогам нормативного документа; належать до сорту, який занесено до Державного реєстру сортів рослин, придатних для поширення в Україні, або за результатами державного випробовування сорту визнані перспективними, тобто показали значну свою перевагу щодо урожайності або за іншими цінними ознаками.

Визначаючи сортові і посівні якості насіння й садивного матеріалу, застосовують єдині методи і лабораторно-технічні засоби, єдину термінологію і нормативну документацію. Норми сортових і посівних якостей насіння й садивного матеріалу встановлюються нормативними документами в галузі насінництва та розсадництва. Визначення сортових якостей насіння і садивного матеріалу здійснюється методом апробації, ґрунтового й лабораторного сортового контролю. Обсяги апробації сортових посівів та насаджень рослин визначаються виробниками насіння та садивного матеріалу самостійно, відповідно до необхідності задоволення власних насінневих потреб, створення страхових фондів, виконання згідно з укладеними договорами поставок в державний резервний насінневий фонд, а також з урахуванням реалізації на ринку насіння. Апробація сортових посівів і насаджень, ґрунтовий та лабораторний сортовий контроль здійснюються в порядку, визначеному Мінагрополітики України, в лісовому насінництві — Держкомлісгоспом України, в квітково-декоративному насінництві — Держжитлокомунгоспом України, за кошти Державного бюджету України та інших джерел фінансування.

У разі невідповідності якості посіву вимогам нормативних документів його вилучають із числа насінневих, а одержане насіння переводиться в нижчу категорію, вимогам якої воно відповідає і не може використовуватися з посівною метою. При цьому насіння сільськогосподарських рослин, яке безпосередньо не слугує продо-

вольчим та кормовим цілям, знищують під наглядом державного інспектора з насінництва за рахунок власника насіння. Порядок знищення насіння таких рослин затверджений наказом Мінагрополітики України від 14 травня 2003 р. № 132.

Усі партії насіння й садивного матеріалу, призначені для реалізації, повинні мати сертифікати, що засвідчують їх сортові та посівні якості. Сертифікація та видача сертифікатів, що засвідчують сортові та посівні якості насіння, здійснюються державними насінневими інспекціями¹, які є органами сертифікації в системі УкрСЕПРО згідно з вимогами Закону України від 17 травня 2001 р. “Про підтвердження відповідності”. У разі, якщо насіння й садивний матеріал не відповідають вимогам заявленої категорії, відповідна державна насіннева інспекція знижує її до тієї категорії, вимогам якої вони відповідають, або надає обґрунтовану відмову у видачі сертифіката.

Визначення посівних якостей методом аналізу проб, відібраних від партій насіння й садивного матеріалу, і видача відповідних документів на останні здійснюються лабораторіями Української державної насінневої інспекції², Української державної помологічно-ампелографічної інспекції, Української державної лісонасінневої інспекції, Української державної квітково-декоративної насінневої інспекції відповідно до їх компетенції. Проби насіння й садивного матеріалу від партій, що підлягають реалізації, відбирають працівники державних насінневих інспекцій відповідно до своєї компетенції, а для власних потреб виробника — сам виробник або особи, уповноважені на те відповідними державними насінневими інспекціями. На насіння і садивний матеріал, які за даними лабораторного аналізу відповідають вимогам нормативних документів, їх власнику видають сертифікат. Використання на посів насіння, яке не перевірене в лабораторіях або не відповідає вимогам нормативних документів, забороняється.

Насіння і садивний матеріал, що експортуються, супроводжуються міжнародним і фітосанітарним сертифікатами. Порядок ввезення в Україну і вивезення з України насіння і садивного матеріалу сортів рослин для наукових цілей та цілей державного сорто-випробування затверджений наказом Мінагрополітики України і Державної митної служби України від 18 липня 2003 р. № 243/474. Насіння і садивний матеріал можна ввозити в Україну за умови, якщо:

— вони належать до сорту, який занесено до Державного реєстру сортів рослин, придатних для поширення в Україні, або за результатами державного випробування визнано перспективним;

¹ Див.: Положення про Державну насінневу інспекцію Автономної Республіки Крим та обласні державні насінневі інспекції та Положення про районні, мікрайонні, міські державні насінневі інспекції, затверджені наказом Мінагрополітики України від 12 квітня 2001 р. № 104.

² Див.: Положення про Українську державну насінневу інспекцію, затверджене наказом Мінагрополітики України від 19 грудня 2000 р. № 255.

— державна інспекція з карантину рослин видала дозвіл на їх ввезення;

— насіння і садивний матеріал мають сертифікат походження;

— мають фітосанітарний сертифікат, виданий державними органами з карантину рослин країни-експортера;

— призначені для селекційних і дослідних робіт, експонування;

— супроводжуються сертифікатом, що засвідчує їх якість.

Експертне визначення якості насіння й садивного матеріалу дають на вимогу споживачів у лабораторіях Української державної насінневої інспекції, Української державної помологічно-ампелографічної інспекції, Української державної лісонасінневої інспекції, Української державної квітково-декоративної насінневої інспекції відповідно до їхньої компетенції. Правила експертного визначення якості насіння і садивного матеріалу та порядок оформлення заяв затверджені наказом Мінагрополітики від 8 липня 2003 р. № 223. Експертний порядок такого визначення застосовується у разі, коли споживач продукції насінництва має сумніви щодо його якості.

Державний контроль у насінництві та розсадництві здійснюють Українська державна насіннева інспекція, Державна насіннева інспекція Автономної Республіки Крим, обласні, районні, міські, міжрайонні державні насінневі інспекції, Українська державна помологічно-ампелографічна інспекція, Українська державна лісонасіннева інспекція, державні зональні лісонасінневі інспекції, Українська державна квітково-декоративна насіннева інспекція.

Згідно з п. 65 ст. 9 Закону України від 1 червня 2000 р. “Про ліцензування певних видів господарської діяльності”, гуртову торгівлю насінням на внутрішньому ринку України здійснюють суб’єкти аграрного права виключно за наявності у них спеціального дозволу (ліцензії), який видається Мінагрополітики, Держкомліскоспом і Держжитлокомунгоспом — по всій території України або місцевими державними адміністраціями — на території відповідних адміністративно-територіальних одиниць. Насіння технічних і продовольчих культур (кукурудзи, соняшнику, цукрових буряків та інших), що мають особливу схему вирощування гібридного насіння за участю селекційних установ, елітних господарств і переробних підприємств, призначене безпосередньо для висіву і реалізується тільки після відповідної його обробки на сертифікованих насінневих підприємствах у спеціальних цехах і на обладнанні за умови обов’язкової відповідності нормативним документам. Особливі правила ведення лісового насінництва визначені Системою ведення лісового насінництва, затвердженою наказом Міністерства лісового господарства України від 22 липня 1996 р. № 77.

§ 10. Правове регулювання захисту рослин

Правовий інститут захисту рослин — один із великих комплексних інститутів аграрного права. Він охоплює сукупність правових

норм, які регулюють суспільні відносини з підтримання фітосанітарного правопорядку в Україні і спрямовані на захист рослин від шкідників, хвороб і бур'янів, а також від надмірної хімізації сільського господарства.

Позаяк загроза розповсюдження шкідників і хвороб може мати міжнародний характер, Україна бере участь у міжнародних угодах з захисту рослин. Вона є учасницею Міжнародної конвенції про захист рослин (Рим, 1951 р.), яка визначає заходи міжнародної спільноти з боротьби з шкідниками і хворобами рослин, а також встановлює зразок фітосанітарного свідоцтва. Міжнародною організацією, яка працює над питаннями захисту рослин, є ФАО (Організація об'єднаних націй з продовольства і сільського господарства). У межах Європейського регіону діє Конвенція про заснування Європейської і Середземноморської організації захисту рослин в редакції 1955 р., до неї приєдналася й Україна.

На виконання своїх міжнародних зобов'язань наша держава прийняла Закон від 14 жовтня 1998 р. "Про захист рослин", який визначає загальні положення захисту рослин в Україні. Стаття 1 цього Закону визначає захист рослин як комплекс заходів, спрямованих на зменшення втрат урожаю та запобігання погіршенню стану рослин сільськогосподарського та іншого призначення, багаторічних насаджень, дерев, чагарників, рослинності закритого ґрунту, продукції рослинного походження через шкідників, хвороби і бур'яни. Комплексний інститут захисту рослин охоплює також правові інститути карантину рослин і правового регулювання поводження з пестицидами й агрохімікатами (засобами захисту рослин). Останній розглядається у розділі цього підручника, присвяченому охороні довкілля в сільському господарстві.

Згідно зі ст. 11 Закону України від 19 жовтня 1998 р. "Про захист рослин", спеціально уповноваженими органами виконавчої влади в галузі захисту рослин є Головне управління державної служби захисту рослин (Головна державна інспекція захисту рослин) Мінагрополітики, а також державні станції захисту рослин Автономної республіки Крим областей і районів¹. У населених пунктах, на територіях природно-заповідного фонду, в лісопаркових частинах зелених зон, захисних лісових насадженнях у смугах відведення залізниць та автомобільних доріг захист рослин здійснюють ті підрозділи захисту рослин підприємств, установ та організацій, які є їх (рослин) власниками чи користувачами. Спеціальним органом у справі захисту рослин є також Державна служба з карантину рослин України, яка діє на підставі Статуту, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 1993 р. № 892. Вона складається з Головної державної інспекції з карантину рослин з Центральною науково-дослідною карантинною лабораторією та Центральним фумігаційним загоном Мінагрополітики; держав-

¹ Див.: Положення про державні станції захисту рослин кожної області затверджені наказом Мінагрополітики України від 18 липня 2000 р. № 127.

них обласних інспекцій з карантину рослин, пунктів карантину рослин у морських (річкових) портах, на відповідних залізничних станціях та летовищах, на підприємствах поштового зв'язку, шосейних шляхах, автовокзалах, автостанціях, пунктах пропуску на Державному кордоні України, зональних та обласних карантинних лабораторій, обласних фумігаційних загонів.

Стаття 18 Закону "Про захист рослин" визначає права та обов'язки суб'єктів аграрного права із захисту рослин.

Відповідно до ст. 24 зазначеного Закону на підприємствах, в установах та організаціях усіх форм власності захист рослин здійснюють працівники, які пройшли відповідну підготовку з технології захисту рослин, і тільки під безпосереднім керівництвом спеціалістів у цій справі. Громадяни, яким земельні ділянки належать на праві власності або праві користування і котрі займаються вирощуванням сільськогосподарських та інших рослин і насаджень, мають бути обізнані з засобами захисту рослин і технологією їх застосування.

Закон України "Про захист рослин" для боротьби з шкідниками, хворобами рослин і бур'янами передбачає можливість впровадження *особливого режиму захисту рослин*, який визначає як особливий правовий режим діяльності місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій, спрямований на локалізацію і ліквідацію особливо небезпечних шкідників і хвороб у межах населеного пункту, району, області, кількох областей. Такий режим поширюється на території населеного пункту, району, області, декількох областей у разі масового розвитку особливо небезпечних шкідливих організмів і виникнення потреби в додаткових заходах та ресурсах щодо їх локалізації і ліквідації.

Державні інспектори (або їхні заступники) захисту рослин України, областей, районів упродовж однієї доби після виявлення масового розповсюдження особливо небезпечних шкідливих організмів вносять подання про запровадження особливого режиму захисту рослин до відповідного органу місцевого самоврядування, місцевого органу виконавчої влади або Кабінету Міністрів України. Територія особливого режиму захисту рослин встановлюється в межах населеного пункту, району області — відповідним органом місцевого самоврядування чи місцевим органом виконавчої влади, а в межах кількох областей — Кабінетом Міністрів України. Орган, який прийняв рішення про запровадження або зняття особливого режиму захисту рослин, негайно повідомляє про це підприємства, установи та організації, розташовані на відповідній території, і громадян, що на ній проживають.

На території з особливим режимом захисту рослин здійснюються знешкодження особливо небезпечних шкідливих організмів, залучення та використання державних ресурсів (наукових, матеріальних та ін.), а також ресурсів підприємств, установ, організацій усіх форм власності та громадян для локалізації і ліквідації особливо

небезпечних шкідливих організмів з попереднім відшкодуванням їм понесених ними витрат. Особливий режим захисту рослин може передбачати й інші необхідні заходи.

Відповідно до ст. 1 Закону України від 30 червня 1993 р. "Про карантин рослин" (в редакції Закону від 3 квітня 2003 р.) *карантин рослин* — це система заходів органів державної влади, спрямованих на захист рослинного світу України від занесення карантинних організмів. Карантинний організм визначається Законом як вид шкідника, збудника хвороби рослин, який відсутній або обмежено поширений на території України та може завдати значної шкоди рослинам і рослинним продуктам. Отже, якщо Закон України "Про захист рослин" регулює всі відносини з захисту рослин від шкідників, хвороб і бур'янів, то Закон "Про карантин рослин" регулює тільки захист рослин від таких шкідників, збудників хвороб рослин, які відсутні або обмежено поширені на території України. Тобто карантин рослин є органічною складовою захисту рослин і запобігає непродуманій інтродукції шкідників рослин, що можуть проникнути на територію України з-за кордону.

У разі виявлення карантинних організмів Закон передбачає впровадження карантинного режиму, який є різновидом особливо-го режиму захисту рослин. Карантинний режим запроваджується: в межах декількох областей Кабінетом Міністрів України; на території області, декількох районів, району, населеного пункту чи території окремого господарства — відповідною місцевою державною адміністрацією. Він діє протягом доби з моменту виявлення карантинного організму. Орган, який прийняв рішення про запровадження або скасування такого режиму, протягом доби повідомляє про це осіб, що проживають у карантинній зоні.

Рослини й рослинні продукти, заражені карантинними організмами, які неможливо знезаразити або технічно переробити, підлягають знищенню в порядку, встановленому законом. Використання та вивезення підкарантинних матеріалів та об'єктів з карантинної зони у виладках виявлення, локалізації та ліквідації карантинних організмів у вогнищі зараження допускаються Мінагрополітики відповідно до закону.

Особи, діяльність яких пов'язана з виробництвом, переробкою, зберіганням, транспортуванням і торгівлею рослинами та рослинними продуктами, мають право одержувати від органів Державної служби з карантину рослин України інформацію про фітосанітарний стан на відповідній території. Особам, яким завдано шкоди внаслідок запровадження карантинного режиму або у зв'язку з ліквідацією карантинних організмів, а також майно яких використовувалося з метою запобігання поширенню і ліквідації карантинних організмів, збитки відшкодовуються згідно із законодавством.

Закон регулює порядок здійснення фітосанітарного контролю, тобто обстеження підкарантинних матеріалів для виявлення карантинних організмів. Фітосанітарному контролю підлягають усі підка-

рантинні матеріали та об'єкти¹, зокрема ті, що переміщуються через державний кордон України (зовнішній фітосанітарний контроль), та карантинні зони (внутрішній фітосанітарний контроль). Підкарантинні матеріали та об'єкти можна ввозити в Україну за наявності *фітосанітарного сертифіката*, що його видають державні органи з карантину і захисту рослин країни-експортера, і *карантинного дозволу*, що видає Головна державна інспекція з карантину рослин України. Митне оформлення вантажів провадиться лише після здійснення фітосанітарного контролю. Підкарантинні матеріали можна вивозити за межі карантинної зони за наявності *карантинного сертифіката*.

Фітосанітарний контроль на державному кордоні України та транспорті (в тому числі — на об'єктах автомобільного, залізничного, водного і повітряного транспорту, митницях, на підприємствах поштового зв'язку тощо) здійснюють державні інспектори з карантину рослин, оформлюючи відповідні документи². Прикордонні пункти карантину рослин облаштовуються в пункті пропуску через державний кордон України. Фітосанітарний контроль деревини здійснюється згідно з Правилами фітосанітарного контролю деревини та виробів з неї, затвердженими наказом Головної державної інспекції з карантину рослин України від 6 серпня 2002 р. № 65. Під час фітосанітарного контролю Центральна науково-дослідна карантинна лабораторія та інші карантинні лабораторії провадять *фітосанітарну експертизу*, щоб виявити у підкарантинних матеріалах та об'єктах карантинні організми. На методи проведення фітосанітарної експертизи затверджено відповідні державні стандарти.

Україна
Україна
Україна

§ 11. Правові аспекти вирощування наркотичних рослин

Україна
Україна
Україна

Відповідно до своїх міжнародних зобов'язань Україна активно вживає заходів щодо боротьби з наркоманією та обігом наркотичних речовин. У зв'язку з цим у суб'єктів аграрного права часто виникають питання про можливість вирощування в господарствах наркотичних рослин для промислових потреб, зокрема, снотворного маку чи конопель. Останнім часом протинаркотичне законодавство набрало істотного розвитку, зокрема стосовно правового

¹ Підкарантинними матеріалами та об'єктами Закон визнає матеріали та об'єкти, які можуть сприяти поширенню карантинних організмів або за допомогою яких вони можуть поширюватися. Перелік підкарантинних матеріалів та об'єктів визначений постановою Кабінету Міністрів України від 24 листопада 1993 р. № 953 "Про розширки на інспектування підкарантинних матеріалів, платних послуг підприємствам, організаціям та громадянам". Правилами перевезення вантажів, які підлягають фітосанітарному контролю, затвердженими наказом Мінтрансу України від 21 листопада 2000 р. № 644, а також Правилами фітосанітарного контролю на державному кордоні України, затвердженими наказом Головної державної інспекції з карантину рослин від 25 вересня 1996 р. № 72.

² Див.: Інструкція про порядок виготовлення та використання бланків карантинного дозволу на імпортування фітосанітарного сертифіката та фітосанітарного сертифіката на реекспорт, карантинного сертифіката, затверджена наказом *Мінагрополітики України* від 5 вересня 2002 р. № 255.

регулювання вирощування наркотичних рослин. Це дає підстави говорити про формування правового інституту наркотичних рослин як специфічного інституту аграрного права. Важливим законодавчим актом, який регулює порядок вирощування наркотичних рослин в Україні, є Закон України від 15 лютого 1995 р. “Про обіг в Україні наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів” (в редакції Закону від 8 липня 1999 р.).

Цей Закон визнає вирощування наркотичних рослин діяльністю в сфері обігу наркотичних засобів. Згідно із ним постанова Кабінету Міністрів України від 6 травня 2000 р. № 770 затвердила Перелік наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, який поділяє наркотичні засоби і рослини на 4 таблиці, з яких перша містить 3 списки наркотичних засобів, а решта — по 2 списки. Включення наркотичного засобу чи рослини до тієї або іншої таблиці чи списку означає поширення на них відповідного правового режиму згідно із Законом.

Стаття 7 Закону забороняє вирощувати в Україні наркотичні рослини, включені до першої таблиці, зокрема — кокаїнового кушу. Але ця заборона не поширюється на рослини, що включені до третього списку першої таблиці: рослини виду мак снотворний і рослини виду коноплі. Закон встановлює особливі правила вирощування таких наркотичних рослин. Діяльність, пов'язана з культивуванням та (чи) використанням або реалізацією снотворного маку чи конопель з метою виробництва та (або) виготовлення наркотичних засобів і психотропних речовин, дозволяється підприємствам державної та комунальної форми власності за наявності у них відповідної ліцензії.

Діяльність, пов'язана з культивуванням та (або) використанням чи реалізацією снотворного маку та конопель з низьким вмістом наркотичних засобів для промислових цілей, за винятком виробництва та (або) виготовлення наркотичних засобів і психотропних речовин, дозволяється підприємствам усіх форм власності за наявності у них відповідної ліцензії. Вирощування рослин виду мак снотворний для виробництва насіння допускається лише за умови використання насіння, зібраного із сортів рослин, у висушеній соломі яких вміст морфіну не перевищував 0,15%. Культивувати снотворний мак можна насінням першої репродукції, придбаним в установленому порядку. Вирощування рослин роду коноплі для промислових цілей, за винятком виробництва та виготовлення наркотичних засобів, допускається за умови використання насіння, зібраного із сортів рослин, у висушеній соломі яких вміст морфіну не перевищував 0,15%.

Згідно з п. 24 ст. 9 Закону України від 1 червня 2000 р. “Про ліцензування певних видів господарської діяльності”, вирощування і використання рослин, що містять наркотичні засоби, для промислових цілей підлягає ліцензуванню. Ліцензії на культивування та (чи) використання або реалізацію снотворного маку чи конопель видає Мінагрополітики. Положення про ліцензійну комісію з ліцензування провадження господарської діяльності з культивування

та використання рослин, що містять наркотичні засоби, для промислових цілей затверджене наказом Мінагрополітики України від 13 лютого 2002 р. № 44.

Юридичні особи, діяльність яких пов'язана з культивуванням та (або) використанням чи реалізацією снотворного маку чи конопель, зобов'язані вжити заходів щодо забезпечення встановленого законодавством режиму охорони посівів, місць зберігання і перероблення цих рослин. Юридичні особи, які не мають ліцензії на культивування снотворного маку чи конопель, та фізичні особи, які є власниками або землекористувачами земельних ділянок, на яких ростуть ці рослини, зобов'язані знищити останні. Порядок знищення рослин, що містять наркотичні засоби та психотропні речовини, а також відходів таких рослин затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 1 червня 2002 р. № 743.

Юридичні особи, діяльність яких пов'язана з вирощуванням наркотичних рослин, в порядку, встановленому Положенням про порядок здійснення діяльності у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 3 січня 1996 р. № 6, зобов'язані подавати відомості про кількість вирощених та (або) використаних снотворного маку й конопель, щорічно, із зазначенням залишків наркотичних рослин на кінець року.

Для виконання державного замовлення на одержання макової та конопляної соломи Мінагрополітики щорічно видає спеціальні свідоцтва на право культивування снотворного маку та коноплі. У цих свідоцтвах зазначаються точні розміри земельних ділянок, призначених для культивування снотворного маку або коноплі, мінімальний термін поставки врожаю, встановлений відповідно до географічних і кліматичних умов. Макову солому треба здавати державним підприємствам лікарського рослинництва, зазначеним у свідоцтвах; конопляну солому — заготівельним пунктам (або безпосередньо прядильним заводам), зазначеним у свідоцтвах. Зберігати макову та конопляну солому після терміну, встановленого у свідоцтві, підприємствам-виготівникам забороняється.

Боротьба з незаконним вирощуванням наркотичних рослин провадиться згідно із Законом України від 15 лютого 1995 р. "Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживанню ними". Згідно зі ст. 106-2 Кодексу України про адміністративні правопорушення за незаконні посіви або вирощування снотворного маку чи конопель накладається штраф від 80 до 88 неоподаткованих мінімумів доходів громадян. Залежно від характеру скоєння правопорушення та з урахуванням вини порушника, винним може загрозувати кримінальна відповідальність згідно зі ст. 310 Кримінального кодексу України: штраф до 850 грн., арешт на строк до 6 місяців, або обмеження волі на строк до 3 років. Якщо кількість незаконно вирощуваних снотворного маку чи конопель перевищувала 500 рослин, винному загрожує кримінальна відповідальність позбавленням волі на строк від 3 до 7 років.

Розділ 19

Договірні відносини сільськогосподарських організацій (орендні відносини)

§ 1. Особливості аграрно-правового регулювання договірних правовідносин у сільському господарстві

Питання про договори в сільському господарстві є одним зі спірних і проблемних у науці аграрного права, але в будь-якому разі слід мати на увазі, що аграрно-правові договори є предметом саме аграрного права¹. При цьому, як вважають науковці, у законодавстві важливо повно відобразити специфіку сільськогосподарського виробництва та сільськогосподарських договорів. Специфіка договірних відносин у цій галузі виявляється в кожному структурному елементі договору (предмет, сторони тощо)². Світовий досвід доводить, що сільське господарство без державного регулювання, спеціально орієнтованого на захист його майнових інтересів, без створення системи підтримки не може ефективно функціонувати, оскільки воно є галуззю з підвищеним виробничо-господарським ризиком. Виробничий процес у ньому навіть в умовах найвищого рівня науково-технічного та сервісного забезпечення контролюється людиною не повністю. Державне регулювання має бути орієнтовано також на охорону земель від надмірної експлуатації, стримування перевиробництва з одночасним збереженням відповідного рівня життя того, хто працює в сільському господарстві.

У розвинутих країнах важливість створення "привілейованого" стану сільського господарства усвідомлена суспільством, визнана теоретично, реалізована в законодавстві та здійснюється на практиці. Перерозподіл національного доходу для підтримування аграрного сектора є певним навантаженням для населення, але в кінцевому підсумку від стимулювання сільського господарства матиме вигоди й споживач³.

Такий "привілейований" стан сільського господарства спричинив впровадження політики аграрного протекціонізму. Вона здійснюється у вигляді системи державних заходів, спрямованих на стимулювання національного сільського господарства та захист національного

¹ Див.: Аграрне право України: Підручник / За ред. В. З. Янчука. — 2-е вид. — К., 1999. — С. 576.

² Див.: Семчик В. И. Имущественно-правовые отношения в сельском хозяйстве. — К., 1984. — С. 172.

³ Бычкова Ц. В. Новые подходы к решению продовольственной проблемы: истинное и ложное // Государство и право. — 1992. — № 7. — С. 36.

ринку від імпорту. Концептуальною основою державної підтримки сільського господарства є визнання його стану хронічно невідгідним у системі товарних зв'язків в економіці. За радянських часів сільське господарство було, можна сказати, донором промисловості та міста. Його внесок у національний дохід на 1990 р. майже вдвічі перевищував державні вкладення в нього. Необхідність системи підтримування сільського господарства держана політика ігнорувала. Останніми десятиріччями окремі елементи концепції такого підтримування сільського господарства дістала своє відображення в законодавстві. Першим кроком до створення режиму сприяння агропромислексу в Україні став Закон України від 17 жовтня 1990 р. "Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві України" (в редакції Закону від 15 травня 1992 р.), яким визначаються умови, зміст і межі пріоритетності розвитку соціальної сфери села та агропромислового комплексу в структурі народного господарства¹. Вищезазначене підтверджує тезу, що галузь сільського господарства є важливою серед інших. Питання національної безпеки зобов'язують державу створити особливі умови розвитку цієї сфери, що має позначитися на її правовому регулюванні. За умови забезпечення реалізації свободи обрання форм господарювання на землі це має обмислити, а в окремих випадках виключити можливість безмежної дії ринкових механізмів та свобод, зокрема щодо забезпечення свободи договорів у сільському господарстві.

Останнім часом поширилась думка, що сільське господарство природно перейде до ринку на основі вільного встановлення цін на власну продукцію. Світовий досвід доводить інше: ринкові механізми недостатні для ефективного функціонування агрокомплексу, що потребує протекціонізму, захисту від мінливості та стихій ринку. Без цього сільське господарство не може обійтися через фактичну нерівність у взаєминах із промисловими, фінансовими та торговельними партнерами. У жодній із розвинутих країн не відмовились від закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію, в яких враховується певний рівень витрат фермера.

Тому, кажучи про предмет аграрно-правового регулювання договорних відносин, слід зробити застереження. Аграрне право не визначає загальні положення про договори, правочини; всі аграрно-правові договори підпорядковуються загальним правилам цивільного законодавства. Аграрне право визначає особливості їх правового регулювання.

Враховуючи, що аграрне право є галуззю комплексною, яка містить норми як приватного, так і публічного права, законодавець, конструюючи її механізми, зобов'язаний в її рамках знайти "золоту середину" — взяти до уваги як індивідуальні інтереси, так і колективні, тобто національні інтереси всієї України щодо забезпечення національної безпеки.

¹ Бычкова Ц. В. Новые подходы к решению продовольственной проблемы: истинное и ложное // Государство и право. — 1992. — № 7. — С. 36.

Оскільки Конституцією України закріплено як загальний принцип — невтручання в сферу господарювання, аграрне законодавство має встановити принципи та засади особливостей державно-правового регулювання відносин у галузі сільського господарства. Водночас, одним із пріоритетних напрямів державної політики аграрного протекціонізму має бути турбота про селянина. На сьогодні українське законодавство не має загальних засад регулювання державою відносин у сфері економіки в цілому і сільському господарстві зокрема, але такі події, як зернова криза, що охопила Україну 2003 р., примусять українських законодавців та урядовців переглянути свої підходи до державного управління цією галуззю, припинити розглядати селянина виключно як на платника податків та постачальника продовольства; тим більше, що за усіх часів сільське населення було та є генофондом нації.

Криза, що охопила сільське господарство у зв'язку з неефективністю існуючих форм господарювання на селі, породила оману про те, що проста зміна цих форм господарювання автоматично дозволить подолати всі кризові явища. Реформування форм господарювання на селі дасть змогу створити лише передумови до аграрної реформи. Це означає, що земельна реформа є першим, скоріше підготовчим етапом дальшої аграрної реформи. А ця реформа вимагатиме величезних інвестицій.

Сільському господарству потрібне насіння нових, більш продуктивних рослин, нові технології у сфері агрономії, нова техніка, і, нарешті, нові технології у сфері організації його управління (менеджменту). Мінімальні передумови цих бажаних перетворень, найближчими роками має створити Українська держава. При цьому необхідно враховувати, що суб'єктам нових форм господарювання на селі бракує як сучасних економічних, так і правових знань, що також негативно позначається на ефективності галузі загалом. І договори в сільському господарстві є тим правовим інструментом, за допомогою кваліфікованого використання якого на селі можуть відбутися зазначені перетворення.

§ 2. Класифікація договірних зобов'язань у сільському господарстві

Щоб досягти як практичної, так і наукової мети в аграрному праві провадиться класифікація договорів у сільському господарстві за певними ознаками. При цьому треба брати до уваги, що сама галузь аграрного права є самостійною комплексною галуззю, тому з одного боку, загальні положення про правочини та їх різновид — договори — містяться в цивільному законодавстві, а правила про окремі специфічні договори в господарських відносинах зазнали свого правового регулювання в рамках господарського законодавства. З іншого боку, специфіка відносин аграрного виробництва сама по собі та в поєднанні зі специфікою їх законодавчого ре-

гулювання зумовлює особливий підхід до визначення поняття, класифікації, змісту договорів у сільському господарстві.

Через це наука аграрного права не може не враховувати системи договірних зобов'язань за ЦК, який поділяє їх на договори: ті, що опосередковують перехід права власності; пов'язані з передачею майна у тимчасове користування; про виконання робіт; про надання послуг; про страхування; прокредитно-розрахункові відносини; про розпорядження майновими правами інтелектуальної власності.

Серед договорів, що опосередковують перехід права власності, розглядаються зобов'язання із купівлі-продажу, дарування, ренти; при цьому як різновид зобов'язань купівлі-продажу виокремлюються роздрібна купівля-продаж, поставка, контракція сільськогосподарської продукції, постачання енергетичними та іншими ресурсами через приєднану мережу, міна. Отже, у визначенні природи та основної класифікації договорів системоутворююче значення має нині саме ЦК.

У науці аграрного права вирізняється група договорів на реалізацію сільськогосподарської продукції. У науковій та практичній літературі пропонується така система договорів на реалізацію сільськогосподарської продукції: договір контракції сільськогосподарської продукції; договір купівлі-продажу сільськогосподарської продукції; договір міни; договір комісії. Але до такої системи побудови договірних зобов'язань мають бути зроблені певні застереження: по-перше, контракція, за ЦК, розглядається як різновид купівлі-продажу; по-друге, за власною природою договір комісії безпосередньо не сприяє реалізації сільськогосподарської продукції, а лише опосередковує її в майбутньому, тому що за договором комісії, відповідно до ст. 1011 ЦК, одна сторона (комісіонер) зобов'язується за дорученням другої сторони (комітента) за плату вчинити один або кілька правочинів від свого імені, але за рахунок комітента.

Найповніше специфіку договірних відносин у сільському господарстві враховує класифікація, яка поділяє аграрно-правові договори на 3 основні групи. До першої групи належать такі: про спільну діяльність з виробництва певної продукції рослинництва та тваринництва; про спільну діяльність з виробництва, дорощування та відкормлювання молодняка худоби та птиці; на виробництво та переробку кормів для тваринництва; з фермерськими господарствами на виробництво продукції на землях цих господарств; інші договори про виробництво сільськогосподарської продукції. До другої групи аграрно-правових договорів належать: про реалізацію сільськогосподарської продукції та товарів; про матеріально-технічне забезпечення; про фінансове забезпечення; інші договори про реалізацію продукції та постачання. До третьої групи: про агрохімічне обслуговування сільськогосподарських підприємств; про виконання меліоративних робіт; про ремонт техніки та її технічне обслуговування; про виконання інших підрядних робіт; про надання нау-

кових послуг аграрним підприємствам; договори з банківськими установами та інші про надання різноманітних послуг¹.

Поза цією системою договорів лишається велика група договорів, застосування яких має поширюватися із впровадженням новітніх технологій у сільському господарстві. Такими є договори про використання науково-технічної продукції у сільському господарстві, наприклад, договори на передачу (відчуження) прав на сорт, договори на передачу (відчуження) майнового права на сорт і передачу права на використання сорту; договори про виконання науково-дослідних, дослідно-конструкторських та технологічних робіт у сфері сільського господарства тощо. Зважаючи на специфіку цієї групи договорів, їх аналіз провадимо в окремому підрозділі підручника.

Слід також враховувати, що в ст. 3 ЦК засадою цивільного законодавства проголошено свободу договору, що уможливорює створення змішаних і комплексних договорів. Такі договори є самостійним різновидом договірних зобов'язань, при встановленні яких, насамперед, слід враховувати волю сторін, втілену через волевиявлення в певну правову форму, за умови, що така воля та волевиявлення не суперечать чинному законодавству та моральним засадам суспільства.

Особливе місце у системі аграрно-правових договорів належить біржовим договорам на реалізацію сільськогосподарської продукції. Вони мають стати інструментом кредитування сільського господарства та фактором забезпечення його стабільності й невпинного розвитку.

§ 3. Контрактація та інші окремі договори щодо реалізації сільськогосподарської продукції

Формування державних ресурсів сільськогосподарської продукції, забезпечення населення продовольством, а переробних підприємств — сировиною значною мірою залежать від чітко налагодженої системи договірних відносин із закупівель цієї продукції у сільськогосподарських товаровиробників. Оскільки, як вважає В. В. Луць, біржова торгівля сільгосппродукцією не досягла належного рівня, закупівлі цієї продукції заготівельниками та іншими організаціями безпосередньо у її виробників здійснюються переважно за договорами контрактації².

Контрактація. Ці договори є традиційною формою закупівлі сільськогосподарської продукції ще з часів радянського права.

¹ Див.: Ставка А. Н. Договори в агропромисловому комплексі України в умовах ринка. — Харків, 1997. — С.86-97.

² Див.: Луць В. В. Контракти у підприємницькій діяльності: Навч. посіб. — 2-е вид., стер. — К., 2001. — С. 100.

У попередньому законодавстві договір контракції регулювали положення гл. 24 ЦК 1963 р. та нормативно-правові акти, прийняті відповідно до нього.

2004 р. відбулися зміни в системі нормативно-правових актів, у тому числі з питань регулювання розглядуваних відносин. Так, з 1 січня 2004 р. набрали чинності ЦК та ГК. Обидва кодекси містять положення про регулювання відносин із закупівлі сільськогосподарської продукції на умовах договору контракції.

За ЦК, договір контракції є різновидом купівлі-продажу. Положення про цей вид договірного зобов'язання міститься в гл. 54 ЦК. На ці відносини, відповідно, поширюється дія параграфу 1 гл. 54 ЦК — “Загальні положення про купівлю-продаж”. Параграф 4 гл. 54, безпосередньо присвячений договору контракції сільськогосподарської продукції, містить одну статтю — ст. 713, в якій визначається поняття цього договору, і зауважується, що до згаданого договору застосовуються загальні положення про купівлю-продаж та положення про договір поставки, якщо інше не встановлено договором та законом. За ч. 1 ст. 713, ЦК договір контракції сільськогосподарської продукції визначається як такий, за яким виробник сільськогосподарської продукції зобов'язується виробити визначену ним сільськогосподарську продукцію і передати її у власність заготівельникові (контрактанту) або визначеному ним одержувачеві, а заготівельник зобов'язується прийняти цю продукцію та оплатити її за встановленими цінами відповідно до умов договору.

У ч. 3 ст. 713 ЦК передбачено можливість визначення законом особливостей укладення та виконання договорів контракції. Це положення дає можливість визначити співвідношення положень ЦК і ГК щодо регулювання відносин із договору контракції: з одного боку, положення ГК (ст. ст. 272-274) є спеціальними стосовно положень ст. 713 ЦК; тому вони мають переважне значення в регулюванні відносин із закупівлі сільськогосподарської продукції за договором контракції. З іншого, якщо спеціальним законом окремі питання не врегульовано, мають застосовуватися положення ЦК: загальні — про купівлю-продаж, про договір поставки, якщо вони відповідають природі відносин, які існують між сторонами відповідно до конкретного договору, та іншим спеціальним законом не встановлені окремі правила про регулювання того або іншого питання. З огляду на це, положеннями ст. 272 ГК обмежуються можливості застосування договору контракції лише випадками державної закупівлі сільськогосподарської продукції, яка здійснюється за договорами контракції, що укладаються на основі державних замовлень на поставку державі сільськогосподарської продукції.

Договір контракції належить до тих договорів, що опосередковують перехід права власності (право повного господарського відання) від виробника сільськогосподарської продукції до держави в особі заготівельної (закупівельної) організації.

Договір контрактатції є оплатним, взаємним, консенсуальним. Згідно з ним виробник сільськогосподарської продукції (надалі — виробник) зобов'язується передати заготівельному (закупівельному) або переробному підприємству чи організації (надалі — контрактанту) вироблену ним продукцію у строки, кількості, асортименті, що передбачені договором, а контрактант зобов'язується сприяти виробникові у виробництві зазначеної продукції, прийняти і оплатити її. Договір вважається укладеним з моменту досягнення сторонами домовленості щодо всіх його істотних умов, передбачених ч. 3 ст. 272 ГК.

Сторонами договору контрактатції є виробник і контрактант. Контрактантами є заготівельні (закупівельні) або переробні підприємства або організації, на які у встановленому порядку покладено функції державної закупівлі, заготівлі сільськогосподарської продукції (міністерства, відомства, підприємства й організації, яким надано такі повноваження, наприклад, організації споживчої кооперації). Виробниками є організації всіх організаційно-правових форм, що виробляють сільськогосподарську продукцію (колективні, державні, акціонерні сільськогосподарські підприємства, фермерські та інші господарства).

Контрактація є самостійним договором, хоча за предметом і змістом він подібний до договорів поставки і купівлі-продажу, що й зумовило передбачену ч. 3 ст. 713 ЦК можливість застосовувати до відносин з договору контрактатції правила договорів поставки та положень про купівлю-продаж.

При цьому слід враховувати, що, згідно з п. 4 ст. 1 Закону України від 22 грудня 1995 р. "Про поставки продукції для державних потреб", особливості відносин, що виникають у зв'язку з поставками (закупівлю) для державних потреб сільськогосподарської продукції, продовольства, регулюються окремими актами законодавства України. Тобто при регулюванні відносин щодо закупівлі сільськогосподарської продукції для державних потреб не можуть бути застосовані положення зазначеного Закону. Так, закупівля сільськогосподарської продукції і продовольства для загальнодержавних потреб регулюється Указом Президента України від 18 січня 1996 р. № 62/96 "Про задоволення державних і регіональних потреб у сільськогосподарській продукції на 1996 рік" (див. лист Вищого арбітражного суду України від 22 березня 1996 р. № 01-8/110 "Про Закон України "Про поставки продукції для державних потреб").

У разі здійснення закупівель товарів, робіт і послуг, що цілком або частково відбувається за рахунок державних коштів, за умови, коли вартість закупівлі товару (товарів), послуги (послуг) дорівнює або перевищує суму, еквівалентну 2 тис. євро, а робіт — 100 тис. євро, то до таких відносин застосовується Закон України від 22 лютого 2000 р. "Про закупівлю товарів, робіт і послуг за державні кошти". При цьому, відповідно до ч. 4 ст. 6 цього Закону, у разі, якщо предметом закупівлі є сільськогосподарська продукція чи

продукти харчування вітчизняного виробництва, брати участь у тендерах можуть виключно вітчизняні сільськогосподарські товаровиробники та підприємства харчової або переробної промисловості. Відповідно до ч. 3 ст. 14 Закону України "Про закупівлю товарів, робіт і послуг за державні кошти" замовник не має права ділити закупівлю на частини з метою уникнути застосування процедури, передбачених цим Законом, з урахуванням ч. 1 зазначеної статті, яка визначає основною процедурою закупівлі відкриті торги. Тобто замовник зобов'язаний здійснювати закупівлю, враховуючи необхідність раціонального й економічного витрачання бюджетних коштів, забезпечення максимальної конкуренції та прозорості під час здійснення закупівлі.

Специфіка договору контрактації полягає в тому, що 1) він є замовленням держави сільськогосподарському виробнику на відповідну продукцію; 2) його предметом може бути лише сільгосппродукція, що, як правило, на момент укладання договору ще не існує в натурі; 3) однією зі сторін договору є безпосередньо виробник продукції; 4) на контрактанта покладаються певні обов'язки щодо сприяння виробнику (так договір контрактації певною мірою опосередковує відносини щодо виробництва продукції).

Предметом договору контрактації є продукція, одержувана внаслідок сільськогосподарського виробництва; продукцією є речі, визначені родовими ознаками, як у сирому вигляді, так і ті, що зазнали первинної обробки. Продукція, передана в рахунок виконання договору контрактації, має бути виготовлена в господарстві виробника.

При цьому, за загальним правилом, реалізація сільськогосподарськими виробниками отриманої ними продукції здійснюється на принципах вільного вибору форм, способів, видів і місця реалізації, за цінами, встановлюваними угодою сторін, а реалізація продукції в рахунок державного контракту чи замовлення — за цінами, встановленими умовами договорів з урахуванням показників нормативних актів.

Істотні умови договору контрактації сільськогосподарської продукції, як було зазначено, передбачені ч. 3 ст. 272 ГК. Договір вважається укладеним з моменту досягнення домовленості зі всіх обов'язкових (істотних) умов зазначеної статті, але це не є перешкодою для сторін, для того щоб у договорі були визначені й інші умови.

Вид продукції (асортимент), номер державного стандарту або технічних умов, гранично допустимий вміст у продукції шкідливих речовин є істотними умовами відповідно до абзацу другого частини 3 ст. 272 ГК.

Якість (сортистість) сільськогосподарської продукції, що передається виробником, має відповідати стандартам, технічним умовам, правилам ветеринарного й санітарного нагляду. Недоброякісність (невідповідність її обумовленій сортисті) переданої продукції є підставою для відмови контрактанта цілком або частково від такої

продукції, або для вимоги щодо відповідного зменшення ціни продукції відповідно до ст. 708 ЦК, тобто для прийняття її за дійсною ціною, котра відповідає якості цієї продукції.

Кількість і асортимент сільськогосподарської продукції, що підлягає закупівлі, визначається в договорах відповідно до державного контракту, а у разі його відсутності — за домовленістю сторін.

Умови доставки: за договором контрактації, за загальним правилом, вивезення, експедирування й розвантаження продукції провадяться контрактантом або за його рахунок. Але на практиці контрактант найчастіше не здійснює вивезення продукції від виробника власними силами. Сторони в договорах встановлюють один із наведених далі порядків вивезення (або використовують їх у сукупності стосовно окремих обсягів закупаваної продукції): 1) контрактант приймає продукцію безпосередньо у виробника; 2) контрактант приймає продукцію на своїх приймальних пунктах; 3) виробник безпосередньо доставляє продукцію третім особам за вказівкою контрактанта. Окремо в договорі має бути зазначена кількість продукції, яку контрактант приймає безпосередньо у виробника. Ця умова є istotною для договору.

У договорі контрактації зазначаються ціна за одиницю виміру продукції, загальна сума договору. Відповідно до змісту ст. 632 ЦК, зміна ціни після укладення договору дозволяється лише у випадках і на умовах, встановлених договором або законом. Ціна на сільськогосподарську продукцію, що поставляється, не може змінюватися угодою сторін, якщо договір укладено на підставі державного контракту, яким передбачена ціна. Вступаючи в такі договірні відносини виробник погоджується з умовами держконтракту. На продукцію, що закуповується не в рахунок держконтракту чи понад нього, сторони можуть установити інші ціни своєю угодою.

Строки виконання договору встановлюються з урахуванням особливостей виробництва і способу одержання (збирання, зберігання, дозрівання) певного виду сільськогосподарської продукції з урахуванням місцевих умов заготівель. Стосовно окремих видів сільськогосподарської продукції, зокрема продуктів рослинництва, загальні строки можуть змінюватися й уточнюватися з урахуванням кліматичних умов даного року збирання врожаю. Невід'ємною частиною договору є погоджені сторонами графіки доставки, що конкретизують терміни здачі продукції, оскільки на практиці для цього договору характерною є тривалість відносин між сторонами. Istотною для цього договору є строки здавання-приймання продукції, хоча незначення інших строків може ускладнити виконання його.

Контрактант зобов'язаний прийняти доставлену продукцію на своєму приймальному пункті або у виробника в обумовлений термін, не допускаючи простою транспортних засобів виробника.

Для договору контрактації характерно також те, що він передбачає обов'язок контрактанта надавати виробнику певну допомогу в організації виробництва і здачі продукції, в забезпеченні господарства тарою і пакувальними матеріалами, у видачі промислових чи

продовольчих товарів або комбікормів у порядку зустрічного продажу (що не передбачено законодавством про поставку). Це впливає з поняття договору контрактації та визначення обов'язків контрагента щодо надання допомоги в організації виробництва сільськогосподарської продукції та її транспортування на приймальні пункти і підприємства як істотної умови договорів контрактації.

Контрактант зобов'язаний вчасно і цілком розрахуватися за отриману продукцію. В іншому разі відповідно до ст. 4 Указу Президента України від 16 березня 1995 р. № 227/95 "Про заходи щодо нормалізації платіжної дисципліни в народному господарстві України" підприємства оптової та роздрібною торгівлі незалежно від форм власності сплачують пеню у розмірі 1,5% від суми платежу на користь товаровиробника сільськогосподарської продукції та продовольства за кожен банківський день прострочення платежу, якщо більший розмір пені не обумовлено угодою сторін.

Для договорів контрактації встановлено обов'язковий авансовий порядок оплати отриманої продукції. Сторони зобов'язані визначити в договорі розмір такого авансу і терміни його виплати. Так, для закупівель сільськогосподарської продукції за держконтрактом встановлено обов'язковий порядок авансового платежу в розмірі 50% вартості законтракованої продукції.

Для договору контрактації є обов'язковими положення про відповідальність сторін, а також вимога реального виконання зобов'язань. За невиконання або неналежне виконання сторонами своїх зобов'язань за договором настає відповідальність у вигляді неустойки і/чи відшкодування збитків. Відповідальність сторін за порушення договору ґрунтується на принципі вини. Виробник звільняється від відповідальності за невиконання зобов'язань, якщо вони не були виконані внаслідок стихійного лиха, інших несприятливих умов або з вини контрагента. Доказами настання цих подій можуть слугувати висновки державної інспекції якості та сертифікації сільськогосподарської продукції, ветеринарного нагляду, метеослужби, акти страхових організацій тощо.

Міна. З моменту посилення кризових явищ в економіці почали поширюватися бартерні (товарообмінні) операції. Відповідно до ст. 715 ЦК за договором міни (бартеру) кожна зі сторін зобов'язується передати другій стороні у власність один товар в обмін на інший. Отже, згідно з положеннями ЦК скасовано відмінності між категоріями "міна" та "бартер", з огляду на те, що вони застосовуються як синоніми. Свого часу застосування цих договорів у сільському господарстві відіграло певну позитивну роль: давало змогу діяти за умов великої інфляції. Нині уряд намагається скоротити обсяг товарообмінних операцій через те, що вони позбавляють товаровиробників обігових коштів¹.

¹ Див.: Поліводський О. А. Правове регулювання реалізації сільськогосподарської продукції // Організаційно-правові питання аграрної реформи в Україні: Монографія / Кол. авторів. За ред. В. І. Семчика. — К., 2003. — С. 200.

Біржові договори щодо реалізації сільськогосподарської продукції. Особливе місце в системі реалізації сільськогосподарської продукції український законодавець відводить біржовим договорам, розвиток яких покладається на спеціалізовані аграрні біржі. Створення системи спеціалізованих аграрних бірж започатковано Указом Президента України від 18 січня 1995 р. № 63/95 “Про заходи щодо реформування аграрних відносин”. У ньому було передбачено організацію й проведення на Українській міжбанківській валютній біржі торгів ф’ючерсними та форвардними контрактами під закупівлю сільськогосподарської продукції та продуктів її переробки із залученням до цього комерційних банків, як агентів-брокерів, з подальшим проведенням таких торгів на спеціалізованих товарних біржах.

Постановою Кабінету Міністрів України від 17 листопада 1995 р. № 916 схвалено Концепцію організації біржового сільськогосподарського ринку. У п. 1 якої проголошено перехід від державно-регульованої системи розподілу сільськогосподарської продукції та сировини і фіксованих закупівельних цін до ринкової системи переміщення товару від виробника до споживача, формування цін на основі попиту й пропозиції, що об’єктивно стимулює створення різноманітних ринкових структур, таких як ринок сировини і продовольства, оптові, роздрібні, спеціалізовані й регіональні ринки.

Зростання ролі біржової торгівлі, що відбулося останніми роками в Україні, також зумовлене тим, що держава вважає цих учасників обороту сільськогосподарської продукції необхідним елементом механізму експорту зерна з України. Зокрема відповідно до підпункту “б” п. 1 Указу Президента України від 29 червня 2000 р. № 832/2000 “Про невідкладні заходи щодо стимулювання виробництва та розвитку ринку зерна” вжито заходів щодо запровадження порядку, за яким експорт зерна здійснюється лише за експортними контрактами, укладеними та зареєстрованими на акредитованих для таких операцій біржах.

Основними інструментами фондового ринку є форвардний та ф’ючерсний контракти, які є деривативами. Відповідно до п. 1.5 Закону України від 28 грудня 1994 р. “Про оподаткування прибутку підприємств” (в редакції Закону від 22 травня 1997 р.) дериватив — це стандартний документ, що засвідчує право та/або зобов’язання придбати або продати цінні папери, матеріальні або нематеріальні активи, а також кошти на визначених ним умовах у майбутньому. Згідно з підпунктом 1.5.1 зазначеного Закону, форвардний контракт — це стандартний документ, який засвідчує зобов’язання особи придбати (продати) цінні папери, товари або кошти у визначений час та на визначених умовах у майбутньому, з фіксацією цін такого продажу під час укладення цього контракту. Слід зазначити, що будь-яка сторона форвардного контракту має право відмовитися від його виконання виключно за наявності згоди іншої або у випадках, визначених цивільним законодавством. Ф’ючерсний контракт засвідчує зобов’язання придбати (продати)

цінні папери, товари або кошти у визначений час та на визначених умовах у майбутньому, з фіксацією цін на момент виконання зобов'язань сторонами контракту.

§ 4. Особливості аграрно-правового регулювання ринку зерна та заставних закупівель сільськогосподарської продукції

Кризові явища на ринку зерна в Україні спонукали законодавця вишукувати механізм стимулювання сільського товаровиробника до збільшення обсягів виробництва, з одного боку, а з іншого — створити механізм забезпечення стабільності та державної підтримки цієї галузі національної економіки.

Отже, заставні закупівлі сільськогосподарської продукції є новим інструментом, який є характерним саме для аграрного законодавства, оскільки найбільш повно враховує та встановлює баланс між індивідуальними інтересами та інтересами суспільства в цілому.

Сутність заставних закупівель полягає ось у чому. Згідно з ч. 3 ст. 52 Закону України від 4 липня 2002 р. “Про зерно та ринок зерна в Україні”, до 31 березня відповідного поточного року у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України, затверджуються заставні ціни на зерно, тобто на зерно майбутнього врожаю. Заставна ціна зерна (ціна підтримки) — це гарантована державою ціна зерна, яка відшкодовує середньогалузеві нормативні витрати та забезпечує мінімальний прибуток, достатній для відтворення виробництва.

Після затвердження заставних цін на зерно врожаю певного року відповідно до ст. 61 цього Закону Державний агент із забезпечення заставних закупок зерна, яким призначено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 21 червня 2003 р №374-р. ДАК “Хліб України”, та уповноважені із забезпечення заставних закупок зерна до 1 липня поточного року повідомляють у засобах масової інформації чи спеціальних виданнях про обсяги закупівель заставного зерна та заставні ціни. Сільськогосподарські товаровиробники, які виявили бажання укласти договір заставних закупок зерна, направляють відповідну заявку Державному агенту із забезпечення заставних закупок зерна або уповноваженому із забезпечення заставних закупок зерна. Державний агент із забезпечення заставних закупок зерна або уповноважений із забезпечення заставних закупок зерна протягом 5 днів після отримання заявки повідомляє сільськогосподарського товаровиробника про її прийняття або відхилення. У повідомленні про прийняття заявки Державний агент із забезпечення заставних закупок зерна або уповноважений із забезпечення заставних закупок зерна вказує також місцезнаходження зернового складу, до якого сільськогосподарський товаровиробник повинен доставити зерно за свій рахунок.

За ст. 47 зазначеного Закону, сільськогосподарські товаровиробники, здійснюючи заставні закупки зерна на підставі укладених договорів заставних закупок зерна, передають зерно зерновим складам, які приймають його на зберігання згідно з укладеними договорами з Державним агентом із забезпечення заставних закупок зерна або уповноваженим із забезпечення заставних закупок зерна, а останні протягом 3 банківських днів перераховують сільськогосподарським товаровиробникам плату за нього в повному обсязі за заставною ціною. Зберігання заставного зерна є строковим. Перебіг строку зберігання заставного зерна у зернових складах починається з приймання цього зерна на зберігання після 1 липня поточного року, але не може тривати довше, ніж до 1 березня наступного року. Протягом цього строку сільськогосподарські товаровиробники мають право витребувати заставне зерно у порядку, передбаченому цим Законом.

Сільськогосподарські товаровиробники, згідно зі ст. 56 Закону України "Про зерно та ринок зерна в Україні", мають право розпоряджатися заставним зерном лише після повернення отриманих за заставною ціною коштів та відшкодування зерновим складам витрат за зберігання зерна за час його фактичного зберігання. Якщо до закінчення терміну дії договору заставних закупок зерна сільськогосподарський товаровиробник не витребував заставне зерно для подальшого продажу, воно переходить у власність держави, а видані складські документи втрачають чинність. Витрати зернових складів за зберігання такого зерна відшкодовуються за рахунок коштів державного бюджету.

Як бачимо, держава в особі Кабінету Міністрів України, встановлюючи мінімально гарантовані ціни на зерно, які є складовою політики ціноутворення в Україні й спрямовується на підтримку виробництва зерна, забезпечує сільськогосподарському товаровиробнику мінімальний дохід від його діяльності задля забезпечення відшкодування ним середньогалузевих витрат на виробництво та забезпечення мінімального прибутку, достатнього для відтворення виробництва.

За обраною концепцією, створений механізм не повинен позбавити сільськогосподарських товаровиробників свободи у виборі партнерів для реалізації власної продукції, тому що до закінчення терміну дії договору за ними зберігається право витребувати здане у зерновий склад зерно, попередньо повернувши Державному агенту із забезпечення заставних закупок зерна або уповноваженому із забезпечення заставних закупок зерна отримані ним кошти при заставі зерна та відшкодувавши витрати зерновому складу за зберігання такого зерна відповідно до умов ст. 58 зазначеного закону.

З моменту введення в дію Закону України "Про зерно та ринок зерна в Україні" Кабінет Міністрів України застосовував різні способи визначення заставних цін. Так, 2002 р. заставні ціни на зерно базисних кондицій визначалися на рівні 50% середньозваженої ціни, яка складеться на біржовому аграрному ринку на момент укла-

дення угоди про заставну закупівлю зерна (див.: постанова від 29 квітня 2002 р. № 590 “Про визначення заставних цін та фінансове забезпечення заставних закупівель зерна”). На період з 1 липня 2003 р. до 1 березня 2004 р. рівень заставних цін однієї тонни зерна на базисних кондиціях був визначений Кабінетом Міністрів України встановленням твердих цін для різних найменувань зернових культур, їх класу або групи (див.: постанова від 3 липня 2003 р. № 1030 “Про встановлення рівня заставних цін на зерно”).

Міністерством аграрної політики України видано наказ від 11 червня 2002 р. № 156 “Про затвердження Примірної форми договору про заставну закупівлю зерна в сільськогосподарських товаровиробників”, яким затверджено відповідну примірну форму договору. Ця форма договору має застосовуватися з урахуванням положень ст. 60 Закону України “Про зерно та ринок зерна в Україні”, якою визначено істотні умови договору заставних закупок зерна. Такими є: найменування заставного зерна; термін договору заставних закупок зерна; ціна на заставне зерно; кількість заставного зерна; ціна зберігання; відповідальність сторін; страхування ризиків випадкової загибелі та пошкодження заставного зерна. Згідно зі ст. 638 ЦК такий договір вважається укладеним і, відповідно, має певні правові наслідки, якщо сторони в належній формі досягли згоди з усіх істотних умов такого договору.

Застосування заставних закупівель сільськогосподарської продукції є можливим також щодо інших видів продукції. Слід згадати, що вперше заставні закупівлі зерна згадуються в Указі Президента України “Про невідкладні заходи щодо стимулювання виробництва та розвитку ринку зерна”, яким передбачено подолання негативних наслідків сезонних і кон'юнктурних коливань обсягів продажу і цін на зерно і хлібопродукти шляхом впровадження механізму заставних закупок зерна, який передбачає закупку зерна у сільськогосподарських товаровиробників в сезон збирання за заставними цінами та гарантування їм права наступного продажу цього зерна за ринковими цінами в разі перевищення заставних цін за умови відшкодування вартості зберігання такого зерна, а також кредитування заставних закупок зерна, а починаючи з 2001 р. — їх бюджетне фінансування.

Надалі законодавець у ст.3 Закону України від 18 січня 2001 р. “Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001-2004 років” як механізм цінової політики і підтримання доходів виробників сільськогосподарської продукції визначає можливість спрямовувати на забезпечення відтворення виробництва сільськогосподарської продукції на основі запровадження заставних цін (цін підтримки), регулювання доходів через систему державних дотацій та субсидій. Отже, такий підхід відкриває шлях у майбутньому для ширшого і, бажано, гнучкішого застосування такого механізму забезпечення прав сільськогосподарських виробників, як заставні закупівлі їх продукції.

Розділ 20

Договори на використання науково-технічної продукції у сільському господарстві

§ 1. Науково-технічна продукція як об'єкт правового регулювання та обігу в сільському господарстві

Потреба в рентабельному й конкурентоспроможному вітчизняному виробництві продуктів харчування та сировини змушує аграрних підприємців активно використовувати досвід вітчизняної та закордонної аграрної науки й новітні енергозберігаючі, екологічнобезпечні технології. Саме застосування цих досягнень і технологій є одним із важливих факторів збільшення обсягів і здешевлення такого виробництва. Завдяки цьому аграрні підприємці можуть утримуватись на ринку, уникати загрози неплатоспроможності.

В цілому, як зазначає О. А. Підпригора, сучасне суспільне виробництво не може бути ефективним без належного науково-технічного забезпечення. Тому в умовах ринкової економіки дедалі більшого значення набувають договори на створення і використання результатів науково-технічної діяльності. Вони мають багато спільного з авторськими договорами, але й істотно відрізняються від них. Якщо предметом авторських договорів є твори науки, літератури й мистецтва, то науково-технічних — результати науково-технічної діяльності, досягнення науки й техніки. Здобутком наукових досліджень є наукові положення, тези, встановлені закономірності, властивості речей або явища, використання яких складає галузь науково-технічної діяльності, суспільні відносини якої регулюються окремими видами договорів¹.

Для того, щоб з'ясувати предмет договорів, які розглядаються в цьому підрозділі, треба розмежувати такі категорії, як “науково-технічна інформація”, “науково-технічна діяльність”, “результати науково-технічної творчості”, а також “науково-технічна продукція”.

У Законі України від 25 червня 1993 р. “Про науково-технічну інформацію”, яким регулюються ті правові економічні відносини громадян, юридичних осіб, держави, що виникають при створенні,

¹ Див.: Підпригора О. А., Підпригора О. О. Право інтелектуальної власності в Україні. Навчальний посібник. — К., 1998. — С. 189.

одержанні, використанні та поширенні науково-технічної інформації, а також визначаються правові форми міжнародного співробітництва в цій галузі, науково-технічна інформація є документована або публічно оголошувана відомість про вітчизняні та зарубіжні досягнення науки, техніки й виробництва, одержані в ході науково-дослідної, дослідно-конструкторської, проектно-технологічної, виробничої та громадської діяльності (ст. 1).

Легальне визначення науково-технічної діяльності міститься у абзаці 3 ст. 1 Закону України від 13 грудня 1991 р. "Про наукову й науково-технічну діяльність" (в редакції Закону від 1 грудня 1998 р.), що розглядається як інтелектуальна творча діяльність, яка спрямована на одержання і використання нових знань у всіх галузях техніки й технологій, і має такі форми (види): науково-дослідні, дослідно-конструкторські, проектно-конструкторські, технологічні, пошукові та проектно-пошукові роботи, виготовлення дослідних зразків або партій науково-технічної продукції, а також інші роботи, пов'язані з доведенням наукових і науково-технічних знань до стадії їх практичного застосування. Отже, науково-технічна діяльність є не лише науково-дослідною творчістю, а й роботами у сфері дослідно-конструкторської, технологічної та ін., а також перетворенням результатів цієї творчості в безпосередню продуктивну силу. Головною її метою є пізнання навколишнього середовища для подальшого застосування накопичених знань на користь людині. Як зазначає О. А. Підпригора, результати цієї діяльності становлять предмет договорів на їх створення і використання, при чому коло цих результатів є необмеженим і з розвитком науки й техніки розширюватиметься. Тому вважаємо за потрібне дати лише загальне визначення результатів такої діяльності й класифікувати їх за певними спільними ознаками в узгоджену систему.

Найвищими досягненнями наукових досліджень є відкриття, а також так звані результати технічної творчості — винаходи, раціоналізаторські пропозиції, промислові зразки, ноу-хау, непатентовані технічні рішення, селекційні досягнення, науково-технічна інформація та інші об'єктивні результати науково-технічної творчості людини.

Через свою складність більшість наукових і науково-технічних досліджень та розробок провадяться спеціалізованими установами, які займаються виключно або переважно науково-дослідними, пошуковими, дослідно-конструкторськими та іншими роботами. (Щодо науково-технічної діяльності треба враховувати, що вона охоплює не тільки суто науково-технічні, а й біологічні та інші види досліджень).

Саме діяльність названих організацій, мета якої є задоволення відповідного попиту з боку виробників сільськогосподарської продукції та інших учасників сільськогосподарського галузі економіки, має формувати ринок науково-технічної продукції та визначати його структуру. Наявність ринку результатів науково-технічної

творчості сприяє визнанню як товару, хоча й наділеного специфічними особливостями. Тому результати науково-технічної творчості, що виступають як товари, називають науково-технічною продукцією.

Велика увага приділяється дослідженням у сфері рослинництва та тваринництва, використанням сучасних методик ведення сільськогосподарства. З розвитком аграрного виробництва має зрости значення договорів про використання ноу-хау, непатентованих технічних рішень та ін.

Причому договори на використання науково-технічної інформації охоплюють не лише ті, які мають на меті забезпечити використання вже готової науково-технічної продукції, наприклад певного сорту культурної рослини, а й ті, що опосередковують виконання певних науково-дослідних, пошукових, дослідно-конструкторських робіт виконавцем на замовлення аграрних підприємств. Такі роботи мають здійснюватись відповідно до завдання наукового дослідження, з метою створення певного зразка нового виробу, конструкторської документації на нього. Аграрний підприємець може так сформулювати своє замовлення на здійснення певної науково-технічної діяльності, що її результатом буде створення виконавцем нової технології виробництва, іншого нововведення. Причому, таке завдання може полягати у виведенні, відповідно до потреб замовника, нового сорту рослини з такими новими властивостями, як стійкість проти певного виду хвороб, шкідників, посухостійкість тощо. Так само предметом договору можуть бути адаптовані до місцевих умов інтенсивні технології вирощування певних культур.

Підвищення ролі замовника результатів науково-технічної діяльності, в тому числі в аграрному секторі, у визначенні напрямів наукових досліджень, їх тематики та рівня, встановлення строків їх провадження сприяють підвищенню ролі договірних регулювань відносин у сільському господарстві.

Згідно із сказаним, відносини, що складаються між аграрними підприємцями усіх форм власності та організаційно-правових форм господарювання і виконавцями — власниками науково-технічної продукції, регулюються договорами на створення (передачу) науково-технічної продукції.

Засади правового регулювання обігу науково-технічної продукції. Крім наведених нормативних актів, принципові аспекти правового режиму науково-технічної продукції визначають:

— Конституція України, в ст. 41 якої зазначається, що кожен має право володіти, користуватись і розпоряджатись своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності;

— Закон України від 7 лютого 1991 р. "Про власність", в ст. 13 якого об'єктами права власності громадян визнаються твори науки, літератури та мистецтва, відкриття, винаходи, корисні моделі, промислові зразки, раціоналізаторські пропозиції, знаки для товарів і послуг та інші результати інтелектуальної праці;

— Закон України від 2 жовтня 1992 р. “Про інформацію”, в ст. 38 якого інформація є об’єктом права власності громадян, організацій (юридичних осіб) і держави. Інформація може бути об’єктом права власності як у повному обсязі, так і лише об’єктом володіння, користування чи розпорядження.

Провідна роль у створенні єдиної узгодженої системи правової охорони науково-технічної продукції відводиться новому ЦК. Відповідно до якого, до об’єктів права інтелектуальної власності відносять такі результати науково-технічної діяльності: комп’ютерні програми; копії даних (бази даних); наукові відкриття; винаходи, корисні моделі, промислові зразки; компонування (топографії) інтегральних мікросхем; раціоналізаторські пропозиції; сорти рослин, породи тварин; комерційні таємниці (ст. 420).

Класифікація договорів щодо науково-технічної продукції. Перш ніж розглянути окремі договори щодо науково-технічної продукції, треба їх класифікувати з метою створення їх певної узгодженої системи.

Як ми вже зазначали, предметами договорів щодо науково-технічної продукції може бути як готова продукція, так і та, що не існує на момент укладення договору. У першому випадку йдеться про готовий науково-технічний результат, яким можуть бути проведені дослідження, патентований (чи виведений) сорт рослин, порода тварин тощо. Якщо на момент укладення договору результату немає, особа, зацікавлена в отриманні продукції (замовник), формує в технічному завданні бажаний (очікуваний) науково-технічний результат. (Для наукових досліджень такий бажаний (очікуваний) результат може мати негативний характер).

Відповідно першу групу договорів можна об’єднати назвою — “Договори на передачу майнового права на науково-технічний результат та окремих прав, що з нього випливають”. Друга група договорів у ЦК дістала назву — “Договори на виконання науково-дослідних або дослідно-конструкторських та технологічних робіт”. Метою цієї групи договорів у кінцевому варіанті є не тільки проведення, виконання певних робіт, а й досягнення певного результату, сформульованого в завданні замовника, та його передача останньому з наданням тієї сукупності прав на отриманий результат, які визначені договором.

Договори про передачу готової науково-технічної продукції також поділяються на 2 групи:

— ті, що опосередковують передачу майнового права інтелектуальної власності на науково-технічний результат;

— ті, що опосередковують передачу окремих прав, які випливають із права інтелектуальної власності на результат (права на використання, поширення тощо), згідно з отриманою ліцензією.

Відповідно до природи дослідження, що його має здійснити виконавець, розрізняють: на виконання науково-дослідних робіт та на виконання дослідно-конструкторських і технологічних робіт.

§ 2. Договори на передачу майнового права на науково-технічну продукцію та прав на її використання

Основною класифікації цієї групи договорів є відмінність їх предмету. Це пояснюється, передусім, різною природою тієї або іншої науково-технічної продукції. Згадані особливості викликали потребу розмежування правового регулювання різних видів науково-технічної продукції за допомогою різних нормативно-правових актів, зокрема законів України від 21 квітня 1993 р. “Про охорону прав на сорти рослин”, від 15 грудня 1993 р. “Про племінну справу у тваринництві” (в редакції Закону від 21 грудня 1999 р.), від 15 грудня 1993 р. “Про насіння”, від 22 лютого 2000 р. “Про бджільництво” та ін.

2.1. Права на сорт як окремий предмет договору на використання науково-технічної продукції

Окремим предметом договору на використання науково-технічної продукції в сільському господарстві є сорт рослини. Відповідно до ст. 420 ЦК, він визнається об'єктом права інтелектуальної власності.

Згідно зі ст. 1 Закону України від 21 квітня 1993 р. “Про охорону прав на сорти рослин” (в редакції Закону від 17 січня 2002 р.) визнається окрема група рослин (клон, лінія, гібрид першого покоління, популяція) в межах нижчого із відомих ботанічних таксонів, яка, незалежно від того, задовольняє вона цілком або ні умови надання правової охорони може бути:

- визначена мірою виявлення ознак, які є наслідком діяльності цього генотипу або комбінації генотипів;
- відрізнена від будь-якої іншої групи рослин мірою виявлення принаймні однієї з цих ознак;
- розглядатися як єдине ціле з точки зору її придатності для відтворення в незмінному вигляді цілих рослин сорту.

Принциповим моментом визначення питання оборотоздатності такого об'єкта правовідносин, як сорти рослин є положення ст. 38 Закону “Про охорону прав на сорти рослин”, згідно з якою право на поширення сорту в Україні виникає з дати прийняття рішення про занесення його до Реєстру сортів. Поширенням сорту, відповідно до ст. 1 цього Закону, є будь-яке комерційне розповсюдження сорту належних до нього рослин або насіння. Причому, сорти, не внесені до Реєстру, заборонено поширювати в Україні. Отже, об'єктом договору на використання сорту рослини може бути виключно такий сорт, який занесено до Реєстру сортів.

Іншою є ситуація, якщо об'єктом договору є замовлення на проведення дослідних робіт з метою створення, наприклад, нового

сорту рослини. У такому разі виконавець зобов'язується здійснити обумовлені в договорі дослідження, відповідно до сформульованого у договорі завдання, а замовник повинен прийняти роботу та оплатити її. Ці відносини докладно розглянуто в параграфі 3 цієї частини підручника.

Виникнення прав на сорт рослини

Відповідно до викладеного, питання про оборотоздатність сорту рослини залежить від набуття прав на нього у зв'язку з його державною реєстрацією. Сорт рослини є об'єктом права інтелектуальної власності, тобто під сортом рослини як об'єктом права інтелектуальної власності мається на увазі певний нематеріальний об'єкт — результат інтелектуальної, творчої діяльності.

За загальним правилом, відповідно до якого законодавцем побудовано систему правового регулювання права інтелектуальної власності, не кожний результат творчої діяльності визнається об'єктом права інтелектуальної власності, а лише той, який є об'єктом охорони ЦК та іншими законами України про інтелектуальну власність. Різновидами сорту, на які можуть набуватися права, є клон, лінія, гібрид першого покоління, популяція.

Права на сорт як на об'єкт права інтелектуальної власності можуть виникнути за умови визнання його охороноздатним. Сорт вважають охороноздатним, якщо за виявленням ознак, породжених певним генотипом або певною комбінацією генотипів, він є *новим, вирізняльним, однорідним та стабільним*. Докладно спинимося на змісті ознак охороноздатності сорту рослин.

Новизна сорту. Відповідно до ст. 11 Закону “Про охорону прав на сорти рослин”, сорт вважається *новим*, якщо до дати, на яку заявку можна вважати поданою, заявник (селекціонер) або інша особа за його дозволом не продавали чи будь-яким іншим способом не передавали матеріал сорту для комерційного використання:

- а) на території України — за рік до цієї дати;
- б) на території іншої держави — щодо деревних та чагарникових культур і винограду — за 6 років і щодо рослин інших видів — за 4 роки до цієї дати.

Згідно з частиною 4 ст. 11 Закону, новизна сорту при цьому не втрачається, якщо будь-який його матеріал збували, в тому числі й до визначених вище пунктами “а” і “б”, дат:

- із зловживанням на шкоду заявнику;
- на виконання договору про передавання права на подання заявки;
- на виконання договору про розмноження відтворювального матеріалу сорту і його випробування, за умови, що зібраний завдяки цьому матеріал передавався лише заявникові й не застосовувався для виробництва іншого сорту;
- на виконання визначених законодавством заходів, зокрема щодо біологічної безпеки чи формування Реєстру сортів;

— як побічний або відхідний продукт, отриманий під час створення чи поліпшення сорту, без посилань на сорт і лише для споживання.

Значення правил ч. 4 ст. 11 Закону полягає також у тому, що вони визначають межі дозволеного використання незареєстрованого сорту рослини до моменту виникнення на нього прав згідно із законодавством. Зокрема, дозволяється розмножувати відтворювальний матеріал сорту і провадити його випробування, застосовувати побічний або відхідний продукт виключно для споживання.

Вирізняльність сорту. Сорт відповідає умові вирізняльності, якщо за виявом своїх ознак він чітко відрізняється від будь-якого іншого сорту, загальновідомого до дати, на яку заявка вважається поданою.

Сорт, що протиставляється заявленому, вважають загальновідомим, якщо:

- а) він поширений на певній території у будь-якій державі;
- б) відомості про його ознаки загальнодоступні у світі, зокрема шляхом їх описування в будь-якій публікації;
- в) він є зразком у загальнодоступній колекції;
- г) йому надано правову охорону і/або внесено до офіційного реєстру сортів у будь-якій державі, при цьому він вважається загальновідомим з дати подання заявки на надання права чи внесення до реєстру.

Однорідність сорту. Сорт вважається однорідним, якщо з урахуванням особливостей його розмноження рослини цього сорту лише достатньо схожими між собою за своїми основними ознаками, відзначеними в описі сорту.

Стабільність сорту. Сорт вважається стабільним, якщо його основні ознаки, відзначені в описі, є незмінними після неодноразового розмноження чи, у разі особливого циклу розмноження, наприкінці кожного такого циклу.

Суб'єктами правовідносин інтелектуальної власності на сорт рослини є селекціонер (автор, творець сорту) та власник сорту, який має відповідний патент та відомості про який занесено до Реєстру патентів — Державного реєстру прав власників сортів рослин.

Зміст права інтелектуальної власності становить 2 групи прав — особисті немайнові права та майнові права інтелектуальної власності.

Особисті немайнові права має особа, яка створила сорт. Авторами сорту можуть бути визнані декілька осіб, якщо він є результатом їхньої спільної творчої праці. Не є спільною творчою діяльністю сприяння інших фізичних осіб, які не зробили особистого творчого внеску в створення сорту, а тільки надали автору (авторам) технічну, організаційну чи матеріальну допомогу під час створення сорту і/або оформлення заявки.

Особисті немайнові права пов'язані, передусім, з правами авторства на сорт. Останні реалізуються шляхом реалізації автором (авторами) прав:

- визнати таку людину творцем (автором) сорту рослин;
- перешкоджати іншим особам привласнювати та спотворювати його авторство;
- запобігати будь-якому посяганню на право на сорт рослин, намаганням завдати шкоди честі чи репутації творця (автора) сорту;
- вимагати не розголошувати його ім'я як автора сорту і не зазначати його в публікаціях;
- вимагати зазначення свого імені під час використання сорту, якщо це практично можливо.

Наведений перелік особистих немайнових прав автора не є вицерпним.

На виникнення особистого немайнового права авторства не впливають такі обставини, як факт створення сорту на виконання трудового договору чи за замовленням. Щоправда в законі може бути зазначено, що в певних випадках окремі особисті немайнові права на сорт рослини можуть належати замовникові в разі створення сорту за замовленням (тобто за окремим цивільно-правовим договором) (ст. 430 ЦК).

Ці немайнові права селекціонера (автора сорту) є невідчужуваними та безстроковими правами, які можуть належати, за загальним правилом, людині — творцеві сорту, котрий безпосередньо створив (виявив і/або вивів і/або поліпшив) сорт.

Ці права не залежать від майнових прав на сорт. На реалізацію їх не може впливати юридична доля майнових прав, оскільки немайнові права пов'язані, передусім, з визнанням та неспорушенням прав авторства особи на сорт рослин.

Особисті немайнові права авторства на сорт засвідчує свідоцтво про авторство на сорт, воно є охоронним документом. Авторство може бути засвідчено також за допомогою патенту на сорт рослин.

Майнові права інтелектуальної власності на сорт рослини виникають у власника сорту і засвідчуються патентом на сорт рослин, а також відомостями з Реєстру патентів.

Виникнення майнових прав на сорт рослин у особи пов'язується з правом на подання заявки на сорт рослин до урядового органу державного управління, що діє у складі центрального органу виконавчої влади з питань сільського господарства і продовольства. Ним є Державна служба з охорони прав на сорти рослин, що нині діє у складі Міністерства аграрної політики України і йому підпорядковується.

Право на подання заявки на сорт рослин належить, згідно із загальним правилом ст. 16 Закону "Про охорону прав на сорти рослин", авторові сорту (селекціонеру). Законодавством встановлена можливість такого права іншій особі, оскільки право на одержання патенту може мати будь-яка особа, якій автор передає таке право. Відомості про заявника мають міститися в заявці на сорт.

З огляду на складність процесу виведення нового сорту рослин, одним із найважливіших суб'єктів права на сорт виступає роботодавець безпосереднього автора сорту.

Право на подання заявки на сорт рослин, за загальним правилом, належить роботодавцю селекціонера. Відповідно, в останньому виникають майнові права інтелектуальної власності на сорт рослин, якщо сорт створено селекціонером у зв'язку з виконанням службових обов'язків або за дорученням роботодавця, з використанням досвіду, виробничих знань, секретів виробництва, обладнання, матеріальних і фінансових засобів роботодавця. Але трудовий договір (контракт) між роботодавцем і селекціонером може передбачати інший порядок набуття майнових прав у зв'язку зі створенням нового сорту рослин. Право на подання заявки на сорт може не належати роботодавцю.

У разі створення нового сорту за умов, перелічених нами, селекціонер подає роботодавцю письмове повідомлення про одержаний ним сорт з достатньо повним описом. Роботодавець, відповідно до правила ч. 3 ст. 17 Закону "Про охорону прав на сорти рослин", повинен протягом 60 днів з дати отримання повідомлення автора сорту подати до Державної служби з охорони прав на сорти рослин заявку на одержання патенту чи передати право на його одержання іншій особі, або прийняти рішення про збереження відомостей про сорт як конфіденційну інформацію. Одночасно роботодавець повинен укласти з автором сорту письмовий договір щодо розміру та умов виплати йому справедливої винагороди відповідно до економічної цінності сорту та іншої вигоди роботодавця. Кабінет Міністрів України в п. 2 постанови від 19 серпня 2002 р. № 1183 "Про заходи щодо реалізації Закону України "Про охорону прав на сорти рослин" встановив мінімальні ставки зазначеної винагороди. Так, мінімальна ставка винагороди автору за створення сорту визначається в розмірі не менше ніж 5% загальної суми коштів, отриманих роботодавцем (власником сорту) за використання сорту (на час його використання), а щодо сортів деревних і чагарникових рослин та винограду — не менше ніж 8%. Якщо авторів сорту декілька, винагорода розподіляється відповідно до укладеного між ними правочину. Виплата винагороди автору (авторам) сортів рослин бюджетними установами здійснюється у межах коштів, отриманих ними за використання сорту, від власних надходжень за реалізацію садивного матеріалу цього сорту.

Якщо роботодавець (правонаступник роботодавця) не виконає зазначених у ч. 3 ст. 17 Закону "Про охорону прав на сорти рослин" вимог щодо подання заявки на сорт до відповідної Державної служби у встановлений строк або не використовуватиме сорт, зберігаючи відомості про нього як конфіденційну інформацію понад 4 роки з дати одержання повідомлення автора сорту, то право на подання заявки й одержання патенту переходить до автора сорту, а за роботодавцем лишається переважне право на придбання невиключної ліцензії на використання сорту.

Отже, в разі створення селекціонером нового сорту у зв'язку з виконанням службових обов'язків або за дорученням роботодавця майнові права на сорт рослин (якщо подано заявку до Державної

служби з охорони прав на сорти рослин і прийнято рішення про державну реєстрацію прав на сорт) набуває саме роботодавець. Останнє не впливає на визнання за автором сорту (селекціонером) комплексу особистих немайнових прав на сорт рослин.

Як вже зазначалось, роботодавець має право не подавати заявку до Державної служби і використовувати сорт, зберігаючи відомості про нього як конфіденційну інформацію. А в разі неподання заявки й зазначеного невикористання сорту протягом 4 років право у роботодавця на подання заявки і, відповідно, визнання за ним майнових прав на сорт припиняється та переходить до автора сорту, незалежно від того, було створено сорт рослин на виконання службових обов'язків за дорученням чи ні.

Порядок набуття прав на сорт рослин

Процедура набуття прав на сорт рослин визначається Законом України від 21 квітня 1993 р. "Про охорону прав на сорти рослин" (у редакції Закону від 17 січня 2002 р.), Положенням про Державну службу з охорони прав на сорти рослин, затвердженням постановою Кабінету Міністрів України від 19 серпня 2002 р. № 1182, Правилами складання та подання заявки на сорт, затвердженими наказом Міністерства аграрної політики України від 3 вересня 2002 р. № 249.

Органом, уповноваженим на приймання заявок, здійснення експертизи, приймання рішень щодо них, на ведення Реєстру заявок, Реєстру патентів, Реєстру сортів, на забезпечення державної реєстрації заявок, патентів і сортів та виконання інших завдань за чинним законодавством, є Державна служба з охорони прав на сорти рослин (далі — Держсортслужба), яка діє в складі Міністерства аграрної політики України.

Зазначені повноваження було передано Держсортслужбі у зв'язку з набранням чинності нової редакції Закону "Про охорону прав на сорти рослин" та затвердженням Положення про Державну службу з охорони прав на сорти рослин постановою Кабінету Міністрів України від 19 серпня 2002 р. № 1182.

Протягом періоду, що минув з моменту проголошення незалежності в Українській державі, відбувався пошук ефективної національної системи захисту прав селекціонерів. Повноваження щодо ведення державного реєстру сортів рослин було передано різним органам. Це призвело до того, що нині в Україні є чинними всі ті охоронні документи, які засвідчують авторство на сорт рослини й майнові права на нього, та видавалися відповідно до чинного раніше законодавства. Спочатку ці питання регулювалися постановою Ради Міністрів України від 22 лютого 1991 р. № 34 "Про заснування державного Реєстру і національного Списку сортів рослин Української РСР", яку було скасовано постановою Кабінету Міністрів України від 22 листопада 1993 р. № 935 "Про Реєстр сортів рослин України". Згідно з цією постановою Кабінету Міністрів, повнова-

ження щодо ведення Реєстру сортів рослин України було покладено на Державну комісію по випробуванню та охороні сортів рослин Міністерства сільського господарства і продовольства. Державна комісія по випробуванню та охороні сортів Мінеільгоспроду реалізовувала ці функції, впроваджуючи такі права:

— видавати від імені держави авторські свідоцтва, що підтверджують авторство на нові сорти, на які не видаються патенти, і засвідчують право автора на отримання винагороди;

— використовувати для занесення сортів до Реєстру сортів рослин України окремі результати випробувань, надані іншими компетентними органами України або зарубіжних держав (відповідно до укладених з ними договорів), у разі неможливості одержання таких результатів — безпосередньо Державною комісією.

Постанову Кабінет Міністрів України від 22 листопада 1993 р. № 935 було прийнято у зв'язку зі схваленням 21 квітня 1993 р. Закону України “Про охорону прав на сорти рослин”. У редакції його від 22 листопада 1993 р. передбачалося, що основним органом, уповноваженим щодо реалізації його положень, має бути Державне патентне відомство України (надалі — Держпатент).

Розмежування повноважень Держпатенту та Державної комісії по випробуванню та охороні сортів рослин у галузі охорони прав на сорти рослин відбувалося на підставі постанови Кабінету Міністрів України від 22 листопада 1993 р. № 935 та від 28 жовтня 1993 р. № 884 “Про перелік послуг Держпатенту й Державної комісії по випробуванню та охороні сортів рослин Міністерства сільського господарства і продовольства, пов'язаних із забезпеченням прав на сорти рослин, та розміри їх оплати”. Постанова від 28 жовтня 1993 р. № 884 втратила чинність згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 19 серпня 2002 р. № 1183.

З початку 1999 р. порядок подання заявки на сорт рослин, ведення Державного реєстру сортів рослин, видачі патентів та інші питання регулювалися Положенням про Державний реєстр сортів рослин України та порядок видачі патентів, затверджений наказом Держпатенту України від 13 січня 1999 р. № 10. Відповідно до цього Положення, повноваження щодо ведення реєстрів покладено на Держпатент.

Наказом Міністерства освіти і науки України від 16 серпня 2000 р. № 391 до зазначеного положення було внесено зміни, відповідно до яких повноваження щодо ведення реєстрів та інші повноваження в галузі охорони прав на сорти рослин надано Державному департаменту інтелектуальної власності (далі — Департамент) у складі Міністерства освіти і науки України. Отже, з моменту набрання чинності наказу Міністерства освіти і науки України від 16 серпня 2000 р. № 391 всі охоронні документи видає зазначений Департамент.

Такою фактично була ситуація до вступу в силу нової редакції Закону України “Про охорону прав на сорти рослин” 1 липня 2002 р., на виконання положень якого постановою Кабінету Мініс-

трів України від 19 серпня 2002 р. № 1182 було затверджено Положення про Державну службу з охорони прав на сорти рослин наказом Міністерства аграрної політики України від 3 вересня 2002 р. № 249 — Правила складання та подання заявки на сорт.

Принциповим аспектом при оцінюванні реформ органів у сфері захисту прав на сорт рослин є те, що всі ті охоронні документи, що їх було видано відповідно до вимог раніше чинного законодавства, зберігають свою силу і після набрання чинності новими актами законодавства. При цьому, згідно з п. 4 Прикінцевих положень Закон України “Про охорону прав на сорти рослин” до приведення законодавства України у відповідність із цим Законом, закони та інші нормативно-правові акти застосовуються в частині, що не суперечить цьому Закону.

Договори на передачу (відчуження) прав на сорт

Предметом договору про передачу прав на сорт може бути як такий сорт рослин, що внесений до Державного реєстру прав власників сортів рослин, так і до набуття прав на сорт.

Слід підкреслити, що під час передавання прав на сорт йдеться виключно про передачу майнових прав на сорт. Особисті права авторства є невідчужуваними та ні за яких умов відчуженню не підлягають. У разі вчинення таких правочинів останні мають визнаватися недійсними.

Відповідно до ст. 17 Закону “Про охорону прав на сорти рослин” роботодавець селекціонера має право подати заявку на одержання патенту та дістати майнові права на сорт. Але в ч. 3 цієї статті зауважується про право особи — роботодавця передавати право на одержання патенту іншій особі.

Це означає, що особа, яка має право на подання заявки на одержання патенту на сорт рослин, має право передати своє право іншій особі. Однією з підстав такої передачі може бути договір.

Особливість цього договору полягає в його предметі, оскільки жодна зі сторін не може достеменно знати, чи буде визнано цей клон, лінію, гібрид першого покоління чи популяцію такими, що відповідають критеріям охороноздатності сорту відповідно до положень ст. 11 Закону “Про охорону прав на сорти рослин”. Тому, по суті, предметом договору є певна нерозкрита інформація, виражена в певному селекційному досягненні, яке не є об’єктом інтелектуальної власності в строгому розумінні. Але така особа, якій передано право на одержання патенту, є правонаступником особи, від якої цей селекційний результат отримано, в частині вимог, передбачених ч. 3 ст. 17 Закону “Про охорону прав на сорти рослин”.

Зазначений правонаступник повинен, по-перше, протягом 60 днів з дати отримання роботодавцем від селекціонера повідомлення про створення сорту подати до Держсортслужби заявку на одержання патенту, по-друге, в цей самий строк укласти з автором сорту письмовий договір щодо розміру та умови виплати йому спра-

ведливої винагороди відповідно до економічної цінності сорту та іншої його вигоди.

Виключні права правонаступника припиняються, якщо він не виконає зобов'язань щодо подання заявки до Держсортслужби та не укладе договору з автором сорту або не використовуватиме сорт, зберігаючи відомості про нього як конфіденційну інформацію більше 4 років з дати одержання повідомлення автора сорту.

Якщо правонаступник використовуватиме сорт, зберігаючи відомості про нього як конфіденційну інформацію, він все ж зобов'язаний укласти договір з автором сорту щодо розміру та умов виплати йому винагороди. Неукладення зазначеного договору з автором сорту надає останньому право подати заявку і одержати патент.

Договори на передачу (відчуження) майнового права на сорт і передачу права на використання сорту

Особа, яка отримала патент на сорт рослин, стає власником сорту і має щодо нього всі майнові права, передбачені законодавством. Майнові права на сорт є строковими, але відчужуваними. У таких відносинах сорт постає особливим видом товару (продукції), який може бути предметом багатьох угод.

У цій ситуації власник сорту може передати іншим особам як саме право на сорт, так і права, що з нього випливають.

Отже, першим видом таких угод є договори, спрямовані на передавання (відчуження) майнового права на сорт іншій особі. По суті, ці угоди є угодами про передачу права на патент.

Особа, якій власник сорту передає майнові права на сорт, стає власником сорту та правонаступником попереднього власника сорту.

Цією угодою передається не лише право використання сорту, а всі майнові права, які передбачаються законодавством та випливають зі статусу особи — власника сорту впродовж визначеного законодавством строку існування майнового права на сорт рослин.

Така угода може мати як оплатний, так і безоплатний характер.

Договори на передачу права на використання сорту є ліцензійними договорами. Згідно з таким договором власник сорту передає будь-якій особі (як юридичній, так і фізичній особі) дозвіл (ліцензію) на використання сорту. Відповідно до ст. 40 Закону України "Про охорону прав на сорти рослин" за ліцензійним договором власник сорту (ліцензіар) передає право на використання сорту іншій особі (ліцензіату), яка бере на себе зобов'язання вносити ліцензіару зумовлені договором платежі та здійснювати інші дії, передбачені договором про виключну або невиключну ліцензію.

Отже, законодавством передбачено два види ліцензійних договорів — на умовах виключної та невиключної ліцензії.

За договором про виключну ліцензію ліцензіар передає право на використання сорту ліцензіату в певному обсязі, на визначеній території і в обумовлений строк, лишаючи за собою право викорис-

товувати сорт в частині, що не передається ліцензіату. При цьому ліцензіар не має права видавати ліцензії на використання сорту іншій особі на цій самій території в обсязі наданих ліцензіату прав.

За договором про невиключну ліцензію ліцензіар передає право на використання сорту ліцензіату, лишаючи за собою право на використання сорту і надання ліцензій іншим особам.

У ЦК передбачається також можливість укладення ліцензійного договору на умовах одиначної ліцензії. Згідно зі ст. 1108 ЦК, одиначна ліцензія видається лише одному ліцензіату і виключає можливість видачі ліцензіаром іншим особам ліцензій на використання об'єкта права інтелектуальної власності у сфері, що обмежена цією ліцензією, але не виключає можливості використання ліцензіаром цього об'єкта в зазначеній сфері.

Отже, суттєвими умовами ліцензійного договору є вид ліцензії, сфера використання сорту (конкретні права, що надаються за договором, способи його використання, територія та строк, на які надаються права тощо), розмір, порядок і строки виплати винагороди за використання сорту, а також інші умови, які сторони вважають за доцільне включити в договір.

Ліцензійний договір є консенсуальним, взаємним та оплатним: він вважається укладеним з моменту досягнення сторонами домовленості за всіма його істотними умовами; передбачає виникнення прав та обов'язків у обох сторін; ліцензіат бере на себе зобов'язання вносити ліцензіару зумовлені договором платежі. Форма ліцензійного договору — проста письмова. Законодавство не вимагає державної реєстрації ліцензійних договорів, але для третіх осіб видача ліцензії на використання сорту вважається дійсною з дати публікації відомостей про це в офіційному виданні на підставі занесення відповідних відомостей до Реєстру патентів.

Відповідно до чинного законодавства ліцензії можна класифікувати на такі, що видаються певній особі на загальних підставах, на умовах оголошення відкритої ліцензії та умовах видачі особі примусової ліцензії.

Відкрита ліцензія. Суть її полягає в тому, що впродовж строку чинності патенту власник сорту має право в установленому порядку подати до Держсортслужби для офіційної публікації заяву про готовність надати дозвіл будь-якій фізичній або юридичній особі на використання сорту. За відкритою ліцензією особа набуває право використовувати сорт рослин на тих умовах, що передбачені договором із власником сорту чи його правонаступником, і які, зазвичай, мають бути попередньо оголошені в публікації про відкриту ліцензію.

Власник сорту спонукається законодавцем до оголошення відкритої ліцензії на сорт рослин, що сприяє, по-перше, більшій популяризації винайденого сорту, по-друге, в цьому разі збір за підтримання чинності виключного права власника сорту зменшується на 50%, починаючи з року, наступного за роком опублікування такої заяви.

Примусова ліцензія полягає в тому, що Кабінет Міністрів України і суд надає на строк до 4 років право визначеній ними особі, яка її отримує, використовувати сорт без дозволу власника сорту з мотивів надзвичайної суспільної потреби з виплатою відповідної компенсації власнику сорту.

Повноваження щодо видачі примусових ліцензій на використання сортів згідно зі ст. 43 Закону України “Про охорону прав на сорти рослин” надано також Державній службі з охорони прав на сорти рослин згідно з п. 3 постанови Кабінету Міністрів України від 19 серпня 2002 р. №1183 “Про заходи щодо реалізації Закону України “Про охорону прав на сорти рослин”.

2.2. Права на селекційні досягнення у тваринництві як окремий предмет договору на використання науково-технічної продукції

Визначення поняття селекційні досягнення у тваринництві. Відповідно до Закону України від 15 грудня 1993 р. “Про племінну справу в тваринництві” (в редакції Закону від 21 грудня 1999 р.) селекційним досягненням у галузі тваринництва є створена внаслідок цілеспрямованої творчої діяльності група племінних тварин (порода, порідний тип, лінія, родина тощо), яка має нові високі генетичні ознаки та стійко передає їх нащадкам.

Племінна тварина — це чистопородна або одержана за затвердженою програмою породного вдосконалення тварина, що має племінну (генетичну) цінність і може використовуватися в селекційному процесі відповідно до діючих загальнодержавних програм селекції.

Об’єктами племінної справи у тваринництві є велика рогата худоба, свині, вівці, кози, коні, птиця, риба, бджоли, шовкопряди, хутрові звірі (далі — тварини), яких розводять з метою одержання від них певної продукції.

Відповідно до ст. 485 ЦК порода тварин визнається об’єктом права інтелектуальної власності. Отже, основним селекційним досягненням у галузі тваринництва є створена людиною порода тварин, (цілісна численна група тварин спільного походження), яка має певну генеалогічну структуру й властивості, що дають змогу відрізнити її від інших тварин даного виду, і є кількісно достатньою для розмноження як однієї породи.

Зміст права інтелектуальної власності на породу тварин становлять:

- 1) особисті немайнові права інтелектуальної власності на породу тварин, засвідчені державною реєстрацією;
- 2) майнові права інтелектуальної власності на породу тварин, засвідчені патентом;
- 3) майнове право інтелектуальної власності на поширення породи тварин, засвідчене державною реєстрацією.

Суб'єктами права інтелектуальної власності на породу тварин є:

- 1) автор породи тварин;
- 2) інші особи, які набули майнових прав інтелектуальної власності на породу тварин за договором чи законом.

За загальним правилом, суб'єктами цієї діяльності є підприємства з племінної справи, селекційно-гібридні центри, іподроми, лабораторії імунно-генетичного контролю, контрольно-випробувальні станції, центри трансплантації ембріонів, інші підприємства, установи і організації незалежно від форм власності, а також фермерські господарства.

Суб'єктами особистих немайнових права інтелектуальної власності на породу тварин є селекціонери, творчою працею яких виведено нову породу тварин, та їхні наступники.

Незважаючи на те, що порода тварин та сорт рослин розглядаються в ЦК в одній главі як однорідні об'єкти права інтелектуальної власності, правова охорона селекційних досягнень у галузі племінної справи має свої особливості. Це пояснюється особливостями племінної справи, які полягають у тому, що вона охоплює такі актуальні проблеми, як охорона генофондових тварин, управління племінною справою, регулювання використання її досягнень тощо.

Сучасна селекція тварин, яка застосовує провідні методи досліджень, ґрунтується на різноманітному первинному матеріалі — існуючих породах, типах, лініях тварин, що значною мірою є успадкованими від минулих поколінь. Ці тварини, які різняться за генотипом (набором генів), становлять так званий генофонд домашніх тварин, який був та лишається неминущою цінністю людської цивілізації.

В Україні цей генофонд досить різноманітний, що пояснюється розмірами території країни та наявністю різних ґрунтово-кліматичних зон, у межах яких склалися ареали існування домашніх тварин. На них треба зважати проводячи селекційно-племінну роботу. Зокрема, за даними Мінагрополітики та Української Академії аграрних наук всього в господарствах України розводять 34 породи великої рогатої худоби, 10 порід свиней, 10 порід овець, 9 порід коней, понад 51 породу птиці, 5 порід кролів. Тварини кожної породи характеризуються специфічними біологічно-господарськими особливостями і можуть розмножуватись у певних геокліматичних та екологічних умовах України (Програма збереження та раціонального використання генетичних ресурсів сільськогосподарських тварин України на 2001-2005 роки, затверджена наказом Мінагрополітики України і УААН від 24 жовтня 2001 р.).

Як зазначає В. І. Левченко, успіх селекційної діяльності в тваринництві визначається наявністю відповідних порід та типів, набір яких є надзвичайно обмеженим. Ці тварини, які різняться за спадковістю, є біологічною основою будь-якої галузі тваринництва, її генофонду. Від його стану багато в чому залежить успіх роботи селекціонерів¹. Тому охорона селекційних досягнень у галузі тва-

¹ Див.: В. І. Левченко. Правовая охрана селекционных достижений. — М., 1983. — С. 68.

ринництва, порід тварин має ґрунтуватися на створенні та належній реалізації правової охорони генофонду домашніх тварин.

Із врахуванням сказаного Закон України “Про племінну справу”, передбачає передусім державну реєстрацію племінних тварин та племінних стад, ведення державних книг племінних тварин та Державного племінного реєстру. За цим Законом, державна реєстрація племінних тварин і племінних стад потребує внесення даних про племінних тварин і племінні стада, що мають відповідні генетичну якість та рівень продуктивності, згідно з до державними книгами племінних тварин і Державного племінного реєстру з метою формування відповідної бази даних про племінні ресурси. Державні книги племінних тварин — це інформаційні бази даних про племінних тварин, що відповідають установленим для реєстрації вимогам. Державний племінний реєстр — це інформаційна база даних про племінні стада, що відповідають установленим для реєстрації вимогам.

Повноваження щодо ведення Державного племінного реєстру покладено на Головну державну племінну інспекцію у складі Мінагрополітики, правила та порядок проведення державної реєстрації племінних стад у Державному племінному реєстрі містяться у Положенні про Державний племінний реєстр, затверджений наказом Міністерства аграрної політики України, Української академії аграрних наук від 20 травня 2002 р.

Відповідно, виникнення прав інтелектуальної власності на породу тварини пов’язується з державною реєстрацією. ЦК вимагає посвідчувати майнові права на породу тварини патентом. Заявка на нову породу подається до Мінагрополітики України, де вона підлягає обов’язковій експертизі. Департамент ринків продукції тваринництва з Головною державною племінною інспекцією (надалі — Департамент) у складі Міністерства аграрної політики України провадить апробацію селекційних досягнень у тваринництві, згідно з Тимчасовим положенням про Департамент ринків продукції тваринництва, з Головною державною племінною інспекцією Міністерства аграрної політики України, затвердженою Міністром аграрної політики України 29 вересня 2000 р. Після завершення експертизи приймається рішення про визнання пропозиції селекційним досягненням або про відмову в такому визнанні. Якщо пропозиція відповідає умовам патентоспроможності, в Державному реєстрі робиться відповідний запис і видається правоохоронний документ (за ЦК, таким документом є патент). Ним засвідчується авторство селекціонера і право власності на селекційне досягнення.

Зазначений Департамент з Головною державною племінною інспекцією у складі Міністерства аграрної політики України забезпечують, відповідно до законодавства, державне управління племінною справою у тваринництві, здійснюють контроль за дотриманням законодавства про племінну справу в цій галузі, за станом і використанням племінних (генетичних) ресурсів, нагляд за вве-

занням на територію України та вивезенням племінних (генетичних) ресурсів, за показниками племінного обліку та формами, згідно з якими ведеться документація з племінної справи, провадить реєстрацію власників племінних (генетичних) ресурсів, веде державні книги племінних тварин та Державний племінний реєстр, проводить апробацію селекційних досягнень у тваринництві, присвоює статус суб'єктам племінної справи; стежить за дотриманням законодавства в галузі бджільництва.

Як зазначає О. О. Підпригора, використання селекційного досягнення у тваринництві іншими особами може мати місце лише на підставі договору¹.

Відповідно до змісту п. 42 ЦК, договором може бути визначена юридична доля виключно майнових прав на такий об'єкт права інтелектуальної власності, як порода тварини, оскільки особисті немайнові права авторства є невідчужуваними.

Майнові права на породу тварин є обмеженими в часі: відповідно до ст. 488 ЦК строк чинності виключних майнових прав на породу тварин спливає через 30 років, що відліковуються з 1 січня року, наступного за роком державної реєстрації цих прав.

Власник патенту може за договором передати як саме право на породу, так і права, що з нього випливають.

§ 3. Договори на виконання науково-дослідних, дослідно-конструкторських і технологічних робіт у сфері сільського господарства

Як впливає з вищевикладеного, в умовах ринкової економіки об'єктом обміну дедалі частіше стають результати науково-технічної діяльності в галузі сільського господарства України. Їх значення в цій сфері невпинно зростає, тому саме з ними має пов'язуватися не лише впровадження існуючих провідних технологій виробництва сільської продукції, а й, сподіваємося, виконання на замовлення різних суб'єктів аграрного підприємництва пошукових робіт у відповідних галузях.

В. В. Луць вважає, що можливість використання договірної форми (контракту) у сфері науково-технічної діяльності зумовлена тим, що результати цієї діяльності є об'єктами права власності створювачів (розробників) науково-технічної продукції, якщо інше не передбачене законом або договором. Цими об'єктами розробники можуть вільно користуватися й розпоряджатися, зокрема передавати іншим особам на договірній основі. Дослідження й розробки у сфері науки й техніки, що передбачають одержання дослідницькими колективами чи окремими дослідниками відповідного

¹ Див.: Підпригора О. А. Підпригора О. О. Право інтелектуальної власності в Україні. Навчальний посібник. — К., 1998. — С. 103.

результату в розв'язанні конкретної проблеми протягом певного строку, організується переважно за контрактом¹.

Про розглядувану групу договорів не йшлося ні ЦК 1963 р., ні в раніше чинному законодавстві. Лише в новому ЦК з'явилася окрема гл. 62 "Виконання науково-дослідних або дослідно-конструкторських та технологічних робіт". Відносини, що виникали під час проведення зазначених видів робіт, регулювалися переважно відомчими актами. Прикладом може слугувати Типовий договір на виконання науково-дослідних робіт по сільському господарству, затверджений 25 січня 1960 р.

Природа договорів на виконання науково-дослідних, дослідно-конструкторських та технологічних робіт

Відповідно до назви та конструкції гл. 62 ЦК у ній розглянуті 2 види договорів, які є близькими, але мають суттєві розбіжності як у предметі договору, так і правовому регулюванні.

Насамкінець звертається увага на фундаментальні та прикладні дослідження. Стаття 1 Закону "Про наукову і науково-технічну діяльність" фундаментальні наукові дослідження визначає як наукову теоретичну та (або) експериментальну діяльність, спрямовану на одержання нових знань про закономірності розвитку природи, суспільства, людини, їх взаємозв'язку, а прикладні наукові дослідження — як наукову і науково-технічну діяльність, спрямовану на одержання й використання знань для практичних цілей. Дослідно-конструкторські та технологічні роботи мають на меті виконання цих видів робіт, згідно зі ст. 892 ЦК 2003 р., виконавець зобов'язується за завданням замовника розробити зразок нового виробу та конструкторську документацію на нього, нову технологію тощо.

Різним є й характер результатів, на досягнення яких спрямовані інтереси сторін. В першій групі договорів йдеться про наукові результати, які в цьому Законі визначаються як нове знання, одержане в процесі фундаментальних або прикладних наукових досліджень та зафіксоване на носіях наукової інформації у формі звіту, наукової праці, наукової доповіді, наукового повідомлення, монографічного дослідження, наукового відкриття тощо. В другому виді договорів за гл. 62 ЦК, розглядається науково-прикладний результат, котрий слід розуміти як нове конструктивне чи технологічне рішення, експериментальний зразок, завершене випробування, розробка, яка впроваджена або може бути впроваджена в суспільну практику; науково-прикладний результат може мати форму звіту, ескізного проекту, конструкторської або технологічної документації на науково-технічну продукцію, натурального зразка та ін.

Метою науково-дослідних робіт є науковий результат, який може мати як позитивний (підтвердження певних гіпотез, виявлення

¹ Див.: Луць В. В. Контракти у підприємницькій діяльності: Навч. посіб. — 2-е вид., стер. — К., 2001. — С. 259.

зв'язків, закономірностей тощо), так і негативний характер (висновок про неможливість отримати певний результат, підтвердження принципового висновку про неможливість якогось явища тощо). Тому договір на виконання згаданих робіт можна вважати виконаним належним чином незалежно від того, буде результат позитивним або негативним. Як зазначає М. І. Брагінський, вирішальне значення в останньому випадку матиме належне виконання робіт як таке.

На відміну від розглянутого договору на виконання науково-дослідних робіт, під час виконання дослідно-конструкторських і технологічних робіт результат має бути обов'язково позитивним. Відсутність позитивного результату має розцінюватись для другої групи договорів як відсутність належного результату, тобто невиконання договірного зобов'язання¹.

В разі неможливості досягнення результату, поставленого замовником як завдання, ці 2 групи договорів мають також різні правові наслідки.

Для договорів на виконання науково-дослідних робіт діє правило ч. 1 ст. 899 ЦК: якщо в ході їх виконання виникла неможливість досягнення результату внаслідок обставин, що не залежать від виконавця, замовник зобов'язаний оплатити роботи, виконані до виявлення неможливості отримати передбачені договором результати, але не вище від відповідної частини ціни робіт, визначеної договором.

Для договорів на виконання дослідно-конструкторських та технологічних робіт діє інше правило: якщо в ході цих робіт з'ясується неможливість досягнення результату через обставини, що виникли не з вини виконавця, замовник зобов'язаний відшкодувати витрати виконавця.

Принциповим стосовно цієї групи договорів є також питання про їх родову належність у контексті питання про співвідношення цих договорів і договору підряду. По-перше, в новому ЦК ці види договорів хоча й розташовані поруч, але розглядаються як окремі види договірних зобов'язань. Головна відмінність між цими видами договорів та договором підряду полягає ось у чому: "негативний результат" у договорі підряду (на відміну від договорів на виконання науково-дослідних робіт) має розглядатися як невиконання договірного зобов'язання.

Що ж до договору на виконання дослідно-конструкторських та технологічних робіт, то його предметом виступає виконання робіт та їх результат; результат може бути однаковою мірою як матеріальним, так і нематеріальним; виконання роботи за певних умов може мати самостійне значення, тимчасом як для договору підряду предметом завжди є результат як такий, причому виключно матеріальним. Відповідно до ч. 2 ст. 896 ЦК, виконавець має право, як-

¹ Див.: Брагінський М. І., Витрянський В. В. Договорное право. Книга третья: Договоры о выполнении работ и оказании услуг. Издание доп., испр. — М., 2002. — С. 190.

що інше не передбачено договором із замовником, використати одержаний ним результат робіт також для себе. Проте передавати результати роботи іншим особам виконавець не має права, якщо інше не передбачено самим договором із замовником на виконання певних робіт.

Загальна характеристика змісту договорів. Істотною умовою договору на виконання зазначених видів робіт є напрям (напрями) дослідження та сформульований відповідно до завдання замовника очікуваний кінцевий результат науково-дослідних, дослідно-конструкторських і технологічних робіт.

Дослідження, які замовляє особа, можуть мати один чи кілька з наведених напрямів:

- економіка, фінанси, бухгалтерський облік;
- землеробство, рослинництво, кормовиробництво;
- овочівництво;
- садівництво, виноградарство;
- захист рослин;
- агроекологія і природокористування;
- тваринництво;
- ветеринарна медицина;
- зберігання та перероблення сільськогосподарської продукції;
- механізація, електрифікація, транспорт;
- будівництво;
- соціальний розвиток села і трудові відносини;
- аграрна освіта, кадрове забезпечення;
- наукове забезпечення;
- інформатика.

Конкретні кінцеві результати науково-дослідних, дослідно-конструкторських та технологічних робіт мають таку примірну класифікацію:

- новий технологічний процес (найновіша технологія);
- удосконалена технологія;
- безвідходна ресурсозберігаюча технологія;
- новий вид продукції;
- поліпшена продукція;
- новий вид устаткування;
- нова лінія;
- нова установка;
- модернізований вид устаткування;
- нові засоби механізації;
- новий прилад;
- нові засоби автоматизації;
- нові вироби;
- новий вид сировини;
- новий матеріал;
- новий вид тари (упаковок);
- установча серія;
- новий стандарт;

- новий норматив;
- уточнений стандарт;
- уточнена норма;
- нова ціна;
- нова система;
- нова структурна схема;
- новий спосіб;
- типова система (НОП);
- удосконалена система (НОП);
- нове завдання (АСУ);
- новий комплекс завдань (АСУ);
- нова підсистема (АСУ);
- новий блок системи (АСУ);
- новий сорт;
- поліпшений сорт;
- аборигенний сорт;
- інтродукований сорт;
- нова порода;
- новий тип;
- нова заводська лінія;
- удосконалення породних та продуктивних якостей худоби.

Ці конкретні результати можуть бути предметом договорів на виконання науково-дослідних, дослідно-конструкторських технологічних робіт у сфері сільського господарства.

Усі результати науково-дослідних робіт відповідно до положення ст. 41 Закону України “Про власність” визнаються об’єктами права інтелектуальної власності, як й інші результати інтелектуальної праці (в тому числі й дослідно-конструкторських і технологічних робіт).

Згідно з п. 4 постанови Кабінету Міністрів України від 31 березня 1992 р. №162 “Про державну реєстрацію науково-дослідних, дослідно-конструкторських робіт і дисертацій” та з Порядком державної реєстрації та обліку відкритих науково-дослідних, дослідно-конструкторських робіт і дисертацій, затвердженим наказом Міністерства освіти і науки України від 25 грудня 2001 р. № 808, обов’язковими є державна реєстрація та облік відкритих (несекретних) науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт, що виконуються організаціями (підприємствами) України, статутна діяльність яких передбачає проведення науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт.

Державну реєстрацію та облік розпочатих, виконуваних і закінчених науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт покладено на Український інститут науково-технічної та економічної інформації (УкрІНТЕІ). Цей інститут має право поширювати інформацію про зазначені роботи відповідно до умов, зазначених їх виконавцем у реєстраційно-облікових документах. Зокрема, виконавець робіт може відкрити доступ до інформації про свої роботи.

Крім предмету договору, який ми описали вище, в розглядуваних договорах на створення (передачу) науково-технічної продукції, крім обов'язкових положень (найменування сторін, предмет договору, порядок передачі та прийняття продукції, оплата, відповідальність сторін, реквізити сторін тощо), мають бути зазначені також права сторін щодо використання продукції та розпорядження нею, умови конфіденційності, умови, необхідні для впровадження цієї продукції, сфери її застосування, масштаби та обсяги впровадження, назва кожного етапу (розділу) із зазначенням визначених у договорі результатів роботи в цілому й на кожному етапі (розділі), умови матеріально-технічного забезпечення науково-пошукових, дослідно-конструкторських, технологічних робіт. Обов'язково мають бути визначені права виконавців щодо розпорядження науково-технічною продукцією (про це докладніше — далі) та право на залишення в себе переданого замовником і придбаного для виконання замовлення майна (устаткування, приладів, інструментів, матеріалів тощо), а також інші умови.

Характерною особливістю цього договору є встановлення (визначення) сторонами вартості науково-технічної продукції. Договірна ціна на таку продукцію має встановлюватися на стадії укладення договору. Подібно до правил про договір підряду (ст. 844 ЦК), ціна у договорі може бути визначена у кошторисі. Кошторис на виконання робіт може бути приблизний або твердий. Зміни до твердого кошторису вносять лише за погодженням сторін, при приблизному кошторисі виконавець зобов'язаний своєчасно попередити замовника, якщо потрібне перевищення кошторису.

Щоб досягти згоди про зміну договірної ціни, за основу беруть попередню ціну, обчислену замовником або виконавцем з обов'язковим урахуванням рівня науково-технічної продукції, її конкурентоспроможності, ефективності та періоду ефективного використання¹.

Плата за виконання науково-дослідних або дослідно-конструкторських робіт та технологічних робіт, встановлена договором, може бути зменшена замовником залежно від фактично одержаних результатів порівняно з результатами, передбаченими договором, якщо це не залежало від замовника, а можливість такого зменшення та його межі були передбачені домовленістю сторін.

Права та обов'язки сторін. У попередньому підрозділі йшлося про розподіл ризику в разі виявлення неможливості досягнення результату, очікуваного відповідно до завдання замовника. Поряд з цим принциповим є також питання про можливість залучення до виконання договорів третіх осіб. Договір про виконання науково-дослідних робіт передбачає їх творчий характер, який часто ґрунтується на особистих знаннях та здібностях науковця чи творчої групи, а також на тому, що саме ця конкретна особистість (групи на-

¹ Див.: Янчук В. В. Правовое обеспечение интенсивных технологий в растениеводстве. — К., 1990. — С.18-21.

уковців) є вирішальним фактором укладення договору. Тому, за договором, провести науково-дослідні роботи виконавець має особисто; він не має права залучати до виконання робіт третіх осіб, якщо таке повноваження не надало за договором або немає згоди замовника (ст. 893 ЦК).

Іншою є ситуація з договорами про дослідно-конструкторські та технологічні роботи, оскільки особистий характер та відповідний інтерес до виконання договору самим контрагентом не передбачається. Тому, за загальним правилом, виконавець має право залучати до виконання договору інших осіб (субвиконавців), що є, зокрема, бажаним в разі значного обсягу цих робіт (абз. 3 ст. 893 ЦК). Але при цьому субвиконавець не відповідає за виконання свого обов'язку перед замовником, так само як і замовник — перед субвиконавцем; у свою чергу, основний виконавець цілком відповідає перед замовником за виконання договору й несе ризик вибору контрагента, а також відповідає за виконання всіх взятих на себе обов'язків перед субвиконавцем. При цьому у зобов'язанні не відбувається вибуття чи заміни сторони. Відносини в такій ситуації є подібними до відносин замовника, генерального підрядника та субпідрядника за договором підряду.

Окремо треба розглядати питання про повноваження щодо використання результатів роботи. З природи договору випливає, що виконавець повинен не тільки провести певні роботи, а й передати їх результати замовнику.

Загальні положення про права сторін на результати робіт містяться в ст. 896 ЦК, відповідно до якої замовник за договором на виконання науково-дослідних, або дослідно-конструкторських та технологічних робіт має право використовувати передані йому результати робіт у межах і на умовах, встановлених договором.

Враховуючи те, що результати робіт здебільшого також є об'єктами права інтелектуальної власності, слід брати до уваги також положення ст. 430 ЦК, коли вирішується питання про виникнення особистих немайнових та майнових прав на об'єкт інтелектуальної власності, яким є отриманий результат під час виконання розглянутих договорів.

У ч. 2 ст. 430 ЦК вводиться загальне правило, за яким майнові права інтелектуальної власності на об'єкт, створений за замовленням, належить творцеві цього об'єкта і замовникові, якщо інше не встановлено договором. Є підстави вважати, що договори на виконання зазначених дослідних робіт підпадають під таке створення на замовлення об'єкта інтелектуальної власності.

Порядок передачі результатів виконаних робіт. Відповідно до ч. 1 ст. 894 ЦК виконавець зобов'язаний передати, а замовник прийняти та цілком оплатити завершені науково-дослідні або дослідно-конструкторські та технологічні роботи. Договір може передбачати прийняття та оплату окремих етапів робіт або інший спосіб оплати. Зокрема, науково-дослідні, дослідно-пошукові роботи або їх етапи, що мають самостійне значення, вважаються закінченими і їх

приймає замовник у тому разі, якщо їх виконано відповідно до технічного завдання (умов договору), коли одержано конкретні результати, що мають теоретичне або практичне (за умовами договору чи технічного завдання) значення, коли складено відповідний звіт або/та надано інші зумовлені договором документи, відповідно випробувані й прийняті зразки машин, технологій, устаткування, сортів, гібридів, порід худоби тощо приймальною комісією у визначеному в договорі складі. Передача й прийняття оформлюються складанням акту передачі — прийняття науково-технічної продукції (повністю або закінчених етапів), який підписують дві сторони.

Розділ 21

Правове забезпечення якості сільськогосподарської продукції

§ 1. Поняття та загальна характеристика правового забезпечення якості та безпеки сільськогосподарської продукції

Збереження і зміцнення здоров'я людини та визнання її права на якісні й безпечні харчові продукти й продовольчу сировину є одним з основних завдань нашої держави. Більше того, належна якість і безпека харчової продукції є головною запорукою існування населення на відповідній території.

Основна маса харчової продукції та продовольчої сировини виробляється сільськогосподарськими товаровиробниками і являє собою сільськогосподарську продукцію. Додержання відповідної якості та безпеки цієї продукції є головним обов'язком її виробників, постачальників та продавців.

Чинне законодавство дає визначення понять "якість" та "безпека" харчового продукту. Згідно зі ст. 1 Закону України від 23 грудня 1977 р. "Про якість та безпеку харчових продуктів і продовольчої сировини"¹, *якість харчового продукту* — це така сукупність його властивостей, що визначає здатність харчового продукту забезпечувати потреби організму людини в енергії, поживних та смакоароматичних речовинах, стабільність їх складу і споживних властивостей протягом терміну придатності. *Безпека харчових продуктів* визначається відсутністю загрози шкідливого впливу на організм людини самих харчових продуктів, продовольчої сировини та супутніх матеріалів.

Держава забезпечує додержання виробниками сільськогосподарської продукції, закріплених у законодавстві вимог щодо якості та безпечності цієї продукції.

Зважаючи на це, забороняється виготовляти, ввозити, реалізовувати, використовувати в оптовій чи роздрібній торгівлі, громадському харчуванні неякісні, небезпечні для здоров'я та життя людини або фальсифіковані харчові продукти, продовольчу сировину й супутні матеріали.

Ввезення, виготовлення (крім виготовлення для особистого споживання), надання на реалізацію, реалізація або використання іншим чином харчових продуктів, продовольчої сировини і супутніх матеріалів без документального підтвердження їх якості та без-

¹ Відомості Верховної Ради України. — 1998. — № 19. — Ст. 98.

пеки також заборонено. Статтею 5 Закону України “Про якість та безпеку харчових продуктів і продовольчої сировини”, встановлений перелік документів, що підтверджують якість та безпеку харчових продуктів, продовольчої сировини і супутніх матеріалів.

Неякісні та небезпечні харчові продукти, продовольча сировина й супутні матеріали підлягають вилученню з обігу в порядку, встановленому законодавством

Відповідно до ст. 22 Закону України “Про якість та безпеку харчових продуктів і продовольчої сировини” до *неякісних* належать харчові продукти, продовольча сировина й супутні матеріали, якісні показники та споживчі властивості яких не відповідають зазначеним у декларації про відповідність (нормативному документі чи нормативно-правовому акті) а також такі, якість яких знизилася внаслідок порушення маркування; пошкодження чи деформування тари й окремих одиниць упаковки (крім бомбажних консервів); наявності сторонніх запахів, однак замочання, що не становлять загрози для споживачів; наявності сторонніх домішок або предметів, що можуть бути видалені.

Вилучені з обігу неякісні харчові продукти, продовольча сировина та супутні матеріали (крім харчових продуктів і продовольчої сировини, що швидко псуються, і термін придатності яких не перевищує 30 діб) можуть бути повернуті в обіг у разі приведення їх у відповідність із встановленими вимогами шляхом сортування, очищення, повторного маркування, зміни їх цільового призначення, промислової переробки та ін.

Небезпечними харчовими продуктами визнаються продовольча сировина та супутні матеріали, показники безпеки яких не відповідають встановленим в Україні для даного виду продукції або зазначеним у декларації про відповідність, а також продовольча продукція, споживання (використання) якої пов'язане з ризиком для здоров'я і життя людини.

Небезпечна та неякісна продовольча продукція, яку неможливо повернути в обіг, підлягає утилізації або знищенню за кошти її виробника (власника). Порядок та умови використання неякісної продовольчої продукції, методи утилізації чи знищення небезпечної продовольчої продукції погоджуються із відповідними органами, які здійснюють державний контроль і нагляд за якістю та безпекою харчових продуктів і продовольчої сировини відповідно до їхньої компетенції.

§ 2. Державне регулювання відносин щодо забезпечення якості та безпеки сільськогосподарської продукції

Загальне державне регулювання якості та безпеки сільськогосподарської продукції здійснюють Кабінет Міністрів України, Рада

міністрів Автономної Республіки Крим та центральні органи виконавчої влади областей, районів, міст Києва та Севастополя.

Органами із спеціальною компетенцією в галузі державного регулювання якості та безпеки сільськогосподарської продукції під час її виробництва, зберігання, транспортування, реалізації, використання, утилізації чи знищення є уповноважені центральні органи виконавчої влади в галузі охорони здоров'я, захисту прав споживачів, стандартизації, метрології та сертифікації, ветеринарної медицини, карантину рослин, їхні органи в Автономній Республіці Крим, областях, районах, містах Києві та Севастополі у межах їхньої компетенції.

Зокрема, у складі Міністерства аграрної політики України функціонує Державна інспекція з контролю якості сільськогосподарської продукції та моніторингу її ринку — урядовий орган державного управління, який діє на підставі постанови Кабінету Міністрів України від 10 вересня 2003 р. № 1429. Вона здійснює контроль якості сільськогосподарської продукції та сировини під час їх виробництва, збереження та реалізації, у тому числі при проведенні експортно-імпорتنих операцій. До її компетенції належить також здійснення моніторингу стану кількісного та якісного зберігання зерна і продуктів його переробки, бобових та олійних культур і сировини, а також ринку зернових культур.

Функціями державного регулювання якості та безпеки сільськогосподарської продукції є:

— державне нормування показників якості та безпеки харчових продуктів, продовольчої сировини і супутніх матеріалів;

— державна реєстрація спеціальних харчових продуктів;

— державна реєстрація нормативних документів на харчові продукти, продовольчу сировину і супутні матеріали;

— декларування відповідності харчових продуктів, продовольчої сировини та супутніх матеріалів;

— сертифікація харчових продуктів, продовольчої сировини, супутніх матеріалів, запровадження систем контролю якості та безпеки виробництва цих продуктів, сировини, матеріалів;

— встановлення та додержання порядку ввезення в Україну харчових продуктів, продовольчої сировини і супутніх матеріалів;

— здійснення контролю за додержанням порядку ввезення харчових продуктів, продовольчої сировини і супутніх матеріалів.

Державне нормування показників якості та безпеки харчових продуктів, продовольчої сировини і супутніх матеріалів провадиться встановленням норм цих показників у нормативно-правових актах, стандартах та інших нормативних документах на продукцію. Цю функцію здійснює Міністерство охорони здоров'я України, затверджуючи санітарні норми або розробляючи технічні регламенти на продовольчу продукцію. Так, згідно зі ст. 18 Закону України від 2 березня 1995 р. “Про пестициди і агрохімікати”, сільськогосподарська сировина й харчові продукти рослинного і тваринного по-

¹ Відомості Верховної Ради України. — 1995. — № 14. — Ст. 91.

ходження, під час виробництва, зберігання і транспортування яких застосовувалися пестициди і агрохімікати, мають відповідати санітарно-гігієнічним вимогам, що підтверджуються сертифікатом відповідності. Рішення про порядок використання сільськогосподарської сировини і харчових продуктів, які не відповідають санітарно-гігієнічним вимогам, приймають органи Державного санітарного нагляду і державної ветеринарної медицини. Методи вимірювань показників безпеки харчових продуктів, продовольчої сировини та супутніх матеріалів, а також засоби випробувань і вимірвальна техніка мають бути атестовані в установленому законодавством порядку.

Державна реєстрація спеціальних харчових продуктів здійснюється веденням Державного реєстру спеціальних харчових продуктів та реєстру висновків державної санітарно-епідеміологічної експертизи на продовольчу продукцію. Державній реєстрації підлягають усі спеціальні та нові харчові продукти. Виробник або постачальник цих продуктів зобов'язаний отримати висновок державної санітарно-епідеміологічної експертизи до введення в обіг харчового продукту, продовольчої сировини та супутніх матеріалів. Порядок здійснення державної реєстрації спеціальних харчових продуктів, ведення реєстру висновків державної санітарно-епідеміологічної експертизи та надання наявної в Державному реєстрі спеціальних харчових продуктів та реєстрі висновків державної санітарно-епідеміологічної експертизи інформації, а також оплати витрат на проведення зазначених робіт і надання послуг установлюються Кабінетом Міністрів України.

Державна реєстрація нормативних документів на харчові продукти, продовольчу сировину і супутні матеріали здійснюється в установленому порядку Державним комітетом України з питань технічного регулювання та споживчої політики¹. Держспоживстандарт визначає порядок державної реєстрації нормативних документів на виробництво харчових продуктів, продовольчої сировини і супутніх матеріалів, а також забезпечує систематичну публікацію в засобах масової інформації реєстрів зареєстрованих в Україні нормативних документів і формування національного фонду нормативних документів².

Чинне законодавство забороняє використання та державну реєстрацію нормативних документів на харчові продукти, продовольчу сировину й супутні матеріали без установлення в них показників безпеки. Для державної реєстрації нормативних документів виробник харчового продукту повинен мати технологічну інструкцію або інший документ з описом технологічного процесу виготовлення, а також перелік продовольчої сировини, речовин і супутніх ма-

¹ Див.: Указ Президента України від 18 березня 2003 р. № 255 "Питання Державного комітету України з питань технічного регулювання та споживчої політики" // Офіційний вісник України. — 2003. — № 12. — Ст. 529.

² Див.: Постанова Кабінету Міністрів від 18 вересня № 1395 "Про створення національного фонду нормативних документів" // Урядовий кур'єр. — 2002. — 2 жовтня.

теріалів, що застосовуються в процесі виготовлення, із зазначенням даних про норми їх вмісту в кінцевому харчовому продукті. Рецепт-тура є власністю виробника.

Підтвердження відповідності харчових продуктів, продовольчої сировини, супутніх матеріалів та технологічного обладнання для їх виробництва здійснюється шляхом декларування такої відповідності або сертифікації. Сертифікації підлягає також система їх виробництва.

У разі сертифікації харчові продукти, продовольча сировина і супутні матеріали підлягають випробуванню на відповідність обов'язковим вимогам нормативних документів та нормативно-правових актів у випробувальних лабораторіях, акредитованих у встановленому законодавством порядку. Підтвердження відповідності (декларування відповідності та сертифікація) харчових продуктів, продовольчої сировини і супутніх матеріалів та сертифікація систем якості здійснюються за обов'язковими показниками якості та безпеки, встановленими нормативними документами та нормативно-правовими актами.

Порядок ввезення в Україну харчових продуктів, продовольчої сировини і супутніх матеріалів визначається Кабінетом Міністрів України. До продовольчої продукції, що ввозиться на територію України, застосовуються вимоги щодо процедур контролю, експертиз, надання дозволів, встановлення санітарно-епідеміологічних нормативів, регламентів, аналогічно тим, що їх застосовують до відповідної продукції, виробленої в Україні. Отже, харчові продукти, продовольча сировина та супутні матеріали, що їх ввозять на територію нашої держави, мають відповідати вимогам безпеки для довкілля, тварин та здоров'я, життя і майна людей, встановленим законодавством України.

Продовольча продукція, що ввозиться в Україну і перебуває під митним контролем, але не дістала документального підтвердження якості та безпеки, повинна бути вивезена за межі країни.

Контроль за додержанням порядку ввезення харчових продуктів, продовольчої сировини і супутніх матеріалів здійснюється митною службою України. Митне оформлення для вільного використання на території України імпортованих харчових продуктів, продовольчої сировини і супутніх матеріалів дозволяється за наявності: сертифіката відповідності або свідоцтва про визнання відповідності; висновку державної санітарно-епідеміологічної експертизи або свідоцтва про державну реєстрацію спеціального харчового продукту, або гігієнічного сертифіката на плодоовочеву продукцію; ветеринарного свідоцтва на сировину та харчові продукти тваринного походження; карантинного дозволу на харчові продукти і сировину рослинного походження; маркування харчових продуктів і продовольчої сировини згідно з законодавством України.

Державне регулювання якості та безпеки харчових продуктів і продовольчої сировини під час їх розроблення, виробництва, надходження на територію України в режимі імпорту, зберігання,

транспортування, реалізації, використання, утилізації або знищення складається з державного нагляду і контролю, що здійснюються спеціально уповноваженими центральними органами виконавчої влади та їхніми органами на місцях.

§ 3. Права, обов'язки та відповідальність виробників, постачальників і продавців щодо забезпечення якості та безпеки сільськогосподарської продукції

Згідно зі ст. 19 Закону України “Про якість та безпеку харчових продуктів та продовольчої сировини”, суб'єкти підприємницької діяльності, які займаються розробленням, виробництвом, зберіганням, транспортуванням, ввезенням в Україну, використанням, а також реалізацією харчових продуктів і продовольчої сировини, мають право: одержувати в визначений термін потрібну, доступну та достовірну інформацію від відповідних органів виконавчої влади про можливість реалізації, використання і споживання харчових продуктів, продовольчої сировини і супутніх матеріалів, а також звертатися за захистом своїх прав до суду.

Поряд з цим суб'єкти підприємницької діяльності зобов'язані: вживати заходів щодо поетапного впровадження на підприємствах харчової промисловості міжнародної системи забезпечення безпеки харчових продуктів НАССР (Hazard Analysis and Critical Control Point) у порядку та строки, визначені чинним законодавством для окремих видів харчових продуктів; дотримуватися процедур підтвердження відповідності та складати декларацію про відповідність продовольчої продукції, на яку встановлено технічні регламенти; мати спеціальну освіту (підготовку); виробляти, ввозити в Україну, реалізовувати та використовувати харчові продукти, продовольчу сировину і супутні матеріали, які відповідають вимогам Закону України “Про якість та безпеку харчових продуктів та продовольчої сировини” та чинних нормативних документів щодо цих продуктів, сировини і матеріалів; реалізовувати та використовувати харчові продукти, продовольчу сировину і супутні матеріали лише за наявності документального підтвердження якості та безпеки. Виробник (продавець) сільськогосподарської продукції зобов'язаний постійно перевіряти її якість та вживати заходів щодо недопущення реалізації непридатних харчових продуктів, продуктів із вичерпаним терміном придатності й тих, на яких відсутнє або нерозбірливе маркування; забезпечувати безперешкодний доступ на відповідні об'єкти працівникам, які здійснюють державний контроль і нагляд, для перевірки відповідності виробництва, зберігання, транспортування, реалізації, використання харчових продуктів і продовольчої сировини вимогам, нормам і правилам щодо їх якості та безпеки; надавати безоплатно цим працівникам необхідні для виконання їх фун-

кцій нормативні документи та інші відомості, а також зразки використаних продовольчої сировини, супутніх матеріалів і харчових продуктів, що випускаються; відшкодувати споживачам шкоду, заподіяну внаслідок порушення законодавства про якість та безпеку харчових продуктів і продовольчої сировини.

Суб'єкти підприємницької діяльності повинні здійснювати реалізацію харчових продуктів і продовольчої сировини відповідно до правил торгівлі харчовими продуктами, які затверджуються Кабінетом Міністрів України або уповноваженим ним органом¹.

Виробники, постачальники та продавці сільськогосподарської продукції, винні в порушенні вимог законодавства, яким регулюються питання забезпечення якості та безпеки харчових продуктів і продовольчої сировини, несуть цивільно-правову, дисциплінарну, адміністративну або кримінальну відповідальність.

¹ Див. напр.: наказ Міністерства економіки та з питань європейської інтеграції України від 11 липня 2003 р. № 185 "Про затвердження Правил роздрібної торгівлі продовольчими товарами" // *Офіційний Вісник України*. — 2003. — № 30. — Ст. 1581.

Розділ 22

Правове регулювання охорони довкілля в сільському господарстві

§ 1. Загальна характеристика законодавства про охорону довкілля в сільському господарстві

Об'єктивно сільське господарство є найбільш природомісткою цариною суспільного виробництва, адже його ведення неможливе без використання ґрунтів та інших природних ресурсів. В Основних напрямках державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки, затверджених постановою Верховної Ради України від 5 березня 1998 р. зазначено, що природно-ресурсний потенціал нашого сільського господарства становить 41,84 млн га сільськогосподарських угідь (69,3% території України), в тому числі 33,19 млн га ріллі (55%), 7,63 млн га природних кормових угідь — сіножатей і пасовищ (12,6%). У сільськогосподарському виробництві щороку використовується понад 10,9 млрд куб. м води, або 36,4% її загального споживання.

Екстенсивний спосіб ведення сільського господарства зумовив збільшення сільськогосподарського навантаження на довкілля, яке перевищує допустимі межі. У розрахунку на одного мешканця припадає 0,82 га сільськогосподарських угідь, у тому числі 0,65 га ріллі, тоді як в середньому по Європі ці показники становлять відповідно 0,44 і 0,25 га. Розораність сільськогосподарських угідь досягла 72%, а в ряді регіонів перевищує 88%. До обробки залучені малопродуктивні угіддя, зокрема приуслові луки й пасовища та схилі землі. Якщо Україна в Європі займає 5,7% території, то її сільськогосподарські угіддя — 18,9%, а рілля — 26,9%.

Чинниками деградації природноресурсного потенціалу сільськогосподарства нації є безгосподарне ставлення до землі, тривала відсутність реального власника, помилкова стратегія максимального залучення земель до обробки, недосконалі техніка й технологія обробки землі та виробництва сільськогосподарської продукції, невважена цінова політика, недотримання науково обґрунтованих систем ведення землеробства і, зокрема, повсюдне недотримання сівозмін, внесення недостатньої кількості органічних добрив, низький науково-технічний рівень проектування, будівництва та експлуатації меліоративних систем, недосконала система використання і внесення мінеральних добрив та невиконання природоохоронних, комплексно-меліоративних, протиерозійних та інших заходів.

Із веденням сільського господарства пов'язана ціла низка екологічних проблем, правові аспекти розв'язання яких і розглядатимуться в цьому розділі. Глобальний характер має продовольча проблема, позаяк за підрахунками фахівців, використання людством біосфери вже перетнуло критичну межу її спроможності прогодувати людство. Надзвичайно гострими є проблеми виснаження ґрунтів та інших природних ресурсів, їх забруднення, уцілювання засобами сільськогосподарської техніки; проблема використання сільськогосподарських відходів, застосування новітніх біотехнологій у сільському господарстві: йдеться, зокрема, про технології генетичної модифікації і клонування, генної інженерії та ін.

Слід, однак, мати на увазі, що аграрне право розглядає сільськогосподарську діяльність не тільки як джерело екологічних загроз, але й як об'єкт охорони від них. Адже незважаючи на те, що ведення сільського господарства може заподіювати істотної шкоди природі, ця діяльність залежить від екологічних чинників. І це тільки підсилюється ринковою економікою: покупець вибирає продукт з екологічно чистих районів. Екологічну загрозу для сільського господарства становлять не лише стихійні сили природи, а й господарська діяльність людини, зокрема сільськогосподарська. Тому право захищає природу від негативного впливу цієї діяльності й останню від негативних екологічних чинників.

За своєю правовою природою правовий інститут охорони довкілля в сільському господарстві є складним інститутом одночасно аграрного й екологічного права як комплексних галузей права. Це, так би мовити, точка їх перетину. Окремо слід говорити про таке явище, як *екологізація аграрного права*. Процес екологізації, тобто наповнення екологічним змістом правових приписів охопив практично всі галузі вітчизняного права. Еколого-правові норми і приписи ми можемо відшукати у цивільному, кримінальному, адміністративному та інших галузях права. Цей процес послідовно охопив і аграрне право. Якщо на початку 90-х рр. минулого століття екологічні приписи в аграрному законодавстві розвивалися окремо від екологічного законодавства, то вже з другої половини 90-х намітилася тенденція до уніфікації норм екологічного права в єдину систему, у зв'язку з чим було внесено зміни до аграрного законодавства. Наразі аграрні законодавчі акти з питань охорони довкілля або містять відсылки на норми екологічного законодавства, або приймаються законодавчі акти, які стоять на межі аграрного й екологічного законодавств і можуть бути віднесені як до першого, так і до другого. Наприклад, такими є закони від 2 березня 1995 р. "Про пестициди і агрохімікати", від 14 жовтня 1998 р. "Про захист рослин", від 14 січня 2000 р. "Про меліорацію земель".

Говорячи про інститут охорони довкілля в сільському господарстві як про складний правовий інститут, варто звернути увагу на його будову. Аналіз законодавства показує, що правова охорона довкілля здійснюється у двох напрямках: через встановлення правових приписів щодо охорони окремих видів природних ресурсів, які

використовуються в сільському господарстві та через правове регулювання самої сільськогосподарської діяльності. Таким чином екологізація в праві позначається на екологізації самої сільськогосподарської діяльності.

Перший напрям правового регулювання виявляється в таких правових інститутах: охорони земель сільськогосподарського призначення, охорони водних об'єктів, що використовуються в сільському господарстві, охорони сільськогосподарських лісів, охорони надр під час здійснення сільськогосподарської діяльності, охорони диких тварин і рослин тощо. Другий напрям правового регулювання знаходить свій вияв у таких правових інститутах, як застосування пестицидів і агрохімікатів у сільському господарстві, меліорації земель, поводження з відходами сільського господарства, застосування біотехнологій в сільському господарстві тощо. Надалі ми розглянемо найважливіші правові інститути аграрного права, діяльність яких спрямована на охорону довкілля в сільському господарстві.

§ 2. Правова охорона ґрунтів та інших природних ресурсів у сільському господарстві

Охорона ґрунтів

Як вже зазначалося, перший напрям правової охорони довкілля в сільському господарстві пов'язаний зі встановленням правових вимог щодо охорони окремих видів природних ресурсів, які використовуються в сільському господарстві. На жаль, функційні процеси в цій сфері мають тенденцію до інтенсифікації: якщо у 1960 р. рівень гумусу у ґрунтах становив 3,5%, то у 1996 р. — лише 3,1%. Ерозія ґрунтів охопила 40% території України, 68 тис. га земель повністю втратили гумусовий шар. Площа еродованих земель щорічно зростає більш як на 80 тис. га. Практично по всій площі ріллі спостерігається пересушлювання ґрунтів. Близько 20% земель забруднені шкідливими речовинами понад гранично допустимі концентрації, встановлені законодавством. Значні площі земель підтоплені, засолені через нерациональний полив, залишені внаслідок їх деградації, зайняті відходами виробництва, відвальними породами тощо. Через абразію щорічно втрачається до 100 га родючих земель. У 2-3 рази знизилася швидкість ґрунтоутворення. Посилений механічний вплив сільськогосподарської техніки призвів до руйнування структури орного шару ґрунтів. Негативні геологічні явища охопили понад половину території нашої країни¹.

¹ Земельне право України: Підручник / За ред. О. К. Погрібного, І. І. Каракаша. — К., 2003. — С. 355 — 356.

На думку фахівців, важливим питанням охорони природи при веденні сільського господарства є спосіб його ведення. Як зазначається в Концепції розвитку землеробства Української РСР на період до 2005 р., схвалений постановою Ради Міністрів УРСР від 8 травня 1990 р. № 107, зональні системи землеробства, що застосовуються в Україні і ґрунтуються на рівнинно-прямолінійному землекористуванні без урахування природних комплексів і рельєфу місцевості, не здатні забезпечити відтворення родючості ґрунту та надійний його захист від ерозії, ефективно використання матеріально-технічних засобів, підвищення продуктивності галузі.

На зміну застарілій системі ведення сільського господарства Концепція пропонує впровадження *ґрунтозахисної контурно-меліоративної системи землеробства*. Сутність нової системи і механізм переходу до неї описані в зазначеній Концепції. Власне ідея нової системи землеробства зародилася ще у 70-80-і рр. ХХ ст., коли у вчених вишикла думка про певну єдність функціонування аграрних і природних ландшафтів. Це об'єктивувалося в ідею ґрунтозахисного контурно-меліоративного землеробства. Суть його — у приведенні існуючої системи землеробства у відповідність із ґрунтово-екологічними чинниками шляхом локалізації інтенсивного землеробства на рівнинній частині території, застосування біологічних засад землеробства на схилах, а на землях, що межують з гідрографічним фондом — природних агрофітоценозів. Система передбачає диференційоване використання земель залежно від ступеню їхнього змиву, контурну організацію території, впровадження ґрунтозахисних технологій. Ведення сільського господарства прив'язується до рельєфу місцевості. За даними Національної доповіді про охорону навколишнього природного середовища в Україні, 1998 р. проекти землевпорядження з контурно-меліоративною системою організації території розроблені в 2471 господарстві на площі 9,36 млн га.

Разом з тим, із часу прийняття Концепції наука пішла далі. Наступним кроком у розв'язанні проблеми оптимізації агронавантаження на земельні ресурси була розробка системи *адаптивно-ландшафтного землеробства*. Така система будується на ландшафтному розподілі володборів і визначенні інтегральних показників трансформації енергії за компонентами: рілля, ліс, луки й пасовища. Агрорландшафт являє собою інженерну споруду, що має проектуватися і будуватися переважно інженерними методами на розрахунковій кількісній основі. Це вимагає наявності відповідних математичних верифікованих моделей і процесів, що визначають сталість і продуктивність земель.

Новітніми досягненнями аграрної науки є досконаліші *еколого-біосферні* методи ведення сільського господарства. Еколого-біосферна система поновлюваного землекористування прив'язує ведення сільського господарства до таких структурних одиниць, як басейни рік. Концепція впровадження цієї системи передбачає загальну організацію господарювання в басейнах малих, середніх і

великих річок. Вона будується на засадах рівнозначності для людини всіх штибів рельєфу в цих басейнах.

Незважаючи на наявність цікавих наукових розробок фахівців сільського господарства, на жаль, законодавчої системи стимулювання переходу на прогресивні методи ведення сільського господарства поки що не створено. Хоча певні кроки в цьому напрямі вже зроблено. Йдеться, зокрема, про такі важливі законодавчі акти, як закони України від 19 червня 2003 р. “Про охорону земель” і від 19 червня 2003 р. “Про державний контроль за використанням та охороною земель”. Прийняті відповідно до положень ЗК, вони покликані започаткувати нову систему охорони ґрунтів у сільському господарстві.

Передбачається встановлення злагодженої триланкової системи контролю за забезпеченням належної охорони ґрунтів у сільському господарстві: Державна інспекція з контролю за використанням та охороною земель при Держкомземі України, Державна екологічна інспекція Мінприроди України і Державна служба охорони родючості ґрунтів Мінагрополітики України. Кожен цей орган контролюватиме дотримання режиму охорони сільськогосподарських ґрунтів у межах своєї компетенції.

Закон “Про охорону земель” передбачає систему заходів щодо охорони ґрунтів та інших природних ресурсів у сільському господарстві. Важливою складовою цієї системи є налагодження повноцінного моніторингу за станом використання земель у сільському господарстві. Передбачається комплекс заходів із сільськогосподарського районування земель, господарське стимулювання ґрунтоохоронних і ресурсоощадних заходів, удосконалення системи нормування використання ґрунтів. Встановлюються заборони та обмеження на діяльність, що може негативно вплинути на якісний стан ґрунтів. Передбачається відшкодування збитків заподіяних власникам або користувачам сільськогосподарських ґрунтів у зв'язку з їх використанням для несільськогосподарських цілей. Разом з тим, для ефективної дії Закону необхідно прийняти ряд підзаконних актів різного рівня, зокрема, державні програми охорони ґрунтів.

Охорона надр

Якщо раніше екологічні проблеми охорони надр при веденні сільського господарства пов'язувалися, в основному, з хімізацією сільського господарства і проникненням залишків пестицидів або агрохімікатів у надра, що спричиняло забруднення підземних вод, то тепер надра використовуються і для ведення сільськогосподарської діяльності. Зокрема, на Донбасі недіючі шахти використовуються для вирощування грибів, квітів, овочів та інших рослин під землею. Надра використовуються й для витримування виноматеріалів, зберігання харчової продукції тощо. Це також породжує певні екологічні проблеми.

Важливим законодавчим актом, який регулює охорону надр при веденні сільськогосподарської діяльності є Кодекс України про надра. Стаття 23 Кодексу надає власникам земельних ділянок і землекористувачам право без отримання спеціальних дозволів (ліцензій) та гірничих відводів видобувати для сільськогосподарських потреб корисні копалини місцевого значення і торф загальною глибиною розробки до 2 м і прісні підземні води — до 20 м та використовувати надра для сільськогосподарських потреб. Слід зазначити, що у багатьох сільськогосподарських підприємствах і фермерських господарствах цим правом активно користуються. Водночас, це може мати негативні наслідки у вигляді порушення геологічної структури, і можливості виникнення зсувів або інших небезпечних явищ. Через це Кодекс встановлює обмеження на видобування корисних копалин місцевого значення і торфу із застосуванням спеціальних технічних засобів, які можуть призвести до небезпечних змін у доквіллі. Суб'єкти сільськогосподарської діяльності зобов'язані погоджувати таке видобування корисних копалин з місцевими радами та органами Мінприроди на місцях.

Використання надр для захоронення відходів сільського господарства, засобів хімізації, скидання стічних вод сільськогосподарських підприємств допускається на підставі ст. 22 Кодексу про надра у виняткових випадках із дотриманням вимог законодавства про відходи і про пестициди й агрохімікати. При цьому надра для зазначених потреб повинні надаватися за результатами спеціальних досліджень та на підставі проектів, виконаних на замовлення таких сільськогосподарських підприємств.

Закон покладає на користувачів надр при здійсненні сільськогосподарської діяльності обов'язок охороняти надра, забезпечувати безпеку людей, майна та довкілля. Відповідно до ст. 55 Кодексу користування надрами для сільськогосподарської діяльності здійснюється за відповідними проектами, в яких мають передбачатися заходи, що забезпечують знешкодження стічних вод, шкідливих речовин і відходів сільського господарства або локалізацію їх у визначених межах, а також запобігають їх проникненню в інші природні об'єкти. Невиконання цих обов'язків може потягнути за собою позбавлення права надрокористування чи обмеження сільськогосподарської діяльності в надрах.

Українська держава гарантує захист прав громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи.

Охорона вод

Українська держава гарантує захист прав громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи.

Водні об'єкти широко використовуються в сільському господарстві: для рибиництва, водопою, меліорації, скидання стічних вод та інших сільськогосподарських потреб. Така діяльність часто є небезпечною для довкілля. Тому законодавство встановлює певні обмеження на її здійснення. Важливим законодавчим актом, який регулює порядок охорони вод при веденні сільськогосподарської діяльності, є ВК. Ним передбачено нормування водокористування,

зокрема, встановлення нормативів гранично допустимого скидання сільськогосподарських стічних вод, лімітів забору води для сільськогосподарських потреб, нормативів якості води, обмеження сільськогосподарської діяльності у водоохоронних зонах тощо.

Відповідно до ст. 65 ВК, користування водами для потреб сільськогосподарства може здійснюватися як у порядку загального, так і спеціального використання водних ресурсів. Під час зрошення земель сільськогосподарського призначення водокористувачі зобов'язані здійснювати заходи щодо попередження підтоплення, заболочення, засолення та забруднення цих земель. Передбачається встановлення нормативів якості поливної води. Зрошення сільськогосподарських угідь стічними водами може бути дозволено органами Мінприроди за погодженням з державними органами санітарного й ветеринарного нагляду. Зрошення сільськогосподарських угідь і скидання дренажних вод у водні об'єкти здійснюється на підставі дозволу на спеціальне використання водних об'єктів. Під час осушення земель сільськогосподарського призначення мають здійснюватися заходи щодо запобігання деградації та вітрової ерозії цих земель, а також погіршення стану водних об'єктів.

Особливі вимоги законодавство ставить до водних об'єктів, що використовуються для рибництва. Так, згідно зі ст. 2 Закону України від 6 лютого 2003 р. "Про рибу, інші водні живі ресурси та харчову продукцію з них" вирішення рибки чи інших водних живих ресурсів у рибгосподарських водних об'єктах (їх ділянках) та континентальному шельфі України дозволяється суб'єктам господарства за наявності позитивної ветеринарно-санітарної оцінки стану водних об'єктів державними органами ветеринарної медицини. Відповідно до ст. 68 ВК на водних об'єктах, що використовуються для рибного господарства, права водокористувачів можуть бути обмежені в інтересах останнього. На водокористувачів покладається обов'язок поліпшувати екологічний стан рибгосподарських водних об'єктів та дотримуватися санітарного режиму прибережних захисних смуг. Проведення гідромеліоративних робіт у місцях, де перебувають водоплавні птахи, хутрові звірі, а також промисловий вилов риби в місцях розведення бобрів і хохулів здійснюється за погодженням з державними органами рибного й мисливського господарства.

Законодавство регулює скидання сільськогосподарських стічних вод у водні об'єкти. Зокрема, ставляться вимоги щодо отримання дозволів на спеціальне використання водних об'єктів для цих потреб, встановлення і дотримання нормативів гранично допустимих концентрацій шкідливих речовин у стічних водах і гранично допустимого скидання забруднюючих речовин у водні об'єкти. Забороняється скидати стічні води без встановлення нормативів гранично допустимого скидання та використовувати для цього рельєф місцевості: балки, пониззя, кар'єри тощо. У разі перевищення встановлених нормативів скидання сільськогосподарських стічних вод може бути обмежене або й заборонене.

Закон встановлює особливий режим сільськогосподарської діяльності у водоохоронних зонах. Зокрема, в них забороняється зменшувати природний рослинний покрив і лісистість, розорювати заплавні землі та застосовувати на них засоби хімізації, проводити осушувальні меліоративні роботи на заболочених ділянках та урочищах у верхів'ях річок, здійснювати сільськогосподарську діяльність, що може негативно вплинути на стан водного об'єкта. Законодавство передбачає впровадження водоощадних технологій ведення сільського господарства, встановлює порядок створення штучних водних об'єктів для сільськогосподарських потреб (ставків, загат, гребель, водосховищ тощо). Сільськогосподарські підприємства мають право створювати у басейнах річок штучні водойми та водопідірні споруди лише з дозволу місцевих рад за погодженням з органами Державного комітету водного господарства України та Мінприроди на місцях.

Охорона тварин і рослин

Законодавство встановлює вимоги щодо охорони об'єктів тваринного і рослинного світу при веденні сільського господарства. Йдеться про дикі тварини і дикорослі рослини, які хоча не є об'єктами аграрного права, але підлягають охороні від негативних наслідків сільськогосподарської діяльності. Важливими законодавчими актами в цій галузі є закони України від 13 грудня 2001 р. "Про тваринний світ", від 9 квітня 1999 р. "Про рослинний світ", від 7 лютого 2002 р. "Про Червону книгу України", а також Положення про Зелену книгу України, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 29 серпня 2002 р. № 1286.

Зазначені закони передбачають обов'язок суб'єктів аграрного права під час ведення сільськогосподарської діяльності зберігати умови існування видового й популяційного розмаїття тваринного й рослинного світу, не допускати погіршення середовища існування, шляхів міграції та умов розмноження диких тварин, а також умов місцезростання дикорослих рослин. Законодавство встановлює загальний обов'язок запобігати негативному впливу сільськогосподарської діяльності на рослинний і тваринний світ.

При веденні сільського господарства, зокрема, бджільництва, допускається використання корисних властивостей диких тварин, наприклад, здатність диких комах запилювати сільськогосподарські рослини. При цьому забороняється вилучати та знищувати диких тварин, погіршувати середовище їх існування, заподіювати їм іншої шкоди. Введення в експлуатацію сільськогосподарських об'єктів і застосування аграрних технологій без забезпечення їх засобами захисту тварин та середовища їх існування забороняються. Випалювання сухої рослинності або її залишків допускається лише в разі господарської потреби за відповідним дозволом місцевих органів Мінприроди. Для окремих місцевостей, що є середовищем прожи-

вання особливо цінних або рідкісних тварин місцеві органи Мінприроди можуть встановлювати більш суворі екологічні нормативи, ніж ті, що встановлені для всієї території України. Гідромеліоративні роботи та промислове рибальство в місцях, які за рішенням органів Мінприроди визнані за особливо значимі для перебування водноболотних птахів та напівводних ссавців, здійснюються за погодженням з Державним комітетом лісового господарства України та Державним департаментом рибного господарства Мінагрополітики України.

Відповідно до ст. 47 Закону "Про тваринний світ", суб'єкти аграрного права у разі виникнення надзвичайних екологічних ситуацій, що загрожують існуванню диких тварин, зобов'язані надавати допомогу їм і негайно інформувати про це Мінприроди. Застосування засобів хімізації у сільському господарстві має здійснюватися безпечним для диких тварин способом. При цьому, для запобігання заподіяння шкоди тваринам, Мінприроди за погодженням з Мінагрополітики й місцевими державними адміністраціями можуть визначати окремі території, на яких обмежується або забороняється застосування пестицидів і агрохімікатів.

Важливою з точки зору екологічних аспектів ведення сільськогосподарства є ст. 50 Закону України "Про тваринний світ", яка передбачає заборону на самовільне переселення, акліматизацію і схрещування диких тварин. Непродумане переселення тварин у місцевості, не властиві для їхнього проживання, може бути згубним для довкілля. Показовим є досвід Австралії з завезення кроликів, що обернулося загальнонаціональним екологічним лихом: кролики розмножилися в умовах практичної відсутності природних ворогів і нищили рослинність, заподіюючи значної шкоди сільському господарству Австралії. В Україні переселення нових для неї видів диких тварин допускаються з урахуванням науково обґрунтованих експертних висновків наукових організацій з дозволу Мінприроди за погодженням із Держкомлісгоспом і Державним департаментом рибного господарства Мінагрополітики. Сільськогосподарські тваринницькі підприємства зобов'язані вживати заходів до запобігання виходу цих тварин у природне середовище. Аналогічна норма міститься також у ст. 33 Закону України "Про рослинний світ": переселення рослин у місцевості, не властиві для їх зростання, здійснюється з дозволу місцевих органів Мінприроди на підставі висновків наукових організацій, а також Державної служби карантину рослин.

Випасання худоби вважається спеціальним видом використання рослинних ресурсів і потребує отримання дозволу органів Мінприроди на місцях (для рослинних ресурсів загальнодержавного значення) або місцевих рад (для рослинних ресурсів місцевого значення). На сільськогосподарські підприємства покладається обов'язок здійснювати відтворення природних рослинних ресурсів у межах наданих їм земельних ділянок. Випалювання сухої природної рослинності або її залишків без дозволу органів Державної екологічної інспекції забороняється.

Особливі правила встановлені для ведення лісового господарства і для охорони лісів України від вирубки, забруднення та засмічення, хвороб та шкідників, пожеж та інших негативних впливів. Важливим актом у цій царині є ЛК. ЛК і численні підзаконні акти, що прийняті на його виконання, регулюють порядок лісокористування і ведення лісового господарства, а також режим охорони лісів України

Охорона атмосферного повітря

Законодавство про охорону атмосферного повітря спрямоване на розв'язання багатьох проблем: викиди шкідливих речовин в атмосферне повітря сільськогосподарськими підприємствами (наприклад, під час спалення сільськогосподарських відходів), проблеми впливу на погоду і клімат для потреб сільського господарства, запаху, шуму, вібрації тощо. Важливим законодавчим актом, спрямованим на їх розв'язання, є Закон України від 16 жовтня 1992 р. "Про охорону атмосферного повітря" (в редакції Закону від 21 червня 2001 р.). Для тих сільськогосподарських підприємств, технологічні процеси яких передбачають наявність стаціонарних джерел викидів в атмосферне повітря шкідливих речовин, Закон передбачає необхідність отримання дозволів і встановлення нормативів гранично допустимого викиду шкідливих речовин. Для стаціонарних джерел фізичних або біологічних впливів на атмосферне повітря, наприклад, тваринницьких ферм зі стійким запахом, закон передбачає встановлення нормативів гранично допустимого впливу фізичних і біологічних чинників. Сільськогосподарські підприємства часто є джерелом шуму і вібрації, а також поширення неприємного запаху (смороду). Закон передбачає регулювання такого впливу на довкілля.

Усі суб'єкти аграрного права, які здійснюють викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря чи забруднюють довкілля смородом, шумом, іншими фізичними чи біологічними чинниками (практично всі сільськогосподарські підприємства палять багаття), зобов'язані вдаватися до заходів щодо зменшення обсягів викиду забруднюючих речовин, смороду і шуму, вести постійний облік шкідливих речовин, які викидаються в атмосферне повітря. Виконання заходів щодо охорони атмосферного повітря не повинно призводити до забруднення ґрунтів, вод та інших природних об'єктів.

Згідно зі ст. 16 Закону "Про охорону атмосферного повітря", діяльність, спрямована на штучні зміни стану атмосфери та атмосферних явищ для потреб сільського господарства (виклик дощу, розстріл із гармат хмар із градом тощо) може провадитися тільки за дозволами, виданими органами Мінприроди за погодженням з органами Міністерства охорони здоров'я, місцевими державними адміністраціями та місцевими радами. Дозвіл на такий вид діяльності надаєть-

ся відповідно до Порядку погодження і видачі дозволів на провадження діяльності, пов'язаної із штучними змінами стану атмосфери та атмосферних явищ у господарських цілях, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 13 березня 2002 р. № 301.

Пестициди та агрохімікати мають використовуватися способами, які не впливають негативно на стан атмосферного повітря. Складування, розміщення, зберігання або транспортування сільськогосподарських відходів, які є джерелами забруднення атмосферного повітря смородом або іншого шкідливого впливу, допускається лише за наявності спеціального дозволу на визначених місцевими державними адміністраціями й радами територіях із додержанням нормативів екологічної безпеки й законодавства про відходи. Всупереч широко поширеній практиці, ст. 20 Закону "Про охорону атмосферного повітря" забороняє спалювати відходи сільського господарства на території сільськогосподарських підприємств і населених пунктів, за винятком випадків, коли це здійснюється з використанням спеціальних установок при додержанні екологічних нормативів. Сільськогосподарські підприємства зобов'язані забезпечувати переробку, використання та своєчасне вивезення сільськогосподарських відходів на підприємства, що використовують їх як сировину, або на спеціально відведених місця чи об'єкти.

§ 3. Правовий інститут меліорації земель у сільському господарстві

Інститут меліорації земель в аграрному праві отримав правове закріплення з прийняттям Закону України від 14 січня 2000 р. "Про меліорацію земель". Слово "меліорація" перекладається з латини як "поліпшення". Найпростіше визначення меліорації земель — поліпшення якісного стану ґрунтів. Закон дає більш розгорнуте визначення *меліорації земель* — це комплекс гідротехнічних, культуртехнічних, хімічних, агротехнічних, агролісотехнічних та інших меліоративних заходів, здійснюваних для регулювання водного, теплового, повітряного й поживного режиму ґрунтів, збереження та підвищення їх родючості й формування екологічно збалансованої раціональної структури угідь.

Меліорація широко застосовується в сільському господарстві з давніх часів. За даними Продовольчої та сільськогосподарської організації ООН 1985 р. у світі налічувалося 270 млн га зрошуваних і 164 млн га осушуваних земель. В Україні виділяють 3 природнокліматичні зони сільського господарства: надмірно зволожену Лісову (25% площі території України), недостатньо зволожену Лісостепову (35% площі) та посушливу Степову (40% площі)¹. 2/3 терито-

¹ Див.: Комплексна програма розвитку меліорації земель і поліпшення екологічного стану зрошуваних та осушених угідь у 2001-2005 роках та прогноз до 2010 року, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 16 листопада 2000 р. № 1704.

рії України за природною зволоженістю перебувають у несприятливих для сільськогосподарського виробництва кліматичних умовах, що значною мірою впливає на його ефективність. Для зменшення негативного впливу кліматичних умов в Україні побудовано меліоративні системи на площі 5,75 млн га із сумарною вартістю основних фондів близько 20 млрд грн. Площа зрошуваних земель в Україні становить 2,45 млн га, з яких 80% (2,1 млн га) розташовані в зоні Степу. В Одеській області, наприклад, 11,2% орних земель є зрошуваними. Осушувані землі займають 3,33 млн га і розташовані в західних областях і на Поліссі.

Незважаючи на те, що меліорація розглядається чинним законодавством як природоохоронний захід, спрямований на поліпшення екологічного стану ґрунтів¹, непродумані меліоративні заходи можуть заподіяти істотної шкоди довкіллю. Тому будівництво меліоративних систем належить до екологічно небезпечних видів діяльності, що можуть здійснюватися виключно за умови попереднього позитивного висновку державної екологічної експертизи². Саме тому охорона довкілля в сільському господарстві при здійсненні меліоративних заходів варті окремого розгляду.

Залежно від спрямування здійснюваних меліоративних заходів, Закон поділяє меліорацію на такі види: гідротехнічна, культуртехнічна, хімічна, агротехнічна, агролісотехнічна.

Гідротехнічна меліорація передбачає заходи щодо поліпшення ґрунтів з несприятливим водним режимом (зрошувальні, осушувальні, протиपाдовкові тощо). ДСТУ 2730 усі природні води, використовувані для зрошення земель, поділяє на 3 класи: придатні, обмежено придатні й непридатні. Однак в останні роки води 1 класу застосовувалися лише на 35-40 % зрошуваних земель. Більшість земель поливалося водами 2 класу, а 5 — 10 % — водами 3 класу.

Культуртехнічна меліорація передбачає заходи щодо упорядкування поверхні землі (викорчовування дерев, розчищення від каменів, вирівнювання поверхні, меліоративна оранка, залуження, влаштування тимчасової вибіркової мережі каналів тощо).

Хімічна меліорація охоплює заходи щодо поліпшення фізичних властивостей і хімічного складу ґрунтів (вапнування, гіпсування, збагачення фосфором).

Агротехнічна меліорація передбачає заходи, спрямовані на поліпшення потужності й агрофізичних властивостей кореневмісного шару ґрунтів (плантажна оранка, глибоке меліоративне розпушення, аераційний дренаж, піскування, глинування, щілювання тощо).

Агролісотехнічна меліорація передбачає заходи щодо поліпшення ґрунтів шляхом використання ґрунтозахисних, стокорегулюючих та інших корисних властивостей захисних лісонасаджень. При цьому можуть створюватися такі багатофункціональні лісомеліора-

¹ Див.: Перелік видів діяльності, що належать до природоохоронних заходів, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 17 вересня 1996 р. № 1147.

² Див.: Перелік видів діяльності та об'єктів, що становлять підвищену екологічну небезпеку, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 27 липня 1995 р. № 554.

тивні системи: а) площинні (протнерозійні) захисні лісонасадження, що забезпечують захист земель від ерозії, а водних об'єктів від виснаження та замулення, шляхом заліснення ярів, балок, крутосхилів, пісків та інших деградованих земель, а також прибережних захисних смуг і водоохоронних зон річок та інших водойм; б) лінійні (полезахисні) лісонасадження, що забезпечують захист від вітрової і водної ерозії та поліпшення ґрунтово-кліматичних умов сільськогосподарських угідь шляхом створення полезахисних і стокорегулюючих лісосмуг.

Оскільки Закон “Про меліорацію земель” передбачає можливість перебування меліоративних систем у приватній власності, екологічні обмеження в цій сфері поширюються і на фермерські господарства, сільськогосподарські підприємства, що можуть бути їх власниками.

Згідно із Законом, меліоративні заходи повинні здійснюватися на підставі загальнодержавних, міждержавних, місцевих програм меліорації, виробничих програм окремих суб'єктів аграрного права та господарських договорів, укладених відповідно до законодавства. Постановою Кабінету Міністрів України від 16 листопада 2000 р. схвалена Комплексна програма розвитку меліорації земель і поліпшення екологічного стану зрошуваних та осушених угідь у 2001-2005 роках та прогноз до 2010 року. Цією Програмою по Україні передбачається покращити 246 тис. га ґрунтів.

Передпроектна та проектно-кошторисна документація на будівництво (реконструкцію) меліоративних систем підлягає державній комплексній експертизі, яка має включати й екологічну експертизу, що здійснюється відповідно до Закону України від 9 лютого 1995 р. “Про екологічну експертизу”. Земельні ділянки, порушені при будівництві меліоративних систем, підлягають обов'язковій рекультивції — тобто відновленню в попередньому стані, придатному для ведення сільського господарства.

Користувачі та власники меліорованих земель зобов'язані вести книги історії полів, де щороку відображати дані про призначення, розміри та основні характеристики меліорованих ділянок, якісні показники ґрунту, а також відомості про ефективність використання цих ділянок: урожайність сільськогосподарських культур, способи обробки ґрунту, періодичність і кількість внесення добрив, здійснені меліоративні та природоохоронні заходи. Користувачі та власники меліорованих земель несуть відповідальність за стан їх використання та моніторинг довкілля в зоні впливу меліоративної системи.

Під час здійснення меліоративних заходів мають забезпечуватися: захист ґрунтів від деградації, вітрової і водної ерозії, виснаження, засолення, заболочення, насичення пестицидами, нітратами, радіоактивними та іншими шкідливими речовинами, погіршення інженерно-геологічних властивостей; охорона поверхневих і підземних вод від забруднення та виснаження, запобігання негативно-му впливові меліоративних заходів на рослинний і тваринний світ,

збереження природних ландшафтів, територій та об'єктів природно-заповідного фонду України, водно-болотних угідь міжнародного значення, інших територій, що підлягають особливій охороні.

Проектна документація на проведення меліорації земель має в обов'язковому порядку містити матеріали оцінки впливу на навколишнє середовище (ОВНС) і довідку про екологічні наслідки запроєктованої діяльності, відповідно до вимог законів від 25 червня 1991 р. "Про охорону навколишнього природного середовища" і від 9 лютого 1995 р. "Про екологічну експертизу". Проектні рішення мають забезпечувати оптимально збалансоване врахування раціонального використання природних ресурсів і ефективної охорони довкілля. Зрошення сільськогосподарських угідь стічними водами може бути дозволено органами Мінприроди за погодженням з органами МОЗ та державного ветеринарного нагляду.

§ 4. Правове регулювання хімізації сільського господарства

Хімізація сільського господарства є чи не найбільшою його екологічною проблемою. І це не випадково, адже саме застосування хімічних засобів у сільському господарстві заподіює велику шкоду довкіллю під час ведення сільського господарства. Саме хімізація створює загрозу для здоров'я людини. І якщо в радянські часи перевагу віддавали хімізації, яка часто здійснювалася непродумано і не давала бажаного ефекту, а навпаки — тільки отруювала довкілля й сільськогосподарську продукцію, то нині ринкові умови і вибір покупця — на боці екологічно чистої продукції. Аграрне й екологічне законодавство регулюють хімізацію сільського господарства, що має стати запорукою екологічно обґрунтованого його ведення в Україні.

Хімізацію сільського господарства можна визначити як застосування хімічних препаратів у сільському господарстві. Існує 2 напрями такого застосування: а) для нищення тварин, бур'янів і мікроорганізмів, що є шкідниками сільського господарства і б) для здійснення хімічної меліорації земель, тобто для удобрювання ґрунтів. Правовий інститут хімізації сільського господарства є складовою більшого правового інституту захисту рослин, а в частині правового регулювання хімічної меліорації ґрунтів є складовою вже розглядуваного нами правового інституту меліорації земель. Важливими нормативними актами, які регулюють хімізацію сільського господарства, є закони України від 14 жовтня 1998 р. "Про захист рослин", від 30 червня 1993 р. "Про карантин рослин" (в редакції Закону від 3 квітня 2003 р.), особливе значення щодо цього має Закон України від 2 березня 1995 р. "Про пестициди і агрохімікати".

Згідно із Законом України "Про захист рослин", передбачається захист сільськогосподарських рослин від шкідників, бур'янів і хвороб (зокрема зумовлених наслідками хімічної меліорації). Сам

по собі правовий інститут захисту рослин має більш аграрне, ніж екологічне, значення, тому він докладніше розглядається у відповідному розділі цього підручника. У межах правового регулювання охорони довкілля в сільському господарстві нас більше цікавить інститут хімізації сільського господарства як складова частина інституту захисту рослин, тобто власне законодавство про застосування пестицидів та агрохімікатів. Засоби хімізації сільського господарства мають багато різних назв: пестициди, інсектициди, гербіциди, фунгіциди, інсектоакарициди, десиканти, регулятори росту рослин, родентициди тощо. Але важливо знати, що з точки зору аграрного права всі засоби хімізації сільського господарства, незалежно від назви, поділяються на 2 групи: пестициди і агрохімікати.

Згідно із Законом України "Про пестициди і агрохімікати", *пестициди* — це токсичні речовини, їх сполуки або суміші речовин хімічного чи біологічного походження, призначені для знищення, регуляції та припинення розвитку шкідливих організмів, внаслідок діяльності яких вражаються рослини, тварини, люди і завдається шкоди матеріальним цінностям, а також гризунів, бур'янів, деревної, чагарникової рослинності, засмічувальних видів риби. *Агрохімікати* ж визначаються Законом як органічні, мінеральні й бактеріальні добрива, хімічні меліоранти, регулятори росту рослин та інші речовини, що застосовуються для підвищення родючості ґрунтів, урожайності сільськогосподарських культур і поліпшення якості рослинницької продукції. Простіше кажучи, пестициди — всі ті хімікати, що застосовуються для знищення шкідників, а агрохімікати — добрива, що використовуються для хімічної меліорації ґрунтів.

Відповідно до ст. 4 Закону, пестициди й агрохімікати повинні мати високу біологічну ефективність і відповідати вимогам екологічної безпеки. Закон забороняє ввозити на митну територію України, виробляти, реалізовувати, застосовувати та рекламувати пестициди та агрохімікати до їх державної реєстрації. Державна реєстрація пестицидів та агрохімікатів провадиться Мінприроди, згідно з Порядком проведення державних випробувань, державної реєстрації та перереєстрації, видання переліків пестицидів і агрохімікатів, дозволених до використання в Україні, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 4 березня 1996 р. № 295. Державній реєстрації пестицидів та агрохімікатів передують:

1) державні випробування пестицидів і агрохімікатів, які провадяться у 2 етапи: польовий і виробничий;

2) гігієнічна регламентація та державна реєстрація хімічної речовини, яка провадиться згідно з Положенням про гігієнічну регламентацію та державну реєстрацію небезпечних чинників, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 13 червня 1995 р. № 420;

3) розробка документації з безпечного застосування засобів захисту рослин;

4) розробка нормативів екологічної безпеки хімічних речовин: гранично допустимих концентрацій, мінімально допустимих рівнів, орієнтовно допустимих рівнів тощо;

5) внесення плати за реєстрацію, розмір якої визначений наказом Мінекоресурсів України від 22 березня 2001 р. № 116;

6) проведення санітарно-епідеміологічної, екологічної, біологічно-господарської експертизи;

7) розробка методик визначення залишкової кількості препаратів у сільськогосподарській продукції, природних об'єктах.

Пестициди та агрохімікати реєструються терміном до 5 років. Але в разі надходження нових даних про небезпеку препаратів, Мінприроди може достроково заборонити їх використання. Для поліпшення екологічної ситуації в окремих місцевостях МОЗ або Мінприроди можуть обмежити або й заборонити застосування зареєстрованих хімічних препаратів. Після збігу терміну реєстрації препарати підлягають перереєстрації. Після державної реєстрації засоби захисту рослин вносяться до переліків, які видаються Мінприроди один раз на 5 років із щорічними змінами й доповненнями. Перелік пестицидів і агрохімікатів, дозволених до використання в Україні, затверджений наказом Мінекоресурсів від 29 грудня 2000 р. Засоби захисту рослин, що не включені до зазначеного переліку, застосуванню не підлягають. Усі засоби захисту рослин підлягають спеціальному пакуванню й маркуванню, а також сертифікації у вітчизняній системі УкрСЕПРО, відповідно до Закону України від 17 травня 2001 р. "Про підтвердження відповідності". Всі препарати мають супроводжуватись інструкцією з їх застосування.

Обов'язковій державній реєстрації підлягають також технічні засоби застосування пестицидів і агрохімікатів. Без державної реєстрації вони не допускаються до виробництва. Вони також підлягають обов'язковій сертифікації, згідно із вимогами Закону України "Про підтвердження відповідності". Порядок проведення державних випробувань та державної реєстрації технічних засобів застосування пестицидів і агрохімікатів затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 29 квітня 1996 р. № 479.

Згідно з п. 11 ст. 9 Закону України від 1 червня 2000 р. "Про ліцензування певних видів господарської діяльності", обов'язковому ліцензуванню підлягає господарська діяльність із виробництва й торгівлі пестицидами й агрохімікатами (органом ліцензування є Мінпромполітики¹), а згідно з п. 25 зазначеної статті — також і проведення дезінфекційних, дезінсекційних (знищення комах) і дератизаційних (знищення гризунів) робіт (ліцензія видається МОЗ України). Пункт 45 названої статті передбачає ліцензування авіаційно-хімічних робіт (ліцензія видається Державним департаментом авіаційного транспорту України).

Особи, діяльність яких пов'язана з транспортуванням, зберіганням, застосуванням пестицидів і агрохімікатів та торгівлею ними, повинні мати допуск (посвідчення) на право роботи із зазначеними препаратами. Порядок одержання допуску (посвідчення)

¹ Див.: Перелік органів ліцензування, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 14 листопада 2000 р. № 1698.

на право роботи, пов'язаної із транспортуванням, зберіганням, застосуванням та торгівлею пестицидами і агрохімікатами, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 18 вересня 1995 р. № 746.

Екологічний ризик діяльності, пов'язаної з ввезенням на територію України пестицидів і агрохімікатів, їх транспортуванням та використанням, підлягає обов'язковому страхуванню в порядку, визначеному Законом України від 7 березня 1996 р. "Про страхування" (в редакції Закону від 4 жовтня 2001 р).

Для дотримання вимог екологічної безпеки і раціонального застосування засобів захисту рослин, згідно з Указом Президента України від 2 грудня 1995 р. № 1118/95 "Про суцільну агрохімічну паспортизацію земель сільськогосподарського призначення" в Україні запроваджено агрохімічну паспортизацію земель сільськогосподарського призначення. Агрохімічна паспортизація передбачає визначення показників якісного стану ґрунтів, їх зміни внаслідок господарської діяльності. Зразок агрохімічного паспорта поля (земельної ділянки) затверджений наказом Міністерства сільського господарства і продовольства України від 30 листопада 1993 р. № 321.

При застосуванні пестицидів і агрохімікатів здійснюється комплекс заходів відповідно до регламентів, встановлених для певної ґрунтово-кліматичної зони, з урахуванням попереднього агрохімічного обстеження ґрунтів, даних агрохімічного паспорта земельної ділянки (поля) й стану посівів, діагностики мінерального живлення рослин, прогнозу розвитку шкідників і хвороб. Переліки хімічних препаратів, дозволених для продажу населенню й до застосування авіаційним способом, мають бути затверджені Мінприроди за погодженням з МОЗ. Наразі такі переліки поки що не затверджено, що означає фактично дозвіл на продаж населенню й застосування авіаційним способом усіх препаратів, дозволених до використання в Україні.

Непридатні або заборонені до застосування пестициди й агрохімікати, тара від них підлягають вилученню, утилізації, знищенню та знешкодженню в порядку, затвердженому постановою Кабінету Міністрів України від 27 березня 1996 р. № 354. Сільськогосподарська продукція, вироблена із застосуванням засобів захисту рослин має бути екологічно безпечною, інакше вона вилучається і знищується згідно з Порядком вилучення, утилізації та знищення непридатних для використання сільськогосподарської сировини та харчових продуктів, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 28 грудня 1995 р. № 1065 відповідно до Методики вилучення, утилізації та знищення сільськогосподарської сировини і харчових продуктів, що зазнали впливу пестицидів та агрохімікатів і непридатні до використання, затвердженої наказом МОЗ України від 7 березня 1996 р. № 5.08.07/306. При цьому мають враховуватися вимоги Закону України від 14 січня 2000 р. "Про вилучення з обігу, переробку, утилізацію, знищення або подальше використання неякісної та небезпечної продукції".

Сільськогосподарські підприємства, установи й організації зобов'язані вести облік наявності та використання пестицидів і агрохімікатів і надавати інформацію органам Держкомстату в порядку періодичної державної статистичної звітності згідно з вимогами Порядку державного обліку наявності та використання пестицидів і агрохімікатів, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 2 листопада 1995 р. № 881. Слід мати на увазі, що ця вимога стосується лише юридичних осіб і не поширюється на суб'єктів аграрного права — фізичних осіб.

Стаття 13 Закону “Про пестициди і агрохімікати” визначає, що пестициди й агрохімікати, які становлять підвищену екологічну небезпеку, застосовуються лише за спеціальним дозволом Мінприроди і МОЗ. Перелік таких хімікатів має бути затверджений Кабінетом Міністрів України. Однак наразі цього не зроблено, позаяк до переліку пестицидів і агрохімікатів, що дозволені до використання в Україні, особливо небезпечні хімікати не включені.

На території, що зазнала радіоактивного забруднення та в зонах надзвичайних екологічних ситуацій застосування пестицидів і агрохімікатів обмежується і провадиться згідно з Порядком застосування пестицидів і агрохімікатів на територіях, що зазнали радіоактивного забруднення, та у зонах надзвичайних екологічних ситуацій, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 16 січня 1996 р. № 92. При цьому також мають враховуватися положення законодавства про зону екологічного лиха і Закону України від 13 липня 2000 р. “Про зону надзвичайної екологічної ситуації”. На територіях природно-заповідного фонду, водоохоронних зонах та інших територіях, що підлягають особливій охороні, застосування пестицидів забороняється.

Особливі вимоги ставляться законодавством до умов виробництва продукції дитячого харчування. Сільськогосподарська сировина для виготовлення продукції дитячого й дієтичного харчування має вироблятися у спеціальних сировинних зонах. Правовий режим цих зон визначений Положенням про спеціальні сировинні зони для виробництва сільськогосподарської продукції, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 26 червня 1996 р. № 679. У спеціальних сировинних зонах забороняється використання пестицидів. Застосування агрохімікатів провадиться за спеціальними технологіями, що забезпечують отримання продукції, яка відповідає санітарно-гігієнічним вимогам щодо дитячого та дієтичного харчування.

§ 5. Правове регулювання поводження з відходами сільського господарства

Проблема відходів сільського господарства є вельми нагальною. Якщо в місті управління відходами набирає щораз цивілізованого характеру, то селянин скоріше вивезе відходи у лісосмугу, ніж ви-

рішуватиме проблему їх утилізації. Це все має надзвичайно негативні наслідки для довкілля. Відходи сільського господарства здебільшого є органічними. На Заході органічні відходи переробляються й використовуються для компостингу, тобто для меліорації ґрунтів, удобрювання. Іноді з них видобувають метан — альтернативне джерело палива. В Україні, хоч і прийнято 2 закони: від 14 січня 2000 р. “Про альтернативні види рідкого та газового палива” та від 20 лютого 2003 р. “Про альтернативні джерела енергії” щодо відходів сільського господарства вони майже не застосовуються.

Друга важлива проблема відходів сільського господарства — їх небезпечність для довкілля. За даними офіційної статистики, кількість накопичених відходів, які заборонені до застосування, становить близько 13,5 тис. т. Вони розосереджені по всій території України, нерідко перебувають у непристосованих або випадкових приміщеннях, а подекуди — й просто неба. Налічується 109 складів централізованого зберігання отруйних відходів сільського господарства, що перебувають у віданні місцевих державних адміністрацій, та близько 5 тис. складів — у сільськогосподарських підприємствах.

Незважаючи на певну специфіку екологічних проблем поводження з відходами сільського господарства, правових приписів у цій сфері недостатньо. Натомість застосовуються загальні положення екологічного законодавства про відходи, зокрема, закони України від 24 лютого 1994 р. “Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення” від 5 березня 1998 р. “Про відходи”, від 5 травня 1999 р. “Про металобрухт” та ін. Спеціальні положення щодо розв’язання проблем управління сільськогосподарськими відходами містяться у Програмі використання відходів виробництва і споживання на період до 2005 року, затвердженій постановою Кабінету Міністрів України від 28 червня 1997 р. № 668, а щодо небезпечних непридатних до використання засобів хімізації — у Загальнодержавній програмі поводження з токсичними відходами, затвердженій законом України від 14 вересня 2000 р. Для ефективного розв’язання вищезазначених проблем потрібна ініціатива згори, тобто держава повинна розробити спеціальну програму в цій сфері, якою були б охоплені всі сільськогосподарські підприємства.

Коли йдеться про сільськогосподарські відходи, проблема криється в самому визначенні їх поняття. Згідно зі ст. 1 Закону “Про відходи”, відходами є будь-які речовини, матеріали і предмети, що утворюються у процесі людської діяльності й не мають подальшого використання за місцем утворення чи виявлення та яких їх власник має позбутися шляхом утилізації чи видалення. Таке визначення є неповним щодо сільськогосподарських відходів, адже з органічних відходів найбільшу екологічну небезпеку становлять відходи тваринництва. Недаремно проектування тваринницьких комплексів продуктивністю понад 5 тис. голів і птахофабрик підлягає обов’язковій попередній державній екологічній експертизі, оскільки

ки діяльність таких ферм включена до Переліку видів діяльності та об'єктів, що становлять підвищену екологічну небезпеку, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 27 липня 1995 р. № 554. Але продукти життєдіяльності сільськогосподарських тварин не можна вважати речовинами, що утворюються у процесі людської діяльності — вони утворюються у процесі життєдіяльності тварин природним шляхом, відтак, на найнебезпечніші органічні відходи законодавство про відходи взагалі не поширюється.

Важливою також є проблема безхазайних відходів, тобто відходів, які залишені власником у непризначеному для їх зберігання місці і власник яких невідомий. Особи, котрі виявили такі відходи, зобов'язані повідомити про них місцеві державні адміністрації чи місцеві ради. Постійно діюча місцева комісія з питань поводження з безхазайними відходами провадить необхідні дослідження, за результатами яких складає акт, що передається до місцевої державної адміністрації чи місцевої ради, які, в свою чергу, зобов'язані прийняти рішення про подальше поводження з цими відходами. Фактично, з юридичним фактом складання акту комісії пов'язується виникнення права державної власності на безхазайні відходи.

Закон "Про відходи" покладає обов'язки на суб'єктів аграрного права запобігати утворенню та зменшувати обсяги утворення відходів; забезпечувати приймання та утилізацію використаних пакувальних матеріалів і тари, в яких міститься продукція сільськогосподарських підприємств; вести облік, визначати склад і властивості утворюваних ними сільськогосподарських відходів; забезпечувати повне збирання, належне зберігання та недопущення знищення й псування відходів, для утилізації яких в Україні існує відповідна технологія; брати участь у будівництві об'єктів поводження з відходами; забезпечувати їх переробку чи видалення; не допускати зберігання та видалення відходів у несанкціонованих місцях або об'єктах; здійснювати контроль за станом місць або об'єктів розміщення власних відходів; своєчасно вносити збір за розміщення відходів відповідно до Порядку встановлення нормативів збору за забруднення навколишнього природного середовища і стягнення цього збору, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 1 березня 1999 р. № 303; надавати відповідним державним органам інформацію про утворювані ними сільськогосподарські відходи; призначати відповідальних осіб у сфері поводження з відходами; забезпечувати розробку та виконання планів організації роботи щодо цього; професійну підготовку, підвищення кваліфікації та проведення атестації фахівців з питань поводження з відходами, отримати дозвіл і ліміти на утворення та розміщення відходів та багато інших обов'язків.

Що ж стосується конкретного законодавства про відходи прикласти до конкретного фермера, то не важко зрозуміти наскільки нереально вимагати від нього дотримуватися перелічених вище обов'язків. Саме тому вітчизняне законодавство про відходи є неефективним і майже повсюди не виконується. Істотною помилкою

законодавця, на наш погляд, є уніфікація правового режиму всіх відходів, тоді як очевидно є потреба встановлення різних правових режимів для різних видів відходів: побутових, промислових, небезпечних, сільськогосподарських тощо. Щодо сільськогосподарських відходів, як вже зазначалося, необхідно прийняти спеціальні правові приписи, зокрема, програму поводження із сільськогосподарськими відходами.

§ 6. Правове регулювання застосування біотехнологій у сільському господарстві

Біотехнології використовуються в сільському господарстві з давніх часів. Найдавнішими з них є: виробництво хліба з використанням дріжджів, виробництво вина, сиру та кисломолочних продуктів, квасу, пива, обробка шкіри, рослинних волокон тощо. Самі по собі біотехнології у сільському господарстві не викликали б жодної тривоги, якби вони не розвинулися до того ступеню, коли йдеться про клонування тварин і трансгенні сорти рослин. На Заході в сільському господарстві дедалі частіше застосовуються технології генної інженерії, вплив яких на здоров'я людей ще недостатньо вивчений. Вітчизняне законодавство навіть обмежує імпорт американської та європейської яловичини внаслідок масового захворювання на сказ закордонної худоби, вирощуваної із застосуванням біотехнологій. Банани, що продаються на українському ринку, є нічим іншим як трансгенним сортом рослин. Застосування подібних технологій викликає все більший опір у світі і стає предметом правового регулювання в Україні.

Хоча законодавство в галузі біотехнологій розвинене в Україні ще недостатньо, проте вже зараз можна дати відповідь на питання: чи дозволено клонування тварин в Україні, а також застосування технологій генної інженерії? Відповідно до ст. 51 Закону України від 13 грудня 2001 р. "Про тваринний світ", створення нових штамів мікроорганізмів, біологічно активних речовин, виведення генетично змінених організмів, виробництво інших продуктів біотехнології здійснюється лише в установленому порядку і за наявності позитивних висновків державної екологічної експертизи. Використання зазначених організмів і речовин за відсутності таких висновків забороняється. Отже, за загальним правилом, клонування тварин в Україні чи застосування технологій генної інженерії до тварин без позитивного висновку державної екологічної експертизи, що здійснюється згідно з вимогами Закону України від 9 лютого 1995 р. "Про екологічну експертизу", забороняється. Такі експерименти в Україні можуть бути дозволені лише в разі отримання позитивного висновку державної екологічної експертизи.

Це стосується і трансгенних сортів рослин, і будь-яких інших біотехнологій, оскільки біохімічне, біотехнічне й фармацевтичне виробництво включені до Переліку видів діяльності та об'єктів, що

становлять підвищену екологічну небезпеку, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 27 липня 1995 р. № 554. А відтак, проекти впровадження будь-яких біотехнологій підлягають обов'язковій державній екологічній експертизі відповідно до ст. 13 Закону України від 9 лютого 1995 р. "Про екологічну експертизу". Крім того, щодо трансгенних рослин діє Тимчасовий порядок ввезення, державного випробування, реєстрації та використання трансгенних сортів рослин в Україні, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 17 серпня 1998 р. № 1304.

Слід додати, що, відповідно до ст. 11 Закону України від 24 лютого 1994 р. "Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення", продукція, напівфабрикати, речовини, матеріали та небезпечні чинники, використання, передача або збут яких може завдати шкоди здоров'ю людей (в тому числі й продукти біотехнології) підлягають обов'язковій санітарно-епідеміологічній експертизі, що здійснюється органами державної санітарно-епідеміологічної служби. На підставі ст. 9 цього самого Закону продукти біотехнології підлягають обов'язковій гігієнічній регламентації та державній реєстрації відповідно до Положення про гігієнічну регламентацію та державну реєстрацію небезпечних чинників, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 13 червня 1995 р. № 420. Гігієнічна регламентація провадиться Комітетом з питань гігієнічного регламентування МОЗ і полягає в розробці спеціальних екологічних нормативів та інструкцій про поводження з продуктами біотехнології. Державна реєстрація останніх є умовою для видачі дозволу органами МОЗ на їх виробництво.

Згідно зі ст. 25 Закону України "Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення", при застосуванні продуктів біотехнології належить дотримуватися санітарних норм. Виробництво, зберігання, транспортування, використання, захоронення продуктів біотехнології здійснюється з дозволу Мінприроди, згідно з Порядком одержання дозволу на виробництво, зберігання, транспортування, використання, захоронення, знищення та утилізацію отруйних речовин, у тому числі продуктів біотехнології та інших біологічних агентів, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 20 червня 1995 р. № 440. Мінприроди видає дозвіл на здійснення операцій з продуктами біотехнології за погодженням із МОЗ, Держнаглядохоронпраці, Мінтрансом, МВС. До продуктів біотехнології, на які поширюється дія цього Порядку, належать штами мікроорганізмів, а також білково-вітамінні концентрати, кормові дріжджі, кормові білки, харчові білкові добавки, антибіотики медичного й немедичного призначення, мікробні препарати для захисту рослин.

Незважаючи на істотні обмеження щодо застосування біотехнологій у сільському господарстві України, держава намагається не відставати у розвитку біотехнологій від провідних країн світу. Саме тому спільним наказом Мінагрополітики та Української ака-

демії аграрних наук від 24 жовтня 2001 р. № 318/92 затверджено Програму “Сільськогосподарська біотехнологія — 2001-2005 роки”. У ній зазначається, що в розвинутих країнах завдяки ефективному застосуванню біотехнологій генної інженерії, клонування, генетично модифікованих організмів тощо, вдалося відняти рівень сільськогосподарського виробництва на якійсь вищій шабель, зробити його більш прибутковим і ефективним. Програма передбачає прискорений розвиток в Україні аграрних біотехнологій генної та клітинної інженерії, зокрема, клонування тварин і рослин, виведення трансгенних порід тварин і сортів рослин, генетично модифікованих організмів, тварин-біореакторів, захисних штамів мікроорганізмів тощо. У складі Інституту виноградарства та виноробства ім. В. Є. Таїрова, згідно з наказом Мінагрополітики та Української академії аграрних наук від 4 липня 2001 р. № 197/63 вже створено Центр клонової селекції винограду. Його завданням є здійснення клонової селекції винограду та вивчення технологій його клонування, а також — наслідків інтродукції клонованих сортів у довкілля.

Що ж до виробництва і застосування штамів мікроорганізмів, то в сільському господарстві діє спеціальне законодавство, про що вже йшлося у відповідному розділі цього підручника. Якщо штами мікроорганізмів є збудниками інфекційних хвороб, то для забезпечення екологічної безпеки можуть застосовуватися заходи, передбачені Законом України від 6 квітня 2000 р. “Про захист населення від інфекційних хвороб”. Зокрема, згідно зі ст. 29 зазначеного Закону, може бути впроваджено правовий режим карантину, що визначається Правилами санітарної охорони території України, затвердженими постановою Кабінету Міністрів України від 24 квітня 1999 р. № 696. Для виявлення біологічних патогенних агентів, які можуть бути наслідками непродуманих експериментів у царині біотехнологій, або терористичного акту, в Україні створена система центрів індикації біологічних патогенних агентів¹.

У разі виявлення в продажу небезпечних продуктів біотехнології, вони підлягають конфіскації органами державної санітарно-епідеміологічної служби відповідно до Інструкції про порядок вилучення з реалізації (конфіскації) небезпечних для здоров'я продуктів харчування, хімічних та радіоактивних речовин, біологічних матеріалів, затвердженої наказом МОЗ від 14 квітня 1995 р. № 68, а також згідно з нормами Закону України від 14 січня 2000 р. “Про вилучення з обігу, переробку, утилізацію, знищення або подальше використання неякісної та небезпечної продукції”.

¹ Див.: Перелік центрів індикації біологічних патогенних агентів, Примірне положення про Центри індикації біологічних патогенних агентів, Примірне положення про Головні установи (лабораторії) з індикації біологічних патогенних агентів і Методичні вказівки щодо організації роботи та функціонування системи індикації біологічних патогенних агентів, затвержені наказом МОЗ і Академії медичних наук України від 21 березня 2003 р. № 127/27.

§ 7. Правове регулювання ведення сільськогосподарської діяльності в умовах надзвичайних екологічних ситуацій

В Україні, яка зазнала жакливих наслідків Чорнобильської катастрофи й неодноразово страждала від надзвичайних екологічних ситуацій, важливою є проблема правового регулювання здійснення сільськогосподарської діяльності в зоні екологічного лиха та в зонах надзвичайних екологічних ситуацій. Річ у тім, що з одного боку, ведення сільського господарства в екологічно ураженому доккілі загрожує екологічній безпеці продуктів харчування, а з іншого — додаткове сільськогосподарське навантаження на екологічно уражену екосистему може тільки посилити негативні процеси. Саме тому у вітчизняній правовій системі поступово формується спільний правовий інститут аграрного й екологічного права: правового регулювання сільськогосподарської діяльності на екологічно уражених територіях.

Йдеться про 4 правові режими сільськогосподарської діяльності: в зоні екологічного лиха, в умовах надзвичайного стану, в зоні надзвичайної екологічної ситуації, а також в умовах правового режиму карантину.

Оскільки, відповідно до постанови Верховної Ради УРСР від 1 серпня 1990 р. № 95-ХІІ, всю територію України було оголошено зоною екологічного лиха у зв'язку з наслідками Чорнобильської катастрофи, коли ми говоримо про правовий режим зони екологічного лиха, ми маємо на увазі правовий режим, впроваджений на території України чорнобильським законодавством. Згідно із Законом України від 27 лютого 1991 р. "Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи", територія, що постраждала внаслідок Чорнобильської катастрофи поділяється на 4 зони з особливим правовим режимом. Це зона відчуження, зона безумовного (обов'язкового) відселення, зона гарантованого добровільного відселення й зона посиленого радіоекологічного контролю.

Відповідно до ст. 12 зазначеного Закону, в зонах відчуження й безумовного (обов'язкового) відселення забороняється ведення сільськогосподарської діяльності без спеціального дозволу Міністерства з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи. Згідно зі ст. ст. 170 і 172 ЗК, техногенно забруднені землі сільськогосподарського призначення, на яких не забезпечується одержання продукції, що відповідає встановленим вимогам, підлягають вилученню із сільськогосподарського обігу та консервації.

Щодо зон гарантованого добровільного відселення й посиленого радіоекологічного контролю законодавство дозволяє ведення сільськогосподарської діяльності в цих зонах, але з урахуванням певних обмежень. Зокрема, обмежується внесення пестицидів і агрохімікатів, яке здійснюється відповідно до Порядку застосування

пестицидів і агрохімікатів на територіях, що зазнали радіоактивного забруднення, та в зонах надзвичайних екологічних ситуацій, затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 16 січня 1996 р. № 92. У цих зонах забороняється створення нових сільськогосподарських підприємств чи розширення діючих. Здійснювана сільськогосподарська діяльність має вестися такими методами, які дозволяють отримувати екологічно чисту продукцію і не заподіюють шкоди довкіллю. Відповідні державні органи здійснюють постійний контроль за веденням сільського господарства.

Щодо *правового режиму надзвичайного стану*, то, відповідно до Закону України від 16 березня 2000 р. “Про правовий режим надзвичайного стану”, правовий режим надзвичайного стану може бути впроваджений у зв’язку із виникненням надзвичайної екологічної ситуації. Стаття 17 Закону передбачає при цьому можливість встановлення таких обмежень: тимчасова заборона створення нових сільськогосподарських підприємств або розширення діючих, впровадження правового режиму карантину, зміна режиму роботи сільськогосподарських підприємств з урахуванням потреб усунення негативних наслідків надзвичайної екологічної ситуації.

Правовий режим *зони надзвичайної екологічної ситуації*, відповідно до законів України від 13 липня 2000 р. “Про зону надзвичайної екологічної ситуації” і від 8 червня 2000 р. “Про захист населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру”, передбачає можливість впровадження обмежень на здійснення сільськогосподарської діяльності. Внесення пестицидів і агрохімікатів у зоні надзвичайної екологічної ситуації здійснюється згідно із зазначеним Порядком застосування пестицидів і агрохімікатів на територіях, що зазнали радіоактивного забруднення, та у зонах надзвичайних екологічних ситуацій. Порядок, зокрема, передбачає отримання дозволів Мінприроди або МОЗ на здійснення окремих видів заходів щодо захисту рослин. Може обмежуватися створення нових сільськогосподарських підприємств або розширення діючих. Будь-яка сільськогосподарська діяльність може бути обмежена з урахуванням специфіки конкретної надзвичайної екологічної ситуації.

Правовий режим *карантину* може бути санітарним, карантинном тварин і карантинном рослин. Про правовий режим карантину рослин і тварин йшлося у відповідному розділі цього підручника. Що ж до санітарного карантину, то він може впроваджуватися у зв’язку з поширенням на території України інфекційних хвороб, відповідно до Закону України від 6 квітня 2000 р. “Про захист населення від інфекційних хвороб” і Правил санітарної охорони території України, затверджених постановою Кабінету Міністрів України від 24 квітня 1999 р. № 696. Карантин встановлюється та скасовується Кабінетом Міністрів України за поданням Головного державного санітарного лікаря України. При цьому на сільськогосподарські підприємства можуть бути покладені обмеження щодо ведення сільськогосподарської діяльності, необхідні для захисту населення від інфекційних хвороб.

Відомості про авторів

Багай Надія Онуфріївна — кандидат юридичних наук, доцент Львівського національного університету імені Івана Франка

Бондар Ладимир Олександрович — кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільного та трудового права Одеського юридичного інституту Національного університету внутрішніх справ МВС України

Гуревський Володимир Климентійович — кандидат юридичних наук, доцент кафедри аграрного, земельного та екологічного права Одеської національної юридичної академії

Луняченко Анатолій Васильович — кандидат юридичних наук, голова Апеляційного суду Одеської області

Пашенко Олександр Миколайович — кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільного та трудового права Одеського юридичного інституту Національного університету внутрішніх справ МВС України

Погрібний Олексій Олексійович — Заслужений діяч науки і техніки України, академік АПрН України, доктор юридичних наук, професор, перший проректор Одеського юридичного інституту Національного університету внутрішніх справ МВС України

Погрібний Сергій Олексійович — кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільного права Одеської національної юридичної академії

Семчик Віталій Іванович — Заслужений діяч науки і техніки України, академік АПрН України, член-кореспондент Національної академії наук України, доктор юридичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту держави і права імені В.М. Корецького Національної академії наук України

Титова Ніна Іванівна — доктор юридичних наук, професор кафедри трудового, аграрного та екологічного права Львівського національного університету імені Івана Франка

Федорович Володимир Іванович — кандидат юридичних наук, доцент кафедри трудового, аграрного та екологічного права Львівського національного університету імені Івана Франка

Зміст

Вступ	3
-------------	---

Розділ 1

Предмет, метод, принципи і система аграрного права

§ 1. Аграрне право як галузь права, його історичні витoki та особливості	6
§ 2. Предмет аграрного права України; його зміст та особливості	8
§ 3. Принципи аграрного права України	13
§ 4. Система аграрного права України	15

Розділ 2

Розвиток науки аграрного права

§ 1. Поняття науки аграрного права	19
§ 2. Становлення української науки сільськогосподарського (аграрного) права	22
§ 3. Основні напрями аграрно-правових наукових досліджень на сучасному етапі	27
3.1. Проблеми сучасного наукового правового забезпечення аграрної реформи в Україні	27
3.2. Наука про розвиток сучасного аграрного законодавства та розробку його теоретичних засад	31
3.3. Нові правові інститути аграрного права України; проблеми їх розвитку; роль юридичної науки в їх обґрунтуванні	35
§ 4. Представники науки аграрного права України	45

Розділ 3

Джерела аграрного права

§ 1. Особливості джерел аграрного права	72
§ 2. Конституція України — правова основа джерел аграрного права	74
§ 3. Закони — основні джерела аграрного права	75
§ 4. Підзаконні акти в системі джерел аграрного права	77
§ 5. Локальні нормативні акти	80

Розділ 4

Аграрні правовідносини

§ 1. Поняття, види й особливості аграрних правовідносин	87
§ 2. Внутрішні аграрні правовідносини	91
§ 3. Зовнішні аграрні правовідносини	92

Розділ 5
Суб'єкти аграрного права

§ 1. Поняття і класифікація суб'єктів аграрного права	94
§ 2. Особливості правового статусу суб'єктів аграрного господарювання	99
§ 3. Загальні засади створення та ліквідації суб'єктів аграрного господарювання	102

Розділ 6

Правове регулювання переходу до ринкових відносин в АПК

§ 1. Загальні питання ринкових перетворень на селі	107
§ 2. Правове регулювання приватизації в АПК	113
§ 3. Правове регулювання паювання	119
§ 4. Правові засоби формування інфраструктури аграрного ринку	125
§ 5. Правове регулювання зовнішньоекономічної діяльності в аграрному секторі	129
§ 6. Правове забезпечення формування ринку сільськогосподарської техніки	133
§ 7. Правове регулювання ринку зерна	137
§ 8. Правове регулювання ринку цукру	143
§ 9. Правове регулювання ринку алкоголю й тютюну	145

Розділ 7

Державне регулювання сільського господарства

§ 1. Правові засади державної регулятивної діяльності в сільському господарстві	148
§ 2. Форми й методи регулятивної діяльності державних органів у сільському господарстві	150
§ 3. Система й повноваження державних органів, які здійснюють регулювання сільського господарства	156
§ 4. Органи державного контролю та інспекції в АПК	161

Розділ 8

Правове регулювання виробничо-господарської та фінансової діяльності сільськогосподарських організацій

§ 1. Поняття виробничо-господарської діяльності сільськогосподарських підприємств та її правове регулювання	166
§ 2. Загальна характеристика фінансової діяльності сільськогосподарських підприємств та її правове регулювання	170

Розділ 9
Організаційно-правове забезпечення
соціального розвитку села

§ 1. Поняття соціального розвитку села	183
§ 2. Правовий режим об'єктів соціальної сфери села	186
§ 3. Правове забезпечення наукових досліджень, підготовки кадрів для села та зайнятості сільського населення	188
§ 4. Правове регулювання розвитку житлово-комунального та дорожнього господарства на селі	190
§ 5. Правове забезпечення культурно-побутового та спортивно-оздоровчого обслуговування жителів сільського населення	194

Розділ 10
Відповідальність за порушення аграрного законодавства

§ 1. Поняття відповідальності за порушення аграрного законодавства	200
§ 2. Дисциплінарна відповідальність осіб, зайнятих у сільськогосподарському виробництві	202
§ 3. Матеріальна відповідальність працівників сільськогосподарських підприємств	203
§ 4. Майнова відповідальність за аграрні правопорушення	206
§ 5. Адміністративна відповідальність за порушення аграрного законодавства	210

Розділ 11
Правовий режим земель сільськогосподарського призначення

§ 1. Поняття і склад земель сільськогосподарського призначення	213
§ 2. Землі сільськогосподарського призначення як об'єкт правового регулювання	214
§ 3. Особливості правового режиму земель сільськогосподарського призначення	217
§ 4. Права та обов'язки сільськогосподарських землекористувачів	221

Розділ 12
Правове регулювання використання
природних ресурсів у сільському господарстві

§ 1. Правові форми використання природних ресурсів у сільському господарстві	228
---	-----

§ 2. Правове регулювання водокористування в сільському господарстві	230
§ 3. Правове регулювання надрокористування в сільському господарстві	233
§ 4. Правове регулювання використання тваринного світу у сільському господарстві	237
§ 5. Правове регулювання використання рослинного світу в сільському господарстві	241
§ 6. Правове регулювання лісокористування в сільському господарстві	244

Розділ 13

Правове становище господарських товариств в АПК

§ 1. Поняття та загальна характеристика правового становища господарських товариств в АПК	247
§ 2. Правовий статус сільськогосподарських акціонерних товариств	248
§ 3. Правовий статус сільськогосподарських товариств з обмеженою відповідальністю	253
§ 4. Особливості правового статусу найманих працівників у сільськогосподарських акціонерних товариствах і товариствах з обмеженою відповідальністю	255
§ 5. Особливості ліквідації сільськогосподарських акціонерних товариств і товариств з обмеженою відповідальністю	258

Розділ 14

Правовий статус сільськогосподарського кооперативу

§ 1. Поняття та види сільськогосподарських кооперативів	261
§ 2. Правові умови та порядок створення сільськогосподарських кооперативів	266
§ 3. Статути сільськогосподарських кооперативів	268
§ 4. Членство в сільськогосподарських кооперативах	271
§ 5. Правовий режим майна та землі сільськогосподарського кооперативу	276
§ 6. Органи управління та контролю сільськогосподарського кооперативу та їх компетенція	280
§ 7. Правові засади реорганізації та ліквідації сільськогосподарських кооперативів	283

Розділ 15

Правове становище фермерських господарств

§ 1. Поняття та загальна характеристика правового статусу фермерських господарств	287
---	-----

§ 2. Умови і порядок створення фермерського господарства та припинення його діяльності	289
§ 3. Земельні правовідносини у фермерському господарстві	294
§ 4. Майнові правовідносини у фермерському господарстві	297
§ 5. Правове регулювання господарської діяльності фермерського господарства	298
§ 6. Відносини фермерського господарства з бюджетом, банківськими установами та страховими організаціями	300

Розділ 16

Правове регулювання ведення особистих селянських господарств

§ 1. Поняття та основні ознаки особистого селянського господарства	304
§ 2. Правовий режим майна особистого селянського господарства	308
§ 3. Правовий режим земель особистого селянського господарства	310
§ 4. Державна підтримка особистих селянських господарств	312

Розділ 17

Правове становище державних сільськогосподарських підприємств

§ 1. Поняття та загальна характеристика правового становища державних і комунальних сільськогосподарських підприємств	314
§ 2. Правовий режим майна та особливості здійснення господарської діяльності державними й комунальними сільськогосподарськими підприємствами	317

Розділ 18

Правове регулювання здійснення окремих видів сільськогосподарської діяльності

§ 1. Загальна характеристика законодавства про окремі види сільськогосподарської діяльності	324
<i>A. Правове регулювання тваринництва</i>	325
§ 2. Загальна характеристика правового регулювання галузі тваринництва	325
§ 3. Правове регулювання племінної справи у тваринництві	327

§ 4. Правове регулювання бджільництва	332
§ 5. Правове регулювання виробництва рибної продукції	335
§ 6. Правове регулювання ветеринарної медицини	340
§ 7. Правова охорона прав на штамми мікроорганізмів	346
<i>Б. Правове регулювання рослинництва</i>	348
§ 8. Правова охорона прав на сорти рослин	348
§ 9. Правове регулювання насінництва	356
§ 10. Правове регулювання захисту рослин	360
§ 11. Правові аспекти вирощування наркотичних рослин	364

Розділ 19
Договірні відносини
сільськогосподарських організацій
(орендні відносини)

§ 1. Особливості аграрно-правового регулювання договірних правовідносин у сільському господарстві	367
§ 2. Класифікація договірних зобов'язань у сільському господарстві	369
§ 3. Контрактація та інші окремі договори щодо реалізації сільськогосподарської продукції	371
§ 4. Особливості аграрно-правового регулювання ринку зерна та заставних закупівель сільськогосподарської продукції	378

Розділ 20
Договори на використання
науково-технічної продукції
у сільському господарстві

§ 1. Науково-технічна продукція як об'єкт правового регулювання та обігу в сільському господарстві	381
§ 2. Договори на передачу майнового права на науково-технічну продукцію та прав на її використання	385
2.1. Права на сорт як окремий предмет договору на використання науково-технічної продукції	385
2.2. Права на селекційні досягнення у тваринництві як окремий предмет договору на використання науково-технічної продукції	395
§ 3. Договори на виконання науково-дослідних, дослідно-конструкторських і технологічних робіт у сфері сільського господарства	398

Розділ 21
Правове забезпечення якості
сільськогосподарської продукції

§ 1. Поняття та загальна характеристика правового забезпечення якості та безпеки сільськогосподарської продукції	406
§ 2. Державне регулювання відносин щодо забезпечення якості та безпеки сільськогосподарської продукції	407
§ 3. Права, обов'язки та відповідальність виробників, постачальників і продавців щодо забезпечення якості та безпеки сільськогосподарської продукції	411

Розділ 22
Правове регулювання охорони довкілля
в сільському господарстві

§ 1. Загальна характеристика законодавства про охорону довкілля в сільському господарстві	413
§ 2. Правова охорона ґрунтів та інших природних ресурсів у сільському господарстві	415
§ 3. Правовий інститут меліорації земель у сільському господарстві	423
§ 4. Правове регулювання хімізації сільського господарства	426
§ 5. Правове регулювання поводження з відходами сільського господарства	430
§ 6. Правове регулювання застосування біотехнологій у сільському господарстві	433
§ 7. Правове регулювання ведення сільськогосподарської діяльності в умовах надзвичайних екологічних ситуацій	436

Аграрне право України

Підручник

За редакцією О.О. Погрібного

Редактор — Машовець Л.І.

Коректор — Самойлюк О.В.

Комп'ютерна верстка — Кабляк А.І.

Підписано до друку 01.07.2004 р. Формат 84x108 1/32.
Папір офсетний. Друк офсетний. Обл.-вид. арк.
Тираж 5000 прим. Зам. № 2548.

Віддруковано з оригінал-макета видавництва "Істина"
(свідцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 521 від 05.07.2001 р.)
у ВАТ "Видавництво "Київська правда".
04136, Київ-136, вул. Маршала Гречка, 13.

1997

Шановні колеги!

Видавництво "Істина" пропонує нове видання, присвячене проблемам реалізації юридичними та фізичними особами земельних прав

Право собствениости на землю и право землепользования в Украине

Научно-практическое пособие

Автор — Каракаш И.И., рос. мовою

У книзі докладно розглядається широке коло питань, пов'язаних із придбанням і реалізацією права власності на землю, а також здійсненням права землекористування в Україні, детально розкриваються умови і порядок передачі земель у власність і надання земельних ділянок у користування, у тому числі на умовах оренди і концесії, аналізуються правові межі обмежень прав на землю і зміст земельних сервітутів, а також викладаються юридичні гарантії захисту прав на землю і правове регулювання вирішення земельних спорів.

Книгу можна замовити безпосередньо у видавництві.

04136, м. Київ, вул. Маршала Гречка, 13
тел./факси: (044) 4348406, 4499455
E-mail: istina_bk@ukr.net

Видавництво "Істина" пропонує:

Житлове право України

Навчальний посібник

За редакцією В. С. Гопанчука, Ю. О. Заики. — 2003. — 208 с.

У посібнику досліджуються питання укладення договорів найму жилих приміщень, договори відчуження нерухомості, норми щодо її спадкування, проблемні аспекти приватизації житла тощо.

Сімейне право України

Підручник

За редакцією В. С. Гопанчука. — 2002. — 304 с.

У книзі висвітлюються основні питання галузі сімейного права: загальні положення, шлюб, права та обов'язки подружжя, а також батьків і дітей, форми виховання дітей, аліментні обов'язки членів сім'ї. Особлива увага приділена таким новелам сімейного законодавства, як шлюбний договір, регулювання сімейних відносин договором, визнання шлюбу недійсним, визначення походження дитини, патронат.

Земельное право Украины

Учебное пособие (рос. мовою)

Под редакцией А. А. Погребного, И. И. Каракаша. — 2003. — 496 с.

Земельне право України

Підручник (укр. мовою)

За редакцією О. О. Погрібного, І. І. Каракаша. — 2003. — 448 с.

В книгах висвітлюються питання реалізації права власності на земельні ділянки, права землекористування, дається детальна характеристика нового інституту — права земельного сервітуту. Особлива увага приділяється гарантіям прав на землю, способам захисту прав власників і землекористувачів.

Підприємницьке право

Практикум

Автори: Л. В. Ніколасва, О. В. Старцев, П. М. Пальчук, О. О. Бакаїнська. — 2002. — 208 с.

Практикум містить методичні вказівки для підготовки та проведення занять з курсу "Підприємницьке право", практичні поради, ситуаційні завдання, основою яких є реальні судові прецеденти, бібліографію до кожної з тем, орієнтовну тематику дипломних робіт. Найбільш складні для засвоєння теми доповнені схемами.

Міжнародний комерційний арбітраж

Навчальний посібник

Автор — Г. А. Цират. — 2002. — 304 с.

У книзі розглядаються всі правові аспекти міжнародного комерційного арбітражу. Дається аналіз джерел правового регулювання міжнародного комерційного арбітражу, зокрема коментар Закону України "Про міжнародний комерційний арбітраж".

Цивільне право України

Підручник

Автори: Є. О. Харитонов, Н. О. Саніахметова. — 2003. — 776 с.

У теоретичному та практичному аспектах досліджуються положення усіх книг Цивільного кодексу України 2003 р. Особливу увагу приділено інституту права власності та інших речових прав, права інтелектуальної власності, зобов'язального права із докладним вивченням усіх видів договірних та недоговірних зобов'язань, спадкового права.